

80.2 x 73
л 25

Вікторія Ларіонова

ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ (ЕТНІЧНИХ) РЕЛІГІЇ



Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Кафедра філософії

ВІКТОРІЯ ЛАРІОНОВА

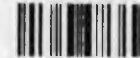
**ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ
(ЕТНІЧНИХ) РЕЛІГІЙ**

Навчальний посібник

*Науковій бібліотеці
з подарунком творчих
успіхів.*

В.Л.

ІБ ПНУС



757983

м. Івано-Франківськ
2010 р.

757983

філос.

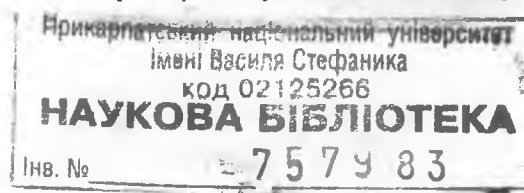
Ларіонова В.К. **Історія національних (етнічних) релігій.**
Навчальний посібник – Івано-Франківськ: Видавець І.Я.Третяк,
2010. – 388 с.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника
(протокол № 6 від 27 січня 2010 р.)

Рецензенти:

Лубський В.І., доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри релігієзнавства Київського національного
університету імені Тараса Шевченка;

Княк С.Р., доктор філософських наук, доктор теології,
завідувач кафедри релігієзнавства і теології Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника



На обкладинці:

Мікеланджело. «Сівілла дельфійська»
та «Сівілла Лівійська»

Зміст

ТЕМА 1: ВІРУВАННЯ ТА КУЛЬТИ	
У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	10
1.1. ЧАС ТА УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ВІРУВАНЬ	10
1.2. ІСТОРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЇ	10
1.3. ІСТОРИЧНІ ФОРМИ БУТТЯ РЕЛІГІЇ. ПРОБЛЕМА	
КЛАСИФІКАЦІЇ РЕЛІГІЙ	12
1.4. ПЕРВІСНІ ФОРМИ ВШАНОВУВАННЯ	
НАДПРИРОДНИХ СИЛ	14
– Первісна магія	14
– Тотемізм	14
– Фетишизм	14
– Анімізм	14
ТЕМА 2: НАЦІОНАЛЬНІ (ЕТНІЧНІ)	
РЕЛІГІЇ СВІТУ	20
2.1. ВИНИКНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ РЕЛІГІЙ	20
2.2. РАННІ НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ	21
2.3. ПІЗНІ НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ	21
РЕЛІГІЇ	
СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	
ТЕМА 3: ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКА РЕЛІГІЯ	24
3.1. РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ	26
3.1.1 Стародавні місцеві культури	26
3.1.2. Залишки тотемізму	27
3.2. СТВОРЕННЯ ЗАГАЛЬНОЄГИПЕТСЬКОГО	
ПАНТЕОНУ БОГІВ	27
3.3. РОЛЬ ЖРЕЦТВА В ЖИТТІ КРАЇНИ. ОБОЖНЕННЯ	
ФАРАОНА	31
3.4. УЯВЛЕННЯ ДАВНІХ ЄГИПТЯН ПРО	
ПОТОЙБІЧНИЙ СВІТ	34
ТЕМА 4: ВІРУВАННЯ	
СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ	38
4.1. МЕСОПОТАМСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ. ДУАЛІЗМ	
РЕЛІГІЙНОГО МИСЛЕННЯ	38

4.2. ЛЮДИНА Й БОГИ В МЕСОПОТАМСЬКІЙ СВДОМОСТІ.....	40
4.3. ПАНТЕОН МЕСОПОТАМСЬКИХ БОГІВ	41
4.4. ЗВЕЛИЧЕННЯ ВАВИЛОНУ. БОГ МАРДУК.....	42
4.5. ХРАМ ЯК ЦЕНТР РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ	43
4.6. УЯВЛЕННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ІСНУВАННЯ СВІТУ.....	44

СТАРОДАВНІ РЕЛІГІЇ ІНДІЇ

ТЕМА 5: ВЕДИЧНА РЕЛІГІЯ	47
5.1. ВЕДИЧНА ЛІТЕРАТУРА. СВЯЩЕННІ КНИГИ ДАВНЬОІНДІЙСЬКИХ РЕЛІГІЙ	47
5.1.1. Авторитет Вед	47
5.1.2. Упанішади як основне джерело філософсько-релігійної системи Індії	51
5.2. ОСНОВНІ РИСИ ВЕДИЧНОЇ РЕЛІГІЇ	53
5.2.1. Жертвоприношення	53
5.2.2. Культ померлих.....	58
5.2.3. Чаклунство і магія	60
5.3. ВЧЕННЯ ПРО ПЕРЕВТІЛЕННЯ ДУШІ	61
5.3.1. Поховальний культ	61
5.3.2. Жрецькі школи в пізньоведійський період	62
ТЕМА 6: БРАХМАНІЗМ	65
6.1. БРАХМАНИ Й АРАНЬЯКИ – ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОЇ ДУМКИ	66
6.2. ОСОБЛИВОСТІ СВИТОГЛЯДУ	66
6.3. ОСВЯЧЕННЯ КАСТОВОЇ СИСТЕМИ.....	67
6.4. ЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ.....	68
6.5. ЙОГА ЯК ПРАКТИЧНЕ ОЧИЩЕННЯ ДУШІ І ТІЛА	68
ТЕМА 7: ЗОРОАСТРИЗМ.....	71
7.1. ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ЗОРОАСТРИЗМ	72
7.1.1. Історія становлення релігії	73
7.1.2. Життя Заратустри і його віровчення	75
7.1.3. Символи зороастризму	77

7.2. АВЕСТА – ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ СВЯЩЕНОЇ КНИГИ	78
7.2.1. Мова і переклади Авести.....	79
7.2.2. Структура Авести.....	79
7.3. ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ І КУЛЬТУ ЗОРОАСТРИЗМУ	82
7.3.1. Пантеон богів у зороастризмі	82
7.3.2. Ахура-Мазда і Ангро-Майо: боротьба Добра і Зла	84
7.3.3. Культ поклоніння вогню	86
7.3.4. Свята і молитви зороастризму.....	88
7.3.5. Зороастрійські жертовники і храми	90
7.3.6. Календар зороастрійців	92
7.4. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНЕ ВЧЕННЯ ЗОРОАСТРИЗМУ	93
7.4.1. Створення світу і людини	93
7.4.2. Уявлення про смерть і загробне життя	96
7.4.3. Культова практика зороастризму	98
7.4.4. Зороастризм і сімейне життя	101

РЕЛІГІЇ АНТИЧНОГО СВІТУ

ТЕМА 8: ДАВНЬОГРЕЦЬКА РЕЛІГІЯ	105
8.1. ДАВНІ МІФОЛОГІЧНІ ВІРУВАННЯ ДООЛІМПІЙСЬКОГО ПЕРІОДУ	106
8.1.1. Грецька міфологія	107
8.1.2. Народна релігія найдавнішої Греції.....	109
8.2. ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ПАНТЕОН БОГІВ	121
8.2.1. Боги-олімпійці.....	121
8.3. ОБРЯДОВА СТОРОНА ГРЕЦЬКОЇ РЕЛІГІЇ.....	142
8.3.1. Давньогрецькі храми і культова практика	142
8.3.2. Релігійні свята	157
ТЕМА 9: РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ	168
9.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА	168
9.2. ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ РИМСЬКОЇ РЕЛІГІЇ.....	169
9.2.1. Релігійний синкретизм	169

9.2.2. Релігія республіканського Риму.....	173
9.2.3. Релігія Римської імперії. Культ імператора ...	174
9.2.4. «Римський міф».....	175
9.3. ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУ. ЗОБРАЖЕННЯ	
БОГІВ І ХРАМИ	175
9.4. ЖЕРЦІ	177
9.4.1. Жрецькі колегії.....	178
9.4.2. Весталки.....	178
ТЕМА 10: ІНДУЇЗМ	180
10.1. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО ІНДУЇЗМ	181
10.1.1. Походження і поширення індуїзму.....	185
10.1.2. Релігійно-філософські основи індуїзму.....	188
10.2. ПАНТЕОН БОГІВ (ТРИМУРТІ)	189
10.2.1. Брахма.....	190
10.2.2. Шива і культ Лінгама.....	191
10.2.3. Вішну і його культ.....	192
10.2.4. Культ богинь-матерів. Тантризм.....	193
10.3. ОБРЯДИ І СВЯТА	194
10.3.1. Страви і піст.....	196
10.4. СВЯЩЕННІ ТЕКСТИ ІНДУЇЗМУ	197
10.4.1. Веди.....	197
10.4.2. Веданта.....	197
10.4.3. Сутри.....	197
10.4.4. Шастри.....	198
10.4.5. Епос. Філософські тексти Махабхарати.....	198
10.5. ЕТИКА ІНДУЇЗМУ	199
10.5.1. Приналежність до касты.....	199
10.5.2. Становище жінки.....	199
10.5.3. Медична етика.....	202
10.5.4. Ставлення до наркотиків і алкоголю.....	202
10.5.5. Здоров'я і праця.....	203
10.5.6. Турбота про бідних.....	203
10.5.7. Про вчинки індуїсів.....	204
10.6. МОДЕРНІЗАЦІЯ ІНДУЇЗМУ	204
10.7. ДЖАЙНІЗМ	206
10.8. СИКХІЗМ	207

РЕЛІГІЇ КИТАЮ

ТЕМА 11: КОНФУЦІАНСТВО	210
11.1. ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ	
КОНФУЦІАНСТВА	210
11.1.1. Природно-історичні особливості	
Стародавнього Китаю.....	210
11.1.2. Конфуціанство і традиційна китайська	
культура.....	213
11.2. КОНФУЦІАНСТВО ЯК ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНА	
СИСТЕМА	214
11.2.1. «Вчитель десяти тисяч поколінь».....	214
11.2.2. Конфуціанський канон.....	223
11.2.3. Особливості конфуціанського культу.....	227
11.3. КОНФУЦІАНСТВО – ДЕРЖАВНА РЕЛІГІЯ	
КИТАЮ	228
11.4. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ КОНФУЦІАНСЬКОГО	
ВЧЕННЯ	233
11.4.1. Соціальний ідеал Конфуція.....	234
11.4.2. Соціальний порядок за Конфуцієм.....	237
11.4.3. Культ предків і норми «сяо».....	239
11.4.4. Культ сім'ї та клану.....	242
11.5. СИСТЕМА ВИХОВАННЯ І ОСВІТИ	244
ТЕМА 12: ДАОСИЗМ	250
12.1. ІДЕЙНІ І ТЕОРЕТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДАОСИЗМУ	250
12.1.1. Генезис даосизму.....	250
12.1.2. Шаманські корені даосизму.....	251
12.1.3. Ведична гіпотеза.....	253
12.2. ФІЛОСОФСЬКИЙ І РЕЛІГІЙНИЙ ДАОСИЗМ	256
12.2.1. Особа засновника даосизму.....	256
12.2.2. Пантеон даоських богів.....	266
12.3. СУСПІЛЬСТВО І ЛЮДИНА В ДАОСИЗМІ	271
12.3.1. Держава і даосизм. Теократична держава	
даосів.....	271
12.3.2. Взаємодія даосизму і конфуціанства.....	272
12.3.3. Соціально-етичний ідеал даосизму.....	278
12.3.4. Даосизм і досягнення безсмертя.....	281

12.3.5. Психічна концепція (або духовний бік життя даосів)	284
ТЕМА 13: СИНТОЇЗМ	290
13.1. СИНТО – НАЦІОНАЛЬНА РЕЛІГІЯ ЯПОНІЇ	290
13.1.1. Японія – країна обраних	291
13.1.2. Головні божества синтоїзму	294
13.1.3. Основні етапи становлення релігії	296
13.2. СВЯЩЕННІ КНИГИ СИНТОЇЗМУ: «КОДЗІКИ» І «НІХОНГІ»	302
13.2.1. Загальні відомості про священні книги	302
13.2.2. Міфологічні сказання як основа віровчення синтоїзму	304
13.3. ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ І КУЛЬТУ	310
13.3.1. Ритуали	312
13.3.2. Храми	318
13.3.3. Духовенство	322
ТЕМА 14: ІУДАЇЗМ	329
14.1. ІУДАЇЗМ – ПЕРША МОНОТЕЇСТИЧНА РЕЛІГІЯ	329
14.2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ІУДАЇЗМУ	331
14.3. СВЯЩЕННІ КНИГИ ІУДАЇЗМУ	332
14.3.1. Тора	332
а) структура Тори	334
б) переклади Тори	340
14.3.2. Талмуд	343
14.4. КУЛЬТОВІ СПОРУДИ	344
14.4.1. Єрусалимський Храм	344
14.5. СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІ І ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ	348
14.5.1. Синагога і община	350
14.6. МОЛИТВИ	353
14.6.1. Ранкова, денна і вечірня молитви	353
14.6.2. Ритуальний одяг для богослужінь	360
14.7. СВЯТА І ЄВРЕЙСЬКИЙ КАЛЕНДАР	363
14.7.1. ШАБАТ	363
14.7.2. Календар	367

14.7.3. Свята річного циклу	368
а) Песах (Пасха)	368
б) Шавуот	372
в) Суккот	373
г) Рош-га-Шана і Йом-Кіпур	374
д) Ханука і Пурим	376
14.8. СІМЕЙНІ І ПОБУТОВІ ТРАДИЦІЇ ЄВРЕЇВ	378
14.8.1. Обряди протягом життя	378
14.8.2. Побутові традиції	381
14.9. ОРТОДОКСАЛЬНИЙ ІУДАЇЗМ. РЕФОРМІСТСЬКИЙ ІУДАЇЗМ	384

ТЕМА 1: ВІРУВАННЯ ТА КУЛЬТИ У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1.1. ЧАС ТА УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ВІРУВАНЬ

1.2. ІСТОРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЇ

1.3. ІСТОРИЧНІ ФОРМИ БУТТЯ РЕЛІГІЇ. ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ РЕЛІГІЇ

1.4. ПЕРВІСНІ ФОРМИ ВШАНОВУВАННЯ НАДПРИРОДНИХ СИЛ

- Первісна магія
- Тотемізм
- Фетишизм
- Анімізм

1.1. ЧАС ТА УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ВІРУВАНЬ

Видатний мислитель пізньої античності Плутарх казав, що він знає суспільства, які обходяться без влади, без грошей, навіть без одягу, але не знає жодного суспільства, яке обходилося б без релігії. Й справді, від моменту, коли людина стала людиною, від часів кам'яного віку, релігія є найважливішою прикметою людини.

Проте одвічність релігії не означає, що завжди вона мала одне й те саме обличчя. Навпаки, протягом епох у різних регіонах Землі, навіть в рамках однієї релігійної системи, це обличчя постійно й кардинально змінюється. В цих змінах, проте, простежується певна системність і спрямованість. Цю етапність розвитку релігійної свідомості релігієзнавство не може ігнорувати, не може механічно зрівнювати всі релігії в якійсь одній площині, не розглядати живу діалектику історії релігії і поняття прогресу в цій сфері.

1.2. ІСТОРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЇ

Історичне вивчення релігії – дуже важливий напрям релігієзнавства як цілісної системи наукового осмислення релігійного феномену. Історичне релігієзнавство досліджує історію виникнення і розвитку релігій в усій повноті їхніх історичних зв'язків. Історія релігії охоплює увесь комплекс релігійних явищ: ідеологію та догматику, культ, церкву як інститут з урахуванням їхніх особливостей та індивідуальної своєрідності. Насправді, щоб проаналізувати

сучасну релігію в усій складності її елементів, необхідно знати історичний процес їхнього розвитку: перехід від первісних форм релігії через полідемонізм до політеїзму, а потім і до монотеїзму; від родових культів до племінних і національних і, врешті-решт, до світових релігій. Історичний підхід допомагає визначити місце елементів релігійного комплексу в його сучасному стані. Під історичним кутом зору можна глибше з'ясувати, якою релігія стала. Історизм дає методологічний інструмент прогнозування майбутнього релігії.

Історія релігії як релігієзнавча дисципліна започаткована у XVIII ст., коли вчені звернули увагу на історію духовної культури. Так, італійський філософ Д. Віко, застосовуючи принцип історизму до соціальних явищ, указав на історичну природу релігії, права, мистецтва, відзначив спадкоємність у розвитку культури, вплив різноманітних культур одна на одну.

Філософ Д. Юм у праці «Природна історія релігії» довів, що вищі форми релігій розвиваються з нижчих, елементарних. Перехід від політеїзму до монотеїзму він пояснював непомірним поширенням жерцями функцій верховного язичницького божества.

Особливого значення історичному підходові до релігії надавали представники німецької філософії. Поєднуючи філософічний та історичний методи в дослідженні євангельських текстів, Г. Лессінг доводив, що всі релігії є продуктом певних епох. Релігія змінюється залежно від того, якого характеру відносини встановлюються між людиною та природою, між людиною й суспільством. Г.В.Ф. Гегель вірно зазначав, що вірування в той чи інший період відображає уявлення своєї епохи. Становить інтерес запропонована ним схема історичної еволюції релігії. Перший ступінь еволюції – ранні, або «природні», «безпосередні» релігії, що є необхідним елементом розвитку свідомості. Наступний ступінь – субстанційні релігії: китайська, індійська, буддійська, що ведуть до вищих релігій «духовної індивідуальності» – іудейської, грецької, римської. Завершується цей процес, на думку мислителя, християнством, яке є «абсолютною» релігією.

Опис тих чи інших релігійних систем невіддільний від історії та археології, які допомагають усвідомити динаміку розвитку різноманітних релігій, зв'язок цього розвитку з соціально-

політичними та економічними обставинами епохи, повертають до життя прадавні сакральні предмети.

Від кінця XIX ст. суспільні науки (історія, етнографія, лінгвістика, філософія) нагромадили значний фактологічний і теоретичний матеріал про релігію, її виникнення та еволюцію, соціально-історичний характер у різних народів. Усе це було використано для побудови теоретичних концептуальних визначень сутності релігії, її соціально-історичного походження, хоча з різних методологічних засад. Зокрема, тогочасне релігієзнавство велику увагу приділяло вивченню історичного розвитку релігій. Докладний аналіз окремих історичних факторів, використання новітніх методів дослідження історичних джерел дозволили релігієзнавцям XIX–XX ст. (Е. Тайлор, Д. Фрезер та ін.) сформулювати концепції виникнення та еволюції релігії.

Напевне, ніде історичний підхід не може бути таким важливим, яким він є при вивченні тієї чи іншої релігії. Незважаючи на те, що релігія за своєю суттю є сакральним життям з Богом і побожна людина при цьому охоче шукає самотності, вона так чи інакше, як релігійна людина, живе в соціумі і прагне до возз'єднання з тими, хто поділяє її погляди і вшановує Бога тим самим способом, що й вона, щоб плекати духовну спільність з іншими.

1.3. ІСТОРИЧНІ ФОРМИ БУТТЯ РЕЛІГІЇ. ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ РЕЛІГІЙ

Класифікувати численні релігії світу – завдання дуже непросте.

Чітким, з погляду внутрішньої структури релігії, є поділ на релігії *політеїстичні і монотеїстичні*. При цьому монотеїстичні релігії, вочевидь, являють собою значно більш культурні, прогресивні й розвинені духовні системи, ніж політеїстичні, не в останню чергу тому, що стверджують чіткі моральні кодекси.

Первісна релігійність є складним конгломератом місцевих звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів, якими позначаються різні етапи людського життя.

До первісних форм релігії належать: магія, фетишизм, тотемізм, анімізм, демоїзм, котрі виникли в період формування й розвитку родового ладу (до 40 000 років тому).

У період виникнення соціальної нерівності формуються племенні релігії. Головну роль відіграють культ племенного вождя та

культ духів предків. Виникає політеїзм (від грецьк. poly – багато, theos – бог, тобто багатобожжя) як відображення родоплеменних союзів.

У політеїстичних національно-державних релігіях виникає пантеон богів, які уособлюють різноманітні явища природи і види людської діяльності, різні сторони суспільного, духовного й особистого життя людей.

Монотеїзм (від грецьк. mono – один, theos – бог) – релігія єдинобожжя – виник внаслідок утворення централізованих рабовласницьких держав. Держава з єдиним царем потребувала і релігії з єдиним Богом, який уособлював би дії єдиного правителя. Проте це не завжди і не всюди було так прямолінійно. Монотеїстичні релігії утримують чимало й політеїстичних ознак, зокрема віру в демонів, ангелів, пророків тощо.

На зміну первісним релігійним комплексам приходять етнічні релігії (ранні національні релігії). Вони виникають у рамках окремих народів, які з'являлися дуже нерівномірно. Всіх їх єднає те, що вони сформувалися серед одного народу і зрослися з ним, вирізняються своїм етноцентризмом.

Ранні національні релігії не збереглися, але багато мотивів і обрядів з них увійшли до сучасних релігій.

Приймаючи певну невизначеність та умовність терміну «національні релігії», але не знайшовши кращого, автори підручника «Академічне релігієзнавство» пропонують вживати саме його для позначення таких етнорелігійних утворень, які поширилися серед населення певного народу і діють у межах конкретної держави, тобто в рамках державних народів (етнодержавні релігії, або пізні національні релігії.)

Пізні національні релігії виникли з розпадом рабовласництва і зародженням феодальних відносин. Вони охопили свої впливом усі соціальні прошарки однієї національності. До таких належать багато нинішніх релігій: індуїзм, джайнізм, сикхізм (Індія), конфуціанство, даосизм (Китай), синтоїзм (Японія), іудаїзм (релігія євреїв у багатьох країнах світу) та інші.

Національна релігія – це не тільки етап у розвитку певного релігійного комплексу, а й характеристика особливостей релігійності того чи іншого народу.

Поворотним пунктом в історії релігії стало виникнення світових релігій: буддизму, християнства та ісламу. Головною особливістю світових релігій, що дало змогу їм подолати національні й державні кордони, є їхнє звернення до всіх народів, незалежно від національності та громадянської приналежності.

1.4. ПЕРВІСНІ ФОРМИ ВІШАНОВУВАННЯ НАДПРИРОДНИХ СИЛ

– Первісна магія

– Тотемізм

– Фетишизм

– Анімізм

В усі часи свого існування релігія була певним відображення наявних суспільних відносин, певного розуміння світу. Первісним формам мислення не було властиве відокремлення людського від природного.

Питання про природу релігії неможливо відділити від вивчення її конкретних ранніх форм.

Спочатку виникла магія, і первісна людина з допомогою особливої, магичної сили намагалася вплинути на природний стан речей.

Магія є вірою в існування надприродних засобів впливу на природу чи на людину. Магічні дії можуть бути різноманітними. Це – мисливські танці, заклинання, певні маніпуляції. Магія поділяється на окремі види залежно від мети, що ставиться перед обрядами. Розрізняють лікувальну, шкідницьку, військову, охоронну, виробничу магію.

Магічна теорія. В етнографічних дослідженнях англійського релігієзнавця **Джеймса Фрезера** (1854 – 1941), автора популярного дослідження «*Золота гілка*» (1890), висунуто магичну теорію походження релігії, згідно з якою походження релігії зв'язується з магією.

Фрезер досліджував магію з позицій еволюціонізму. Ввів у науковий обіг класифікацію магичних обрядів і дій на наслідувальну (гомеопатичну), заразливу (контрагіозну) і часткову (парціональну) магію.

Коли людина переконалася у неспроможності магії, то зробила висновок про наявність у природі таємних сил і свою залежність від них. Так виникла релігія. Але й вона виявилася безсилою у боротьбі

людини з природою. Тоді настає третій етап духовного розвитку людства – етап панування науки. За Фрезером, магія, релігія і наука рівноправні, є ланками єдиного ланцюга. Насправді це різні галузі мислення і діяльності людей.

Дослідження Фрезера відзначаються фундаментальністю і залученням багатого фактичного матеріалу.

Елементи магії є в сучасних світових релігіях. Вона також існує як саимостійний релігійний феномен.

Тотемізм. Особливий вплив на свідомість первісної людини має те, що поряд з нею на землі є й інші живі істоти – рослини і тварини. І ця подібність живих істот до людини породила уявлення, що всі вони об'єднані родинним зв'язком. Інколи племінний бог набуває рис звіра, рідше – рослини.

Віра в те, що людина та її рід-плем'я мають рослинного чи тваринного предка, називається тотемізмом (від слова індіанського племені алгонкінів, що означало його рід – тотем). Віра в перетворення – здатність людини за допомогою чар перетворитися на вовка чи лисицю – теж пов'язана зі старовинним тотемізмом. Часто м'ясо звіра-тотема заборонялося вживати в їжу (табу).

Первісні культури природи. Вони якраз і покликані встановити вшанування різноманітних матеріальних сил природи.

Зрозуміло, що земля, яка таємниче оновлює щовесни своє зелене вбрання і породжує безліч рослин, придатних для їжі, була одним із предметів обожнення. Особливо це спостерігалось у тих народів, які рано перейшли від збирання рослин до землеробства.

Землеробський культ широко представлений у сучасних релігіях.

Архаїчна свідомість обожнює гори, що тягнуться до неба, або рівнини чи невисокі пагорби. У найдавніших слов'ян особливо шанувалися гори, вершини яких не були вкриті рослинністю. Вважалося, що там живуть нелюдські сили.

Обожнюється часом і вода, без якої неможливе життя. Річки й моря населялися в уявленні первісної людини загадковими істотами, які найчастіше є ворожими людині, хоч можуть інколи допомогти їй. Водою лікували й очищали.

Небеса, які темні вночі й спалахують сонячним диском уранці, якими рухаються світила, були з найдавніших часів об'єктом обожнення.

З ускладненням суспільного життя й формуванням різних племен та племінних союзів виникають культу *вождів*, які уособлюють в очах одноплемінників надлюдину, котра буцімто може спілкуватися з богами й духами.

Фетишизм. Слово «фетиш» означає *талісман, амулет*. Найчастіше фетишизмом називають віру в чарівну силу якогось предмета. Це може бути, наприклад, амулет проти лихого ока, який носять на шиї (камінь тощо), або ж дерев'яна фігурка людини.

Фетишами були і предмети, виготовлені руками людини. Тому, крім грубих і необроблених фетишів, відомо багато різноманітних оброблених предметів, які стали фетишами.

Анімізм. Цим словом дослідники визначали віру первісної людини в існування якихось духовних «двійників» будь-якої речі. Воно походить від лат. *anima* – душа.

Відповідно обожнювалися й *померлі родичі*, предки, що відійшли в інший світ. Це спостерігається в культурі усіх народів.

В анімізмі здійснюється подальше подвоєння світу: світ реальних об'єктів доповнюється світом духовного буття.

Анімістична теорія. Класик цієї школи англійський етнограф, релігієзнавець, засновник еволюціоністської концепції розвитку культури **Едуард Тайлор** (Тейлор), автор відомої праці «*Первісна культура*» (1871) є творцем анімістичної теорії походження релігії. На його думку, релігія почалася з віри в *д у х і в* і душу. Він назвав цю віру анімізмом, а релігія була створена мислячими людьми первісного суспільства – філософами-дикунами – на основі їхніх уявлень про психічні явища (сон, непритомність, галюцинації і, нарешті, смерть).

Англійський філософ і соціолог **Г. Спенсер** виводить походження анімізму з ідеї «*д в і й н и к а*»: первісна людина бачила свого *двійника* чи *двійника* іншої людини у сні або у мареннях, і в неї виникла думка про подвійну сутність людини.

Французький етнограф, соціолог і релігієзнавець **Люсьєн Леві-Брюль** розвинув оригінальну концепцію *духовності первісної людини* як комплексу мислення, що мало колективний характер і формувалося первісним соціальним середовищем. Головними елементами цього комплексу вважав мову, мораль і релігію.

Л. Леві-Брюль вивчав особливості мислення первісної людини і дійшов висновку, що у первісних людей існувало дологічне мислення, основане на афектах і відчутті співпричетності («містична партиципація»), що й обумовило створення понять, які не вкладаються у логіку людського мислення. Воно живилося містикою та афективними уявленнями про надприродне як цілком реальне. Саме це зумовило створення «колективних уявлень», які не вкладаються в звичайну схему сучасного логічного мислення.

Уявлення філософа про релігію як продукт дологічного мислення суперечили реалістичному поясненню самого релігійного процесу, історії релігії в цілому. В подальшій науковій діяльності Леві-Брюль відмовився від концепції дологічного періоду в історії людського мислення. Про це свідчать його праці: «*Мислительні функції в первісних суспільствах*» (1922), «*Первісне мислення*» (1935) та ін.

Німецький історик-соціолог **Г. Кунов** (1862-1936) вважав, що анімізм виник завдяки прагненню первісної людини до самопізнання у філософському самозаглибленні.

Теорія аніматизму. На противагу анімістичній теорії походження релігії виникла теорія *а н і м а т и з м у*, яку розробляли видатні етнографи **Л. Штеренберг** (1861-1927), **В. Богораз** (1865-1936). Всезагальне *одухотворення* речей всієї природи стало основою для первісних релігійних уявлень – така позиція представників аніматичної теорії.

Критичне ставлення до анімізму висловлене і в концепції *п р е а н і м і з м у*, яку розробив англійський вчений **Р. Маретт** (1866-1943). Виняткового значення у виникненні релігії він надавав вірі в силу, позбавлену індивідуальності і фізичних властивостей, яка не пов'язана з тілами, але проявляється в них. Ця віра передувала анімізмові, на думку Маретта. Прихильники преанімізму підкреслювали вирішальну роль емоцій у виникненні релігійних вірувань.

Анімістична теорія спонукала до високої оцінки розумових здібностей первісної людини.

Шаманізм. Це віра в особливо могутні надприродні можливості стародавніх професійних служителів культу (шаманів).

У народів Азії, Австралії та Америки під час ритуальних умов, де зберігаються залишки первісного суспільства, існує й дотепер. У всіх сучасних релігіях є залишки шаманізму професійних

сійна каста служителів культу, і уявлення про те, що священники перебувають в особливих стосунках із «світом духів», і те, що головні представники надприродного світу чоловічої статі. До залишків шаманізму належать також елементи екзальтації у деяких сучасних релігійних сектах.

Міф і ритуал. На світанку зародження суспільства людина відображала дійсність у міфах (з грецьк. «розповіді») – оповіданнях про богів, героїв, демонів, духів тощо. В цих творах, які передавалися з покоління у покоління, відображалися фантастичні уявлення людей про світ, природу, буття.

Французький філософ **К. Леві-Стросс** вважав, що мислення відсталих народів особливе, воно не знає логіки й виливається у форми, близькі до поетичних образів. Це – міфологічне мислення.

Навколишній світ уявлявся первісній людині значною мірою однорідним, вона не усвідомлювала повністю своєї особливості і не відокремлювала себе від природи. Дуже часто людські якості переносилися на оточуючий світ, і навпаки, властивості та об'єкти космосу проектувалися на тіло людини.

Усі зазначені форми первісної релігії властиві родоплеменному суспільству на різних стадіях його розвитку. Між ними важко встановити ієрархічний зв'язок. У відомих нам міфологічних системах тотемізм, фетишизм та анімізм існують синхронно.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

ПОЛІТЕЇЗМ – уявлення про існування кількох або багатьох богів та поклоніння їм.

МОНОТЕЇЗМ – форма вірувань і культу, що полягає у поклонінні єдиному Богу.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

- Як зрозуміти поняття «одвічність релігії» і як воно співвідноситься з поняттям «історичні форми релігії»?
- Як Ви розумієте проблему класифікації релігій?
- Які умови сприяли появі первісних релігійних вірувань?
- Проаналізуйте основні етапи розвитку первісних вірувань.
- Охарактеризуйте основні форми первісних вірувань.
- Чи збереглися залишки первісних вірувань у віроповчальному елементі сучасних релігій?

- Яку роль відіграла магія в появі і розвитку релігійного культу?
- Проаналізуйте, яка роль міфу у створенні релігійної картини світу.
- Якої еволюції зазнала ідея надприродного в процесі розвитку релігійних вірувань?

– Етнонаціональні релігії – це...

а) релігії, що досліджують розуміння смислу релігійного вираження конкретної людини на основі її інтуїції, особистих відчуттів і бачень;

б) розділ релігієзнавства, що вивчає місце і роль етнічного та релігійного компонентів у житті певного народу, нації;

в) релігії, чия поява і функціонування, межі поширення та основні символи пов'язані з певною етнонаціональною спільнотою.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Проблема походження релігії в працях відомих вчених (за вибором).
2. Співвідношення гносеологічних і соціальних передумов у виникненні первісних вірувань.
3. Етапи розвитку первісних вірувань.
4. Місце віри в надприродне в структурі релігійної свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

- Академічне релігієзнавство. Підручник. / А. Колодний. – К., 2000. – С. 325-342.
- Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1983.
- Крывелев А.И. История религии: Очерки в 2-х т. – М., 1976.
- Леві-Брюль Л. Первобытное мышление. – М., 1930.
- Леві-Стросс К. Структура мифов // Вопросы философии. – 1970. – № 7.
- Лосев А.Ф. Диалектика мифа. // А.Ф. Лосев. Из ранних произведений. – М., 1990.
- Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989.
- Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1976.
- Филиппович Л. Етнология религии. – К., 2000.
- Фрезер Дж. Первобытная культура. – М., 1989.
- Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М., 1983.
- Фрейдберг О.М. Миф и литература древности. – М., 1978.

ТЕМА 2: НАЦІОНАЛЬНІ (ЕТНІЧНІ) РЕЛІГІЇ СВІТУ

- 2.1. ВИНИКНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ РЕЛІГІЙ
- 2.2. РАННІ НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ
- 2.3. ПІЗНІ НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

2.1. ВИНИКНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ РЕЛІГІЙ

Релігії стародавніх цивілізацій багатоманітні, проте можна виділити загальні риси і закономірності їх розвитку – від архаїчних уявлень і обрядів, пов'язаних з фетишизмом і тотемізмом, шануванням предків і шаманізмом, – до формування численного пантеону богів, що втілювали не тільки стихії природи, види людської діяльності, а й соціальні інститути. Переважаюче значення в цих релігіях мали кульги місцевих божеств, які в міру об'єднання територій зливалися в загальнодержавні. Шанування окремих богів залежало від піднесення тієї або іншої території в процесі утворення держав.

У ст. до н.е. (точніше, час між 800-200 до н.е.) з «легкого слова» К. Ясперса вже звикли називати «осьовим часом», тобто емпірично неспростованим часом, який був спільним для становлення духовності різних країн світу, принаймні таких, як Індія, Греція, Китай. У цей час людина почала усвідомлювати буття в цілому, саму себе та свої межі.

В IV–III ст. до н.е. виникли синкретичні культу, що з'єднали шанування типологічно схожих богів різних релігій.

Розпад суспільства на класи призвів до змін релігійної діяльності людей, а на місце давніх релігій прийшли нові. За змістом вони були складніші, тому їх називають розвинутими релігіями.

Одним із історичних типів у структурі релігій сучасного світу є **національні релігії**. Власне назва цього типу релігій не зовсім точно відображає їх сутність, оскільки чимало релігій цього типу виникли в умовах існування тільки народностей. Але історія цих релігій тісно пов'язана з історією відповідних етносів, а звідси й назви цих релігій – національні. Головне, що ці релігії поширилися серед населення окремого етносу (народу, нації) та переважно у межах окремої держави. Національні релігії взагалі вирости із соціально-політичних умов кожного народу і тому залежать від етносу.

Національні релігії сформувались у надрах родоплемінних відносин та еволюціонували в період становлення і розвитку класового суспільства, відображаючи процес формування народностей, а згодом націй. Послідовниками національних релігій є в основному представники даного етносу, хоч особи інших етносів також можуть бути за визначених умов прихильниками даної релігії.

Всі розвинуті релігії поділяють на три групи: ранні національні, пізні національні та світові. Розвинуті релігії наділені новими рисами. У них головними об'єктами релігійного поклоніння були не духи, а боги.

2.2. РАННІ НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

Ранні національні релігії – релігійні вірування, які виражали ідеологічне протистояння різних верств населення у межах однієї національної держави (2, 47).

Ранні національні релігії мали обмежений вплив на населення, позаяк до виконання культу не допускалися раби і частина бідноти. Термін їх існування був досить коротким. Із падінням рабовласницьких суспільств вони перестали функціонувати, хоча їхні цінності потім перейшли у пізні національні релігії.

Раннім національним релігіям властивий політеїзм із певною формою диференціації богів на головних та їхніх помічників, яким надавалося другорядне значення. Для цього етапу розвитку релігій характерні обов'язковість і складність культових ритуалів.

До них відносять **давньоєгипетську, давньоіндійську, давньоєврейську, давньоперську, давньогрецьку, давньоримську** та ін. Історичним підґрунтям їх виникнення та існування був рабовласницький лад. Ці релігії існували в умовах, коли найбільш пригнічені верстви населення тримали у покорі тільки шляхом насильства. Але тоді релігію ще не використовували як засіб ідеологічного впливу на них.

2.3. ПІЗНІ НАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

Пізні національні релігії формувалися в епоху переходу від рабовласницького до феодального ладу, занепаду окремих національних держав чи повного їх зникнення. На них відбивалися не тільки зміни соціального характеру, а й виникнення нових народностей, на основі яких згодом формувалися окремі нації. Їм властива більша

живучість, окремі з них існують у межах етносу і нині. Окрім політеїстичних релігій, виникали монотеїстичні національні релігії (наприклад, сикхізм). У цих релігіях сталися певні зміни в ритуалах культу в бік спрощення, з'явилися зовсім нові ідеї у віровченні, завдяки яким останні зберегли свій вплив на сучасних представників етносу.

До пізніх національних релігій відносять **індуїзм, джйїнізм, сикхізм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм, іудаїзм** та ін.

Взагалі національні релігії в історії культури не лише сприяли формуванню єдності народності, а й були могутнім чинником духовної інтеграції різноманітних етнічних груп, консолідації народів або націй, збереження самотності національних культур і звичаїв, підтримки національних потреб того чи іншого етносу.

Які ж риси етнонаціональних релігій є основними?

Перша риса – великі масштаби впливу.

Друга риса – довга живучість. Багато етнонаціональних релігій існують і досі.

Третя риса – єдність політеїзму і монотеїзму. Більшість релігій цього типу є політеїстичними. Але серед них є і монотеїстичні. До останніх належать іудаїзм і сикхізм.

Четверта риса – спрощення жертвоприношень

П'ята риса – розвиненість учення про загробні відплати. На цьому етапі розвитку релігії вчення про потойбічне життя набуло першорядного знання.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ – релігії, чия поява і функціонування, межі поширення та основні символи пов'язані з певною етнонаціональною спільнотою.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

– Поясніть, чому на зміну первісним релігіям приходять національні (етнічні) релігії.

– Які з перелічених нижче рис пізніх національних релігій є основними:

а) великі масштаби впливу;

б) єдність політеїзму і монотеїзму;

в) спрощення жертвоприношень;

г) розвиненість вчення про загробні відплати.

– Чим відрізняються ранні національні релігії від пізніх?

– Дайте класифікацію національних (етнічних) релігій.

– Чим національні релігії відрізнялися від світових?

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Співвідношення гносеологічних і соціальних передумов у виникненні національних (етнічних) релігій.

2. Етапи розвитку національних релігій.

3. Місце віри в надприродне в структурі релігійної свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

Академічне релігієзнавство. Підручник. / А. Колодний. – К., 2000. – С. 325-342.

Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1983.

Крывелев А.И. История религии: Очерки в 2-х т. – М., 1976.

Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1976.

Лосев А.Ф. Диалектика мифа. // А.Ф. Лосев. Из ранних произведений. – М., 1990.

Фрезер Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989.

Фрезер Э.Б. Золотая ветвь. – М., 1983.

Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М., 1978.

РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Вважається, що саме релігія і санкціонована нею традиція багато в чому визначають обличчя тієї чи іншої цивілізації. В житті суспільства, в історії і культурі народу вона відігравала важливу роль: і християнство, й іслам, і буддизм, і конфуціанство на Далекому Сході – всі ці доктрини разом із місцевими релігіями типу даосизму, синтоїзму, джайнізму настільки чітко визначили обличчя тієї чи іншої цивілізації, що можуть вважатися їх «візиткою». Особливо це стосується релігій і цивілізацій Сходу. Національно-релігійна традиція для Сходу – це захисний панцир, який дозволяє зберегти своє національне «Я», своє етнічне обличчя, звичаї і традиції.

Релігії Стародавнього Сходу виникли в IV тисячолітті до н.е. в землеробських поселеннях Єгипту, Месопотамії, Еламу, утворених на берегах великих річок Нілу, Тигру, Євфрату, Каруну. Всі вони мали спільні риси як під час виникнення, так і в своєму розвитку.

По-перше, ці релігії були результатом homo sapiens, який перейшов від привласнюючої економіки (збиральництво, мисливство) до виробничої (скотарство, землеробство). Навчившись вирощувати злаки, кочуючі по землі общини скотарів почали отримувати набагато більше продуктів, ніж було потрібно для виживання племен. Займатися землеробством можна було тільки великими колективами, тому що земля в теплому кліматі потребувала штучного зрошення і необхідно було проводити канали. Люди, які жили іригаційним землеробством, перестали мігрувати і оселились у добре захищених поселеннях, які пізніше були обгороджені стінами (звідки і назва «місто»).

На Сході – на відміну від Заходу – людина менше оцінює реальність. Вона приймає її прояви як рівноцінні або такі, цінність яких не залежить від її вибору. Тому на Сході людське буття ґрунтується не на цінностях, а на началах, які не можуть визначатися і обиратися особистістю. Першим основним началом східного способу буття є **природність**. Ідея злиття з природою доводиться в східній свідомості до ідеї злиття з буттям. Порівняно із Заходом традиційний Схід не живе історично. Він визнає еволюцію суспільства й особистості як момент безкінечного кругообігу природи. Саме в такому переживанні еволюції – глибинне джерело східного **фаталізму**.

ТЕМА 3: ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКА РЕЛІГІЯ

3.1. РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

3.1.1. Стародавні місцеві культури

3.1.2. Залишки тотемізму

3.2. СТВОРЕННЯ ЗАГАЛЬНОЄГИПЕТСЬКОГО ПАНТЕОНУ БОГІВ

3.3. РОЛЬ ЖРЕЦТВА В ЖИТТІ КРАЇНИ. ОБОЖНЕННЯ ФАРАОНА

3.4. УЯВЛЕННЯ ДАВНІХ ЄГИПТЯН ПРО ПОТОЙБІЧНИЙ СВІТ

Давньоєгипетська цивілізація розвивалася протягом чотирьох тисяч літ на території північно-східної Африки, в дельті і долині річки Ніл. Населення Давнього Єгипту вже з кінця IV тис. до н.е. виробило єдину систему цінностей, і найголовнішими в ній були культ *Нілу*

(бог Хамі) і *культ царя* (єгип. фараон, що означає «палац»). Ніл розливався в один і той самий час (19 липня), і початок його розливу збігався з появою на небі зірки Сіріус. Тому єгиптяни вважали цю зірку богинею, покровителькою Нілу.

Наприкінці IV тис. до н.е. невеликі племінні державні утворення в долині річки Ніл – номи – об'єдналися під владою єдиного фараона. Так виникла Стародавня єгипетська держава, яка проіснувала до 332 р. до н.е., коли була завойована Олександром Македонським.

У формуванні культури раннього Єгипту велику роль відіграло географічне положення цієї країни. Долина Нілу, де й виникла велика цивілізація, в цілому становила замкнутий простір. На півночі – Середземне море, на півдні – перший поріг Нілу, на заході – Лівійська пустеля, на сході – хребти Аравійської пустелі були природними кордонами країни. Ще Діодор Сицилійський, грецький історик (I ст. до н.е.), вказував на те, що Єгипет укріплений з усіх сторін самою природою. Життя в долині цілком залежало від Хамі (так єгиптяни називали Ніл). Специфічні природні умови Єгипту – дуже вузька смужка населеної землі, витягнута вздовж великої ріки, – зумовили виникнення в дуже ранні часи в Єгипті надзвичайно централізованої, всеохоплюючої та єдиної державної влади.

Як тільки Єгипет став відомий грекам, його своєрідна культура і передусім релігія, природно, привернули до себе увагу греків і викликали їх інтерес. Найціннішою пам'яткою грецької літератури про Єгипет, що дійшла до нашого часу, можна вважати твір Плутарха, складений ним, мабуть, на підставі досить достовірних джерел.

Тривалий час релігійно-філософська система Стародавнього Єгипту не була відома людям: вчені не могли розшифрувати таємниче письмо – *єрогліфи*. Спроби проникнути в їхню таємницю здійснювалися ще в сиву давнину. Над загадкою пірамід замислювались античні філософи, історики, письменники. Римський поет Лукіан, який жив у I ст. н.е., вважав вирізьблені на камені зображення магічними знаками. «Єгипетське письмо має символічний характер. Кожен єрогліф означає ціле слово або навіть фразу», – вважав історик Плутарх, який жив на межі I і II століть. Писали про єгипетські єрогліфи й Апулей, Геродот і багато інших.

Геродот писав про надзвичайну релігійність єгиптян, що вирізняла їх з-поміж інших народів.

Але знадобилася копітка праця багатьох поколінь дослідників, щоб до кінця виявити всі таємниці єгипетського письма – знакової системи давньоєгипетської релігії і філософії. Ця важлива подія – одна з найважливіших в історії світової науки – відбулася лише в XIX ст. Їй передували роки тривалих пошуків.

3.1. РЕЛІГІЯ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

3.1.1 Стародавні місцеві культу

Релігійні уявлення Стародавнього Єгипту склалися ще в номах. Територія Давнього Єгипту складалася з 40 номів – земель, де жили колективи, подібні до племен, які ще не знали класового розшарування. Типовою формою їх вірувань були фетишизм, тотемізм і магія.

Якщо в більшості народів фетишизм і тотемізм зникли в процесі історичного розвитку, залишивши лише деякі пережитки, то в Давньому Єгипті культ тварин зберігся до часів римського панування.

Давньоєгипетське мислення тісно пов'язане з магією, її трьома головними принципами: подібності, заміни цілого його частиною і вірою в чудодійну силу слова (магія слова). Єгиптяни вважали, що магія дана божеством. Магічні тексти використовували з метою вирішення земних проблем, для забезпечення померлому безпечного й вічного життя в потойбічному світі, для встановлення контактів живих з померлими, богами й духами. Єгипетські маги мали репутацію могутніх чаклунів.

Скласти уявлення про вірування, культу, обряди стародавніх єгиптян допомагають різноманітні релігійні тексти: гімни і молитви богам, записи поховальних обрядів на стінах гробниць. Найважливішими є так звані «Тексти пірамід» – складна система заклять, замовлянь і молитов, що супроводжували заупокійні царські ритуали. Їх тексти вирізані на стінах внутрішніх приміщень пірамід фараонів V та VI династій Давнього царства (XXVI–XXIII ст. до н.е.). Найдавніший текст знайдено в піраміді фараона Унаса, мабуть, останнього правителя V династії. Але особливості накреслення ієрогліфів, стиль написів, лексика та інші особливості вказують, що тексти написані навіть у додинастичний період.

Для реконструкції найважливіших сторін життя Стародавнього Єгипту використовується «Книга мертвих», створена від періоду Нового царства і до кінця історії Стародавнього Єгипту, та численні збірки

заупокійних текстів. «Книга мертвих» була написана частково на основі найдавніших текстів і заклинань у Стародавньому Єгипті. Примірники ілюстрованої «Книги мертвих» клялися до могили поряд із мумією померлого і слугували йому дороговказом у потойбічному світі.

3.1.2. Залишки тотемізму

Поклоніння тваринам практикувалося ще в архаїчний період, але найбільшого розвитку культ тварин досяг у період Нового царства.

Тварини вважалися священними. Їх утримували при храмах, оточували почеснями, а по смерті бальзамували. До нас дійшли цілі кладовища поколінь священних биків, ібісів, котів, крокодилів. Майже кожне місто мало свою священну тварину.

Спочатку богів зображували у вигляді тварин, пізніше вони набували подоби людей із головами тварин. Так, бог **Ра** мав голову сокола, **Сехмет** – лева, **Анубіс** – собаки чи шакала, **Хатгор** – корови, **Хнум** – барана. Існували боги тільки з людськими рисами – Птах, Мін, Осіріс.

Найпоширенішим був культ священного бика **Апіса**. Як богів шанували й інших тварин – крокодила, кішку, мавпу, ібіса. Тіло померлої священної тварини муміфікували й ховали в саркофагах. За тисячоліття культ поклоніння тваринам перетворився на релігію простого народу.

Взагалі архаїчне почуття природи як життєдайної сили, відчуття спорідненості з твариною в єгиптян було надзвичайно сильним.

3.2. СТВОРЕННЯ ЗАГАЛЬНОЄГИПЕТСЬКОГО ПАНТЕОНУ БОГІВ

У кожному з великих центрів були свої релігійні вірування, свої божества. В процесі адміністративного об'єднання одним богам відводилась головна роль, іншим – підпорядкована. Взаємини між різними богами і їхнє місце в ієрархії пантеону закріплювались у міфах, що були покликані пояснити роль окремих богів та походження їхнього культу. Мова міфів, як правило, складна, архаїчна, має багато натяків. Літературна спадщина Єгипту збереглася далеко не в повному обсязі – залежно від стану папірусу чи каменя. Тому багато міфологічних сюжетів нам знайомі уривками. Їхнє дослідження ускладнюється ще різними тлумаченнями міфів, які суперечать один одному.

Питання походження богів по-різному тлумачилося в давньо-египетській теології та народній свідомості. Давньоєгипетські жерці стверджували, що спочатку існував водний хаос у вигляді нерухомого океану Нун, у якому виник бог-сонце Ра, який зійшов потім на створену ним вершину.

Бог Ра шляхом самозпліднення породив першу пару божеств: бога Шу і богиню Ієфнут – батьків Ієба і Нут. Дітьми Ієба і Нут були Осіріс, Ісіда, Сет і Нефтис. Згодом Ра закінчив створення світу, а з його сліз виникли люди.

Згідно з іншою, однією з найдавніших, концепцією життя на Землі походить від бога Геба і богині Нут, які, породивши бога Ра, вранці випускали його в світ, щоб тривало життя всіх істот. З ними пов'язаний культ космічних сил.

Центральною постаттю народної землеробської релігії єгиптян, без сумніву, був **Осіріс**, дружиною якого була його сестра **Ісіда (Ізіда)**, а їх сином – **Гор (Хор)**. За міфами, Осіріс був сином богів землі та неба. Він першим царював серед людей і навчив їх, зокрема, землеробству.

Про цих богів склались міфи, відомі нам з переказів давньогрецьких авторів. Ці міфи являють собою символи боротьби світла і темряви. Подобиці цих легенд, краще сказати, грецьких переказів, цікаві вже тим, що пояснюють багато емблем і символів, які часто зустрічаються на пам'ятках єгипетського мистецтва.

Бог, який об'єднав у собі функції правителя, бога природи і владки царства мертвих, був бог **Осіріс**. Символом Осіріса був стовп Джед, призначення якого до цього часу повністю не з'ясоване вченими. Його відображення було однією з найбільш розповсюджених сакральних емблем. Починаючи з XII династії фараонів утвердився звичай підняття Джед під час коронації фараона.

Згідно з релігійними уявленнями давніх єгиптян Осіріс, ставши царем Єгипту, просвітлював і повчав свій народ, вивівши його з бідності й варварства. Він навчив єгиптян вирощувати й поліпшувати плоди землі, навчив шанобливого ставлення до богів і культового служіння. Ісіда ж дала людям жито й ячмінь. Сповнений заздрості, підступний брат Осіріса Тіфон (Сет), який уособлював безплідність пустелі, бажаючи царювати замість Осіріса, вигадав хитрий план заволодіння: таємно довідавшись про розміри тіла Осіріса, виготовив

гарну скриню, яку приніс у банкетний зал, пообіцявши віддати її тому, хто підійде за розміром. Гості спробували розміститися всередині скрині, але жодному вона не підійшла. Останнім у скриню ліг Осіріс, і туг усі заколотники збіглися до нього, закрили кришку, забили її цвяхами і залили розплавленим свинцем. Потім вони винесли тіло на берег річки і спустили в море через Туніське гирло Нілу. Ісіда мандрувала по всій країні у пошуках чоловіка. Нарешті, за підказкою дітей, знайшла скриню з тілом мертвого Осіріса в чагарниках поблизу Бібла. Залишивши скриню у відлюдному місці, Ісіда вирушила до свого сина Хора, який виховувався в Буто. Але Тіфон (Сет), полюючи якимось при світлі місяця, випадково натрапив на скриню. Впізнавши тіло, він розірвав його на 14 шматків і розкидав у різних частинах країни. Сестра-дружина Осіріса Ісіда після тривалих пошуків знайшла і збрала шматки бога й народила від нього сина – Гора. Останній подолав Сета й воскресив батька. Але Осіріс йде у царство мертвих і володарює там, не беручи участі у розладах богів. Можливо, саме звідси й пішла така віра єгиптян у загробне життя, у те, що людське існування продовжується в царстві вічності.

Філософсько-релігійний зміст культу Осіріса є багатозначним. Насамперед, він втілював у собі віру в дух рослинності, який, подібно до самої рослини, помирає та воскресає. Крім того, за уявленнями єгиптян, Осіріс, перш ніж стати богом, царював у Єгипті, й пам'ять про його діяння ототожнюється з принципом добра, тоді як його вбивця уособлює зло.

Ця легенда мала й інше пояснення. Осіріс – це Сонце, що заходить, вбите чи поглинуте темрявою. Ісіда – Місяць, що вбирає у себе і зберігає, скільки може, промені сонця, а Гор – Сонце, що сходить і мстить за батька, розсіюючи темряву. Але якщо сонце є видимим проявом Осіріса, то добро є його моральним проявом. Коли сонце, що заходить, вмирає, воно знову з'являється за обрієм у вигляді Гора – сина Осіріса. Так само і добро, що загинуло під ударами зла, з'являється знову в образі перемагаючого добра.

Осіріса часто зображували у вигляді мумії; його звичні атрибути – гак або батіг, символ влади, й емблема Нілу в вигляді хреста з вушком нагорі (так званий тау-хрест). Втім, тау-хрест є ознакою всіх єгипетських богів. Деякі вчені-дослідники міфології називають його ключем Нілу. Іноді Осіріс зображується з головою бика. Ісіду в

мистецтві часто плутали з більш давньою єгипетською богинею Хатор, котра уособлювала небесний простір, яким рухається сонце.

Треба було створити міф, що пояснює походження і народження єгипетських богів. Для багатой уяви греків це було неважкою справою. Вони вигадали наступне: Осіріс та Ісіда – діти бога Сонця. Цей бог, розгніваний на дружину за її зраду, оголосив, що в неї не можуть народитися діти в жодному з 360 днів у році. Меркурій, вважаючи себе деякою мірою винним у зраді богині, захотів виправити заповідяне ним зло. Але жоден бог не може змінити того, що вирішив інший. Тоді він удався до хитрощів: запропонував богині Місяця грати з ним у кості, виграв у неї сімдесятю частину її світла й створив з цієї частини 5 додаткових днів у році. В ці п'ять додаткових днів і народилось п'ять головних єгипетських богів: **Осіріс, Ісіда, Тіфон, Гор і Нефтида**.

З космічними культами тісно пов'язані *солярні релігійні уявлення*. Сонячні боги – **Ра і Амон** – борються зі злом, а також відповідають за зміну пір року.

Ра – бог сонця, який подорожує у човні небосхилом, творець богів і людей. Відтворювався у вигляді сокола або людини у вигляді сокола. З Ра ототожнювали цілий ряд богів, даючи їм імена: Амон-Ра, Монту-Ра, Себек-Ра, Хнум-Ра та ін. З часів V династії культ Ра визнається офіційно й ім'я Ра стає складовою частиною титулів єгипетських царів.

Періодично Тефнут, дочка Ра, вступає у шлюб з Шу, що знаменувало собою принесення посухи і народження природою нових багатих плодів. Свято повернення коханої дочки Ра відзначалося в Єгипті і в історичний період. У календарях воно звалось «*днем виноградної лози і повноти Нілу*».

Піднесення того чи іншого політичного і релігійного центрів, у результаті приходу до влади різних династій фараонів, супроводжувалося набуттям загальноєгипетського значення місцевих культів.

Приблизно в 2700 році до н.е. починається правління V династії. Підноситься місто Геліополь, а головним божеством стає **Атум (Ра)**, якого вшановували в цьому місті. Пізніше центром Єгипту стають Фіви (близько 2100-1800 рр. до н.е.). Це відбувається в добу XI і XII династій. Місце головного бога посідає фіванський бог **Амон**. Уявлення про богів Ра і Амона змішуються, виникає бог Амон-Ра. У VII ст. до н.е. місце головного бога посідає богиня **Нейт**.

У давньоєгипетському пантеоні налічувалося **дев'ять** божеств: *бог сонця Ра; бог вітру Шу*, який розділяв небо і землю; *богиня вологості Тефнут; бог втілення землі Геб; богиня неба Нут; бог бурі й блискавки Сет*; дружина Сета богиня **Нефтіс**, а також **Осіріс**, який з часом став *володарем неба* й якого ототожнювали з Ра, та його дружина **Ісіда**. З ними був тісно пов'язаний син Ісіди – **Гор**. Для єгиптян його ім'я стало синонімом слова «бог».

Таким чином створюється один із найдавніших пантеонів давньоєгипетських богів, так звана еннеада, яка панує у всьому Єгипті і незмінно присутня в релігійних текстах.

Жерці намагалися систематизувати безліч богів, визначити ієрархію їх взаємозв'язків. Але після перемін у суспільно-політичних умовах занепадали або підносилися міста, а разом із ними і їхні боги-покровителі. Так, на початку історії Єгипту головним богом пантеону був Птах, якому і приписувалося творення світу. Потім його місце посів Гор, далі – Ра й Осіріс, нарешті Амон став головним богом єгиптян.

3.3. РОЛЬ ЖРЕЦТВА В ЖИТТІ КРАЇНИ. ОБОЖНЕННЯ ФАРАОНА

Централізація держави сприяла посиленню влади жерців, які перебирали на себе функції чиновників центру, слугуючи при цьому якомусь із могутніх місцевих богів.

Жерці (старослов. «жрети» – приносити жертву) – група людей, яка в політеїстичних релігіях виконує функції посередника між віруючими і надприродними силами, а також здійснює релігійні обряди.

Статус жерців змінюється в епоху XVIII династії. Тепер жерцем міг стати тільки син жерця. Виникає загальна церковна організація на чолі з жерцями храму Амона в Фівах. Завойовницькі війни, які вели фараони цієї династії, ще більше збагатили жрецтво.

Жерці групувалися в корпорації служителів культу того чи іншого божества – Осіріса, Сета. Інколи жерці служили декільком божествам одразу.

Створення інституту жрецтва сприяло виникненню у Стародавньому Єгипті *храмової організації*. Як особлива соціальна група *жрецтво* сконцентрувало у своїх руках велику владу і було досить

впливове. Жерці зробили важливий внесок у накопичення астрономічних, математичних і медичних знань. За цих часів будувалися величезні храми, зводилися статуї богів, розроблялися складні й урочисті релігійні церемонії, пишні ритуали.

Для жерців було дуже важливо створити свої міфологічні сюжети навколо якогось бога або включити їх до вже популярного циклу легенд про великих богів. Таким чином навколо богів, назв місцевостей, свят виростали міфи, які покликані були пояснити їхній смисл і назву. Основні міфологічні сюжети були записані ще в Давньому царстві, поступово доповнюючись і розширюючись упродовж Середнього і, особливо, Нового царства. Але найширше ходіння вони набули в Пізній період і при Птолемеях. Чим більше часу проходило з моменту появи легенди, тим незрозумілішою вона ставала і тим більше мала потребу в новому тлумаченні і поясненні.

До давньоєгипетського пантеону належали й місцеві герої та *фараони*. Сам термін «фараон» зустрічається за часів правління XVIII династії (близько 1600 – середина XIV ст.). Здавна фараона вважали живим втіленням Гора або його сином. Таким чином, панувала теократія (влада духовенства).

Підставою для обожнювання померлих героїв і володарів були вдячність за їх дії та віра, що вони й надалі матимуть чудодійну силу. Визнання за деякими богами космічного й універсального характеру, висунення такого бога на почесне місце в пантеоні зумовили виникнення монотеїзму. Так постала концепція єдиного бога в трьох особах: водночас одне божество могло виконувати різні функції та існувати в різних іпостасях. Конкретні боги, крім особистих якостей, були наділені й атрибутами божества.

Богам цим приносили численні жертви, на їх честь будували величезні храми, а наймогутніших із них, наприклад бога сонця Ра, проголошували батьками правителя. Будучи адміністраторами і служителями храмів, жерці зосереджували в своїх руках керівництво країною в усіх сферах. Вони здійснювали релігійні ритуали, особливо під час свят; у дні, пов'язані з важливими міфічними подіями, із значними подіями у житті фараона; на початку місяця та року тощо. Під час свят спеціально прикрашали та ілюмінували храми, організовували пишні процесії з музикою, піснями, танцями.

Набуло поширення й *обоження фараона*, якого вважали сином бога сонця та символом добробуту й розквіту країни, носієм найвищої божественної сили. Він виконував найважливіші ритуали, в тому числі урочистий обряд першої оранки: прокладаючи першу борозну, мовби запліднював нільську долину від імені богів.

Найвеличчішим святом вважалось вшанування **Oсіріса**. Кульмінацією була яскрава процесія, під час якої розігрували містерію смерті та воскресіння Осіріса. На потреби культу, ритуалу та релігійних свят йшло чимало грошей, у них брала участь велика кількість людей, що сприяло зміцненню віри в божественну владу фараона і, відповідно, стабілізувало імперію.

Давньоєгипетське мистецтво було храмовим і поховальним, мало на меті перетворення тлінного життя на вічність. Тому саркофаги, піраміди та храми будували з металу або твердих кам'яних порід, демонструючи цим прагнення до безсмертя. Земне життя вважали фрагментом потойбічного, а піраміду – сходами, які ведуть фараона на небо. Піраміди були не лише гробницями, в них клали все, що оточувало фараона за його життя.

Естетичні погляди ще не мали особливо важливого значення, але ремісники намагалися у своїх виробках втілювати певну ідею. В цьому і полягає велич давньоєгипетського мистецтва, таємниця його впливу на наступні покоління. Храм вважали домівкою бога, тому він нагадував світ, близький богові. Стеля храму моделює усяєне зорями небо, на стінах зображено пишні дерева та кущі або віруючих, які несуть у дар богові плоди своєї праці. Найсвященнішим вважався золотий обрій з уподібненим сонцю богом, який підноситься над ним. Усі розміри ретельно розраховані згідно з таблицями богині мудрості та знання Тота або богині Сашат (жіночого еквівалента).

У духовному житті Давнього Єгипту храми відігравали велику роль. При них були скрипторії – майстерні, в яких складали, переписували релігійно-магічні, історичні, літературні, медичні та інші тексти; бібліотеки; архіви. «Будинки життя» (так їх ще називали) мали величезне значення у збереженні та передачі писемної культури. За давньоєгипетськими уявленнями, вони створені богами і перебували під їхньою особливою опікою.

Реформа Ехнатона. Однак релігійне життя не завжди було спокійним: час від часу відбувалися релігійні перевороты. Один із

них пов'язаний з діяльністю фараона-реформатора **Аменхотепа IV** (XIV ст. до н.е.), який прийняв ім'я **Ехнатона** («любий Атонові»). Він зрікся віри своїх предків, встановив культ сонячного диска – Атона (замість Амона). За його наказом у давніх єгипетських написах намагалися знищити не тільки імена богів, а й саме поняття «бог», замінюючи його словом «володар», а знак бога – знаком, який позначає фараона. Навіть сонце на завершальному етапі реформи сприймали не як бога, а як царя. Відтоді у світі мали правити лише два царі: Сонце-Атон та його син Ехнатон.

Реформи Ехнатона не підтримали. Після його смерті жрецтво відновило свої втрачені позиції. Влада фараона поступово слабшає. В епоху XIX і XX династій влада практично переходить до рук жрецтва. Останні правила у Фівах чотири століття, після чого їх держава була захоплена Асірією.

3.4. УЯВЛЕННЯ ДАВНІХ ЄГИПТЯН ПРО ПОТОЙБІЧНИЙ СВІТ

Уявлення давніх єгиптян про потойбічний світ змінювалися протягом століть. Найдавнішим є уявлення про існування його під землею. За часів, коли влада фараонів була надто авторитетною, жерцям не до вподоби було поміщати фараона та знатних осіб у понурому світі підземелля разом із звичайними померлими. Це знайшло відображення у написах на стінах пірамід, відомих з III тис. до н.е. Під час правління V і VI династій «Тексти пірамід» свідчать, що фараон і вельможі продовжують своє життя у світі зірок. Водночас вони не заперечували існування підземного царства померлих.

У цей час отримала визнання легенда про існування підземного царства померлих, де знаходилися «країна щастя» Іару та «поле очерету» – давньоєгипетський рай. Оскільки загробне життя давні єгиптяни вважали продовженням життя земного, а померлого сприймали як реально існуючого, здатного принести лихо чи допомогати своїм близьким на землі, то живі намагалися іноді встановити контакт з померлими родичами через листи. Завдяки цьому, на їхню думку, земний та потойбічний світи перебували в певному взаємозв'язку та взаємодії.

З XV ст. до н.е. в більш ускладненому вигляді ці тексти з'являються й у гробницях середнього прошарку суспільства. Сама

збірка (близько 200 розділів) текстів має назву «*Книга Мертвих*». Як і більшість релігійних книг, вона складена з текстів, написаних у різний час. Її 125 глава вважалася магічною. Поряд із померлим (або, частіше, на його грудях) клали «Книгу Мертвих» і магічні предмети. Деякі формули «Книги мертвих» начебто допомагали душі померлого набувати втілення тварин. Єгиптяни, як відомо, докладали неабияких зусиль, турбуючись про долю своїх мерців. Усі старання були зосереджені на тому, щоб охоронити труп від гниття. З цієї метою вони застосовували ретельне бальзамування трупа, яке мало охоронити його від тління, а також влаштовували обтяжні поховальні приміщення, куди завчасно ховали мумію і де вона могла знаходитись у повній недоторканості. При бальзамуванні нутрощі й м'які частини тіла виймали й ховали в особливі кухлі (канопи), які віддавали під охорону богів. Мумію клали в домовину з каменю, деревини чи картону; іноді застосовували дві домовини, причому одну з них поміщали в іншу.

Багато мумій прекрасно збереглись до наших днів. Але їх кількість була б значно більша, якби в Середні віки не було поширене масове використання мумій у медицині, ймовірно, через смоли й пахощі, якими вони були просякнуті.

Складний поховальний обряд супроводжував поховання лише фараонів та представників давньоєгипетської еліти. Тіла бідних просто закопували в пісок.

Таким чином, у єгиптян були значною мірою розвинуті поховальний культ і всі пов'язані з ним уявлення про потойбічний світ.

Ці уявлення являють собою важливий елемент філософсько-релігійної концепції Стародавнього Єгипту, за якою кожна людина є синтезом трьох основних субстанцій: її фізичного тіла, її духовного двійника (єгиптяни позначали його терміном «*ка*») та її душі («*ба*»). Тільки спільне існування цих трьох субстанцій може дарувати безсмертя, тобто посмертне існування.

Середнє царство – період, коли виникає ідея потойбічної відплати. Після смерті душа постає перед судом Осіріса. Він зважує серце померлого на особливих вагах. На іншій чаші ваги знаходиться богиня Правди. Осірісу допомагають інші боги – Анубіс, Тот, а також чудовисько, яке мало завданням зжирати засуджених.

За релігійними уявленнями жителів Стародавнього Єгипту схід, де встає сонце, – місце народження і відродження, а захід, де сонце зникає, – місце смерті й потойбічного життя. Схід називали Країною Бога, адже там сонце кожного дня підносилось у славі.

Амарнський період (час реформ Ехнатона) був коротким, але мав важливі наслідки для єгипетської культури. Під впливом релігійної реформи Ехнатона відбулося посилення етичного елемента в давньоєгипетській релігії. Саме тоді з'явилася 125-та глава «Книги мертвих» з її ідеєю морального загробного суду, який відбувався у *Чертозі двох істин*. Він засідає у повному складі на чолі з «великим богом» – Ра. Тут присутній цар пекла бог Осіріс та ще 42 надприродні істоти. Кожна з них «відає» певним гріхом. Вступивши до Чертога двох істин, померлий вітає «великого бога», а потім виголошує свою так звану «негативну сповідь», яка є зводом моральних заповітів давнього єгиптянина: «Я не робив неправди проти людей, я не був жорстоким до тварин; я не робив гріхів у Місті Істини; я не був байдужим, коли бачив зло, я не відбирав нічого у жебрака, я не порушував божественної заповіді; я не шкодив служителю в очах його хазяїна; я не отруював; я не змушував нікого ридати; я не вбивав; я не наказував убивати...». За порушення цього морального кодексу карали загробним судом.

Після цього підсудний запевняв кожного з 42 божеств-демонів, що не робив гріха, яким воно «відає». Володіючи магічними знаннями про цих демонічних істот, підсудний обеззброює їх, а вони не можуть виступити проти нього. Суд може виправдовувати чи прирікати на знищення душі тут же, у пащі чудовиська. Ідея загробного суду, заснованого на моральних принципах, – помітне явище в історії релігійного життя людства.

Після підкорення Єгипту греками (епоха Олександра Македонського) та згодом римлянами єгипетська релігія втрачає енергію міфотворення. Єгиптяни починають ототожнювати своїх богів з римськими, вавилонськими.

Релігія Давнього Єгипту вплинула на античний греко-римський світ. Неоціненним є вплив давньоєгипетської релігії на християнство, особливо на символіку та окремі догматичні побудови. За часів панування Візантії тут було прийнято християнство. Єгипет був одним із центрів формування догматики та моралі християнства.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

ПАНТЕОН (від грецьк. – *всі боги*) – первісно «храм усіх богів» в античних релігіях. З часом термін «пантеон» став означати сукупність богів будь-якої релігії.

ЖРЕЦТВО (від старослов. «жрети» – *приносити жертву*) – група людей, яка в політеїстичних релігіях виконує функції посередника між віруючими і надприродними силами, а також здійснює релігійні обряди. Особливу роль в інституванні жрецтва відіграла поява храмів.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

- Опишіть систему давньоєгипетських вірувань. Яке місце займали тут уявлення про життя після смерті?
- Яку роль відігравав культ тварин у Давньому Єгипті?
- Які божества входили в давньоєгипетський пантеон?
- Яке місце посідав сонячний культ у Стародавньому Єгипті?
- Проаналізуйте уявлення єгиптян про потойбічний світ. Де знаходилися «країна щастя» та «поле очерету»?
- Які наслідки для єгипетської культури мала діяльність фараона-реформатора Аменхотепа IV? У чому полягала суть його релігійної реформи?

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

- Найважливіші міфи Стародавнього Єгипту.
- Сонячний культ і його роль.
- «Книга мертвих» і її роль у духовній культурі народів світу.

ЛІТЕРАТУРА

- Бадж Э.А. Уоллис. Египетская религия. Египетская магия. / Пер. с англ. – М., 2000.
- Большаков А.О. Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства. – СПб., 2001.
- Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 2006. – С. 165-186.
- Всемирная галерея. Древний восток. – СПб., 1994. – С. 11-71.
- Замаровский В. Их величество пирамиды. – М., 1981.
- Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. – М., 1983.
- Культура Древнего Египта. – М., 1976.

Матъе М.Э. Древнеегипетские мифы / Исследования и переводы текстов с комментариями. – М. –Л., 1956.

Матъе М.Э. Проблема изучения «Книги мертвых». – М., 1960.

Монте П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов. – М., 2000.

Павлова О.И. Амон Фиванский. Ранняя история культа. – М., 1984.

Релігієзнавство. Підручник. / В.І. Лубський. – К., 2000. – С. 52–58.

Рак И.В. Мифы Древнего Египта. – СПб., 1993.

Рудникова Н.П. Сокровенная мудрость Египта. Солнечный путь. – М., 1995.

Тураев Б.А. Бог Тот. – СПб., 2002.

Элиаде М. Священные тексты народов мира. – М., 1998.

ТЕМА 4: ВІРУВАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ

4.1. МЕСОПОТАМСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ. ДУАЛІЗМ РЕЛІГІЙНОГО МИСЛЕННЯ

4.2. ЛЮДИНА Й БОГИ В МЕСОПОТАМСЬКІЙ СВІДОМОСТІ

4.3. ПАНТЕОН МЕСОПОТАМСЬКИХ БОГІВ

4.4. ЗВЕЛИЧЕННЯ ВАВИЛОНУ. БОГ МАРДУК

4.5. ХРАМ ЯК ЦЕНТР РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ

4.6. УЯВЛЕННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ІСНУВАННЯ СВІТУ

4.1. МЕСОПОТАМСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ. ДУАЛІЗМ РЕЛІГІЙНОГО МИСЛЕННЯ

Початок месопотамській цивілізації (Давнього Межиріччя – регіону між великими річками Азії Тигр і Євфрат) поклали шумери – народ, який жив у Південній Месопотамії в IV–II тис. до н.е. і створив державу Шумер.

У Месопотамії з безліччю державних утворень, що змінювали одне одного (Шумер, Аккад, Ассирія, Вавилонія), не було централізованих деспотій. І це позначилося на релігійній системі. Через порівняно невисокий рівень централізації політичної влади і відповідно обожнювання правителя легко співіснували багато богів з присвяченими їм храмами і жерцями.

Месопотамія була в давнину болотистою, глинистою рівниною з дуже несприятливим для людини кліматом. У численних очеретах водився дикий звір, гадюки, малярійні комарі. Але людей приваблювало те, що земля після розливу річок ставала надзвичайно родючою, удобрюючись товстим шаром мулу.

З часом до шумерів почали просочуватися й осідати в їхніх містах вихідці з Аравії, семітські племена аккад. Аккадці поступово взяли гору в країні, перейнявши при цьому культуру, віру й звичаї шумерів, їхні храми й навіть мову. Столицею нової держави стало місто Вавилон, яке особливо розквітло за царя Хамурані. Він дав державі писані закони, проголосивши справедливість нормою суспільного життя.

Згодом у регіоні посилилась Ассирія, яка з неймовірною жорстокістю утверджувала свою владу на всьому Стародавньому Сході. Ассирійці захопили Вавилон, утворивши Ассиро-Вавилонську державу; пізніше вавилоняни взяли реванш, запанувавши в Ассирії. Впав Вавилон від навалою персів (539 р. до н.е.).

Шумери і аккадці передали своїм наступникам вавилонянам і ассирійцям, а через них – грекам і євреям не тільки технічні досягнення і юридичні норми, а й свої уявлення про світ, відображені в міфах. Шумерські оповіді про всесвітній потоп, про створення людини із землі та інші епічні сюжети і образи стали прототипами старозавітних оповідей.

Релігія шумер була заснована здебільшого на громадських культурах, що поширились у містах-державах. Пізніше, у вавилонський період вона втратила багато громадських рис і набула характеру державної ідеології.

Своєрідність релігії шумерів і народів, що її успадкували, полягала в тому, що свій релігійний досвід вони пов'язували насамперед із зірковим небом і космічним порядком. З цим світосприйняттям були пов'язані і величезні успіхи в астрономії та астрології.

Месопотамська релігія – це *релігія зірок*, оскільки божества уособлювали стихійні сили природи й ототожнювалися з зірками та планетами. Великі боги – Наннар (аккадський Син), Уту (Шамаш) та Інанна (Іштар), втілені в Місяці, Сонці та Венері, за уявленнями,

панували над усім зодіаком. Наприклад, бога Сина зображували у вигляді бика, що пасеться на зоряному пасовищі; Інанна була богинею кохання і плодючості; бог Нергал відповідав за війни, хвороби та смерть, а верховного вавилонського бога Мардука ототожнювали з планетою Юпітер.

Пізніше цей звичай перейняли греки і римляни. У Вавилоні також була розроблена дванадцятирічна система числення часу, якою ми користуємося дотепер. На ній засновано вчення про священні числа (3, 7, 12, 60).

4.2. ЛЮДИНА Й БОГИ В МЕСОПОТАМСЬКІЙ СВІДОМОСТІ

Релігією були просякнуті і життя, і вчинки, і психологія жителів стародавньої Месопотамії, оскільки постійна боротьба за існування й приборкання природи тримала людину в неослабній напрузі. Вишнєсправа праця, нездоровий клімат, соціальний утиск давньосхідного володаря-деспота – усе це породжувало страх і невпевненість.

У вавилонському міфі, який успадкував від свого шумерського попередника передання про всесвітній потоп, «уточнюються» деталі походження людини: Мардук убив зрадника-бога Кінгу, що перейшов на бік старших, і замісив на його крові глину, щоб створити людину. Людей було створено для того, аби годувати богів жертвами, що вони й виконували. Але після обіду боги любили спати, а людський галас їм заважав. Отож вони, роздратовані, й потопили своїх годувальників великим потопом. Уцілів лише один Утнапішті (шумерський Зіасудра), й коли він приніс жертву після того, як вода спала, боги налетіли на неї, мов голодні мухи: адже весь цей час їх ніхто не годував.

Стрижнем релігії стало вчення про те, що головне призначення людей – служіння богам працею і жертвопринесеннями. У відповідь на це боги можуть спускатися з небес у свої земні будинки-храми, в той же час перебуваючи в них в образах своїх статуй.

Цар вважався представником людей перед богами. З ним було пов'язане інше вчення – про єдину, вічну і божественну царственість, яка спустилася з небес на початку часів і потім переходила від одного царя до іншого.

Для релігій Месопотамії характерне наступне: богів жителі Двуріччя уявляли у вигляді *людей* (антропоморфні боги), а не тварин

чи напівлюдей-напівтварин (зооморфні боги). Еа, людина-риба, і Нергал були рідкісним винятком. У Месопотамії також не існувало розвинутого культу тварин, та й узагалі тотемізм грав незначну роль у місцевій релігії. Деяких тварин (биків, змій) там все ж таки вважали священними.

Інша характерна риса релігій Месопотамії полягає в тому, що культу різних богів уживалися достатньо мирно. Причина криється в тому, що влада в Межиріччі дуже часто мінялася і не відрізнялася централізованістю (як, скажімо, в Єгипті). Проте вважалося, що боги захищають правителів Месопотамії і царі правлять від імені богів. Згідно з легендою, старовавилонський цар Хаммурапі (28 ст. до н.е.) отримав «закони» від бога Шамаша.

4.3. ПАНТЕОН МЕСОПОТАМСЬКИХ БОГІВ

Пантеон месопотамських богів мав свою ієрархію. З кінця III тис. до н.е. на першому місці перебувала *космічна трійця*: **Ану, Енліль, Еа (Енкі)** та *астрономічна група*: **Син, Шамаш та Іштар, Адад**.

В ієрархії богів першим є Ану – цар богів, неба, країн і покровитель царів. Він – верховний бог, але дещо пасивний і не дуже доброзичливий. Центром його культу було знамените стародавнє місто Урук з його ансамблем святинь Еанна («будинок неба»). Його ім'я походило від шумерського слова «ан» – небо. Казали, що він далекий і неосяжний.

Енліля з самого початку вважали *богом землі, грому* і головним богом шумерів. Він поставав перед людьми в образі вітру, що надходив із гір. Він приносив з собою хмари і повіні, що було край важливо для землеробів. За деякими переказами, Енліль і Еа були братами, дітьми Ану і богині землі Кі. Проте погляди на родинні зв'язки між богами доволі часто змінювалися. Щороку сьомого місяця Енліль промовляв устами жерців у своєму священному місті Ниппур слова настанови для царя і країни. За царя Хаммурапі Енліль втратив популярність, поступившись місцем богу Мардуку.

Бог **Еа** – *бог води* – вважався найвідомішим богом-творцем: створив *людину* і ставився до неї доброзичливо. Він виглядав як напівлюдина-напівриба. Його особливо шанувували рибалки. Як бог мудрості, він дав людству засади науки та хліборобства, був покровителем ремесел, мистецтва та співу. Вважалося, що Еа знає

усі таємниці і передбачає майбутнє. Значуща його роль у магії, бо вода є чарівним засобом очищення. Центром культу Еа було місто Ерідуду.

Набуває поширення культ **богині-матері**, вона: Нінмах, Нінту, Мамо, Мамі – «велика цариця», «цариця богів», сила землі, мудрості.

Пантеон богів відповідав уявленням месопотамців про структуру космосу. За легендами про створення світу, Ану владарює над небесним світом, Енліль – над земним, Еа – надводним. Ану, Енліль та Еа утворюють панівну над світом тріаду, а управління зодіаком вони доручили трьом головним світилам: Сину, Шамашу та Іштар – Сонцю, Місяцю і Венері.

Четвертою важливою частиною Всесвіту є підземний світ – «світ померлих», звідки немає вороття. Там владарювали богиня Ерешкигаль і бог Нергал. Цей володар посилав нещастя і дарував життя; вважався справедливим суддею. Пізніше його ототожнювали з богом Сонця.

Важливу роль в релігії Месопотамії грав культ родючості. *Богинею родючості* була **Іштар**. **Таммуз (Думузі)** був *божеством рослин*. Збереглися уривки, які дозволяють судити про те, що існувала легенда про смерть і воскресіння Таммуза, що символізувало річний цикл, зміну пір року. Ця історія нагадує єгипетський міф про Осіріса.

4.4. ЗВЕЛИЧЕННЯ ВАВИЛОНУ. БОГ МАРДУК

З піднесенням Вавилону панівне становище зайняв **Мардук** – бог-покровитель цього міста, що злився з Енлілем. Мардук став вважатися покровителем усієї держави і царської влади.

Виняткове становище зайняв і Шамаш (шумерський Уту), який був не тільки богом сонця, а й наставником людей, їх захисником і водночас непідкупним суддею. В його культі відчувався певний етичний момент. Він же був богом прогнозів і оракулів.

Існував також міф про смерть і воскресіння Мардука.

В його храмі у Вавилоні пишно відзначалося новорічне свято акіту. Відомі описи тільки чотирьох з одинадцяти днів цього свята. Жерці читали повний текст поеми «Енума еліш», в якій Мардук грав головну роль, проводилися очисні ритуали за обрядові порушення, а також обряд приниження царя перед богом. Останній полягав у тому, що впродовж кількох днів царя не допускали в храм. Коли, нарешті,

він туди приходив, верховний жрець відбирав від нього всі атрибути царської влади. Босий і майже роздягнений, цар поставав перед божеством. Верховний жрець давав йому ляпас і тягав за вуха, а цар, впавши ниць перед богом, запевняв, що не допускав ніяких відхилень від ритуалів, не нехтував своїми царськими обов'язками і не ображав підданих.

З VIII по VII ст. до н.е. влада в Межиріччі належить Ассирійській імперії. Завойовники не принесли з собою принципово нової релігії, а, навпаки, запозичили богів у підкорених народів. Винятків було небагато, передусім сам племінний бог ассирійців Ассур (Ашур). Його культ стає державним, Ашур вважається покровителем царя. Серед народу він мав особливий вплив.

Вавилон відзначався високою культурою, і завойовники багато чому вчилися у підкорених, а не навпаки. Ассирійські божества в Месопотамії були дуже скоро забуті, як тільки завершилось правління Ассирії.

4.5. ХРАМ ЯК ЦЕНТР РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ

Слово «храм» шумерською і аккадською мовами означає «будинок». Подібно до житла людини храм був житлом божества, яке потребувало догляду, впорядкування, обслуговуючого персоналу. Храми мали обширні господарства, де збиралися запаси хліба та інших продуктів харчування, а також ремісничих виробів. Ці багатства зберігалися не тільки для жертвопринесень, які, до речі, були єдиним джерелом м'ясного харчування, а й на випадок неврожаю чи війни, а також служили обмінним фондом для міжнародної торгівлі. Храми володіли величезними стадами худоби і пасовищами, вели караванну і морську торгівлю. В храмових господарствах працювали тисячі людей. Вони відігравали значну роль у житті міст-держав. Функції верховного жерця виконував правитель держави.

Храми будували в кожному номі і присвячували головному богу-покровителю міста. Їх зводили завжди на одному і тому самому місці, так що все більш пізні споруди включали і попередні.

У Месопотамії склався певний тип культової споруди – зіккурат. Найбільш відомий зіккурат – храм Мардука у Вавилоні, знаменита Вавилонська башта Біблії. Можливо, тут йдеться про конкретний зіккурат Мардука, описаний Геродотом. Він являв собою величезну семи-

поверхову споруду, висота якої сягала 90 метрів. На верхньому поверсі знаходилася статуя Мардука, яка важила понад 23 тонни і була з чистого золота. Тут було вміщено й золоті ліжко та стіл для Мардука.

До центрального храму з двох сторін вели сходи. Сам храм складався з трьох частин: у центрі був відкритий дворик, в глибині якого знаходилося зображення божества, а також вітвар – стіл для жертвопринесень. По обох сторонах двору розміщувалися бічні прибудови. У великих храмах царям або їх предкам будували особливі священні споруди-каплиці.

У загальних рисах повсякденне життя в храмах протікало приблизно так само, як у більшості приватних будинків. Жерці, подібно до слуг, подавали богу їжу, прибирали кімнату, готували ліжко і т.п. Годування божества було найважливішим щоденним храмовим ритуалом. При цьому статуя божества сприймалася не як символ, а як саме божество. Храм знаходився в місті, серед інших будинків, і тому божество в храмі здавалося близьким і доступним, залученим до справ людей.

4.6. УЯВЛЕННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ІСНУВАННЯ СВІТУ

Найбільш відомий релігійний текст, що розповідає про богів Межиріччя, називається «Енума еліш». Справжня його назва не збереглася, тому його називають за першими словами тексту. Буквально це означає «Коли вгорі». Спочатку існував хаос. У первісній безодні було два втілення: чоловіче (Апсу) і жіноче (крилате чудовисько Тіамат). Їм підкорявся дух Мумму.

Першими богами були Ламму і Лахаму. З появою богів у світі з'являється порядок. Тіамат, уособлення хаосу, починає боротьбу проти богів. Тільки Мардук наважився вступити з нею в протиборство. В нагороду він вимагає визнати його головним серед богів, що і відбувається. Ця легенда дуже схожа на старогрецький міф про боротьбу богів з титанами. Уявлення про походження та існування світу покладено в основу різноманітних легенд та міфів.

Тричі, у 605, 597 та 586 рр. до н.е. вавилонський цар Навуходоносор II захоплював Єрусалим, забираючи до Вавилону велику частину полонених та майно, в тому числі і культове начиння. У 586 р. до н.е. Єрусалим та єрусалимський храм були остаточно зруйновані.

У релігійних гімнах месопотамці хвалили своїх богів; відлуння стилістики цих гімнів можна спостерігати й у більш пізніх біблійних псалмах.

Отже, своїх богів жителі Межиріччя боялися й прагнули підкупити їх жертвами або закласти, але не шанували й не прагнули зрозуміти або полюбити.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

АСТРАЛЬНІ КУЛЬТИ – релігійні дії, пов'язані з обожненням небесних тіл.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

- Охарактеризуйте найважливіші міфи Межиріччя.
- Чому месопотамську релігію інколи називають «релігією зірок»?
- Доведіть, що релігійному мисленню народів Давнього Межиріччя був властивий дуалізм.
- Перерахуйте основні божества, що входили до пантеону месопотамських богів.
- Коли і чому почалося звеличення Вавилону? Яке місце посідав Бог Мардук?
- У чому полягав культ бога Мітри? *
- Якими були уявлення месопотамців про структуру космосу?

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

- Міфи стародавнього Вавилону.
- Магія і мантика, їх місце в релігійних уявленнях.
- Демонологія і заклинання.
- Мистецтво передбачення (мантика).
- Створення світу і потоп. Космогонія.

ЛІТЕРАТУРА

- Белицкий М.А. Забытый мир шумеров. – М., 1980.
- Вавилонский эпос // Всемирная галерея. – СПб., 1994. – С. 73-108.
- Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 2006. – С. 187-238.
- Гече Г. Библийские истории. – М., 1988.
- Дьяконов И.М. Люди города Ура. – М., 1990.

- Емельянов В.В. Древний Шумер: очерки культуры. – СПб., 2001.
- Иллюстрированная история религий /Д.П. Шантепи де ля Соссей. – Т. 1. – Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1992. – С. 171-226.
- Клочков И.С. Духовная культура Вавилонии. – М., 1983.
- Крамер С.Н. История начинается в Шумере. – М., 1991.
- Крамер С.Н. Шумеры: первая цивилизация на Земле. – М., 2002.
- Мифологический словарь. – М., 1990.
- Религии мира. Энциклопедия. В 2-х т. – М., 1998-1999.
- Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1986.
- Фрай Р. Наследие Ирана. – М., 1972.

СТАРОДАВНІ РЕЛІГІЇ ІНДІЇ

Індія – край, багатющий з погляду природних умов і культурних традицій; народи його здавна сповідують безліч різноманітних релігій, основна маса яких склалася ще в сиву давнину.

Приблизно з середини II тисячоліття до н.е. через гірські перевали із півночі і заходу Індостану стали проникати кочові племена народів, що розмовляли індоєвропейськими мовами. Їхня прабатьківщина тягнеться від Балканського півострова до приуральських степів і Малої Азії, називалися ці племена аріями. Вони розводили худобу і кочували від пасовища до пасовища. На захоплених землях вони змішувалися з місцевим населенням і згодом змінювали життєвий досвід, мову, релігію. Одна з груп аріїв приблизно у III тисячолітті до н.е. дійшла до Афганістану, а потім проникла в Індію. З цього часу і починається довга історія індійських арійців, повна героїчних звершень і великих досягнень.

Релігія індоаріїв до індуїзму хронологічно поділяється на два етапи. Ранній її етап (приблизно XV-X ст. до н.е.), або **ведизм** відбивається в збірці священних гімнів «Рігведа», яка в загальних рисах була відредагована до X ст. до н.е. Пізній етап ведичної релігії, відбитий у трьох більш пізніх самхітах та інших жанрах стародавньої священної літератури індоаріїв, відомий як період **брахманізму**. Його назва пов'язана з інститутом жрецтва (брахмани).

ТЕМА 5: ВЕДИЧНА РЕЛІГІЯ

5.1. ВЕДИЧНА ЛІТЕРАТУРА. СВЯЩЕННІ КНИГИ ДАВНЬОІНДІЙСЬКИХ РЕЛІГІЙ

5.1.1. Авторитет Вед

5.1.2. Упанішади як основне джерело філософсько-релігійної системи Індії

5.2. ОСНОВНІ РИСИ ВЕДИЧНОЇ РЕЛІГІЇ

5.2.1. Жертвоприношення

5.2.2. Культ померлих

5.2.3. Чаклунство і магія

5.3. ВЧЕННЯ ПРО ПЕРЕВТІЛЕННЯ ДУШ

5.3.1. Поховальний культ

5.3.2. Жрецькі школи в пізньоведійський період

Найдавніший відомий нам період індійської релігії називається ведичним за іменем священних писань того часу.

5.1. ВЕДИЧНА ЛІТЕРАТУРА. СВЯЩЕННІ КНИГИ ДАВНЬОІНДІЙСЬКИХ РЕЛІГІЙ

5.1.1. Авторитет Вед

Разом із аріями в Індію прийшов зовсім інший світ релігійних уявлень. Чужоземці принесли з собою своїх давніх богів. Вони здійснювали складний обряд жертвоприношення – *яджену* і приносили своїм богам щедри дари: м'ясо і п'янкий напій – сому. Гімни і молитви, що приносили своїм богам арії, називаються «Ведами» – «священним знанням». Слово «веди» подібне до слова «ведать», «відати» – що означає «знати».

Веди утворили ядро священного канону, котрий створювався упродовж тисячі років (приблизно з XVI-XV по VI-V ст. до н.е.)

Веди (санскр. veda – *знання, відання*) – найдавніші пам'ятки староіндійської літератури, написані віршами та прозою. Початок їх утворення сягає II тис. до н.е. Спочатку вони існували у формі усних сказань і лише в I тис. були записані, зазнавши впродовж цього часу чималих змін. У Ведах втілилися всі знання аріїв того часу. Знамениті Веди складаються з чотирьох збірників гімнів, пісень, молитов, міфів, заклинань тощо.

Рігведа – *веда гімнів*;

Самаведа – *веда наспівів, священних мелодій*;

Яджурведа – *веда жертвних формул*;

Атхарваведа – *веда магичних заклинань* (більш як 700 магичних заклинань на всі випадки життя).

Священне вчення, викладене в цих книгах виникло шляхом одкровення. Веди «не написані людьми», а мають божественне походження і в повному значенні слова повинні вважатися натхненними книгами; звідси вони є безперечним авторитетом для віри і життя.

Насамперед слід відмітити, що Веди протягом століть передавались усно, а не письмово. Вчення про світовий принцип як про силу, яка підтримує і оживляє, як про щось божественне і вічне, пройшло багато фаз, серед яких можна вказати наступні. Сенс змісту Вед розгортається від міфу до філософського знання. Вже в піснях Рігведи помітні початки цього вчення. Правда, в них переважає цілком природне уявлення про те, що ці книги були складені авторами, які знають свої недоліки, але поряд з цим апофеоз давніх письмен досягав уже повного розвитку. Останніх ототожнювали з богами (передусім з Агни), вони були осяяні божественною проникливістю. Сила пісень дорівнювалася значенню жертвоприношення, до складу якого вони входили. Сказання про виникнення трьох Вед знаходиться лише в Пурушазукті, де говориться, що із жертви першолюдини (Пуруші) виникли три Веди, поруч з якими хоч і не називається Атарваведа, але згадуються заклинальні пісні.

Десятки тисяч віршів Вед вчили напам'ять оповідачі-ріші; згодом це стало справою жерців. Веди було в основній їхній масі записано мовою аріїв – ведичним санскритом.

Найбільше значення у становленні етико-філософського світогляду мала *Рігведа*. В її гімнах відображене уявлення про безособову безтілесну всесвітню силу, універсальне організуюче начало. Саме ці розмиті, невиразні уявлення Рігведи, що підпорядковували життя людини, в тому числі її моральний стан, найвищому духовному початку, і стали домінуючою традицією давньоіндійських етичних міркувань.

У гімнах Вед часом важко відділити постать одного бога від іншого. Очевидно також, що в аріїв не було спочатку уявлення про єдиного верховного бога: ймовірно, кожне плем'я висувало на цю

роль своє божество. Так, гімни славлять могутність найдавнішого верховного бога – громовика Індри. Згодом у Ведах з'явився бог **Праджапаті** (володар живого), і поруч з гімнами Індрі вміщено гімн, у якому якості Індри вже подано як ознаки Праджапаті.

До ведичної літератури належать: «*Самхіти*» – твори на честь богів; «*Брахмани*» – трактати, які пояснюють смисл обрядів і дають вказівку, як їх здійснювати. *Брахмани* містять міфологічно-ритуальні пояснення. До Брахманів прилучаються – *Араньяки*, до них «*коментарі на коментарі*» – *Упанішади*, які коментували чи намагалися розшифрувати ведійську символіку або конкретизувати чи хоча б більш-менш виразно позначити її образи. Так, центральне уявлення Рігведи в Брахманах-текстах є втіленим в образі єдиного бога-творця Брахмана, який згодом у брахманізмі замінюється на принцип Тримурті. Упанішади ж підготували ґрунт для іншої, насамперед філософської, а не суто релігійної інтерпретації єдиної духовної першооснови світу.

Ведична література дуже обширна. Вона містить не лише священні піснеспіви, а й інструкції до здійснення богослужбових обрядів, до практичної теології, а також початки філософського мислення.

Веда більш нового походження написана прозою і складається з так званих «браманас». В них описуються різні обряди при жертвоприношеннях, але при цьому наводиться також багато міфологічного, теологічного і навіть граматичного матеріалу. За «брама нас» ідуть у вигляді доповнення «араниакас» – «світогляд» і, нарешті, «упанішади» – «настанови», які містять найдавнішу філософію індусів.

За ведами ідуть «*сутри*», які належать до тієї ж області літератури. Вони служать «інструкцією» для шкільного виховання і тому викладені в більш стислій формі, ніж «браманас». «Сутри» користуються набагато більшим авторитетом, ніж «браманас».

Наскільки мало ця поезія була безпосереднім витвором самого народу, настільки ж і її зміст не був виключно релігійним. Не всі вірші Рігведи духовного забарвлення, та й зібрані вони зовсім не з літургічною метою. Більшість цих піснеспівів мають цілком мирський відтінок, як, наприклад, жалібна пісня гравця, пісня про жаб, в яких проявляються насмішки над браманськими школами; байки про звірів

і поетичні казки також зустрічаються в Рігведі, не кажучи вже про пісні, які належать до кінських богів, і про деякі зовсім непристойні вірші.

Особливою причиною для творення піснеспівів були великі жертвні свята, які проводились згідно з розпорядженням якогось князя чи багатого принца. В такому випадку брахман, навчений віршотворенню, повинен був «презентувати» пісню. В давні часи перевагу віддавали новим пісням, які спеціально складались для даної події. Автори найнепристойнішим способом вихваляли свої твори, тому більшість пісень вед не лише містять похвали господарю, на честь якого приносять жертву, а й повною мірою виявляють бажання отримати великий гонорар.

В іншій ведичній і післяведичній літературі це вчення розвинене сильніше. Так, у Сетанаті-Брамані говориться, що Праджанаті, який спочатку існував один, внаслідок свого благочестя створив із себе три світи (землю, повітря, небо); звідси, в свою чергу, виникли Агні, Вайю, Сурія, далі – три Веди, за ними три священні слова – *bhu*, *bhuvā*, *svā*, які означають три світи. Ці веди були створені як необхідна умова жертвоприношення.

З даного і схожих місць зрозумілі як божественне походження, так і світове значення Вед: всі світи зібрані в трьох Ведах і лежать на них, таким чином останні є есенцією і основою світобудови.

Звичайно, не варто говорити про те, що знання трьох Вед вважалося таким, що мало велику цінність; воно охоплює собою все і приносить найбагатші плоди. Вчення Вед належить до п'яти повсякденних зобов'язань, суть яких наступна: принесення дарів тваринам (годування), людям (гостинність), предкам і богам і, нарешті, вивчення Вед. Хто займається вивченням, той вже приносить, таким чином, жертву богам. Так, пісні Рігведи – все одно, що дар молока, Яджурведи – масла, Самаведи – солі, Атарваведи – жиру. За виконання цих обов'язків нагороджуються тим, що отримують вічне життя і з'єднуються з Брамию. При вивченні Вед можна навіть відкинути аскетичні вправи.

Ведійські тексти передавалися словесно і зберігалися в жрецьких школах. Вони розробляли норми організації ритуалів і способи їхньої інтерпретації в рамках трьох основних вед. Галузі жрецьких шкіл (шакхи) дробилися і відокремлювалися, ведійські тексти зберігалися ними в різних редакціях, що знаходилися в монопольному володінні

традицій учителів і учнів. Представники різних традицій збиралися на «асамблеї» для обговорень-диспутів. У них брали участь і мандрівні вчителі. Так склалися центри жрецької освіченості, зміцнювався професіоналізм у галузі знання і з'являлися спеціалізовані дисципліни, наприклад, розробка сакральної мови ведійських мантр.

Повний виклад думок, які розпочиналися у Ведах, ми знаходимо лише в філософських творах Вед – Упанішадах.

5.1.2. Упанішади як основне джерело філософсько-релігійної системи Індії

Упанішади (букв. «сидіти біля») – понад 200 здобутків, як особлива група текстів, завершують ведійський корпус і є важливим джерелом пізнання давньоіндійського релігійно-філософського мислення. Вони створювалися в плинні тривалого періоду і багато в чому визначили характер класичних філософських систем у Індії.

Старі Упанішади пройняті ідеєю *духовної субстанції буття* (**Брахман – Атман**), всевладдя й абсолютності якої не перешкоджали злиттю з нею людини, оскільки саме ця маленька піщина космосу володіє спільною з субстанцією основою – духовністю. Відповідно смисложиттєва установка людини – осягнення Брахмана і з'єднання з ним – припускала спрямованість до абсолюту, підстави для зв'язку з яким завжди можна відшукати всередині себе. Для цього варто зректися *Майї* – уособлення ілюзії, максимально звільнитися від впливу тілесності, невпинно прилучатися до знання, прагнути до морального самовдосконалення. Сукупність цих нелегких і постійних зусиль, що докладаються людиною, необхідна для вивільнення її з-під влади сансари й карми та досягнення нірвани. [Як Ви гадаєте, чи можна провести тут аналогію з відомим твердженням М. Мамардашвілі: «Людина – це зусилля над собою»?].

Так – у дуже стислому викладі – в Упанішадах намічено контури проблеми сенсу життя. Міркування подано у вигляді несистематизованого, емпірично-образного опису, символічна шеренга якого взагалі погано перекладається на мову культури західного зразка, позбавленого контекстів для адекватного проникнення у світ потаємного знання Сходу. А відтак будь-яка спроба розшифрувати давньоіндійські тексти і визначити їх основні поняття дає в результаті вельми приблизне відображення глибинних таїнств унікальних варіантів щодо осягнення буття.

Найдревніші й авторитетні упанішади – *Бріхадараньяка* і *Чхандог'я*. Вони являють собою тексти-повчання, адресовані учням і побудовані в діалогічній формі. Спосіб викладу в упанішадах може видатися безсистемним і непослідовним, але вони мають, скоріше, інтуїтивну, ніж логічну послідовність, а те, що ми сприймаємо як безладність, радше стосується особливостей мови.

Тексти упанішад служили своєрідним «навчальним посібником», допомагаючи адептам традиції сходити на шлях, що веде до широкого знання. Діалоги моделювали перебудову свідомості тих, кому вони призначалися. Як і багато інших давньоіндійських текстів, упанішади анонімні, хоча окремі фрагменти і цілі тексти освячені ім'ям того чи іншого авторитету. Найпопулярніші з мудреців-упанішад – Шандилья, Яджнявалкья й Уддалока.

Збезмежної кількості Упанішад на особливу увагу заслуговують Ката, Чхандог'я і Брад-Араніака. Немає ніякого сумніву в тому, що філософія, викладена в цих творах, не є, подібно до обряду жертвоприношення, витвором виключно брахманів. Багато даних свідчать про те, що вона є результатом теоретичної діяльності військової касты. Царі, особливо західні, зробили значний внесок у справу розвитку світової мудрості. В творах вони часто зображаються у суперечці, під час якої із задоволенням приводять брахмана до розгубленості, але ще охочіше дають йому 1000 корів за нове й вдале вирішення питання. Подібно до того, як жертвоприношеннями богам діставались різні блага і відвертались нещастя, так само і роздуми вели до отримання абсолютного життєвого блага і до подолання страждання буття. Шляхом роздумів намагалися отримати не зовнішнє, випадкове щастя, а духовне задоволення. Визволення досягалось шляхом пізнання, отримання пізнання уявлялось духовною жертвою, яка для пустинника не лише складає продовження жертв, що приносилися їм у віці його зрілості, але й надає їм більш звеличеного і значущого характеру. Таким чином, «шлях діянь», який складається з вивчення домашнього життя і жертвоприношення, розходить з «шляхом пізнання»; але обидва вони ведуть до досягнення однієї небесної мети. Обидва шукають спасіння душі, але різними способами і в різних сферах: один веде до отримання небесної радості шляхом зовнішніх справ, інший – до звільнення душі від мирських намірів шляхом роздумів і екстазу. Пізнання, якого потрібно

досягнути, полягає у вирішенні питання про властивості і походження речей, а також про існування і долю людини, про зв'язок існуючий між нею і цілісністю буття.

Вираз, запозичений з Іса-Упанішад, одразу вказує нам хід думок: «Людина, яка розуміє, що все створене, поєднується в єдиному Бозі і, осягаючи таким чином єдність буття, не має ні печалі, ні ілюзій».

Теологічний відтінок, який присутній у цьому положенні, не є звичайним. Сутність речей, велика єдність, виражається найчастіше у найабстрактніших формулах. Тому постає питання: чим є «Воно» чи «Це», чи, врешті, «Він», який був спочатку і який є завжди, і є всім? Відповідь на це питання, цей принцип є Брахман, Пуруша (індивід чи душа) і насамперед Атман. Атман є теж саме, що й дихання, і означає «Саме», але його не варто розуміти в розумінні психічної душі, а в якості внутрішнього, чи духовного життєвого принципу. Він безкінечний, вічний і незмінний, не має ніяких визначаючих його якостей, стоїть вище всілякого визначення і неосяжний. «Він є не те і не це». Він не говорить словами, не думає думками, не дивиться очима, не слухає вухами і не дихає диханням. «Це – те саме», віддалене від себе всіляке зло, ніколи не старіюче і не вмираюче, ніколи не відчуваюче ні печалі, ні голоду, ні спраги – саме його й потрібно намагатися пізнати. Сутність «Атмана» є пізнання: подібно до того, як шматок солі є тільки згуртована смакова маса, так само і ця сутність є згуртованою масою пізнання.

Згодом арії засвоїли нові території, заселялись у нових місцях і ведійська релігія поширилась по Індостану. Релігійні знання ведійських аріїв заклали глибоке підґрунтя, на якому тримається віра сучасного індуїзму, хоча багато з ведійської традиції забулося і трансформувалося.

5.2. ОСНОВНІ РИСИ ВЕДИЧНОЇ РЕЛІГІЇ

5.2.1. Жертвоприношення

Кочові арії не будували храмів і не мали ідолів, послуговуючись спаленням жертв на вогні. Звідси й особлива пошана до Агні як посередника між людьми та богами – тут відлунюється первісне шанування вогню, яке виникло ще в кам'яному віці.

Ведійський ритуал із кожним століттям ставав усе більш складним, громіздким і заплутаним.

Сома – окреме божество, якому співали відповідні гімни.

Своїм постійно зростаючим значенням божества Агни і Сома зобов'язані їх зв'язку з жертвоприношенням, оскільки релігія Вед з початку і до кінця є релігія жертвування. «Жертва – це серцевина світу», і все, що засноване на жертві, отримує перемогу в боротьбі за релігійний розвиток. Самі божества в порівнянні з жертвою мають другорядне значення, являючи собою ніби щось додаткове. Внаслідок цього самі вони уявляються істотами, які приносять жертву і лише завдяки силі жертви отримують можливість проявляти свою могутність. Сам світ створений божественною жертвою, і самі боги виникли із жертви. Ці небесні жертви є прототипами земних. Місцем походження жертви є небо.

Подібно до богів і люди тісно пов'язані з жертвою, вона є допоміжною ланкою у відносинах людей з богами і засобом підтримання їх життя. Жертва не лише освячує і благословляє повсякденне життя людини і найважливіші його моменти, а й охороняє її протягом всього її існування, оберігає за будь-яких обставин, навіть чисто фізичного характеру.

У своєму первісному образі ведична жертва є веселою вечіркою, яка створюється для богів. Вогонь, приготована жертва і піснеспіви запрошують богів і примушують їх зійти на землю. Їм пропонують зайняти місце на священній траві, яка розкидана перед вівтарем, і тоді в достатку приноситься безсмертним все те, що може принести задоволення: млинці, галушки з хліба і рису, молоко і масло, жир і м'ясо жертвенних тварин, але насамперед сома – найдорогоцінніший із напоїв. Пахощі, музика і танці також задовольняють високих гостей, не кажучи вже про піснеспіви, які їх прославляють.

Жертвоприношення із сфери рослинного царства зазвичай називалися ішти і відрізнялися від тваринної жертви і від жертви соми.

Таким чином, люди всіма силами намагаються вимолити милостиву прихильність божественних сил, але підсилена доброзичливість, яка виявляється при цьому, впливає частково з егоїстичних мотивів. Сподіваються, що боги тією ж мірою проявлять свою вдячність допомогою тому, хто жертвує, що вони захистять його від ворога, від хвороби чи поганої погоди, що вони дарують багатство, славу, високе становище, дітей, худобу і довге життя (про етичні блага не згадується),

Все це сподіваються отримати чи просто вимагають у богів. «Я – тобі, ти – мені» – така коротка формула ведичної жертви. Такий самий характер носять молитви, які супроводжують жертвоприношення. Молитви рідко просякнуті благочестям і покорою. Вони спрямовані на отримання зовнішніх благ чи на попередження небезпеки; про вдячність також майже нічого не говориться; взагалі слово «дякувати» відсутнє у ведійській мові.

Поет чи жрець, звіряючи піснеспіви з інтересами зацікавленої особи, не забуває також і про свої. Очікування винагороди виражається в усіх піснеспівах. Найбільш суттєвого відтінку ведичному обряду жертвоприношення надавав спокутуючий характер жертв. Із опису окремих жертвоприношень ми бачимо, яким сильним було прагнення спокутувати гріхи.

Жертвоприношення здійснювалося в будинках чи просто неба; про храми нічого не говориться. За своїм приватним чи офіційним характером вони поділялись на жертви з одним чи трьома вогнями. Найдавнішим і найбільш поширеним із них був вогонь домовласника, священний вогонь житла; два інших були: «жертвенний вогонь», який запалювали на честь богів, і «південний вогонь» – на честь душ померлих і демонів. Добування вогню зазвичай звершувалось тертям дерева об дерево, причому вогонь житла, урочисто запалюваний домовласником при заснуванні будинку, забезпечував вогнем два інших вівтарі, на яких готувалася жертвна їжа.

Невеликі сімейні жертвопринесення, під час яких запалювався один вогонь, здійснювались самим домовласником. Вони переважно складались із роздування вогню і приготування страв, які пропонувались божествам, звідси ці жертвопринесення носили назву «стравних жертв» і мали невелике значення. Домовласник (якщо він належав до трьох перших каст) міг здійснювати і громадські жертвоприношення, але через складний ритуал їх виконання переважно доручалося жерцям, які і виконували їх на користь власника жертви. В обряді жертвопринесення брали участь: готар (той, хто жертвує), на якого було покладено читання молитов; удгатар (співець) і адхварцу (міністрант) – виконувач обрядових дій. Все жертвопринесення здійснювалося під наглядом вищого жреця – брамана. Він повинен був знати напам'ять весь ритуал (всі три Веди) і строго стежити за виконанням церемонії, щоб виключити будь-яку

помилку, яку негайно слід було виправляти, інакше все жертвоприношення не мало б ніякої сили. Жертвоприношення складалось із цілої системи численних складних дій, які повинні були виконуватись якомога ретельніше і у визначеному порядку. Навіть приготування до жертвоприношення було серйозною працею: місце, де воно мало здійснюватися, слід було вичистити, створити на ньому вівтар і обвести його охоронною борозною. Особливого значення надавалось добуванню вогню і влаштуванню вогнища. Приготування жертвних страв також супроводжувалось багатьма церемоніями, починаючи від доїння корів і перемелювання зерна закінчуючи важким розрізанням і смаженням жертвеного м'яса. Особливо урочисту частину цих приготувань складало витискання соми. Жерці зобов'язані були помитися, натертися пахощами, одягнутись і підперезатись, а під час обряду повинні були дотримуватись безлічі приписів відносно мірного кроку і розташування тіла, звертати увагу на сторони світу і на дотримання встановленої черги різних обрядових вигуків і таємничого мовчання; до цього присяднувалось нелегке зобов'язання вимовляти піснеспіви і вислови без будь-яких помилок, поєднуючи з відповідними діями.

Той, хто приносив жертву, також не залишався в спокої; разом зі своєю дружиною він готувався до цього священнодійства, ретельно виконуючи над собою очищувальний обряд, який складався з обмивання, посту і утримання від інтимних контактів, що починалось вже за день; при цьому стригли бороду і волосся. При великих жертвоприношеннях ця посвята (дікша) ставала дуже складним і тривалим актом, який виконувався з надзвичайною суворістю доти, «доки той, хто приносить, не схудне», поки у нього не потемніє в очах, «поки у нього залишиться тільки шкіра на кістках». Така дікша могла продовжуватись цілий рік.

Найпростішою формою жертвоприношень офіційного характеру була *вогняна жертва (агніхотра)*, яка здійснювалась щоранку і щовечора і входила також до складу всіх великих жертвоприношень. При цьому запалювалось три вогнища, перед якими присутні благоговійно стояли чи здійснювали поклони. Матеріальна сторона пожертви полягала в принесенні гарячого молока. Кожні 14 днів приносилися жертви на повний місяць і на новий місяць; церемонії, здійснювані при цьому, носили типовий характер, який притаманний

великим жертвоприношенням. Приносили зазвичай млинці, лили багато масла у вогонь і здійснювали спільну трапезу для тих, хто приносить жертву, і для жерців.

Ще більшою пишністю відрізнялись великі жертвоприношення на початку трьох пір року: весни, дощового часу і осені. Добування і запалювання нового вогню на початку нових періодів мало символічний зміст. Під час свят з приводу періодичних дощів виготовляли з тіста і вовни вівцю і барана, можливо, для примноження стад. Подібні символізації чи образні уявлення часто зустрічались у жертвоприношеннях; на останньому святі. Особливо благодійними виставлялися боги вітрів і бог води – Варуна.

Жертви з першого збору приносились під час жнив ячменю і рису (але не як благодійні жертви). В особливо важливі пори року, під час обох сонцестоянь і на початку дощового часу, не задовольнялись принесенням рослинних жертв, а зазвичай заколювали козла, різали його, варили і розділяли поміж богами і людьми. Жирний сальник і тут, подібно до того, як і в інших культурах, приносився виключно богам. З річних свят найбільшим було все ж таки жертвоприношення, чи витискання соми.

Свято, яке відоме переважно під назвою «агністома», тобто «прославлення вогню», здійснювалось раз на рік у весняний час і носило характер чисто народного свята, на яке останній стікався з різних сторін. Церемонії починалися з раннього ранку читаннями на честь божеств, які швидко змінювалися. То йшло приготування і принесення мертвених млинців і молока, то одинадцять козлів заколювалися для жертви різним божествам, то займалися витисканням соми, очищенням добутого напою, з'єднанням його з різними домішками і переливанням у різні тари. Таким чином, протягом цілого дня здійснювалися церемонії і приношення, які відповідали трьом послідовним процесам витискання, а саме ранковому, обідньому і останньому третьому; усі вони супроводжувалися обрядами як нового, так і давнього походження.

Велике *жертвоприношення коня (асвамеда)*, «цар жертв», було кульмінаційним пунктом давньоіндійського культу. Воно виконувалось для захисту країни за велінням царя і за участю усього народу, супроводжувалось пишними церемоніями, приготування до яких тривало цілий рік. Освячений купанням кінь повинен був за цей час

обходити всю країну, його охороняло 400 конюхів. Освячення того, хто приносить жертву, і його дружин було дуже складним і мало суворо аскетичний характер. Безпосередньо за вбивством коня цариця повинна була лягти, як дружина, поряд зі ще теплою твариною. Церемонія ця хоча і давала привід для різних непристойностей з боку жерців, однак мала велике значення. В цьому можливо треба бачити вияв довіри сонцю, оскільки за індійським уявленням кінь знаходився в тісному зв'язку із сонцем, і навіть у символіці одне було тотожне іншому. В більш ранній час із жертвою коня поєднані були, можливо, людські жертвоприношення. Відомо, що разом із жертвою коня вони були поширені в усіх індогерманців; в Індії ж бачимо лише слабкі їх сліди. Час жертвоприношення коня був часом народного свята, яке супроводжувалось гуляннями на кшталт масляної, де все, що може бути назване народним гулянням, проявлялося з повною свободою і життєвий етикет ставав менш «сором'язливим».

Змагання в кінських перегонах і гра в кості, яким індуси віддавалися «з головою» і яким надавалось релігійного відтінку, ігри і співи фокусників і танцівниць, перекази казок, загадування загадок, спів пісень – все це поєднувалося в яскравому народному житті, яке носило переважно світський характер.

5.2.2. *Культ померлих*

Серед жертв ведичного часу найдавнішою є жертва *тіням померлих*. Вся церемонія носить характер примітивного обряду і складається з простого годування предків, які живуть у землі і яких викликають закляттями; при цьому демони також виганяються із освяченого місця. Жертвоприношення предкам млинців починається ввечері при південному вогні; після того як проведені борозни для запобігання від демонів, підлога окроплюється свяченою водою, застеляється травою, на якій пропонується зайняти місце батькам, дідам і прадідам. «Нехай відвідають нас зараз наші розумні батьки», – так промовляв жрець. Взагалі жертвоприношення здійснюється самим господарем жертви: він стає на ліве коліно і поливає викопану борозну, а також траву трьома пригоршнями води для обмивання батьків; потім витягнутою вниз рукою він кладе три млинці на місце, полите водою: «Це тобі, батьку, і тим, хто разом з тобою». Потім він повертається і вимовляє: «Тут, батьки, нехай кожен з вас користується своєю долею». Відтак висловлюються бажання здобути через

принесення цих дарів довге життя. Тоді знову виливається вода для того, щоб пращури мали змогу омитися після прийому їжі. Крім того, вони отримують пахучі мазі, одяг чи овечу шерсть: «Ось, батьки, ми даємо вам одяг, не беріть від нас більше нічого!». Лише після цього починають вимовляти справжні молитви, присвячені пращурам: «Нехай прославляться ваші сили, ваше життя, ваш гнів і страх; будьте ви сильніші за живучих на цьому світі, а з живучих на цьому світі нехай я буду найсильніший». Опісля йде урочисте відпущення предків: «Встаньте, батьки, і йдіть собі тим самим таємничим шляхом, дайте нам багатство і славу, і прославляйте перед богами наші дари». Власне за жертвоприношенням йде прославлення вогню і вогнища, і прохання, звернене до Агні, про відпущення гріхів. Млинці збираються: один з них, той, хто приносив жертву, дає з'їсти своїй жінці, щоб вона через це отримала чоловічий плід, а два інші кидає у вогонь чи воду, або віддає браміні.

За своєю формою ведична жертва має на меті здобути прихильність богів, в реальності ж вона є засобом керування ними. Допомога богів є необхідною умовою бездоганно зведеного жертвоприношення. Зустрічаються такі слова: «Молитва владарює над богами», чи ще більш вразливо: «Той, хто приносить жертву, переслідує Індру як здобич; він тримає його так само міцно, як птахові птаха; Бог – це колесо, яке співець уміє крутити».

Цей погляд зовсім протилежний звичайному релігійному відношенню, є лише причиною того постійного і основного уявлення про жертву, за яким на неї дивляться як на годування богів, як на необхідну умову їх існування. «Боги звеличуються від жертви», вони поглинають її силу; так Індра постійно отримує свою силу з соми. «Як бик реве на дощ, так Індра вимагає соми». Сома манить їх вперед, як сильні пориви вітру. Він отримує через жертвоприношення свою здобич, люди кують йому громову палицю і дають рукам його силу рухатися. Таким чином, жертва і жертвоприносяча людина є необхідними для богів. Звідси робився висновок, що боги не обов'язково необхідні людям. Магічна дія жертви приводить до того, що бог або є служителем того, хто жертвує, або часто стає непотрібним. Взагалі ведичне жертвоприношення має значною мірою характер чаклунства. Так, у церемонії щорічного жертвоприношення перед дощовою порою року заклинання полягає не лише в киданні у

вогонь горіхів каріра для отримання дощу, але й взагалі ця церемонія є не що інше як чаклунство, через яке викликається дощ; і це не поодиноким приклад. Різниця між жертвоприношенням і тим, що індуци називали чаклунством, була лише в тому, що останній термін використовувався щодо демонів чи таємничих сил, в той час як жертвоприношення було, так би мовити, офіційним чаклунством, зверненим на визнання божества.

5.2.3. Чаклунство і магія

Чаклунство, яке частково висвітлюється в Рігведі, цілком переважає в Ахтарведі, є практичним вираженням справжньої індійської народної релігії. Зачатки його безперечно, коріняться у віруваннях найдавнішого первісного часу і частково збереглися до нашого часу у нижчих прошарках індійського народу. Таким чином, брахман, священнослужитель Ахтарведи – найважливіша і найпопулярніша людина серед духовенства, спочатку був, звичайно, жерцем-чародієм, такий його характер ще у Ведах. Брамани, від якого він отримав свою назву, зазвичай перекладається як «молитва», «сила молитви»; але це слово має не лише таке значення, воно може означати також і зміст «заклинання» чи «чарівного закляття». Навіть в офіційному житті брахман повинен був відігравати роль чародія-ворожбита. На війні він повинен був видаляти погані прикмети і користуватися гарними і т.п., відтак він завжди знаходився при царі.

Як для ворожнечі, помсти, так і для кохання існували чудодійні засоби; зазвичай у подібних випадках дівчина клала під подушку юнака відомі трави чи замочувала чарівну гілку в меді, щоб дати йому відчутти солодкість її кохання, її губ. Облурена жінка силою замовлянь вбиває суперницю, незаміжня ж дівчина швидко здобуває чоловіка завдяки чарам своїх батьків.

Чаклунство отримує релігійне значення, коли переходячи від приватного життя, в якому воно служило засобом лікування і життєвої оборони, воно поширюється взагалі на все людське буття і стає силою, яка охороняє все життя. Амулети з безсмертного золота забезпечують довге життя і дарують сили; чарівні напої і чародійні запитання і відповіді дають чоловіче потомство. Навіть помираючий може бути знову повернений до життя. Різноманітні чаклунства відносно погоди роблять природу прихильною, а багатозначні слова по закінченні роботи дають багатство і щастя, успіх у справах і дітей, їжу і худобу.

Злість і провина людини можуть бути змиті водою, спалені вогнем і знищені рослинами і замовляннями. Дія ворожих жертв знищується чаклунством, порушення при здійсненні власного обряду виправляються тими ж засобами.

У ведичному жертвоприношенні брали участь чотири головні жерці: хотар, читець гімнів Рігведи, які мали умилювати богів; *удхатар*, який співав з текстів Самаведи: *адхвар'ю*, який вершив жертвоприношення, виголошуючи магічні формули з Ахтарваведи; *брахман*, якому належало стежити за точним виконанням ритуалу, аби в обряд не проникло зло.

5.3. ВЧЕННЯ ПРО ПЕРЕВТІЛЕННЯ ДУШ

5.3.1. Поховальний культ

Поховальний культ теж відігравав велику роль у житті індуца. Поховання полягало або у закопуванні в землю, або у спалюванні. Поховані чи спалені мертві згадуються разом, але ці обряди не збігалися один з одним: поховання було більш стародавнім і вже потім було замінено спалюванням, а сліди його продовжували існувати і в більш пізньому ритуалі. Так, наприклад, хоча вогонь і повинен був негайно знищити труп, проте до Агні зверталися з проханням не завдавати шкоди покійнику, а землю, в яку раніше закопували кістки, молили не тиснути на покійника, а дати йому просторе і зручне сховище. Таким чином, життя покійного продовжувалося у попелі.

Подвійній формі цих обрядів відповідали також і різні уявлення про існування після смерті. Тут, як і скрізь, продовження життя є цілком зрозумілим, причому завжди говориться, що людина відбуває до предків. Відмінність зазвичай полягає у визначенні роду і виду його майбутнього місцезнаходження. Вже з факту жертвоприношень на честь тіней померлих можна зрозуміти, що за уявленнями індуців повинно існувати таке місце в земній сфері, яке служило б місцем перебування душ. Але подібні уявлення про Гадес суттєво змінюються, як тільки ведичне вірування досягає свого розвитку. З появою світлого світу богів і, приблизно одночасно, з виникненням звичаю трупоспалення починають проникати в релігію більш світлі уявлення про загробне життя.

Людина, на долю якої випадає таке небесне блаженство, ніколи не зображається тінню чи лише душею. Вона насолоджується повною

тілесністю; старе тіло вона отримує в оновленому вигляді, в якому не залишається нічого хворобливого чи понівеченого. Розум її теж оновлюється і вже більше не є обмежений якимись земними рамками. В цій країні багато корів, вона має в достатку молоко і масло, мед, все, що є хороше і гарне; тут кожен володіє могутністю і благополуччям і для всіх є гарні жінки. Але в цьому очікуванні небесного майбутнього існують також більш глибокі і чисті сторони. Там на небесах, батьки побачаться зі своїми дітьми, які є вільними від гріха. Звичайно, для того щоб здобути блаженство, потрібно було жити гарно і справедливо, бути хоробрим на війні і вірним під час миру, а передусім віддавати шану богам, належно здійснювати жертвоприношення і бути щедрим до жерців. Хто був дурним, злим і скупим у жертвоприношеннях, той потрапляє у пекло – місце, яке призначається для тих, хто спокушає дівчину, в якій нема братів; також для невірних дружин чи для тих, хто спокушає дружин брахманів. А хто не поважас брахмана чи безчестить його, той буде занурений у кривавий потік.

Уявлення про пекло взагалі уривчасті і незрозумілі, вони швидше мають характер випадкової загрози, але не складають необхідної частини в системі релігійних догматів. Про припинення існування всіх речей у Ведах взагалі не говориться, не згадується і про встановлення миру, ні про страшний суд, ні про зруйнування світу і його відновлення. Останньою думкою ведичного індуса є думка про майбутність окремої особистості; він вже звільнився від уявлення первісних народів про продовження існування в образі привида, але ще не піднісся над чуттєво-егоїстичними надіями, які притаманні напівцивілізованій людині.

5.3.2. Жрецькі школи в пізньоведійський період

Ведійські тексти передавалися словесно і зберігалися в жрецьких школах. Вони розробляли норми організації ритуалів і способи їхньої інтерпретації в рамках трьох основних вед. Галузі жрецьких шкіл (шакхи) дробилися і відокремлювалися, ведійські тексти зберігалися ними в різних редакціях, що знаходилися в монопольному володінні традицій вчителів і учнів. Представники різних традицій збиралися на «асамблеї» для обговорень-диспутів. У них брали участь і мандрівні вчителі. Так складалися центри жрецької освіченості, зміцнювався професіоналізм в області знання і з'являлися спеціалізовані дисципліни, наприклад, розробка сакральної мови ведійських мантр.

Диспути і дискусії були основним модусом існування жрецьких шкіл. Брахманічні тексти, будучи своєрідними антологіями, дають можливість одержати уявлення про становлення теоретичної рефлексії. Діяльність шкіл була важлива для становлення майбутньої філософії.

Загальними рисами ведичної релігії є наступні:

- Центральне місце відводиться жертвоприношенням.
- Божества (в своїй більшості) є втіленням сил природи.
- Одне і те саме природне явище можуть втілювати різні божества.
- Домінують божества чоловічої статі.
- Практично відсутнє будь-яке нагадування про храми, святилища.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

- Яка структура Вед – священної книги давньоіндійських релігій?
- Охарактеризуйте основні риси ведичної релігії.
- У чому полягає давньоіндійське вчення про перевтілення душ?

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

- Ведична література: загальна характеристика.
- Релігійні уявлення стародавніх індійців.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

АТМАН (санскр.) – одна з головних міфологем у релігійній системі Індії. Суб'єктивна, індивідуальна основа буття, «душі» в особистому та універсальному значенні. У ведійській літературі, насамперед в Упанішадах, застосовується як займенник («я», «себе»). Атман постає як першопричина, що обіймає все суще та не має ніяких конкретних характеристик.

АХІМСА (санскр. – *ненасильство*) – принцип, який означає: не слід робити нічого, що завдає страждань або бентежить іншого. Принцип ахімси пов'язаний з вченням про переселення душ та єдиний ланцюг переходів з однієї тілесної оболонки в іншу.

БРАХМАН (санскр.) – у Ведах означає молитовну формулу, яка є виразом універсального принципу, пізніше – сам цей принцип. Вища об'єктивна реальність, Абсолют, творчий початок, в якому все виникає, існує й припиняє існування.

БРАХМАНИ – назва коментарів до ведійських текстів.

ВЕДИ – найдавніша пам'ятка індійської літератури. Вважається, що священне стання Вед прийшло з духовного світу, від Верховного Бога-Особи. Воно існувало й на початку Творіння і передавалось із покоління в покоління усно.

ВЕДИЗМ – синонім ведичної релігії. Принцип східного світорозуміння, за яким визнається вихідний характер, святенність і авторитет Вед в осмисленні Всесвіту, місця в ньому людини, її стосунків з надприродними істотами.

ДАРМА (санскр.) – одне з найважливіших понять всієї індійської думки. У найзагальнішому плані означає «порядок», «норму» існування і розвитку як космосу, так і суспільства; регулятивний духовний, соціальний і моральний «закон». Обсяг поняття «дарма» включає значення і «релігії», і «права», і «моралі».

МАНТРИ (санскр.) – вірші з ведичних текстів, які використовуються як заклинання і чарівні формули.

ЛІТЕРАТУРА

Бонгард-Левин Г.М. Индия в древности. – М., 1985.

Бхагавадгита / Пер. В.С. Семенцова. – М., 1999.

Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1999.

Дандекар Р.Н. От вед к индуизму. – М., 2002.

Индийская философия. Тексты. – М., 1981.

Костюченко В.С. Классическая веданта и неоведантизм. – М., 1983.

Литература древней Индии // Всемирная галерея. – СПб., 1994. – С. 251-482.

Мень И. История религий. – М., 1997.

Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обряды (обычай). – М., 1990.

Токарев С.А. Религии в истории народов мира. – М., 1964.

Томас П. Легенды, мифы и эпос Древней Индии. – СПб., 2000.

Торчинов Е.А. Религии мира. – СПб., 1997.

ТЕМА 6: БРАХМАНІЗМ

6.1. БРАХМАНИ Й АРАНЬЯКИ – ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОЇ ДУМКИ

6.2. ОСОБЛИВОСТІ СВИТОГЛЯДУ

6.3. ОСВЯЧЕННЯ КАСТОВОЇ СИСТЕМИ

6.4. ЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ

6.5. ЙОГА ЯК ПРАКТИЧНЕ ОЧИЩЕННЯ ДУШІ І ТІЛА

Брахманізм був наступною сходинкою в розвитку релігійного мислення стародавньої Індії. Його назва пов'язана, по-перше, з релігійними текстами, що коментують веди (брахмани), по-друге, із жрецьким станом (брахмани), що набув саме в цей період величезного авторитету завдяки ускладненню ритуальних процедур.

Першорядна роль у індійському суспільстві належала *брахманам* – знавцям Вед і виконавцям обрядів. Вони пам'ятали стародавні гімни і тлумачили їх: ведійська мова ставала незрозумілою більшості людей і навіть деяким жерцям.

Розвиток ритуалізму і специфіка образів ведійських божеств стимулювали роздуми жерців над різними аспектами ритуальної практики і символіки і привели їх до ідеї єдиного початку, що є в основі всього універсалу, – ідеї Брахмана. Вчення про Брахмана розвивається в містичних релігійно-філософських творах – Упанішадах. У цих же текстах розроблені й інші найважливіші категорії класичної індійської думки – *Атман* (безсмертна душа), *сансара* (світ страждань), *карма* (закон етичної подяки), *мокша* (звільнення) і ін. Саме в епоху брахманізму були закладені основи світогляду більш пізніх релігійно-філософських шкіл.

Серед богів на провідну роль висувається *Пруджанаті*, що персоніфікує творчу космічну енергію і сприймається як жертва, з якої створюється Всесвіт.

Поняття жертвоприношення стає ключовим у брахманістській релігійній практиці. Йому надають космогонічного значення.

В брахманізмі обширний комплекс ритуалів поділяється на «офіційні» (шраута) і домашні (гріхья).

Ускладнювався і видозмінювався пантеон богів тощо. Брахмани намагалися пристосувати давньоведійську спадщину до нових умов життя, переконливо витлумачити і виправдати його існування в

колишніх незламних межах. Усі зміни відбувалися на старому фундаменті ведійських вірувань. Центральним моментом змін було послідовне зведення множинності явищ природи і феноменального світу до деякої єдиної сутності. Упорядковувалися також космогонія, теологія, пантеон богів.

6.1. БРАХМАНИ Й АРАНЬЯКИ – ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОЇ ДУМКИ

Згодом ритуально-практичні настанови брахманів склали збірники своєрідних ритуальних «інструкцій» і роз'яснень. Вони регламентували широку сферу поведінки. Як і самі жреці, тексти називалися брахманами.

Брахмани утворили особливий клас текстів, зайнятих, скоріше, релігійністю, ніж релігією.

Збережені брахманічні тексти являють собою дуже широке коло. Найбільш значний текст – *Шатанатха-брахамана* (прибл. IX-VIII ст. до н.е.) містить сюжети, важливі для визначення основ наступного індуїзму.

Брахманічна картина світу мала головні риси всякої ритуальної картини буття. З функцією жерців-брахманів було пов'язане посилення символічної сторони ритуалу і виділення головного начала всіх ритуальних процедур та, одночасно, субстрату всіх речей у світі. У пантеоні богів на перший план висунувся *бог-творець Праджанаті*, ставши персоніфікованою творчою силою і першоосновою усього сущого, що породжує світ і зберігає його. Подальший міфологічний розвиток ця ідея одержала в концепції індуїстської тріади (тримурті).

За змістом до брахманів близькі *араньяки* («лісові книги») – трактати, призначені для самітників (пустельників) з правилами їхньої поведінки. Таким чином, використовуючи міфи і ритуали Вед, брахмани підготували наступний ступінь у розвитку релігійної традиції в стародавній Індії. Вони ж стали самовираженням перехідного періоду від Вед до власне індуїзму.

6.2. ОСОБЛИВОСТІ СВИТОГЛЯДУ

Глибинна світоглядна установка Упанішад обумовила розгляд у них відносин божества до світу через їхню всеєдність. Божество може з'являтися в безлічі персоніфікацій, але, з погляду кінцевої істини, воно – вища об'єктивна реальність, *Абсолют – Брахман*. Він

невимовний, не може бути описаний у термінах диференціальних ознак і неосяжний у рамках будь-якої логіки. Найточніше він визначається апофатично.

Відношення божества до людини мислиться через їх єдиносутність. Цей аспект людини пов'язаний з її світлим духовним початком Атманом, полоненим стихійними світовими началами.

Вища мета людського життя – звільнення від пут мирського буття для відновлення цієї єдиносутності, відданої забуттю через нецтва, точніше, незнання. Досягти цієї мети можна шляхом знаходження істинного знання. Правильне пізнання і шанування Брахмана й Атмана, що тотожні, – вища заслуга, яка приносить блаженство. Саме цьому пізнанню підводять наставлення упанішад.

В Упанішадах розвиваються також важливі для індуїзму та індійської культури в цілому поняття *прани, пуруші, карми, сансари* і т.п. У них викладене символічне вчення про п'ять вогнів, про посмертну долю людини тощо.

6.3. ОСВЯЧЕННЯ КАСТОВОЇ СИСТЕМИ

Ведійські арії, просуваючись углиб Індії, змішувалися з місцевим населенням, убирали нові уявлення, звикали до осілого способу життя. У свою чергу, місцеві племена або чинили прибульцям лютий опір, або приймали їхній спосіб життя, стаючи членами їхнього суспільства. Його склад ускладнювався; поступово склалася кастова система, що стала невід'ємною частиною брахманізму. Релігія освячувала і закріплювала існування кастових розбіжностей і правил. Вони ж, у свою чергу, зберігали непорушність релігійних основ.

Було висунуто ідею про чотири *варни* (буквально «кольори»), на які потрібно ділити суспільство: жерці (*брахмани*), воїни (*кшатрії*), простолюди (*вайшья*) та нижчі, слуги (*шудри*). Перші три варни вважалися вищими (білими, арійськими), остання обіймала темношкіре місцеve населення, яке мусило служити білим.

Не варто ототожнювати варни з кастами: останні є поділом людей на групи всередині варни. Так, вайшья поділяються на землеробів, ремісників, купців; всередині цих каст є ще й диференціація за професією (так, ремісники бувають ковалями, ювелірами, шевцями тощо).

6.4. ЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ

Людське існування мислиться в Упанішадах вписаним у космос (немає різниці між макро- і мікрокосмічними аспектами) і тому етичні погляди тісно пов'язані з космологічним ученням. Програма належного поведіння підпорядкована головному ідеалу упанішад – пізнанню Брахмана, досягненню єдності з вищою реальністю і знаходженню блаженства. У цьому зв'язку розглядається поняття *дхарми* – *непорушного справедливого закону*.

Вупанішадах викладене стародавнє учення про стани бадьорості і сну. Сон розкриває незалежність людини від тиранії зовнішнього світу і показує безмежні можливості її творчої свідомості. Сон допомагає зазирнути в глибини психічного життя індивіда.

Розробляються різні системи психопрактичної діяльності (аскетизм, йога), спрямовані на трансформацію свідомості і накопичення в організмі практикуючого особливої внутрішньої сили.

6.5. ЙОГА ЯК ПРАКТИЧНЕ ОЧИЩЕННЯ ДУШІ І ТІЛА

Релігійний зміст в Індії має йога (слово це, власне, означає те ж саме, що й релігія, тобто зв'язок, з'єднання).

Головне у системі йоги – практика і методи, вправи, кінцевий сенс яких полягає у тому, щоб той, хто прагне до мокші навчився стримувати і контролювати свою буденну свідомість, свої почуття, відчуття, свою фізичну і взагалі життєву активність і таким чином виховувати в собі особливу надчуттєву свідомість, вже підготовлену до зустрічі з Пурушою, яка в рамках цієї системи називається Ітварою.

Комплекс практичних вправ і методів у системі йоги досить складний. Для оволодіння ним потрібні витримка, наполегливість, аскетична дисципліна, жорсткий самоконтроль, постійні тренування, вміння поставити весь свій організм, навіть його фізіологічні функції, під начало вольових імпульсів, заснованих на складній психотехніці, Уся система самопідготовки і тренування поділяється на 8 методів, етапів:

1. *Утримання (яма)*. Бути стриманим в усьому, вміння самообмежитись у їжі, в життєвих зручностях, і тим більше в пристрастях – утримання статевого інстинкту попереджає витрату життєвої сили, нервової енергії і сприяє зосередженості, стриманості. Виконувати принцип ахімси, тобто не робити шкоди живому.

2. *Виконання приписів (ніяма)*. Тут на перший план виходить згаданий вже принцип ахімси, тобто відмова від вбивства і нанесення шкоди всьому живому, який у другій половині I тисячоліття до н.е. активно витіснив давню практику кривавих жертвоприношень. Але не лише вбивство – будь-яке нанесення шкоди, навіть словом, засуджувалось. Виконувати приписи означало досягти повної гармонії поведінки, думок, слів.

3. *Вправи для тіла (асана)*. На цьому етапі потрібно вивчати різноманітні пози, які забезпечують зосередженість, загартовування тіла, навчитися володіти ними. Слід зауважити, що все це вело до фізичного загартовування організму – йоги зазвичай не схильні до захворювань, їх організм довго не старіє.

4. *Дисципліна дихання (пранаяма)*. Завдання полягає у тому, щоб досягнути рівномірного, повільного і глибокого дихання, навчитися володіти диханням, затримувати його без шкоди для організму. Майстри йоги, як відомо, чимало досягали на цьому шляху: цілком достовірні описи тимчасового поховання йогів, залишення їх без повітря, закриття в скляній труні на багато днів і навіть тижнів, доведення до майже бездиханного стану із ледве відчутним пульсом і подальшим воскресінням.

5. *Дисципліна відчуттів (пратяхара)* – остання з підготовчих стадій, суть якої полягає в умінні відключати свої органи відчуття, не реагувати на зовнішні подразнення. Оголений йог на сніжних вершинах Гімалаїв не повинен відчувати холоду і незручностей, його рот, очі і вуха не мають відчувати смаку, бачити і чути, коли він цього бажає.

6. *Дисципліна розуму (дхарана)*. На цій стадії вже достатньо підготовлений йог повинен оволодіти мистецтвом регуляції власної свідомості, вміння зосереджувати свої думки на вибраному предметі чи об'єкті (чи то його частина тіла, чи абстрактний вигляд божества). Це вже перший крок до стану вищої святості, злиття з Абсолютом.

7. *Споглядання (дхиана)* – другий крок на цьому шляху. Зосереджена на одному думка все більше заглиблюється, стає все більш «відверненою», ірраціональною і в ідеалі доходить до пізнання реальної першооснови того ілюзорного феномену, на якому зосереджена думка.

8. *Транс і екстаз (самадха)* – остання стадія. Якщо дхиана досягає мети і той, хто споглядає, доходить до стану трансу, абсолютного внутрішнього духовного екстазу, то його духовне «Я», його Пуруша вивільняється. Стан самадхи веде до кінцевої мети всіх зусиль йоги – до вивільнення, до мокші.

Саме в цьому, а не в демонстрації своїх чарівних можливостей, не в здивуванні звичайних людей сенс усієї діяльності йоги. Йог зазвичай не намагається робити щось для демонстрації. Навпаки, він уникає цього, бо це веде до втрати його сил і потенцій, перешкоджає йому на шляху до мети. Все це, однак, ніяк не виключає того, що не трансцендентні цілі, а якраз конкретна практика і досягнення завдяки їй незвичних результатів сьогодні користуються чималою популярністю і є зразком для вивчення і наслідування в багатьох країнах.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

БРАХМАН – певна категорія жерців, котрі створювали вищу варну, а потім касту в індійському суспільстві.

МАНТРИ (санскр.) – вірші з ведичних текстів, які використовуються як заклинання і чарівні формули.

ВАРНАШРАМА (санскр.) – ведична система, яка розчленовує суспільство на чотири класи (варни) згідно з якостями і родом занять людини на чотири ступені духовного життя (ашрами). Варнашрама дозволяє людині, яка її дотримується, усвідомити свою духовну сутність.

ЙОГА (санскр. – з'єднання, роздум, споглядання) – в індійській традиції один з шести ортодоксальних напрямів, який розробив систему послідовного очищення і просвітлення розуму, а також комплекс практичних вправ для досягнення стану «звільнення» душі від «пут» матерії, тіла. Витоки йоги сягають ведичної ідеї про можливість людини через специфічну аскетичну практику оволодіти не притаманними їй надприродними здібностями.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

- Де і коли була зафіксована кастова структура суспільства?
- У чому полягають особливості віровчення і культу в брахманізмі?
- Розкрийте зміст вчення про дхарму, сансару.
- Чому джайнізм розглядають як опозицію брахманізму?

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

Брахманізм: особливості віровчення і культу.

ЛІТЕРАТУРА

- Авдиев В.И. История древнего Востока. – М., 1953.
Ахтарваведа. – М., 1989.
Бонгард-Левин Г.М., Ильин С.Ф. Индия в древности. – М., 1969.
Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия. – М., 1990.
Васильев В.С. История религий Востока. – М., 1983.
Индийская философия. Тексты. – М., 1981.
Костюченко В.С. Классическая веданта и неоведантизм. – М., 1983.
Литература древней Индии. / Всемирная галерея. – СПб., 1994.
Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обряды (обычай). – М., 1982.
Ригведа. – М., 1989.
Токарев С.А. Религии в истории народов мира. – М., 1964.
Томас П. Легенды, мифы и эпос Древней Индии. – СПб., 2000.
Упанишады. В 3-х т. / Пер. А.Я. Сыркина. – М., 1991.

ТЕМА 7: ЗОРОАСТРИЗМ

7.1. ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ЗОРОАСТРИЗМ

7.1.1. Історія становлення релігії

7.1.2. Життя Заратустри і його віровчення

7.1.3. Символи зороастризму

7.2. АВЕСТА – ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ СВЯЩЕНОЇ КНИГИ

7.2.1. Мова і переклади Авести

7.2.2. Структура Авести

7.3. ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ І КУЛЬТУ ЗОРОАСТРИЗМУ

7.3.1. Пантеон богів у зороастризмі

7.3.2. Ахура-Мазда і Ангро-Майо: боротьба Добра і Зла

7.3.3. Культ поклоніння вогню

7.3.4. Свята і молитви зороастризму

7.3.5. Календар зороастрійців

7.3.6. Зороастрійські жертівники і храми

7.4. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНЕ ВЧЕННЯ ЗОРОАСТРИЗМУ

- 7.4.1. Створення світу і людини
- 7.4.2. Уявлення про смерть і загробне життя
- 7.4.3. Культурна практика зороастризму
- 7.4.4. Зороастризм і сімейне життя

7.1. ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ЗОРОАСТРИЗМ

Іранське високогір'я Календар зороастрійців це обширні простори, бідні на воду і рослинність, біля яких і розташовуються життєві центри племен, що з III тис. до н.е. перейшли до осілого землеробства і скотарства.

На поч. II тис. до н.е. на цю територію проникають індоіранці, арії. Звідси пізніша назва цієї країни Календар зороастрійців **Іран**, що означає «*країна аріїв*».

Є припущення, що предками індоіранських племен є протоіндоіранці – народ, який жив у IV тис. до н.е.десь у південно-східних степах і на схід від Волги. На початку III тис. до н.е. вони поділялися на два народи: індоіранців, які поселилися на півночі Індії, і протоіранців, які зайняли територію теперішнього північно-східного Ірану.

Є інша версія, за якою прабатьківщиною іранських племен є Центральна Азія. На іранців та індійців ця спільнота поділилася на початку II тис. до н.е.

У I тис. до н.е. на півночі Ірану утвердилися мідійські племена, які у VII ст. до н.е. створили на цій території **державу Мідія**. Вона швидко зростала і змінювалася і 613-605 рр. до н.е. зруйнувала Ассирію.

У 550 р. до н.е. Мідія втратила свої позиції, зазнавши поразки у війні з підлеглим царством Персидою, влада в країні перейшла до перської династії Ахеменідів. Країну перейменували у **Персію**. До династії Ахеменідських правителів належали Кір I, Кір II, Кимбіс, Дарій I, Ксеркс та інші.

Світовою державою Персія стає у VI ст. до н.е. Упродовж усього правління династії Ахеменідів Персія веде війни проти повстань серед підкорених народів. Дарій I вів наполегливу роботу для внутрішнього впорядкування держави, створив єдину систему управління імперією, поділив її на сатрапії. У цих сатрапіях було збережено місцеві закони, релігію і культуру.

Після завоювання нових територій і народів перси зберігали традиційні релігії, приносили місцевим богам жертви, брали участь у релігійних церемоніях місцевих храмів, підтримували місцеве жрецтво. Отже, Перська держава була країною з різними релігіями, на які покладалося завдання служити єдиному цареві.

Це було незручно і неефективно. Назрівала потреба в єдиному богові і єдиній релігії.

7.1.1. Історія становлення релігії

Виникнення зороастризму становить предмет тривалих суперечок науковців. Одні вважають, що зороастризм виник спочатку на заході Ірану, в Мідії, і звідти поширився на схід. Це так звана *мідійська концепція* походження зороастризму. Інші твердять, що зороастризм виник на сході Ірану, в *Бактрії*. Ця думка переважає в сучасному сходознавстві. Звідти зороастризм поширився до Мідії, де його підтримували жерці з племені магів.

Так чи інакше, але релігійне вчення, пов'язане з іменем мислителя Заратустри, виникло у V-VI ст. до н.е. в стародавньому Ірані. Своє учення він начебто отримав шляхом об'явлення. Це перша з так званих *релігій об'явлення*, тобто релігій, учення яких одержано пророком від єдиного, неповторного Бога. За нею йдуть юдаїзм, християнство й іслам.

Зороастризм виникає в умовах жорстокої боротьби племен східного Ірану за племінну демократію. Тоді й формуються демократичні мотиви зороастризму і він стає ідейною основою народних рухів.

Зороастризм спочатку заперечував усі культури інших народів, утверджуючи лише культ Ахура-Мазди. Але він не міг не увібрати попередню культурну традицію. Поступово до зороастрійські божества індоіранських племен знаходять своє місце в зороастрійському пантеоні богів, до зороастрійська культура впливається в зороастрійські культурні тексти.

Аналізуючи так званий «Антидевівський напис Ксеркса», В.В. Струве висловив думку, що Ксеркс здійснив релігійну реформу, усунувши культури місцевих богів-девів, і визнав єдиним богом Ахура-Мазду: «*Коли я став царем, була серед країн та, де було заворушення. Потім Ахура-Мазда допоміг мені. З волі Ахура-Мазди цю країну я переміг і поставив її на місце. І серед тих країн була така, де раніше шанували девів. Потім з волі Ахура-Мазди я цей притон девів*

зруйнував і проголосив: «Девів хай не шанують!». Там, де раніше поклонялися девам, я здійснив поклоніння Ахура-Мазді разом з Артою... Й інше, що робилося зле, я зробив, щоб було добре. Все, що я здійснив, було з волі Ахура-Мазди. Ахура-Мазда мені допоміг, аж поки я виконав діло. Ти, який з часом будеш думати: «Щоб мені бути щасливим за життя і щоб мені після смерті бути прилученим до Арти», живи за законом Ахура-Мазди, шануй Ахура-Мазду разом з Артою. Людина, що дотримується того закону... й за життя буде щасливою, і після смерті прилучиться до Арти. Говорить Ксеркс-цар: «Мене хай обороняє Ахура-Мазда від усякого лиха, і мою домівку, і цю країну. Про це прошу Ахура-Мазду. Це мені Ахура-Мазда нехай дасть». Але це ще не було торжеством зороастризму, бо Дарій і Ксеркс ще підтримували магів. На думку В.В. Струве, релігія Ахеменідів і релігія Зороастра мали тільки спільне джерело.

Інший історик, М.А. Дандамаєв, який вивчав стародавній Іран, вважає, що за Ахеменідів у державі існувало три релігії: перського народу, ахеменідських царів і магів. Перша – комплекс дозороастрійських уявлень племінного характеру; друга і третя – різні варіанти зороастризму. Якщо ахеменідські царі ховали своїх мерців звичайним чином, то маги виставляли трупи для поїдання тваринам і птахам. Заратустра ще не згадується в ахеменідських написах. Проте вже за Дарія I зороастризм стає державною релігією Ахеменідів.

Дарій I майже в кожному абзаці «Бехістунського напису» каже, що він одержав своє царювання і перемоги від Ахура-Мазди.

Проте й досі існують сумніви, були перші Ахеменіди зороастрійцями чи ні. Найімовірніше, вони були активними проповідниками в синтезі культур Ірану і Середньої Азії.

Та, незважаючи на все це, зороастризм стає величавою релігією індоіранського народу. В науці збереглися різні *назви цієї релігії*:

1. *Зороастризм* – за іменем легендарного пророка Заратустри, засновника релігії.

2. *Маздеїзм* – за іменем головного бога – Ахура-Мазди.

3. *Релігія Авести*. Авеста – священна книга.

4. *Мітраїзм* – пізніше відгалуження іранської релігії за ім'ям бога Мітри.

5. *Вогнепоклонники* – за особливою роллю вогню в культовій системі зороастризму.

7.1.2. Життя Заратустри і його віровчення

Існує дуже багато версій існування засновника даного віровчення Заратустри – від цілковитого заперечення до створення фантастичного образу надприродної істоти. Грецький варіант імені пророка звучить як **Зороастр**, що перекладається як «той, хто приносить жертви зіркам». Заратустра з іранської перекладається як «той, хто володіє старим верблюдом».

Він був, практично, сучасником Лао-Цзи, Будди і Конфуція. Якщо не враховувати легендарного пророка Мойсея, він був першим віровчителем-пророком у релігійній традиції Близького Сходу, тобто там, де розвинуті релігійні системи появилися найшвидше.

Багато дослідників вважають, що життя Заратустри протікало між 1000 і 600 рр. до н.е. Якщо вірити маздеїському переказу, а в ньому вказано дату «258 років до Олександра» (Македонського, коли завоювали Персеполь і знищили імперію Ахеменідів, а влада перейшла до рук Дарія I), то Зороастр жив між 628 і 551 рр. до н.е. Це датування пов'язане ще й з особливостями архаїчної мови гої і їх схожістю з ведійськими аналогами. Лінгвістичний аналіз показав, що пророк жив у східній частині Ірану, можливо, в Хорасмії чи Бактрії. Життя його напівлегендарне.

Існує легенда про народження Зороастра. Матерія, з якої мало скластися його тіло, випала на землю разом з краплинками дощу. З неї виросла рослина, яку з'їли дві корови, що належали батькам майбутнього пророка. Матерія перейшла в молоко, яке, змішане з хіомою, випили батьки і поєдналися. Так було зачато Зороастра.

Ще до його народження злі сили, деви, намагалися умертвити його. За три дні до народження Заратустри його рідне село світилося так яскраво, що селяни покинули його. Після повернення вони знайшли немовлятко, яке випромінювало світло. За легендою, Зороастр увійшов у цей світ з усмішкою. Він лишень народився, як на нього знову напали деви, але хлопчик прошепотів священну формулу і деви втекли. Зороастр належав до клану спітамідів («найкращі в нападі»), які розводили коней. Його батька звали Пурушапса (Ясна 53.3).

Навчання священства в індоіранців починалося рано, десь із семи років і було усним, бо вони не знали письма. Дітей навчали основам обрядів і положенням віри, вивчали вірші і мантри. Іранці вважали,

що зрілість настає в 15 років. Напевне, тоді Зороастр і став священнослужителем. Пізніше він називав себе *васдемна* – «*посвячений*» – *той, хто знає божественну комедію*».

Відомо, що Зороастр був жонатим. У нього були три жінки, мав трьох синів і трьох дочок. За іншими джерелами, Зороастр був жонатий і мав двох дочок. Ще за іншими джерелами, Заратустра був жонатий тричі. Дві перші дружини, імена яких невідомі, народили трьох синів і трьох дочок, третя жінка Хвові дітей не мала. Відомі ще й імена двох його дітей. Молодшу доньку звали Пуручиста.

Зороастр не був заможним; в одному із своїх гімнів він просить допомоги і покровительства в Ахура-Мазди: «Я знаю, о Премудрий, чому я безсилий, – у мене мало худоби і людей» (Ясна 46.2).

Зороастр згадує про себе в Гатах як про *зоатара*, тобто *правовірного священнослужителя*. Він єдиний засновник релігії, який був одночасно і священнослужителем, і пророком. У Молодшій Авесті він називає себе загальним словом для всіх священнослужителів – атаурван. Також він називає себе «*мантраном*» – *тим, хто створює мантри*.

Багато часу Зороастр провів у мандрах, шукаючи істини. При цьому він побачив багато насилля, воєн, убивств, крадіжок худоби. Розуміючи своє людське безсилля, Зороастр намагається долучитися до законів справедливості божеств-ахур, коли б усі жили в добрі, спокої і справедливості.

У 30 років на Зороастра зійшло просвітлення. Якось він брав участь у святкуванні весняного свята. На світанку пішов до річки по воду, щоб приготувати хіому. Коли ж повертався на берег, то перед ним у свіжому повітрі весняного ранку постало видіння: на березі він бачив сяючу істоту, яка назвалася Воху-Мана («Блага думка»). Вона перенесла Зороастра і п'ятьох інших істот, які назвалися Амешта-Спента, до Ахура-Мазди. Тоді Ахура-Мазда повідомив йому своє вчення:

- 1) *будь чистий серцем;*
- 2) *будь правдивим;*
- 3) *відмовся від користолюбства.*

Він відкрив йому й інші істини, серед яких і те, що джерело зла – це Ариман. Заратустра прохав у бога безсмертя, щоб повідомити ці закони майбутнім поколінням, але бог відмовив йому, бо якби й дав, то той незабаром попросив би смерті.

Лише через десять років Зороастру вдалося повернути в свою віру першого учня – свого двоюрідного брата.

У 42 роки йому вдалося повернути в свою віру царя Віштапсу з династії Ахеменідів. Сталося це після того, як пророк чудом зцілив царевому улюбленого чорного коня. За царем пішли син, дружина, а після них вірні.

Творити чуда Зороастру допомагав Ахура-Мазда, якого пророк постійно відчував і близько десяти разів з ним зустрічався і спілкувався.

Свої вчення Зороастр виклав у Гатах, які написав при дворі царя Віштапси.

Заратустра загинув у 77-річному віці у битві з кочівниками, які напали на державу Віштапси, у якій він жив і проповідував 25 років.

Після тієї битви державу Віштапси, вірогідно, знищили. Члени зороастрійської громади роз'їхалися хто куди; частина, можливо, перебралася до Мідії в Західному Ірані.

7.1.3. Символи зороастризму

У Гатах Зороастр виступає швидше пророком, ніж законодавцем. Проте за роки, проведені при дворі Віштапси, він мав створити свою общину, встановити релігійні церемонії і обряди. Мабуть, це ще індо-іранський звичай: одягати на чоловіка при ініціації шнурочок-мотузку як доказ прийняття його в релігійну общину. Брахмани в Індії носять його через плече. Мотузку зав'язує жрець, і брахман ніколи її не розв'язує, а перекладає на інший бік.

Цей старий індо-іранський обряд Зороастр використав для того, щоб придбати для своїх послідовників особливий знак. Всі зороастрійці, чоловіки і жінки, носять мотузку, як пояс, тричі обвивши поперек і зав'язавши вузлом спереду і ззаду.

Обряд посвячення відбувається в п'ятнадцятирічному віці. Після цього віруючий повинен самостійно зав'язувати і розв'язувати цей пояс упродовж усього життя під час молитви.

Символічне значення цього пояса (по-перському кусті) вдосконалювалося протягом століть і, найімовірніше, з самого початку означало тризначну етику зороастризму. Вони мали об'єднувати і зосереджувати думки людини на основах віри. Кусті зав'язують поверх білої сорочки – судра. До неї завжди має бути пришитий маленький гаманець. Він повинен нагадувати своєму власнику про

те, що людина-зороастр має упродовж усього життя наповнювати його добрими думками, добрими словами, добрими діяннями, щоб забезпечити собі посмертне добре життя на небесах.

7.2. АВЕСТА – ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ СВЯЩЕНОЇ КНИГИ

Усі релігії об'явлення мають свої священні книги, в яких викладаються основні ідеї віровчення і основні принципи релігійного культу. Для зороастризму такою Священною книгою є *Авеста*. Вважають, що це слово означає «настановлення, звеличення, уставлення».

Авеста виникла в першій половині I тис. до н.е. Це датування дуже приблизне, бо йде мова про проміжок часу в 500 років.

Тривалий час Авеста зберігалася і передавалася в усній формі. Довгий час вважали, що письмо є винаходом злого бога Ангро-Майо, і не користувалися ним для зберігання думок. Потім, мабуть, з I тис. до н.е., Авеста згадувалася вже в запису, який був зроблений при Аршінідах; до нас цей текст не дійшов. Вважають, що найбільш вірогідний запис і, мабуть, остаточну редакцію Авести було зроблено в IV ст. до н.е. за часів сасанідського царя Шапсура II, але вони не збереглися. Цей запис при кодифікації тексту було зроблено спеціальним шрифтом з великою кількістю знаків, що дозволило більш-менш точно передати вимову термінів. Поряд із цим текстом був текст мовою пехлеві (письмова мова при Сасанідах). Основний запис звався «Авеста» – «основа, загальний текст», а другий – «Зенд» – «викладання, пояснення». Звідси з'явилась неточна назва цієї священної книги – «Зенд-Авеста».

Усі дослідники вважають, що Авеста є продуктом старанного тривалого добору різних релігійних гімнів і молитов, багато з яких існували ще у доавестійський період. Це залишок широкої традиції, яка існувала до неї.

Текст Авести поступово змінювався, удосконалювався, поліпшувався, він є продуктом творчості багатьох поколінь. Але найбільш вагомий внесок у його створення зробив, мабуть, все ж Заратустра. Вважається, що це книга одкровень самого Зороастра. Звідси ми дізнаємося про основи зороастрійського вчення й історичні дані про життя самого Зороастра. Так, з Гат ми дізнаємося, що

Зороастр – це реальна історична особа, що він походив з небагатої сім'ї з роду Спітама. В тексті згадуються батьки Зороастра: Пурушаспа і Дугдова. Дослідники виділили цю частину, вона одержала назву Гати. Їх глибина і зміст дійсно вражають, і цілком можливо назвати Гати пам'яткою, гідною початку великої релігії, – так характеризує Авесту історик XIX ст. А. Мензис.

При запису Авеста складалася з 21 книги (носк), більшість їх знищені під час вторгнення в Персію Олександра Македонського, залишилася лише одна носка.

7.2.1. Мова і переклади Авести

Мова, якою написані тексти Авести, тобто авестійська мова, має два діалекти: гатський, яким написана її найстародавніша частина – Гати, і пізноавестійський – мова, якою написана «Молодша Авеста». Ця мова ніколи не була розмовною, вона відразу склалася як мертва мова, яка має суто релігійно-культове призначення, тобто мова жрецтва. Такою вона вважається послідовниками зороастризму і донині.

Найдавніший рукопис Авести датується 1288 р. н.е. Всі попередні рукописи, оригінали і псевдо оригінали, знищені. Існують тексти Авести лише авестійською мовою, так звані «чисті тексти», і тексти, доповнені перекладами на перську мову і коментарями, їх зазвичай називають «Зенд-Авестами».

Точно не визначено і місце написання цієї священної книги: чи у Східному Ірані, чи десь у Центральній Азії, чи на стику північно-західного Афганістану і північно-східного Ірану. Так само спірне і питання про батьківщину зороастризму загалом.

Європі Авеста стала відомою аж у XVIII ст. В Оксфорді зберігається список древніх священних книг іранців, який привезли з Індії. Вперше Авеста була перекладена з авестійської мови на французьку у 1771 р. Це зробив професор А. Дюперрон. Після цього Авесту перекладали на інші мови. Перекладу Авести українською мовою ще немає.

7.2.2. Структура Авести

Авеста складається з окремих частин різної давності.

Існують дві редакції Авести.

Перша – збірник уривків із різних частин повного комплексу. Він має компілятивний характер; це, так би мовити, книга для широкого вживання.

Друга – п'ять книг з цього комплексу, які збереглися, хоч і далеко не в повному вигляді. Вони дають нам уявлення про Авесту, яка колись існувала.

Перша книга *Вендидат* (Відевдат) – «Закон проти демонів-девів» – це зведення юридичних і ритуальних положень, які мають літургійне застосування.

Потім іде книга *Ясна* – «богослужіння, поклоніння, жертвоприношення» – молитовні співи, тексти зороастрійського богослужіння, які складаються з магічних формул. До них входять найдавніші тексти Гом-Яшт, Гати і Ясна-Гаптагати. Вважають, що автором Гат є Заратустра. Гати є ядром, основою Авести, тобто це і є Авеста в найточнішому розумінні слова, а весь інший текст збірника називають «Молодшою Авестою». З'ясовано, що Гати були написані специфічною мовою одного з стародавніх іранських племен, вона й увійшла в мовознавство як авестійська мова. Багато молитов Ясни звернені до вогню, води, землі, повітря, які вважалися священними стихіями.

Стародавність Ясни вбачають у тому, що в ній яскраво відбиті ідеали первісної племінної демократії, вихваляється мирна землеробська праця, що свідчить про шойно здійснений перехід до землеробства й осілого скотарства, висловлюються співчуття збіднілим.

Ясну доповнює книга *Висперед*, або Віспрат – «Всі глави, всі головні». Вона містить 24 розділи, звернені до окремих божеств-глав.

Четверту книгу складають *Ушти (Яшти)* – гімни, присвячені окремим богам.

П'ята книга – *Біндезії* – вміщує роздуми про природу речей, кінець світу, прихід Саошинта і утвердження вічного добра на Землі.

Завершується цей комплекс *Малою Авестою* (Хуртак Апастак). Це виписки з попередніх текстів для широкого використання як молитов, тобто щось подібне до молитовника.

Дослідники вбачають в Авесті викладення історії формування зороастризму, розвиток його послідовниками Заратустри, доповненнями віруваннями і обрядами тих народів, серед яких він поширився. Політичні, ідеологічні, релігійні особливості тих епох, безумовно, відбилися на змісті Авести, зокрема Гатах.

Водночас Авеста містить важливий пізнавальний, філософський, історичний, географічний та інший матеріал. З неї ми можемо багато

чого дізнатися про життя іранських і центральноазійських племен, навіть часів розпаду первіснообщинного ладу. Так, в Авесті згадуються області Західного Ірану, Греції, Єгипту, Сирії, Месопотамії, Малої Азії.

Упродовж історії склад Авести суттєво змінився. Так, анонімний автор IX ст. Денкарт повідомляє, що за часів правління Сасанідів Авеста складалася з 21 частини, а сьогоднішня нараховує лише три частини і Малу Авесту.

З усіх книг Авести найкраще збереглася книга Вендидат. Розповідає про створення світу; в поетичній формі змальовує 16 країн, населених шанувальниками бога Ахурамазди; про історію людства і засновника цивілізації – Яма (Іама). Це передусім збірник законів про ритуальну чистоту, про те, що можна, а що заборонено, про правила ритуального очищення у випадку доторкання до трупа; правила поведінки з вогнем та іншими стихіями, про те, коли можна лікувати хворих і яким чином, про необхідність опіки і турботи про собак та інших корисних тварин, про правила користування землею, власністю над нею тощо. Разом з тим у Вендидат включено сюжети давньоіранської міфології, космологічні і географічні уявлення зороастрійців. Зокрема, тут викладено міф про створення світу упродовж дванадцяти тисяч років, наведено найкращі місця на Землі, де праведний може побудувати собі дім і пасти худобу. Цікаво й те, що в одній з частин висловлене негативне ставлення до аскетизму, який послаблює сили людей в боротьбі зі Злом.

Із 72 глав Ясни 17 складають Гати – гімни Зороастра. Вони написані у віршованій формі і поділяються на п'ять груп. Проте вони не є викладеними окремо в строгому порядку, а перемішані з «Ясною семи глав». Історик Бертельс звертає увагу на особливий стиль написання Гат і їх людяність. У Гатах відчувається голос людини і подекуди відмінна від інших індивідуальність автора. Історик не вбачає в цьому нічого дивного, бо, за легендами, Зороастр писав гати під натхненням самого Ахура-Мазди.

У Ясні подано віросповідальні формули Ахура-Мазді та іншим зороастрійським богам, проголошується хвала добрим зороастрійським духам, прославляється божественний дух нашою хіоми і наводиться діалог між Зороастром і хаомою (за деякими думками, пророк був проти того, щоб вживали цей напій).

Яшт є 21. Це збірка релігійних гімнів, які прославляють божества зороастрійського пантеону, в тому числі тих, які існували ще в древніх предків іранських племен. Цінність Яшт у тому, що в них відображено іранські міфи і легенди. Багато з цих міфів почерпнув пізніше Фердоусі у своєму поетичному творі «Махнаме» («Книга царів»). Гімни Яшт присвячені Ахура-Мазді, Мітрі, богині вод Анахиті, божеству дощу Тіштрі, богу перемог Вертрангу, правосуддя Рашні і багатьом іншим божествам.

7.3. ОСОБЛИВОСТІ ВІРВЧЕННЯ І КУЛЬТУ ЗОРОАСТРИЗМУ

7.3.1. Пантеон богів у зороастризмі

Вірвчення Заратустри має своїх попередників у первісних релігійних віруваннях стародавніх індо-іранців. Протоіндо-іранці, які жили в засушливих степах і пустелях, обожнювали воду у вигляді богині Апас. На її честь здійснювали магичні церемонії – покладання особливих сумішей з молока, соків і листя. Другим об'єктом обоження був вогонь, який мав вигляд бога Атара (Агці). Йому приносили жертву з трьох частин: дров, пахощів і жиру, які спалювали. Ці жертви становили щоденні богослужіння, які називалися ясна.

Крім Апас і Атара, протоіранці шанувували й інших богів: **Мітру, Варуну** і вище за них божество **Ахура-Мазду**.

Заратустра упорядкував анімістичну систему протоіндоіранців, виділивши з пантеону богів двох найголовніших. Це **Ахура-Мазда** (Мазда) і **Ангро-Майо** (Ахриман, Ариман). За зороастрійським вірвченням, світ є безмежним у просторі і часі. В ньому відбувається творча діяльність Ахура-Мазди і Ахримана. Ахура-Мазда панує у світі безмежного добра і світла; Ангро-Майо – у світі безмежної темряви і зла.

Чи є поряд з ними інші божества? Монотеїстична чи політеїстична ця релігія?

Дослідники помітили, що в «Гатах» Заратустри поруч з Ахура-Маздою нема інших богів. Це дало підставу твердити, що зороастризм – монотеїстичний, або, принаймні, має міцну тенденцію до монотеїзму.

Насправді ж зороастризм ще весь у полоні політеїзму, хоч послідовно ієрархізує богів. Проголошуючи Ахура-Мазду головним богом, він не визнає його єдиним – поруч з ним діє Ангро-Майо.

Ахура-Мазда веде невпинну боротьбу з Ангро-Майо. Він могутній, але не всемогутній, сам не може знищити зло, і його джерело – Ангро-Майо. В цій справі він потребує допомоги богів і людей. Таким чином зороастризм уникає суперечності між всемогутністю бога і наявністю зла, яке він знищує.

Так, поруч з Ахура-Маздою зороастризм визнає багато другорядних божеств. Це передусім Амешт-Спента (Безсмертні святі) – шість еманцій і помічників Ахура-Мазди, яких він створив за допомогою Спента-Майо (Святого Духа). Кожен з Амешта-Спента керує певною частиною божественного господарства Ахура-Мазди. До цих божеств належать:

Воху Мана (Вогу Мано, Баман) – блага думка, добрий розум, глава і страж живого творіння Ахура-Мазди, є символом милосердної корови, для іранців-кочівників – символ творчого добра.

Аша-Вахішта (Аша Вагіста, Арцибегешт) – краща істина; праведність, уособлення могутнього закону, покровитель вогню.

Спента Армайті (Спента Арматі, Спендармат) – святий мир, божественне благочестя, уособлення всього доброго і праведного, богиня землі.

Хшатра-Вайр'я (Кматра Вайр'я, Шххревар) – бажана, досконала влада. Символізував силу прагнення до праведного життя, божественну владу і царство. Повелитель небес, каменю і металів.

Харватат (Гаурватаг, Кордат) – цілісність, добробут, здоров'я. Творець води.

Америтат (Амеретат, Амердат) – безсмертя, творець рослин.

Завершує цей пантеон сам Ахура-Мазда, і всі вони утворюють «Сімку єдиносущих», сім верховних духів, які заступають за створення семи благих творінь: людини, худоби, вогню, землі, неба, води і рослин.

Ці боги зміцнюють смертне буття й дарують вічне життя і процвітання.

Цікаво, що пара з Амешта-Спента мала особливий зв'язок з людством. Армайті, покровителька матері-землі, яка все породила, є ще й покровителькою жінок. Останні мають бути такими ж плодовитими і смиренними. Хшатра, який володарює над небесами, котрі всіх захищають, і каменю, годиться для того, щоб стати покровителем чоловіків. Вони, як воїни, використовували свою зброю для захисту племені під час нападів ворогів.

Жерці, як освічений клас, були відокремлені від решти і знаходилися під покровом Ахура-Мазди.

У зороастрійському пантеоні багато функціональних богів. Добу, яка поділена на п'ять частин, охороняють п'ять божеств: від сходу Сонця до полудня – Хавані, від полудня до другої половини дня – бог Рапітвіна, частину до заходу – Узаярина, від заходу до півночі – Айвісутримі, з півночі до сходу Сонця цю роль виконує Ушахіна.

Численні яшти (гімни) Авести присвячені окремим богам. Серед них: Арві-Сурі, Вертрагне (богиня війни), Аші (богиня доброї долі і щастя), божество землі Заму, найдовший гімн Міхр-яшт присвячений богу Мітрі.

Пантеону богів на чолі з Ахура-Маздою протистоїть пантеон девів, які є військом Ангро-Майо. Так, Воху-Мані протистоїть дев Ака-Мадах (зла думка), богові правди Аші – лев брехні. Серед злих девів Араска – заздрість, Зарван старість, Варена – хтивість, Азі – жадоба, Айшма – гнівливість. Девам допомагають яту (ворожбити) і парина (пері), які шкодять природі і людині, нові і корпани – ворожі зороастризму, ашемаугі – зловчителі, храфетра – змії, жаби, комахи. Такий величезний світ злих істот протистоїть Ахура-Мазді, і не дивно, що останній потребує допомоги в боротьбі з ними.

В боротьбі з силами зла Ахура-Мазді має допомагати і людина. Але вона наділена свободою вибору і сама має визначитися, жити їй праведно (добра думка, добре слово, добре діло) чи пристати до сил Ангро-Майн'ю.

7.3.2. Ахура-Мазда і Ангро-Майо: боротьба Добра і Зла

Отож, головними божествами зороастрійського пантеону є **Ахура-Мазда** і **Аритман**. Хто такий Ахура-Мазда? Це питання цікавило багатьох істориків. На думку деяких (Е. Мейер), Ахура-Мазду вигадав Зороастр, інші вчені вважають, що це божество вшановувалося набагато скоріше. Воно зачислялося до богів іранського племені, які називалися ахури («владика»). До них належав і Міта. Найвище божество мало епітет «Мазда». Ім'я Ахура-Мазда означає «Владика-Мудрість», «Мудрий Господь». Ахура-Мазда уособлює найвищого і всезнаючого бога, бога творця, бога небесної сфери. Він тісно пов'язаний з Аша – справедливим правопорядком, божественною справедливістю.

Ахура-Мазда зійшов до Зороастра, відкрив йому своє віровчення і доручив навертати людей до нової релігії. Згідно з його вченням Зороастр проголошував необхідність відмінити масові жертвоприношення худоби і культ вживання наркотичного напою – хіоми, відмовитися від поклоніння деяким древнім богам і явищам природи. У своїх ритуалах Зороастр зберігає особливе ставлення до вогню, як втілення Ахура-Мазди, найвищої стихії, яка може всюди проникнути, пізнати і очистити.

В боротьбі проти сил зла Ахура-Мазді допомагають шість «Амета Спента» – «безсмертні святі», ахури. Людина ж має право вибору пристати до сил добра чи зла.

До сил зла належать деви – колишні боги, які почали грішити. Крім них, до воїнів табору зла належать заздрість, ліноші, джур-брехня, ворожбити і пері, які шкодять землі, вогню, воді, тваринам, а також негативні міфологічні герої, «невірні» і злі володарі.

У відповідь на створені Ахура-Маздою благі сторони світобудови **Аритман** створив смерть, зиму, холод і спеку, шкідливих тварин і комах.

Отож, антиподом добра і Ахура-Мазди для зороастризму є **Ангро-Майо**. Відповідно вони панують у своїх царствах: перший – світла, другий – темряви.

Ці два божества перебувають у споконвічній боротьбі між собою. Таким є й вічне протистояння добра і зла.

Основна мета світового процесу в Зороастризмі – перемога Добра над Злом, що означає необхідність ведення постійної боротьби з ворожими силами. Зброєю при цьому завжди є читання молитов, пристрасна віра в зороастрійське віровчення, але найголовнішим є дотримання трьох правил-заповідей *етичної тріади*:

- добра думка;
- добре слово;
- добра дія.

Віруючий все життя повинен збирати ці елементи тріади, щоб досягти спасіння і вічного життя. Зороастр говорив, що за допомогою цієї тріади можна змінити свою долю за життя і після смерті. Головне – зробити правильний вибір. Ахура-Мазда – це початок і кінець усього, його вибирає праведна людина.

Тому Зороастр ніби звертається до людини з закличками допомогти благородним небесним силам у їх боротьбі, стаючи при цьому чеснішою, сконцентруватись на перемозі над злом і нечистю.

Зороастризм обґрунтовує загальнолюдські норми моралі. Попередні ж релігії обмежувались соціальними нормами, визначали передусім ставлення людини до суспільних обов'язків, а потім до інших людей. Зороастризм акцентує увагу на особі. Головне завдання її життя – допомога силам добра.

7.3.3. *Культ поклоніння вогню*

Поклоніння верховному богу Ахура-Мазді виражалося насамперед у поклонінні вогню. Через це зороастрійців інколи називають вогнепоклонниками. Жодне свято, церемонія чи обряд не обходились без вогню (Атар), символу Ахура-Мазди. Колись на його честь навіть будувалися храми.

Цей обряд поклоніння вогню виник як протидія, опір на появу скульптурних елементів у зороастрійському культурі. Так, з найдавніших часів існування зороастризму до часу, коли правив Артаксеркс, у практиці зороастризму не було ніяких проміжних божеств. Люди поклонялися безпосередньо Ахура-Мазді на вершинах гір і не знали ніяких їх скульптурних, художніх зображень.

Звісно ж, знаходилися люди як серед простих вірних, так і серед жрецтва, які намагалися протидіяти цьому і залишити обряд без змін. Коли їм цього не вдалося, вони вирішили ввести свої зміни. На місце статуй у нововведених храмових спорудах ставили вогонь у спеціальне святилище, так, щоб ті, хто приходив молитися, робили це перед єдиним символом, який обрав пророк, – вогнем. Нові храмові вогні знаходились на підставках у вигляді вівтарів. З часом почали виникати **храми вогню** – *атурошан*, що означає «місце вогню, який горить». Точної дати їх заснування немає, але можна не сумніватися, що до кінця правління династії Ахеменідів храми вогню, так як і святині зі статуями, займали вже законне місце в зороастрійському богослужінні.

Ці храми будувалися у вигляді богині. Вони існували, наприклад, на межі VIII-VII ст. до н.е. Всередині храму було трикутне святилище, в центрі якого, зліва від єдиних дверей, знаходився чотириступінчатий вівтар вогню заввишки до двох метрів. По драбині вогонь потрапляв на покрівлю храму, звідки його бачили на далеких відстанях.

За часів правління Сасанідів будувалися також храми вогню. Вони були у вигляді кулеподібної зали з глибокою нішею, де у великій латунній чаші на кам'яному підвищенні – вівтарі – зберігався священний вогонь. Зал із вогнем був відокремлений від інших приміщень так, щоб не було видно вогню.

Самі храми будувалися з каменю чи неопаленої глини, внутрішні стіни штукатурили. Зовнішнє оформлення і внутрішнє прикрашання були дуже скромними. Страбон, який у I ст. н.е. побував у цій місцевості і вивчав тутешню культуру, писав про «запалювачів вогню» і їх святині – храми вогню: в центрі приміщення знаходився вівтар, на якому було дуже багато золи і де маги підтримували вічний вогонь. Заходячи туди, вони близько години проговорювали заклинання, тримаючи перед собою пучок прутиків. «Вони були одягнені у високі шапки, які опускались до щік так низько, що закривали їх губи». Остання деталь відповідає різним описам вигляду магів.

Інший історик того періоду, Павсаній, який описував життя персів, пише: «У них є святині, в яких на вівтарях лежить попіл, що має якийсь незвичний колір. Маг, ввійшовши до храму і склавши сухі дрова на вівтарі, проспівує заклинання варварською мовою, яка незрозуміла грекам. Потім без будь-якого підпалювання іншим вогнем дрова загоряються і на них з'являється дуже яскраве полум'я».

Так, напевне, відбувається богослужіння, присвячене вогню. Храмовий вогонь горів постійно. Йому поклонялися молитвою Аташ-Нійайеш. Вогонь отримував також приношення-пожертви, які були необхідні для його підтримання: сухі дрова, жири від жертвних тварин.

Найважливішим був вогонь Варахмана (Бахрама) – символ Праведності, який був основою священних вогнів провінцій і великих міст Ірану. Цей вогонь мав властивості надавати людям сили для перемоги над злом. За традицією цей вогонь складався з шістнадцяти видів вогню, які бралися з домашніх вогнищ представників різних станів, зокрема жерців, воїнів, писарів, торговців, землевласників, ремісників та інших. Найголовнішим із цих шістнадцяти вогнів був останній, шістнадцятий, котрий було найважче дістати і його не мали роками: це вогонь, який виникає від удару блискавки в дерево.

Від вогню Бахрама запалювали вогні в усіх інших вівтарях: міських, сільських, провінційних, храмових і домашніх. Через певні проміжки часу вогні в усіх вівтарях потрібно було оновлювати, для

чого існував спеціальний обряд очищення і встановлення у вівтарі нових вогнів.

Торкатися вогню міг лише жрець, який був одягнутий у спеціальний одяг: білий халат, білу шапочку у формі тубетейки, білі рукавички. На обличчі священнослужитель мав мати легке покривало, щоб його дихання не опоганювало священний вогонь.

Священнослужитель постійно підтримував вогонь у вівтарі за допомогою спеціальних щипців, він випрямляв форму полум'я, щоб воно горіло рівно і яскраво.

У вівтарній чаші спалювали дрова цінних, твердих порід дерева, в тому числі і сандалу. Коли вони горіли у храмі, то він наповнювався приємним ароматом. Попіл збирали в коробочки і закопували в землю.

Важливе місце в «ієрархії» вогнів мали *домашні вогнища*, які були необхідним елементом щоденних молитов, а також відігравали велику роль у повсякденному житті зороастрійців, бо через вогонь проходило освячення всього що було в храмі, аж до продуктів харчування. Робилося це все для того, щоб уберегтися від сил зла. Як наслідок, виник культ ритуальної чистоти.

Прихильники зороастризму, окрім вогню, вшановують і деяких тварин (коня, собаку та ін.).

7.3.4. Свята і молитви зороастризму

Зороастрійський культ містить чимало свят. Це, передусім, сім щорічних свят, присвячених Ахура-Мазді; Амешт-Спенті і їх творінням. Ці свята пов'язані з певним періодом року і називаються **гаханбаралш** (гахамбаралш). Це свята:

Майдйой-заремайя – в середині весни.

Майдйой-шема – середина літа.

Паїтішахйя – свято збору урожаю.

Айатрїма – повернення худоби додому з пасовищ.

Майдйайрїя – середина зими.

Хамаспотдасдаїя – в останній день старого року, напередодні весняного рівнодення.

Загалом їх рік налічує 360 днів; п'ять останніх днів – це дні особливих молитов за душі померлих предків, на четвертий рік до них додається ще один день. Останній день шостого гаханбара – день народження Заратустри.

Всі зороастрійці під час відзначення цих свят уранці були присутні на святковому богослужінні, присвяченому Ахура-Мазді, а потім йшли на веселе застілля, де їли освячену під час богослужіння їжу і пили священний напій – хаому. Це викликало почуття релігійного піднесення і, на думку вірних, мало надзвичайно позитивне магічне значення.

Гаханбар, що триває п'ять днів, складається з двох частин: Афрингану – богослужіння з молитвами з Авести і Бадж – богослужіння з жертвами.

Сьоме свято, Ноуруз, відзначається на честь життєвої сили, яка пронизує всі творіння, – вогню. Це свято Нового року; весняного рівнодення. Воно нагадує про Останній день світу, коли повністю запанує аша (істина), а Останній день стане одночасно Новим днем вічного життя. В цей день святкують прихід літа, поразку злого духа в боротьбі за світ. В цей день з-під землі повертається божество полуденного часу Рапїтва, яке на зиму змінюється на Друге Хавані.

Новий рік. Це свято найурочистіше. Напередодні свята в дім приносили проростаючі зерна пшениці, ячменю і розкладали перед вівтарем. Ввечері перед святом на дахах будинків запалювали вогонь. Поряд ставили посудину з молодого дерева, а також ритуальну їжу і напої. З першими променями сонця вся сім'я збиралася на даху будинку і чекала, щоб головний священнослужитель запалив вогонь по чотирьох кутах свого дому. Це було сигналом того, що настав Новий рік.

Відзначали це свято дуже урочисто. На святковий стіл ставили збірник молитов із Авести. На столі мало обов'язково стояти сім страв, які утворювали так звану лорку з мигдалю, горіхів, фісташок, хурми, інжиру, винограду і гранат. Ставили сім страв, бо число «сім» є священним для зороастрійського культу. Вони поклоняються семи божествам, визнають сім заповідей і зірок. До числа священних речей входять свічки, які нагадують священний вогонь, дзеркала, які є відображенням Всесвіту, яйце – символ зародження життя, акваріум із золотими рибками і благи дари на підносі.

Отож, на святковому столі під час Нового року мало бути сім страв. Поруч у вазах стояли троянди, прохолодна вода в глечиках, на підносі лежав гарячий хліб.

Головний священнослужитель відправляв богослужіння перед вівтарем, при цьому повільно повертаючись по колу руху сонця, то

піднімаючи, то опускаючи при цьому священні гілки, які об'єднані у в'язанку. Роблячи це, священнослужитель приговорює молитву, яку за ним повторюють всі присутні при цьому.

З появою сонячного проміння хазяїн дому повертає підняте в руках священне дзеркало, проговорюючи: «Нехай буде світло!».

За звичаєм, кінець святкування Нового року припадав на тринадцяте число, яке для зороастрійців, як і для багатьох інших народів, вважається нещасливим. Цього дня вони виїжджали на природу, за місто, щоб відвернути цим Ангро-Майн'ю і його слуг від себе і своїх домівок.

У це свято, а також і інші, зороастрійці, за традиціями, допомагають бідним, нужденним, сиротам, інвалідам і самотнім людям похилого віку.

Крім цих семи свят, зороастрійці повинні щоденно п'ять разів проговорювати молитву. Це було невід'ємною частиною доброго служіння богу і зброєю в боротьбі проти зла. Обряд молитви був таким: спочатку вірний готував себе до молитви, обмиваючи лице, руки, ноги від бруду. Потім, розв'язавши священний пояс кусті, він ставав і тримав пояс в обох руках перед собою. Під час цього він ніби підноситься до Спасителя. Погляд його спрямований на священний вогонь – символ праведності. Віруючий прославляє Ахура-Мазду і проклинає Ангро-Майно, (при цьому він перебирає в руках кінці пояса). Після цього він знову зав'язує пояс і продовжує молитву. Весь обряд займає кілька хвилин, та його постійне повторення має велике релігійне значення, виховує дисципліну і повагу до основних положень віри.

Молитися можна вдома, у храмі, на природі, тільки обличчя людини, яка молиться, повинно бути обернене на південь і, звісно, біля вогню.

7.3.5. Зороастрійські жертовники і храми

Як і кожна релігія упродовж свого розвитку, зороастризм виробив свою систему обрядів, культових дійств. Звичайно повинні бути певні місця, де це все проводиться.

За свідченням давньогрецького історика Геродота, який відвідав ці землі в середині V ст. до н.е., обряди поклоніння Ахура-Мазді відбувалися спочатку просто неба.

«Зводити статуї, храми та вівтарі у персів не прийнято. Тих же, хто це робить, вони мають за дурнів, тому, я гадаю, вони зовсім не

вважають богів істотами, подібними до людей, як це роблять елліни. Зевсу (тобто Ахура-Мазді) вони звичайно приносять жертви на вершинах гір і все небесне склепіння називають Зевсовим», – писав Геродот.

Що ж, у цьому твердженні славетний історик не зовсім помилявся. Для чистого зороастризму справді не було характерним спорудження вівтарів і храмів. Богам вони молилися на високих скелях; там, на відкритому просторі, читали «Гати» і «Ясну» – найдавнішу священну книгу Авести.

Але так було лише на зорі існування віровчення: можливо, так молилися Ахура-Мазді маги-мідійці. А вже за часів існування Ахеменідської імперії споруджували і вівтарі-жертovníки, і храми, багато з яких до нас не дійшло.

Вже за Ахеменідського царя Дарія будуються величні культові споруди з вівтарем на південь, які з часом ставали все пишнішими.

З тих далеких часів до нас дійшло зображення бога Ахура-Мазди. Воно збереглося в Персе полісі – давній столиці Ахеменідів (неподалік сучасного м. Ісфахан). Це фігура царя з розпростертими крилами, з сонячним диском над головою. На голові в цієї людини корона, яку прикрашає куля із зірок. В руці він тримає гривню – символ влади.

Потім цар Артаксеркс ще більше посприяв тому, щоб по містах імперії встановлювалися статуї різним зороастрійським божествам, і дав наказ, щоб народ їх вшановував. З часом ці статуї ставали все більш багатими: на фігури богів одягали коштовні мантії, золоте взуття, золоті прикраси: намиста, діадеми, персні.

Зрозуміло, що таким чином прикрашені статуї не могли більше зберігатися просто неба і потребували покрівлі, спеціальних приміщень. Спеціально для цього почали зводити храми, щоб обергти свої святині. Ці храми були невисокі, квадратні, схожі на вежі. Звичайно, велику роль при такому процесі відіграли священнослужителі, які або приймали, або не приймали нововведення. Ті, які були проти спорудження храмів, з часом ставали все більш гнобленими і, щоб хоч якось зберегти елементи чистого зороастризму, при прийнятті храмового мотиву вносили свої зміни. Так, вони були проти того, щоб поклонятися тому, що зроблене людськими руками, – статуям. Напевне, як протидію цьому, вони вводять поклоніння вогню в храмових спорудах. Там поряд із статуями, а потім відкидаючи

їх, поміщали святилище з вогнем, так, щоб ті, хто приходили, могли поклонитися найбільшій святині, яку визнавав і пророк, – вогню. Храми вогню стали споруджувати у вигляді вежі. Такі храми існували, наприклад, у Мідії на межі VIII-VII ст. до н.е. В середині храму було трикутне святилище, в центрі якого, зліва від єдиних дверей, знаходився чотириступінчастий вівтар вогню заввишки до двох метрів. Сходинами вогонь направлявся на дах храму, тут вже його бачили здалеку.

Подібним є храм-вежа, зведений у в Накси-і Рустам – релігійному центрі неподалік від Персополя, давньої столиці імперії Ахеменідів; пізніше цей храм називали Кааба Зороастра. Він підноситься на платформі з трьома східцями, складеній з гарно оброблених плит світлого піщанику з так званими сліпими вікнами, обкладеними чорним камінням. Споруду завершує гострий дах з імітацією зубчастого паранету. Довгі сходи ведуть до дверей у високу глуху, абсолютно темну кімнату, можливо, «свята святих», де зберігався священний вогонь. Кааба Зороастра використовувалася зороастрійцями не лише в часи панування Ахеменідів, а й набагато пізніше.

Під час зороастрійського богослужіння відбувається символічне жертвоприношення богам. Їм приносять хіому – сік розтертої особливої рослини з наркотичними властивостями, він змішується з молоком, це так звана сома. Потім – прісний корж драунах і якась фруктові їжа – міазду. Жертвоприношення може бути лише з продуктів, що їх приносять вірні. Його частково спалюють на вогні, який запалюють із особливими церемоніями, а те, що залишилося, з'їдають жерці і вірні. Під час цих церемоній читають Авесту.

Вогню приносять жертву з твердих порід дерева, пахоців і жиру жертвених тварин.

Зараз це може робити лише священнослужитель, який має право знаходитися біля вогню. З найдавніших часів це робили старійшини роду чи родини, їм допомагали виконавці обрядів, ритуалів, фахівці цієї справи – атравани.

7.3.6. Календар зороастрійців

Зороастрійці з давніх-давен користувалися сонячним календарем, подібним до єгипетського. Зороастрійський календарний рік був коротший за астрономічний на шість годин. За 120 років ця різниця

набігала і утворювала повний місяць з 30 днів. У період правління династії Сасанідів його ввели в календар. Але це стало причиною розбіжностей між календарем і сезонними роботами чи релігійними святами, які, згідно з Авестою, мали відзначати в певний період року. Тому після закінчення панування династії Сасанідів цей місяць відкинули, але до останнього місяця року почали додавати п'ять днів, а через кожні чотири роки – ще один день. Таким чином, зороастрійський рік має 360 днів, поділяється на 12 місяців по 30 днів у кожному, окрім останнього. До нього додаються ще п'ять днів, які вважаються передднями нового року.

Дні місяця не мають числової нумерації, а називаються іменами зороастрійських божеств (дванадцятьох). Кожен день і місяць має свого доброго духа-покровителя. Перший, сьомий, п'ятнадцятий і двадцять третій дні кожного місяця посвячені Ахура-Мазді, як верховному божеству. Крім нього, є дні, присвячені шістьом Амеша-Спента та іншим богам зороастрійського пантеону.

Коли назви дня і місяця збігалися, наприклад, день тир і місяць тир, то такі дні вважалися святковими.

Між календарями іранських зороастрійців та індійських персів існує відмінність. У XII ст. парен Гуджарата ввели додатковий місяць і з того часу їх календар не змінився.

7.4. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНЕ ВЧЕННЯ ЗОРОАСТРИЗМУ

7.4.1. Створення світу і людини

Заратустра впорядкував анімістичну систему протоіранців, виділивши з неї найголовніших богів. Це *Ахура-Мазда* – добрий бог і *Ангро-Майн'ю* – бог чорних сил. Згідно з зороастризмом світ безмежний у просторі і часі. В ньому відбувається безмежна творча діяльність Ахура-Мазди і Аритмана. Ахура-Мазда панує у світі безмежного світла і добра, Ангро-Майол – у світі безмежної темряви і зла.

Згідно з зороастрійськими легендами, саме ці два боги є творцями світу. Ахура-Мазда протягом 12 тисяч років створив у безмежному часі обмежений час, який складається з чотирьох періодів. Перший період творення світу – у вигляді ідей. Наприкінці цього періоду з'явився Ангро-Майн'ю. Вражений молитвами і світлом Ахура-Мазди, він утікає в царство мороку і починає війну з Ахура-Маздою. Під час другого періоду починається перевтілення ідей у речі, з'являється

матеріальний світ, у якому є продукти творення Ахура-Мазди і Ангро-Майн'ю. Землю, Місяць, Сонце, зірки створив бог світла, а планети, які не підпорядковуються видимому рівномірному рухові небесних тіл, – бог п'їтьми. Ахура-Мазда створив благодатні місця для життя людей на землі, Ангро-Майн'ю – лихі. Волею останнього виникли хижі тварини, отруйні рослини, стихійні лиха.

Ахура-Мазда створив першу людину і першого бика. Із сімені бика народжуються тварини, із сімені першої людини – подружжя Маш'я і Машйой, які започаткували людство. Ангро-Майн'ю домагається їх смерті. Перші два періоди творення світу становлять основу Бундагїшн.

Наступні три тисячі років – час боротьби добра і зла, ера «змішання» добра і зла. Саме в цей період об'явлення отримує Заратустра, і він усвідомлює, що завдання людини – разом з добрими богами перемогти зло і зробити світ таким, яким його замислив Ахура-Мазда, – досконалим.

Четвертий період – це ті три тисячі років, які світ існуватиме після Заратустри. Отже, за зороастрійськими уявленнями, людству залишилося жити десь 300-400 років! Під час четвертого періоду через кожну тисячу років до людства йдуть три рятівники. Всі вони – сини Заратустри, їх звать Саушиантами. Річ у тім, що, купаючись в озері, Заратустра залишив своє ім'я. І коли у цьому озері купатимуться відповідні дівчата, то вони завагітніють рятівником і народять його. Коли прийде останній рятівник, відбудеться останній бій між добром і злом. Тоді почнеться третя ера в історії людства – ера, коли добро буде відокремлене від зла, а останнє знищене вогнем і розтоплене металом. Добро стане загальним, смерть – переможеною, світ оновлений таким чином, що стане досконалим і таким існуватиме вічно. Перед нами яскрава есхатологічна картина майбутнього кінця світу, настання царства добра і справедливості, яку вперше в історії релігії висунув і розробив зороастризм.

Отже, основою вчення зороастризму про світ є дуалістичне вчення про два першопчатки світу – Добро і Зло.

Ця концепція проходить червоною ниткою через все вчення зороастризму, в тому числі причетне до зороастрійського розуміння людини.

Людина – продукт Божого творення; її створив Ахура-Мазда і призначив для добра. Вірний Ахура-Мазді має цінувати добро і світло,

займатися землеробством. Добро і правда, тобто правильний спосіб життя для зороастрійця – це мирна праця. Зороастр вчив, що милості надприродних сил і щасливого існування можна досягти після смерті не за рахунок багатих жертвоприношень. Більше того, принесення в жертву худоби є злочином. «Зі всього створеного Ахура-Маздою на першому місці стоїть худоба! Славити Ахура-Мазду і давати корм худобі – ось що є найкращим».

Крім цього, у авестійському ритуальному кодексі Вендидат – «Законі проти дев» сказано: «Коли хліб зростає, деви пітніють; коли віється зерно, деви втрачають силу, коли мелеться мука, деви кричать... Хай завжди буде в домівці борошняна їжа, аби приголомшувати дев, у пащі у них буде дуже гаряче від неї, і вони будуть тікати».

Мирна праця, накопичення багатства, ошадливість, тверда воля і влада, яка охороняє цінності, – ось зміст Арши – «правди», «порядку» Заратустри.

«Од віку існують настанови про чабанське життя, які ніхто не повинен порушувати. Порушники їх «карапани» (буквально – ненажерливі, хижакі; принизлива назва жерців традиційного культу, які вимагали масових жертвоприношень) хай будуть кинуті в житло Джуджа (духа неправди, несправедливості, зла). Боротися з ними треба силою зброї», – повчав мудрець.

В наш час послідовники зороастризму вважають праведною також і підприємницьку діяльність.

Отже, згідно з зороастризмом, примноження матеріальних благ, розвиток скотарства і землеробства, а, крім цього, народження синів, які примножать воїнство благого начала, приведуть врешті-решт до перемоги Добра над Злом.

Своїми настановами Зороастр немов звертався до людини з проханням допомогти благородним небесним силам у їх боротьбі, ставши для цього чеснішою, чистішою, сконцентруватися на подоланні зла, нечисті. Закликав бути доброзичливими, поміркованими, розсудливими у помислах і бажаннях, намагатися жити в мирі і злагоді з усіма, допомагати ближньому. Засуджується злодійство, наклеп, злочин.

Людина повинна постійно займатися своїм очищенням – духовним і тілесним. Ахура-Мазду, початок і кінець усього, може вибрати насправді праведна людина. У Аритмана ж «не погоджуються ані думки, ані вчення, ані слова, ані діла, ані душі». Обидва первісних

духи заявилися як добрий і злий духи (етика дуалізму). А до якого з духів пристане людина, залежить від її думок, слів, учинків.

Також велику роль відіграє дотримання зороастрійських канонів. З дня народження до смерті зороастрійці повинні дотримуватися обряду очищення і підтримувати абсолютну чистоту. До чистих предметів належали людина, тварина (особливо собаки, їжаки, корови, вівці), вода, вогонь і земля. Паралельно потрібно уникати контактів з «нечистими» речами, істотами: передусім трупами, плазунами (змії), мурашками тощо. Доторкання до «нечистих» предметів прирівнювалося до гріха.

Найстрашніших *гріхів* для зороастрійця є три:

- 1) *спалення трупа померлого;*
- 2) *вживання падалі в їжу;*
- 3) *протиприродні статеві пороки.*

Отож, зороастризм обґрунтовує загальнолюдські норми моралі. Попередні ж релігії обмежувались соціальними нормами, визначали передусім ставлення людини до суспільних обов'язків, а потім – до інших людей. Зороастризм акцентує увагу на особі, підносячись до рівня релігій одкровення.

7.4.2. Уявлення про смерть і загробне життя

Зороастризмові притаманне вчення про страшний суд, про загробне життя, про кінець світу внаслідок вогненної космічної катастрофи, в якій грішники загинуть разом із їхнім заступником, а праведники – послідовники доброго бога за допомогою Митри воскреснуть і очистяться вогнем.

Згідно із зороастризмом, найбільше нещастя, яке може спіткати людину, – смерть. Вона походить від злого духа Ангро-Майн'ю. Виникла в час його творіння і діє протягом ери змішання. Смерть змушує душі покидати цей світ (матеріальний) і повертатися в нематеріальний. У рай чи пекло потрапить вона, залежить від самої людини і її думок, слів і діянь; того, що вона скоїла протягом життя. А чи чоловік це, чи жінка, чи дитина, хазяїн чи слуга – не має значення, всі можуть мріяти про рай. Для цього передусім треба пройти мостом відбору, де доля душі залежить не від численних і щедрих жертвоприношень, а від її моральних досягнень. Цей суд очолює бог Мітра, по обидва боки якого сидять Сраоша і Рошину, який тримає в руках терези правосуддя. На них зважують думки, слова і дії кожної

душі: добрі – на одній шальці, погані – на іншій. Коли переважає шалька з добрими речами, то душа людини йде до раю. По широкому мосту аж до гори Жари, де знаходиться рай і де живе Ахура-Мазда і його вірні боги, душу проведе прекрасна дівчина Даена. Вона є уособленням власної совісті кожного. Чим більше добрих думок, слів, вчинків, тим красивіша ця дівчина. По дорозі вона дякує душі за те, що вона жила правильно і погурбувалася про красу цієї дівчини. І епер настала черга дівчини опікуватися душею.

Коли ж переважає шалька з поганим, то страшна фурія – відьма забирає душу в царство вічної пітьми і мороку, страждань і нещастя, де панує Ангро-Майн'ю, який сам напуває цю душу отрутою. Відьма стягує душу грішника з мосту відбору після того, як бачить, що шальки похилилися до злого, і міст в одну мить став для душі тоненьким, як волосина, і гострим, як лезо бритви.

Зороастрійці вірили, що питання, куди піде душа, вирішиться упродовж перших трьох днів після смерті. Тому в цей час родичі не виносять тіло померлого з будинку і в останній день до його одягу прикріплюють м'ясо жертвовної тварини, щоб зранку душа, ситою, могла піти туди, куди показали її добрі думки, слова, вчинки. При цьому багато моляться.

Але навіть після того, як душа потрапляє до раю, вона не зазнає повного блаженства впродовж ери Змішання. Воно настане лише в еру чудодійства (Фрашегірд), коли душі отримають майбутнє тіло, а земля віддасть усі кості померлих.

За всезагальним воскресінням відбудеться Останній суд, коли праведників буде відокремлено від грішників, які доживуть до того часу, і тих, які вже були засуджені швидше.

Тоді Аїрйаман, божество дружби і цілення, разом з божеством вогню Нтаром розплавлять весь метал у горах і він потече на землю розжареною рікою. Всі люди мають пройти через цю річку, і, як говориться в священних текстах, «для праведних вона буде тепліша за парне молоко, а нечестивим буде здаватися, що вони йдуть через розплавлений метал».

Тоді Ахура-Мазда і шість Амеша-Спента урочисто проведуть останнє духовне жертвоприношення і богослужіння – ясна. Після цього смерті взагалі не буде. Вони дадуть душам праведних містичний напій – «білу хаому», і ті стануть безсмертними.

Грішники ж переживуть другу смерть і зникнуть назавжди. Те саме станеться з демонами – девами і силами зла, які програють останній бій світлим божествам. Річка розплавленого металу потече вниз, у пекло, вб'є головного бога зла – Ангро-Майн'ю і знищить рештки зла на землі.

Відповідно до всього вищезгаданого Заратустра став першим серед тих, хто навчав про суд над кожною людиною, зокрема про рай, пекло, про майбутнє воскресіння померлих, про великий і страшний Останній суд, про вічне життя душі після нього. Ці уявлення в майбутньому переймали інші релігії світу, серед яких християнство, іудаїзм, іслам. Але в зороастризмі вони логічно пов'язані між собою. За вченням Зороастра, спасіння кожної людини залежить від сукупності її добрих думок, слів, вчинків, втручатися в які через свої симпатії чи антипатії не може жодне божество.

Страх перед страшним судом змушує людину триматися в рамках пристойності, бо потім її душі доведеться за все відповісти. Проповіді Зороастра були благородними і потребували того, щоб люди були рішучі і відважні.

7.4.3. Культова практика зороастризму

Смерть у зороастрійців – найбільше зло. Коли настає година смерті, то це означає перемогу злих сил над добрими, і відтоді родичам заборонено торкатися тіла померлого. Труп покійника – символ нечистоти. Після смерті його не віддають ні землі, ні вогню, бо вважається, що кремація чи поховання в землю споганює їх. Тому покійників ховають на «вежах мовчання» (або на високих горах), де їхні трупи з'їдають хижі звірі та птахи.

Для цього є спеціальні люди насомалари (мийники трупів). Вони омивали тіло, надягали на нього саван, кушті (священний пояс) і складали руки покійному на грудях. В усі пори року, крім зими, похорон відбувався на четвертий день після смерті, бо вважали, що вже тоді душа переходить у загробний світ. Якщо ж людина помирала взимку, то труп міг знаходитися в будинку кілька місяців, «поки не прилетять птахи, не зацвітуть рослини, не потечуть ріки і вітер не висушить землю». Покійного клали в окрему кімнату, де завжди мав горіти вогонь, але віддалений від померлого виноградною лозою, щоб демони не могли торкнутися вогню.

Біля постелі покійного постійно мали знаходитися два служителі культу. Один читав молитви, обернувшись обличчям до сонця, а інший готував для помираючого священну рідину хіому, яку йому вливали в рот і вуха. Це виглядало як причащення. Біля помираючого завжди мав знаходитися собака – символ знищення всього нечистого. Крім цього, вважали, що собака чує останній подих і останній удар серця. Коли собака з'їдав кусочок хліба, який лежав на грудях помираючого, то це означало, що людина померла.

Згідно з правилами, обряд поховання міг відбуватися лише на сході сонця. На залізні носії ставили дерев'яний настил, а зверху труп. Родичам і жерцям дозволялося супроводжувати покійного лише до астодана – цвинтаря зороастрійців, їх ще називають «башнями мовчання». Через свій світогляд вони не могли, як, наприклад, єгиптяни, перетворити тіла в мумії і збудувати для них піраміди.

Душа могла з'єднатися зі світовим тілом лише в стихії повітря. Тому структура їх гробниць була подібною до структури всесвіту. Це були кола, вписані в квадрат, де круг був видимою лінією чаші неба і чаші землі, а квадрат символізував чотири сторони світу. Верхів'я таких веж мало вигляд лійки з криницею посередині. Там були далі ці концентричні круги (три). Зовнішній призначався для небіжчиків-чоловіків, середній – для жінок, внутрішній – для дітей. Кістки вже з'їдених птахами і тваринами трупів скидали на дно криниці.

Класти тіло в могилу чи піддавати кремації заборонялося. Останнє греки пояснювали тим, що це й було оскверненням священного для зороастрійців вогню.

У другій половині XX ст. башти мовчання в Ірані були заборонені, в той час як у індійських парсів вони діють і донині. Іранські зороастрійці в наші дні ставлять покійника в землю і цементують його, вважаючи, що цим самим вони не оскверняють землю, вона залишається чистою.

Зороастрійці вірять, що потрібно пам'ятати померлих, щоб після смерті возз'єднатися з ними в іншому світі. Для цього вони справляють обряди поминань на десятій, тридцятій дні після смерті, потім через рік до тридцяти років. Перед початком обряду родичі проводять інший обряд: омивання рук, обличчя, шиї. Одягають чистий одяг і дуже ретельно вимивають підлоги, щоб внести в приміщення вогонь. Узимку оновлений вогонь можна внести в дім лише на десятій день

після смерті, а влітку аж через місяць. На вогонь виливають кілька крапель масла – символ жертвоприношення.

Жрець на поминках тримає в руках гілку тамаріску чи верби. Інші люди можуть сидіти на підлозі і так, як мобеди (жерці), піднімати руки вгору. На відміну від мусульман, вони ніколи не торкаються при поклонах землі чи підлоги.

Дуже важливим для зороастрійців є обряд дотримання ритуальної чистоти у всіх аспектах їхнього життя. Навіть до молитви, яка відбувалася п'ять разів на день, вірний міг приступити після ритуалу омивання від бруду.

Зороастрійцям заборонялося торкатися до нечистих предметів, серед яких деякі рослини і тварини: комахи (мурашки), плазуни (змії), рослини і плоди в садах і на городах.

Доторкання «нечистого» предмета вважалося гріхом.

Особливо важливі для зороастрійців земля, вода і вогонь. Тому зороастрійці перебувають у постійному страху перед тим, щоб їх не осквернити – фізично чи морально. Щоб налити води, зороастрієць повинен спочатку вимити руки. Не можна виходити з дому, коли йде дощ, щоб не забруднити землю і воду. Зороастрійці не вживають м'яса, яке перед тим добре не вимите від крові. Також не можна їсти чи купатися в присутності людей іншої віри.

Щоб розвести вдома вогонь, потрібно використовувати лише сухі і чисті дрова. Під час приготування їжі жодна капля не має впасти на вогонь, щоб не осквернити його. В кожному будинку має бути свій «сміттєпровід» – окреме приміщення, куди заливають спеціальний розчин. Увесь бруд і нечистоти змішувалися з ним і зливалися у землю.

Страх перед тим, щоб не забруднитися, ставав практично фанатичним і навіть жорстоким стосовно хворих, у яких були кровотечі, розлад органів травлення та інші недуги. Навіть з тяжкохворими старшими людьми і дітьми зороастрійці поводитись дуже жорстоко.

Жінка під час місячного циклу майже повністю ізолювалась: спала на підлозі в темній частині будинку, сиділа на кам'яній лавці, не мала права підходити до вогню, не поралася по дому і на подвір'ї. Вона їла з окремого посуду і носила старий одяг. Ніхто з членів сім'ї не міг підходити до неї. Готували їжу в цей час інші члени сім'ї. Коли в жінки було немовля, то його приносили до неї лише на час годування, а потім відразу забирали.

Народження дитини також вважалося оскверненням чистоти. Тільки перед самими пологами жінка отримувала деякі «пільги». В її кімнаті цілодобово горів вогонь. Коли народжувалась дитина, то вогонь мав горіти особливо рівно, за цим спеціально стежили. Вважалося, що вберегти новонародженого від всього поганого має цей палаючий вогонь.

Ритуал очищення матері після пологів був тяжкий і тривав сорок днів. У перші дні після пологів жінка не пила чистої води, не могла погрітися біля вогнища, навіть якщо пологи були важкими чи відбувалися взимку.

Але впродовж усього іншого часу жінка відігравала важливу роль у дотриманні і виконанні сімейних релігійних ритуалів, у деяких питаннях, пов'язаних із домашніми проблемами і господарством, з її думкою рахувалися всі інші члени роду чи сім'ї.

7.4.4. Зороастризм і сімейне життя

Коли вже почали розгляд значення жінки в системі зороастрійського віровчення, то розглянемо, які елементи сімейного життя притаманні їм.

Зороастризмом однаково засуджуються розбещеність і безшлюбність. Перед чоловіком стоїть основне завдання – продовження роду.

Як правило, чоловіки-зороастрійці одружуються в 25-30 років, а жінки виходять заміж у 14-19 років. Інколи з дозволу першої дружини чоловік може привести додому іншу жінку, але лише в тому випадку, якщо з першою жінкою не має і не може мати дітей.

Щодо спадкоємства, то іранські зороастрійці, на відміну від індійських парсів і мусульман, дотримуються інших правил: більша частина спадку віддається не старшому, а молодшому сину, котрий більше часу за інших залишається вдома, біля батьків, і допомагає їм у веденні господарства.

Цікаво, що ще від Ахеменідів іде дозвіл на шлюби між братами і сестрами. В такі шлюби вступали правителі держави і прості жителі імперії.

Отже, релігія древніх персів в Індії та гербів у Ірані, витримавши всі випробування і перешкоди на шляху свого існування, мужньо дійшла до наших днів.

Звісно, на цьому шляху не обійшлося без реформацій, доповнень перероблень, але все ж основу, яку заклав Зороастр, не знищили і вона збереглася для нащадків.

Ознайомившись краще з цією релігією, можна зробити такі висновки:

Зороастризм виник всередині одного народу і країни – Ірану, але знайшов своїх прихильників серед інших країн Близького і Середнього Сходу, Середньої Азії, а також в Індії, Афганістані, Азербайджані, Курдистані і таким чином став міжнародною релігією.

Зороастризм виник як протест проти язичницького ідолопоклонства, як заперечення багатобожжя, утверджуючи віру в одного Бога. Але Бог трактується Заратустрою зовсім інакше, ніж у таких монотеїстичних релігіях, як іудаїзм, християнство та іслам.

Зороастризм не можна назвати монотеїстичною релігією в повному розумінні цього слова, тому що поряд з верховним Богом Ахура-Маздою, як носієм космічного творчого імпульсу й добра, він допускає існування менших «богів» – тих, які чинять добро (асурів), і підступних, що руйнують усе і чинять зло (девів). На зороастризмі позначилися впливи іудаїзму, хоч у концепції Бога ці релігії протилежні.

Найбільшої популярності досяг зороастризм у середньовічному Ірані за часів правління цією країною монархічної династії Сасанідів. Він спричинив розквіт літератури, мистецтва, науки, особливо філософії. Цей період в історії Ірану називають «золотою добою Сасанідів». Тяжкого удару зазнав зороастризм від ісламу, коли останній силою нав'язувався народам, які були підкорені арабськими халіфатами й емірами. Але в Ірані все ж таки було утверджено іслам шіїтського напрямку, хоч й зороастризм не здавав своїх позицій аж до XI ст., особливо серед племен гербів і персів.

Саме тоді зороастризм поширюється і на інші країни і збагачується багатьма місцевими обрядово-ритуальними традиціями і духовно-філософськими ідеями.

По сьогодні зороастрити продовжують зазнавати тиску від фанатично наставлених прихильників офіційних релігій у цих країнах, передусім індуїзму та іудаїзму.

Не дивно, що на сьогодні зороастризм стає лише залишком світової релігії Середнього Сходу V-X ст. н.е. і на теренах Ірану та Індії налічується всього близько 260 тисяч вогнепоклонників.

Отож, етичне вчення зороастризму повністю просякнуте глибокими моральними принципами і засадами. З нього можна багато почерпнути сучасникам. Ідеї, які запропонував Зороастр більш як дві тисячі років тому, є актуальними і сьогодні.

Об'єднання зороастризму з іудео-християнством породило у III ст. маніхейство – вчення, яке в середньовіччі й пізніше дало кілька ересей: павликанів, богомилів, альбігойців та ін.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

ЗАРАТУШТРА (авест., досл. – той, хто володіє верблюдами – іранський релігійний реформатор, засновник зороастризму.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

– Проаналізуйте, які найдавніші вірування та релігійні культури іранців мали спільне з релігійними уявленнями та обрядами індоаріїв.

– Коли зміст Авести став відомим у Європі і яке це мало значення для формування релігійних систем пізнішого походження?

– Розкрийте зміст священної книги зороастризму.

– Як називається верховний бог у зороастризмі?

– З ким веде боротьбу бог неба і добра Ахура-Мазда?

– У чому полягає дуалізм віровчення зороастризму?

– Розкрийте зміст моральної концепції зороастризму.

– Розкрийте зміст системи есхатології зороастризму, порівняйте з християнською.

– Які ще назви має релігія зороастризму?

– Згідно із зороастризмом людина наближає себе до бога...

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

Авеста – священна книга зороастризму. Загальна характеристика.

Етика зороастризму. Есхатологія.

Заратустра (Зороастр): суть його вчення.

ЛІТЕРАТУРА

Авеста. – М., 1994.

Авеста в руських перекладах. – СПб., 1998.

Авеста. Избранные гимны. Из Видевдата. / Пер. с авест. И.М. Стеблин-Каменского. – М., 1993.

Бойс Мери. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Пер. с англ. – СПб., 1994.

Васильев Л.С. История религий Востока. Учебное пособие для вузов. – М., 2006. – С. 210-263.

Вайнтруб. І. Давньоіранські імперії та вчення Заратустри. // Людина і світ. – 1999, № 7. – С. 43-49.

Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1995.

Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. – М., 1982.

Дрезден М. Мифология Древнего Ирана. // Мифология Древнего мира. – М., 1977. – С. 337-365.

Зороастр. Сто великих людей мира. – К., 1991.

Иллюстрированная история религий. В 2-х т. / Под ред. Д.П. Шантепи де ля Соссей. – Спасо-Преображенский Валаамский монастырь. – Т. 2. – С. 162-200.

Мень А. История религий. В 7-ми т. – М., 1992. – Т. 5.

Мифологический словарь. – М., 1990.

Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любінцева О.О. География религий. – К., 1998.

Рак И.В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана (зороастризм). – СПб.–М., 1998.

Раппопорт Ю. Некоторые вопросы сложения зороастрийской погребальной обрядности (по археологическим данным). – М., 1960.

Религии мира. Энциклопедия. В 2-х т. – М., 1998-1999.

Сто великих людей мира: Зороастр, Будда, Конфуций, Магомет. / И.Ю. Веревкина. – К., 1991.

Струве В. Родина зороастризма. – М., 1960.

Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1976. – С. 338-348.

РЕЛІГІЇ АНТИЧНОГО СВІТУ

ТЕМА 8: ДАВНЬОГРЕЦЬКА РЕЛІГІЯ

8.1. ДАВНІ МІФОЛОГІЧНІ ВІРУВАННЯ ДООЛІМПІЙСЬКОГО ПЕРІОДУ

8.1.1. Грецька міфологія

8.1.2. Народна релігія найдавнішої Греції:

а) фетишизм і тотемізм;

б) анімізм.

8.2. ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ПАНТЕОН БОГІВ

8.2.1. Боги-олімпійці

8.2.2. Божества і духи природи

8.3. ОБРЯДОВА СТОРОНА ГРЕЦЬКОЇ РЕЛІГІЇ

8.3.1. Давньогрецькі храми і культова практика

8.3.2. Релігійні свята

Греція – колыска європейської культури. Як багато ми почерпнули, черпаємо і будемо черпати з її надбань у царині літератури, мистецтва, філософії і релігії.

Справді, давньогрецька цивілізація здійснила величезний вплив на розвиток усієї європейської культури. Багато галузей сучасної науки виростили на основі праць її вчених та філософів. До цього часу викликають у нас захоплення епос, література, мистецтво цієї дивовижної країни.

З часів Ренесансу «біломармурова» Еллада малювалася європейцями як завершене втілення всього прекрасного, розумного і щасливого. Слово «Греція» асоціювали з казковою картиною, яка надовго заворожила кращі уми Європи.

Сліпучо-білі колони на фоні голубого неба; статуї, овіяні величчю і спокоєм; греки в білому одязі, мудрі, просвітлені, прекрасні, як боги; вівтарі серед кипарисових заростей; веселі наяди, які граються у струмках; філософи, які вільно вирішують світоглядні питання... Все це зачаровує і у всьому цьому відчувається пануюча сила розуму, рівноваги і досконалості.

Такою є ця «обітована земля» в уявленні багатьох – вершиною людства, золотим віком у його історії. Скільки було сказано і написано про чарівну красу грецької природи і скульптури, про життєрадісність

народу, про незалежність і оптимізм його мислення! Тому, незважаючи на те, що період історичного життя античної Греції відокремлений від наших часів цілими віками, інтерес до нього не згасає. Це пояснюється, знову ж таки, внеском даної цивілізації в культуру нового часу.

Греція була розташована на Балканському півострові та островах Егейського моря. Типом державного буття тут був поліс – місто-держава. Греки займалися землеробством і торгівлею. Серед полісів виділялися Афіни, Спарта, Фіви та деякі інші.

Та поряд з цим, на велику увагу заслуговує саме релігія давніх греків, адже вона стала основою для формування світових релігійних вірувань, її здобутки були і залишаються шедеврами світової культури. Тому й не дивно, що дослідження цієї релігії має дуже важливе значення і є актуальним. Ось чому кожна освічена людина повинна хоча б оглядово познайомитися з нею.

8.1. ДАВНІ МІФОЛОГІЧНІ ВІРУВАННЯ ДООЛІМПІЙСЬКОГО ПЕРІОДУ

Як і інші духовні феномени, які виникли в ті далекі часи, давньогрецька релігія – породження міфологічного етапу становлення культури людства, відображення суспільних, сімейних відносин, початкового стану психіки, почуттів, знань людини про себе і навколишній світ.

Чудовий, захоплюючий фантастичний світ давніх міфів і легенд знайомий майже кожному ще з дитинства. Міфи Еллади стали основою для багатьох творів мистецтва. Чимало поколінь письменників і художників брали і досі беруть образи для своїх героїв з грецької міфології. Цією проблемою захоплювалось чимало зарубіжних і вітчизняних вчених. Вони намагалися донести до нас те, що відбувалося в релігійному світогляді грека ще в давні часи, показати цю «релігію краси» (так говорив про неї Гегель) у найвищому вияві її різнобарвності, пишності і чарівності.

Серед зарубіжних вчених, які досліджували грецьку релігію, заслуговує на увагу **Мартін Нільссон** – видагний дослідник античної цивілізації, який у книзі «Грецька народна релігія» виклав свій погляд на давньогрецьку релігію, основу якої він бачив у землеробських культурах. Розповідаючи про свята, обряди, вірування давніх греків, Нільссон провів цікаві паралелі між ними і народними звичаями та

фольклором Північної Європи. Цей вчений дав важливий матеріал для подальшого дослідження культових особливостей давніх вірувань греків.

Книга **Дж. Перкіса** «Грецька цивілізація» носить ознайомлювальний характер. Автор намагається стисло дати аналіз розвитку релігійних вірувань, а також особливостей культу, постатей головних олімпійських богів.

Суттєвий внесок у вивчення походження раннях форм грецької релігії зробили **Г. Спенсер, М. Мюллер** та ін.

Надзвичайно велика роль належить **Олексію Федоровичу Лосєву**, який у своїй книзі «Міфологія греків і римлян» зробив акцент на періодизації міфологічних вірувань давніх греків, вказав на зв'язок релігії зі сферою суспільного життя.

Давньогрецька релігія не має, строго кажучи, ані святого письма на кшталт Біблії, ані певного богословського викладу, і свідчення про неї ми знаходимо переважно у творах античних істориків, в образотворчому та поетичному мистецтві греків, яке досить вільно трактувало старовинні міфи й богів.

Найбільше зближують з цією античною епохою збережені до нашого часу твори давніх грецьких письменників, істориків, таких як Гомер («Іліада», «Одіссея»), Гесіод («Праця і дні», «Теогонія»), Павсаній, поетів VII-VI ст. до н.е. Алклапа, Стесіхора, Ібіка та ін.

Отож, відомості про грецьких богів і героїв, сюжети грецьких міфів дійшли до нас через призму пізніх творчих осмислень міфологічних джерел – поетом, скульптором чи філософом. Тобто ми маємо тут справу не стільки із загальнонародним поглядом на релігію, скільки з індивідуально-особистісним її баченням.

8.1.1. Грецька міфологія

Грецька міфологія являє собою складний об'єкт для вивчення. Далеко не все в цій міфології стосується релігії, та і не все може бути названо міфом у власному значенні цього слова. В те складне і обширне ціле, яке зазвичай іменується грецькою міфологією, входять поряд з власне міфами також і історичні легенди, і перекази, казкові сюжети, вільні варіації на міфологічні теми. Поетичні образи старогрецьких міфів увійшли до арсеналу світового мистецтва і широко вживаються нині – від назв планет і кораблів до крилатих виразів: «ахіллесова п'ята», «муки Тантала» тощо.

Антична міфологія є відображенням людського життя, його потреб і спрямувань, його ставлення до теперішнього, минулого і майбутнього, його ідеалів і взагалі всіх його матеріальних і духовних життєвих сил. Таке розуміння міфології як різновиду конкретно-життєвого мислення перетворює її в те досягнення людства, якого воно потребувало в відомі періоди свого розвитку. Міфологія первісної формації є перенесенням общинно-родових відносин на природу і на весь оточуючий світ.

Людині в первіснообщинній формації були найбільш зрозумілими саме общинно-родові відносини, і тому найбільш переконливим для неї поясненням природи було пояснення за допомогою родових відносин. Ось чому небо, повітря, земля, море, підземний світ і вся природа поставали тут нічим іншим, як однією величезною родовою общиною, представники якої є обов'язково живими істотами людського типу, знаходяться в тих чи інших родових відносинах і створюють собою первісний колективізм першої історичної формації.

Лише ознайомившись з особливостями самої родової общини первісних часів, можна зрозуміти міфологію. В самій родовій общині немає нічого міфологічного і магічного. Якщо Гефест є лише ковалем, перенесеним із землі на небо, то в ньому немає нічого міфологічного, як і в звичайному ковалі на землі. Якщо Деметра є покровителькою землеробства, то і вона не має ніякого стосунку до міфології. Але варто було тільки перенести общинно-родові відносини на природу, як вона ставала міфічною і магічною і наповнювалась живими істотами, які за своєю силою перевершували людину і тому часто набували вигляду чудовиськ.

Первісне мислення є міфологічним, і міфологія, в свою чергу, є різновидом первісного мислення. Однак, незважаючи на те, що міфологія і мислення в первісні часи пронизують одне одного, вони за своєю природою зовсім різні: *міф все одухотворяє* і, будучи завжди сповненим афективних реакцій на таке ж сумне життєве оточення, у всякій людській практиці хоче знайти магію; мислення ж у всьому хоче знайти наукові закономірності і людську практику хоче осмислити, розумно спрямувати і технічно удосконалити. Злиття і боротьба міфології і мислення існують цілі тисячоліття, тому необхідно вивчати прогресивний розвиток людського мислення, яке йшло спочатку слідами міфології, а потім розвивалося самостійно.

Основним принципом дослідження античної міфології є розгляд міфології не як вічної і нерухомої картини, а як людського мислення, яке постійно розвивається і відображає собою таку ж плінну, хвилюючу історичну дійсність, яка творчо розвивається.

Усі міфологічні образи, крім того, повинні досліджуватись не ізольовано, а як елементи більш чи менш обширних періодів спільного розвитку грецької міфології. Такими періодами є:

1) найдавніша, *дофесалійська*, чи *доолімпійська*, основа античної міфології, породжена ще періодом матріархату;

2) *фесалійська*, чи *олімпійська*, пов'язана з патріархатом і примітивними формами крито-мікенського рабовласництва, централізацією міфології навколо гори Олімп і переходом до художньо розвинутого і строгого героїзму.

8.1.2. Народна релігія найдавнішої Греції

Міфологічною архаїкою вважається той давній період міфології – дофесалійський, чи доолімпійський, який належить до часу ще матріархатного роду, тобто періоду збиральницько-мисливського і перших ступенів відтворюючого господарств. Процес життя сприймається давньою людиною в невпорядковано нагромадженому вигляді. Тому вона не лише робить усе матеріальне і фізичне живим, одухотвореним і розумним, але й все навколо сприймає як сліпе, тобто таке, яким рухає якась незрозуміла сила. В результаті цього принципом оформлення всіх речей і явищ є для первісної свідомості принцип диспропорції, дисгармонії, безпорядку, які доходили до прямого страхіття і спотворення. Світ і природа є для первісної людини деяким живим і одухотвореним фізичним тілом. А оскільки первісна людина бачить перед собою лише Землю з її складовими предметами і Небо, то Земля, жива, одухотворена, яка все з себе відтворює і все собою живить, включаючи і Небо, яке вона з себе також тут народжує, є основою міфології епохи матріархату. Ця найдавніша міфологія і називається хтонічною. Як жінка є на даному ступені головою роду, матір'ю, годувальницею і вихователькою, так і Земля виступає тут джерелом і лоном усього світу, богів, демонів, людей.

Разом з розвитком суспільства змінюються і форми первісного мислення, що дозволяє виділити декілька стадій розвитку найдавнішої міфології.

а) фетишизм і тотемізм. Людина, ототожнюючи себе з природою, тобто розуміючи її олюдненою (а це означає передусім одухотвореною), знаходить для себе в цій природі лише готові продукти, необхідні їй для підтримки матеріального життя. Природа тут, з одного боку, вся одухотворена, а з другого – складається лише з фізичних предметів і сил, за межами яких людина нічого не бачить і не знає, і нічого не може знати і бачити. Річ, яка і одухотворена, і в той же час матеріальна, є фетишем. Таким чином, давня людина розуміє фетиш як скупчення магічної, демонічної, живої сили. А оскільки весь світ одухотворений, то магічна сила «розлита» по всьому світі і демонічна істота ніяк не відділяється від предмета, в якому вона знаходиться.

Фетишизм давньої Греції охоплює усі сфери дійсності. Наведемо ряд прикладів з літературних джерел. Насамперед, серед фетишів ми знаходимо богів і героїв у вигляді необроблених, грубих дерев'яних чи кам'яних предметів. Так, Зевс, знамените верховне божество пізнішої грецької міфології, вшановувався в місті Сікіоні (Пелопонес) у вигляді кам'яної піраміди. Геру в місті Феспіях (Беотія) знали як кусок дерев'яного стовбура, а на острові Самосі – у вигляді дошки. Аполлон уявлявся як піраміда чи обеліск, а його мати Латона на Делосі – необроблене поліно. Атеміда на острові Ікарі – колода, а в Сікіоні – полірований стовп чи колона. Афіна Палада і Деметра являлись у вигляді грубих кусків дерева. Гера, Афіна, Аполлон спочатку вшановувались у вигляді дерев'яних ідолів – *ксоанів*. Афродита на Пафосі (о.Кіпр) – кам'яний конус. Ерот в Феспіях – зовсім необроблений камінь. Харити в Орхомені – такі ж прості каміння. У Гіетті (місцевість у Беотії) Геракл вшановувався також у вигляді каменя. Аполлоній Родоський розповідає про вшанування якогось чорного каменя в храмі Ареса на Понті. Плутарх переказує, що спартанці вшановували Діоскурів в образі двох паралельних колод, з'єднаних між собою двома поперечними брусками. Згідно з однією фіванською легендою, разом з блискавкою, яка вдарила в житло якоїсь Семели, з неба впав кусок дерева, і Полідор оббив його бронзою та назвав Діонісом Кадмієвим.

Нарешті, прекрасним прикладом архаїчного фетиша виступає дельфійський Омфал, чи Пуп землі.

Рея, бажаючи врятувати від свого чоловіка Кроноса новонародженого Зевса, дала йому замість дитини загорнутий у пелюшки камінь, який Кронос і проковтнув. Коли ж той вирігнув його, то камінь назвали Пупом землі і помістили в Дельфах як центр землі – він був великою святинею: його одягали в різний одяг, щоденно поливали маслом, а в святкові дні підкладали під нього свіжу вовну.

В ахейському місті Фарах, за словами Павсанія, стояло близько тридцяти чотирикутних каменів, яким жителі поклонялись, даючи кожному з них ім'я якогось бога. Плутарх повідомляє про священний метеор, який впав у 405 р. до н.е. біля Егоспотамоса, і його вшанування херсонесцями. Пліній згадує про два інші священні метеори, які вшановували в Абідосі та Кассандрії.

Наведені приклади є ілюстрацією досить поширеного комплексного міфологічного типу, в якому об'єднані найраніші і найпізніші періоди розвитку культури – грубий фетишизм і пластичний антропоморфізм. Незважаючи на весь ідейно-художній розвиток таких пізніших образів, як Зевс, Гера, Аполлон, Афіна Палада, Афродита, Ерот, Харити, Геракл та інші, ніщо не заважало навіть у період найбільшого розквіту грецької цивілізації продовжувати вшановувати їх у вигляді каменів і кусків дерева – то необроблених, а то і зовсім необроблених. У дельфійському ж Омфалі знаходимо ще складніший комплекс. Тут перед нами рудимент абсолютного фетишизму, коли ще не мислилось зовсім ніякого демона окремо від фізичної речі.

Великою славою користувалися такі фетиші як лук Геракла і спис Ахілла, який зцілив у свій час Телефа. У Павсанія можна прочитати про мечі Пелопса і Мемнона. Славився жезл, який перейшов від Зевса до Пелопса, а потім до Атрея і Агамемнона та служив об'єктом досить інтенсивного культу в Харонії.

Вшановувались ще й чаші: одна, яку Зевс подарував Алкмені, друга, яку створив Гефест, і третя – чаша аргонавтів; вшановувався золотий ланцюжок Єлени в Дельфах.

В одному лаконському храмі на стрічках висіло яйце Леди; в храмі Афіни Палади в Тегеї (Аркадія) знаходився волос Медузи; в Кімі (Мала Азія) показували зуби ериманфського вепра, а в Тезеї – шкуру калідонського вепра.

Міфологія рослин. Світова наука про античну міфологію зібрала колосальні матеріали по фетишистській міфології рослин, тварин і людину.

Виноградна лоза і плющ хоча спочатку і не пов'язувались з *Діонісом* (який попервах був богом відтворюючих сил), потім міцно ввійшли в його міфологію. Про це свідчать багато епітетів бога, пов'язаних або з самою цією рослиною, або з вином, як продуктом виноградної лози. «Виноградний», «прекрасновиноградний», «виноградололюбний», «багатогронний», «виноподатель», «виноносець», «винородитель», «винорозливател» та ін. — такі головні епітети Діоніса, пов'язані з виноградною лозою. Назва одного з діоніських свят, Ленеї, пов'язана з словом, яке має значення «давильня», «точило», «чан».

Спочатку ототожнювали бога Діоніса і винограду лозу, оскільки ще в літературний період грецької міфології ми маємо такі назви Діоніса, як просто Вино, його дітей — як Гроно і Винопийця, а його улюбленця — як Виноград. Врешті-решт такі назви перетворилися на прості загальні. Про це ж саме ототожнення свідчать і ті пам'ятники образотворчого мистецтва, де ми маємо фігуру Діоніса з виростаючими на ній виноградними лозами. Плющ також пов'язаний з культом і міфом Діоніса. Достатньо вказати хоча б на те, що знаменитий тирс Діоніса і його вакханок є не що інше, як плющ. Плющем прикрашали храми і статуї Діоніса, з плюща робили для нього вінки. І плющ взагалі є символом самого Діоніса, як про це відомо з міфу про тирренських корабельників. З епітетів Діоніса вкажемо на: «плющевий», «плющесносний», «плющешумний», «плющеволосий», «плющевіночний», «плющерадісний» та ін. Діоніса часто іменували Іплющем.

Кипарис був пов'язаний у греків з поховальною жалобою, ним прикрашали дім покійника. З іншого боку, він стосувався відтворюючих сил природи і до любові. Він був пов'язаний з культом таких богинь, як Кібела, Артеміда Ефеська, Афродіта і Артеміда.

Платан пов'язаний з культом Аполлона, Діоніса, Геракла, а також з багатьма героями, такими як Протесілай чи Діомеда і, особливо, Єлена, Агамемнон і Менелай.

Тополя в Греції розумілася як символ темряви, горя і сліз (можливо, через сріблястість своїх листків і кори). Гай Персефони в Аїді складався з тополь. Листям тополі прикрашали покійника. Свою кохану Дріопу Аполлон також перетворив на тополю.

Лаврове дерево, навпаки, вважалося символом світла, очищення, зміцнення і було пов'язане майже виключно з культом *Аполлона*. Після перемоги над драконом Аполлон сам очистив себе за допомогою цього

дерева і прикрасив лавровими листками. Лавр ріс у святилищі Аполлона в Дельфах. Народились Аполлон і Артеміда на Делосі також під лавровим деревом. Відоме також і перетворення Аполлоном улюбленої німфи в лаврове дерево. Всі деталі дельфійського культу Аполлона свідчать про його зв'язок з лавром. Найдавніше капище Аполлона було побудоване з гілок і листків лаврового дерева і мало вигляд куреня. Внаслідок цього лавр стояв посередині храму, а жерці повинні були прикрашати вхід до нього свіжими лавровими гілками. Подібно до вічнозеленого лавра струнка *пальма* також була священним деревом бога Аполлона, його сестри Артеміди і матері Латони.

Маслина була посвячена всенародній державній богині *Афіні*: священне оливкове дерево Афіни показували на афінському акрополі.

Фігове дерево (смоківниця) пов'язане в основному з культом землеробських божеств — Деметри і Діоніса. За стародавнім переказом, Деметра з вдячності за гостинність веліла землі вродити смоківницю в подарунок елевзінському царю Фіталу. Святкова процесія з Елевсіна в Афіни зупинялася в цій місцевості.

Не меншу роль у давньогрецькій міфології і культурі відігравали решта представників рослинного світу: верба, троянда, миртовий кущ, ясень, грецький горіх, мигдаль, гранатове дерево, омела, хвойні дерева (особливо сосна, піхта), злаки і цілий ряд різних квітів і трав.

Дуб хоча і був пов'язаний з різними божествами, але найбільш близький стосунок мав до *Зевса*, очевидно, як цар серед дерев і всіх рослин. Загальновідомий дуб у Додоні, присвячений Зевсу, являв собою один з найбільш древніх і авторитетних оракулів. Віруючі отримували передбачення від шелестіння листків цього дуба чи від дзюрчання води, яка протікала навколо нього, або за воркуванням голубів у його листках. З повною впевненістю можна сказати, що спочатку це був не дуб Зевса, а сам Зевс у вигляді дуба. Якою величезною популярністю користувався додонський дуб в очах давніх греків, видно з того переказу, за яким Афіна вліпила кусок дуба як талісман у киль корабля Арго, щоб оракул Зевса постійно повідомляв сміливим мореплавцям-аргонавтам волю і пораду божества.

Форми культу дерев відрізняються великою різнобарвністю. Грецький поет Феокрит в одній зі своїх ідилій малює нам сцену поклоніння священному платану Єлени в Спарті. Під час святкування заручин Єлени і Менелая спартанські дівчата прикрашають священне

дерево лотосовими вінками, поливають його оліями з сріблястого ковша, а на самому стовпі вирізають напис: «Шануй мене, я – рослина Єлени». До форм культу рослин належать, крім прикрашення вінками й іншими предметами, ще побудова вівтарів і здійснення жертвоприношень перед священним деревом, оточення дерева стіною чи храмами, встановлення недоторканості дерева чи цілого гаю, танці навколо нього, обрядове зрубання дерева і т.д.

Міфологія тварин. Якщо починати з найменших представників тваринного світу, то навіть про жука є свідчення, що у його вигляді вшановували самого Зевса.

Метелик – найулюбленіший символ душі у багатьох народів. В античності він часто зустрічається в образотворчому мистецтві: то він вилітає з поховального вогню, то літає над покійником, то відправляється в Аїд. У Овідія метелик прямо ототожнюється з померлим.

Змії і змія – типові хтонічні тварини. Вони – найкраще свідчення боротьби нової, передової культури з хтонізмом узагалі. Така світла і прекрасна богиня, як **Афіна Паллада**, мала своє зміїне минуле. У Софокла вона називається «та, що живе з змією», а в орфічному гімні вона просто змія. На афінському Акрополі в храмі Афін Паллади утримувалась священна змія, одна чи дві; в Аргосі змії взагалі вважались недоторканими. Пізніше змія трактувалась тільки як атрибут Афін Паллади. Але на змія перетворювався і Зевс, тому що він сам колись був змієм. Коли боги чи герої вбивають драконів, то дракони тут завжди є втіленням міцності землі. Змієвидність завжди вказує на близькість до землі і на користування її силами. В епірському оракулі Аполлона, а саме в спеціальних кущах, утримувались змії. У вигляді змія часто являвся син Аполлона Асклепій, бо він користувався зміями для зцілення. Змії чи змієвидні істоти були породженням землі і найяскравішим символом її могутності і сили, її мудрості і стихійного поєднання добра і зла. Культ священних змій є одним із найбільш живучих культів в античному світі.

З птахів **орел** був птахом самого Зевса і постійно знаходився біля нього на Олімпі. Безсумнівно, сам Зевс колись був цим орлом, і вже в пізніші часи орел став лише одним з його атрибутів.

Сова пов'язувалась з **Афіною Палладою**. Міфологія таких птахів, як яструб, ворон, лебідь, гуска і ін., була також досить поширеною в усі часи античного світу.

Великою популярністю користувалась міфологія **бика і корови**. Особливо поширене було уявлення про верховне божество як про бика на Криті. Гера також «волоока». У вигляді коня інколи уявлявся сам **Посейдон**, причому архаїчна міфологія свідчить про його шлюб з Деметрою, яка зображалась кобилою.

Собака відіграв суттєву роль у культурі і міфі включно до уявлення про людські душі, які мислились у вигляді хтонічних собак. Вовк мав стосунок до Аполлона; але Зевс Лікейський в Аркадії також, можливо, був інколи вовком. **Тигр** і пантера пов'язувались виключно з **Діонісом**. А лев являв собою досить складний комплекс різного роду світлих і темних мотивів, належачи не стільки до сфери Зевса, скільки до області чисто хтонічного.

Взагалі культ тварин відіграв досить важливу роль у первісній грецькій історії, залишивши по собі численні і яскраві пережитки в пізніші епохи. Так, наприклад, дельфійці вшановували вовка, ампракіоти – левицю, самоці – вівцю; у храмі Ерехтея жила змія, яка кожного місяця отримувала медовий пиріг. Критяни вважали священною твариною свиню, дескалійці – змію, лелеку; афіняни – вовка, жителі о. Серіфа – морських раків, мешканці Акарнанії – мух та ін. Другу категорію старовинного культу тварин становили теріоморфні (звіроморфні) образи грецьких богів. Так, у Фігалії в храмі стояло зображення богині Деметри з кобилячою головою, в той час як нижня частина статуї Артеміді Евріопи там же нагадувала за формою рибу. Далі, в храмах богів і богинь нерідко містилися посвячені їм звірі. Численні епітети богів також свідчать про стародавній культ тварин у Греції: Гера називалась Кобилячою; Аполлон – Вовчим, Баранячим; Діоніс одержує назву Бика, Козла і т.д.

Назви жрецьких колегій – «бики», «ведмеді», «жеребці», «бджоли» тощо – вказують на священне значення тварин у грецькій релігії. Пережитки **тотемізму** (особливої системи вірувань, за якою дана соціальна група походить від міфічного предка в образі тварини) в Давній Греції бліді і нечисленні. Так, мірмідоняни, плем'я в Північній Греції, виводили себе з мурашок, населення Аркадії – від внука ведмедиці. В храмі Артеміді Бравронської (в Аттіці) дівчата під іменами Ведмедиць наслідували в особливому священному танці ходу і рухи цих тварин, надягаючи на себе шафранового кольору одяг, який повинен був нагадувати буру шерсть ведмедя.

До тотемічної основи належать численні сюжети про метаморфози – перетворення людей на тварин, рослин чи неодухотворені предмети («Метаморфози» Овідія).

Фетишистські уявлення про людину. Це був час, коли духовне життя людини повністю ототожнювалось або з її функціями, або з усім людським організмом. Уявлення про душу як про птаха також типове для давнини і є прекрасним прикладом фетишистського уявлення про людину. В гомерівському Аїді душі померлих змальовані літаючими. Це фетишистські уявлення про людину, яким надалі протиставляється анімізм, що вже відділяє душу від людського організму і мислить її нематеріальною.

Фетишистськими уявляли людський і тваринний організми та їх частини.

Голова Орфея, після розтерзання його вакханками, пливе до Лесбоса, пророкує і творить чудеса. З голови Зевса народжується Афіна Паллада.

Волосся також вважалось носієм душі, як шерсть чи шкіра у тварин. Загальновідоме золоте руно барана в міфах про аргонавтів. Шкуру немейського лева, після його вбивства, Геракл носив на собі і вона захищала його від смерті. Коли Аполлон переміг Марсія в музичному змаганні і здер з нього шкіру, то вона, повішена на дереві, видавала звук флейти. Відомі очі Афін Паллади, які вражали своїм диким і магнетичним виразом. Очі однієї з Горгон, Медузи, перетворювали в камінь усе живе, на що вона спрямовувала свій погляд. Одне око у Кіклопів має своє фетишистське значення, оскільки воно виконує функцію двох очей. Агрус весь покритий очима, тому він і є всевидячим; після його смерті Гера пересаджує його очі на хвіст свого священного птаха, павича. Лінкей, учасник полювання на калідонського вепра і аргонавт, своїми очима бачив все під водою і землею. У таких випадках очі, наділені магичною силою, є фетишами.

Згідно з орфічною теогонією, Афіна Паллада з'являється не з голови Зевса, а з *серця* (воно у філософів-орфіків – мисленнєве начало). У Гомера серце – центр емоційного, вольового життя людини.

Діафрагма, печінка, селезінка, слина та ін. спочатку вважались не як носії душі, а як сама душа в вигляді матеріального тіла – фетиша. Поверхня землі розумілась як її груди, тому і Гея у Гесіода має назву широкогруда. Земні хвости трапляються не лише у чудовиськ, а й у

героїв. Фетіда у Гомера срібнонога тому, що нижня частина її тулуба мислилась лускатою, як у риб.

Кров – також носій душі. У пораненого душа виходить через рану, очевидно, у вигляді крові; Патрокл одночасно вирвав з тіла «душу і жало списа».

Коли свідомість людини зміцнюється і під впливом росту відтворюючих сил одержує деяку можливість вдивлятися в предмети і явища, а не просто інстинктивно ними користуватися чи уникати, тоді і навколишня природа розчиняється для неї у вигляді тих чи інших областей, груп, різних видів чи типів предметів. Людина не просто з жахом втікає від незрозумілих їй сил, а починає вдивлятися в них, розчленовувати їх і користуватися ними. Лише на цьому ступені розвитку свідомості первісної людини настає та стадія давньої міфології, яку можна назвати фетишизмом у власному значенні цього слова, тому що лише тут фетиш фіксується як такий, а не просто сприймається тільки інстинктивно і неясно.

б) анімізм. Епоха матріархату не обмежується лише збирально-мисливським господарством і, відповідно, чистим фетишизмом і магією. Вона заходить у межі відтворюючого господарства.

Коли присвоююча діяльність людини піднімається на ступінь відтворюючої і коли речі вже не беруться, не присвоюються в готовому вигляді, тоді людина починає цікавитися питаннями їх відтворення, тобто їх складу, змісту і принципів їх побудови. Однак для цього треба відділити ідею речі від самої речі. А оскільки речами є фетиші, то необхідно, щоб склалось вміння відокремлювати ідею фетиша від самого фетиша, тобто відділяти магичну силу демона речі від самої речі. Так здійснюється перехід до анімізму.

Як і фетишизм, анімізм також мав свою історію. Спочатку демон речі настільки не відокремлений від речі, що з її знищенням припиняє своє існування. Це нагадує грецьку гамадriadу, німфу дерева, яка помирала разом зі зрубом самого дерева.

Так, у Греції шанувувалась Деметра-Іуло – Деметра-Сніп. Крім цього, *сніп* шанувувався як божество чи демон.

Так само *іресіона* була не лише оливковою гілкою, яку носили на свята, прикрашали різними плодами, а й відповідною живою істотою. «Іресіона дає нам смокви і ситний хліб, мед у чашках, олію для натирання і кубки чистого вина, щоб вона заснула, охмелівши»

(Плутарх). Це постає і як пісня, і як оливкова гілка з плодами, і як демон врожаю, для якого гілка є символом і до якого звернена дана пісня. Іресіона передусім пов'язана з ідеєю врожайності. Результати плодovitої природи обожествлювались водночас з їх появою.

Спис з давніх-давен володів магичною силою і розумівся у вигляді демона. Відомий чудотворний спис Ахілла, яким він не тільки вбивав сотні ворогів на полі бою, а й зцілював рану Ієлефа.

У природі *грим* і *блискавка* завжди розумілись демонічно, причому не обов'язково в зв'язку лише з Зевсом, але часто і цілком самостійно. Навіть ті місця, куди потрапляла блискавка, вважались священними як вмістилища божественної сили.

Сонце не могло сприйматися як єдиний одухотворений і демонічний предмет, який завжди залишається одним і тим же. Воно спочатку просто ототожнювалось з днем. Немає єдиного і визначеного Сонця, а сонць стільки, скільки і днів, тобто безмежна кількість. Сонце, як і інші світила, кожний день нове. Так думали і про *Місяць*, розуміючи новий Місяць як нове зародження, не пов'язане з минулим, а його зникнення – як повну і остаточну загибель.

Надалі зростає самостійність і тих демонів, які тепер не лише відрізняються від речей, але й можуть відділитися від них і зберігатися протягом більш чи менш довгого періоду після знищення цих речей. Така грецька дріада, німфа дерева, яка залишається живою після знищення самого дерева.

Цей демон далі стає свого роду міфічною істотою, тобто джерелом чи родителем всіх речей. Грецький Океан, наприклад, – це ріка взагалі, яка дана, по-перше у вигляді одної, особливо великої, особливо швидкої, особливо глибокої ріки, що охоплює притому всю Землю, і, по-друге, родителя всіх рік на землі взагалі.

Боги і демони грецької міфології є передусім істотами фізичними, матеріальними і чутливими. Вони наділені звичайним тілом, хоча це тіло і може мислитися як таке, що виникає із різних видів матерій. Якщо античні люди уявляли собі, що найбільш груба і важка матерія – це земля, вода ж дещо більш розріджена, а повітря ще тонше, ніж вода, і вогонь, який тонший за повітря, то демони так і мислились. Вони склалися з усіх цих стихій, починаючи від землі і закінчуючи вогнем. Богів же уявляли собі як таких, які склалися з матерії ще більш тонкої, ніж вогонь, а саме з ефіру.

Найдавніше анімістичне уявлення греків виражене в міфі про Мелеагра. Етолійському герою Мелеагру, коли йому було лише сім днів, богині долі Мойри провістили, що його життя закінчиться, як тільки згорить поліно у вогні. Мати Мелеагра вихопила поліно з вогню, загасила його водою і заховала. Коли ж вона захотіла помститися сину за вбивство його братів під час калідонського полювання, вона знову запалила це поліно, і Мелеагр помер, як тільки згоріло поліно. В цьому випадку в поліні, яке горить, втілена магична сила, яка є причиною всього життя даної людини.

Образи наступаючої сили Землі. Гесіот детально говорить про породжених Небом-Ураном і Землею-Геєю титанів, циклопів і сторуких. В останніх жахливість підкреслена особливо: кожна така істота має 100 рук і 50 голів. Сюди треба віднести і стоголового Тифона – породження Землі і Тартара, а також Гігантів, які появилися з крові вбитого Урана.

Оборонні сили Землі. Серед породжень Землі необхідно вказати на Ериній-страшних, сивих, скривавлених баб, зі зміями в розпущеному волоссі і навколо пояса, собачими головами і собачою лайкою, в чорних одежах, закривавлених від жертв, які вони роздирали. Вони переслідують будь-якого злочинця, який вчинив злочин проти установ Землі. Так само від Єхидни і Тифона народжуються: собака Орф, мідноголосий і п'ятдесятиголовий кровожерливий сторож Аїда Цербер, лернейська гідра, Химера з трьома головами, левиці, кози і змії з полум'ям у роті, Сфінкс, який вбиває всіх, хто не розгадає його загадок. А від Єхидни і Орфа – німейський лев.

Руйнуюча сила Землі: породження Тавманта і Кето, дітей Понта: баба Грайя, страховиська Горгони, одна із яких, Медуза, умиртвляла все живе одним своїм поглядом; пізніше – напівдіва-напівзмія, страшна і шкідлива, але прекрасна німфа Єхидна, яка ховається у глибокій печері подалі від богів і людей.

Велика Мати. Вся ця стихійно-жахлива міфологія матріатхату отримує своє відображення і завершення в міфології Великої Матері, чи Матері богів. Ця міфологія і дикий культ у класичні часи Греції були витіснені на задній план, і про них ледве пам'ятали. Але в глибинах догомерівської історії ця міфологія і цей культ мали величезне значення.

В розвиненому анімізмі трансформація демона чи бога приводить до антропоморфічного їх розуміння. Цей антропоморфізм у греків досягає свого найвищого оформлення, виражаючись в цілій системі справжніх, художніх чи пластичних образів. Грек прекрасно знав, якого кольору волосся у Аполлона, які брови чи борода у Зевса, які очі у Афіни Паллади, які ноги у Гефеста, як кричить Арес і посміхається Афродіта, які ви у Афродіти і які сандалі у Гермеса.

До пізніших героїнізованих форм матриархатної міфології належать передусім знамениті грецькі амазонки – жіноче плем'я, яке не допускало чоловіків до своєї спільноти і визнавало їх лише заради продовження роду, знищуючи всіх хлопчиків. Вони, озброївшись з ніг до голови, проводили час у війнах. Патріархальна героїчна міфологія майже завжди зображає перемогу якого-небудь героя над амазонками.

Яскравою ілюстрацією міфології матриархату є міфи і культу, пов'язані з людськими жертвами і людодством. Людські жертви приносились Зевсу Ксенію на Кіпрі, Артеміді, Артеміді Таврополі, Діонісу в Орхомені і обоженному фіванському царевичу Палемону. Діонісу Оместу приніс в жертву людей Фемістокл перед Саламінською битвою. Полонені приносились у жертву супутниці Ареса Енію. Патроклу Ахілл приніс у жертву дванадцять троянських юнаків. Вже пізніше людські жертви замінювалися тваринними.

Отож, міфологічне мислення виникає вже на найбільш ранньому ступені розвитку обцинно-родової формації. Первісна міфологія якраз і є перенесенням уявлень і відносин, які характеризували обцинно-родову формацію, на світ і природу. Антична міфологія не являє нерухому, мов би застиглу картину; вона повинна розглядатися у становленні, постійному русі, який би відображав розвиток відтворюючих сил. Давньогрецька міфологія мала свою тисячолітню історію, пройшла через довгий ряд соціальних епох. В період свого зародження (ще в добу матриархату), вона перебувала в ембріональному стані, а вже потім розквітала і панувала і, нарешті, набула могутності, доки не загинула остаточно. Зважаючи на те, що викладення античної міфології неможливе без історичної періодизації, можна сказати, що в межах первісно-обцинної формації, коли міфологія була наївною, таким періодом був матриархат з його тотемізмом, фетишизмом, магією і хтонічним демонізмом. Та хоча ця доба

і є досить примітивною, вона відіграла важливу роль у подальшому формуванні релігійних вірувань, стала основою для наступного періоду – олімпійського та й нині сильно впливає на слухача і читача, бо кожен міф містить у собі елементи сучасного, рудименти свого минулого і зерно свого майбутнього розвитку. Крім того, міфологія матриархату істотно вплинула і на розвиток античного мистецтва і літератури.

8.2. ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ПАНТЕОН БОГІВ

8.2.1. Боги-олімпійці

Під впливом Сходу у еллінів склались свої уявлення про богів, яких вони називали олімпійцями, бо їх місцем перебування вважається гора Олімп. Спочатку уявлення про богів-олімпійців були досить розпливчасті. Разом з своїми шанувальниками вони пройшли довгий історичний шлях, що бере свій початок ще з давніх часів. Еллінські міфи ввібрали в образах богів освоєння людиною навколишньої природи і усвідомлення свого місця у ній.

Саме створення спільноеллінського пантеону, поряд з культурами місцевих божеств, відноситься ще до епохи Мікенського царства. На вшануванні олімпійців відобразилась міграція населення в ході завоювань і колонізація ахейцями та іонійцями Балканського півострова, Егейських островів і Малоазійського побережжя. У цьому значенні відомий вислів, що «Гомер створив богів Греції», відображає якусь реальність.

Людиноподібність, або *антропоморфізм* грецьких богів являє собою неповторну особливість давньогрецької релігії.

Питання про походження великих богів олімпійського пантеону надзвичайно складне. Образи цих богів дуже складні, і кожний з них пережив довгу еволюцію. Деякі з них відображають, на думку найбільш компетентних дослідників, давні крито-мікенські доеллінські божества, культ яких був засвоєний ахейцями.

Майже в усіх своїх формах олімпійська релігія являє собою класичний приклад ієрархічного політеїзму (крім пізнішого елліністичного вчення, в якому Зевс застається на Олімпі один і ділить владу лише з безликими стихіями первісного хаосу). На вершині пантеону, відповідно до традиційної теогонії, змінюють один одного бог неба Уран, бог часу Кронос і бог-громовержець Зевс.

Зевс (Дій) – верховне божество, батько богів і людей, глава олімпійської сім'ї богів, син Кроноса і Реї. Після перемоги над батьком, який пожирав своїх дітей, Зевс рятує рідних братів і сестер – покоління нових богів, житлом яких стала прикрашена вічними снігами гора Олімп.

Це покоління лише у міфах, систематизованих Гесіодом і Гомером, набуло рис єдиної сім'ї. В мікенську епоху образи олімпійців складались поступово з різних богів: критських, пеласгійських і богів – покровителів окремих грецьких міст і племен. Упродовж тривалого часу ці образи збагачувались, вбираючи в себе забобони, легенди і міфи всіх закутків Еллади.

Особливо це стосується Зевса. Це божество вмістило в собі сліди первісного монотеїзму – релігії Дяуса і ототожнення давнього індоєвропейського бога з місцевими божествами: звідси Зевс Лабрандей, Зевс Ікарійський, Зевс як умираючий бог рослинності, Зевс як божество неба. В епоху розквіту Мікен він стає головою і вождем родового пантеону ахейців, набуваючи рис вищого Божества.

Імена численних місцевих богів-повелителів, які влились в образ Зевса, збереглись у вигляді його епітетів, кількість яких перевищує 50, і багато з них указують на окремі функції цього бога (Зевс Хтоній – підземний, тобто той, хто забезпечує врожайність, Геркей – оборонець, Ксеній – покровитель чужинців, Гіетій – дощоносець, Лехеат – всепородитель, Ілусій – богатир, Мойрагет – володар доль і ін.). Поширений епітет і «родовий», бо Зевс вважався покровителем родової спільності людей.

Поява Зевса і олімпійських богів не була просто заміною природних, хтонічних божеств на божества племінні. Новий пантеон ознаменував дуже важливий етап грецької релігійної історії. Людиноподібні олімпійці свідчили про те, що люди вдосконалили свій світогляд і своє світовідчуття. Це народження нової, більш просвітленої давньої релігійної свідомості виразилося в знаменитому міфі про боротьбу богів і титанів. Ось короткий його зміст.

Зевс кличе на допомогу богів і духів грози, спрямовуючи їх на чудовиська і титанів. Застогнало небо, загуділа земля, заревів океан; увесь Всесвіт до самого Тартару здригнувся від ударів. Під час цієї жахливої битви на вершині Олімпу з'являється Зевс. Під ударами

грому, гнані жаром, відступають темні діти Землі. І, нарешті, їх кинуто в темну безодню Тартару.

Але на цьому боротьба не закінчена. З надр матері виривається дракон Тіфей – остання спроба Природи оволодіти Духом. Але сила Зевса непереможна. Застогнала переможена Земля. З того часу вона визнала перемогу Зевса, і саме за її порадою боги обирають громовержця своїм володарем навіки.

Для грека передусім була важлива ідея перемоги людино-подібного божества над темним світом хтонічних чудовиськ. Так у свідомості ахейців відбувся перехід від хтонічного, природно-стихийного до розумного, гармонійного богорозуміння.

Саме в цей час, мабуть, вперше в історії, людина відчула можливість своєї перемоги над природою. Тоді, коли природа була священною, вона не могла навіть думати про боротьбу з нею. А тепер, коли хтонічні чудовиська з шипінням відступили в Тартар, людина під покровом дружніх олімпійців йде в наступ на природу. Перемога Зевса над титанами є перемогою людини над природою. Віра в Зевса надихала грека на подвиги: ревучий і стогнучий світ хаосу повинен був поступитися місцем розуму, енергії, праці.

Але, крім того, перемога була не такою тріумфальною. Загнаний у Тартар Титанізм не помер; він продовжував своє приховане життя в свідомості народу. Насамперед, Зевс не зміг перемогти найбільшу Праматір, бо і він був її породженням. Тому й зустрічається ім'я Ма на надписах в Мікенську епоху. Хоча ахейці стали слугами Зевса і його дружини, але все одно вони схилилися перед *космічною Жіночністю*.

І хоча ахейці відкинули матріархат критської релігії, але вічна Ма ніколи не вийде з їх віри і буде господарювати не лише над людьми, а і над богами – то у вигляді Мойри – Долі, то у вигляді безликої Природи.

Отож, **Зевс** – вище божество, батько богів і людей, егідоносець (егіда – щит, зроблений богом Гефестом), владики неба і дощу, бог грози і блискавки, типовий образ родовладки економічно міцного роду, який піднявся над іншими, бог атмосферних явищ, небесної вологи, яка була такою важливою для сухого ґрунту Греції. Зевс вважався втіленням чоловічого начала, яке запліднює дощем свою дружину – Землю. Важливими місцями культу Зевса були: гора Олімп у Фессалії, Лікейська гора в Аркадії і взагалі всі високі гори, оточені

хмарами; Олімпія в Еліді, де відбувались гімнастичні ігри на його честь і де знаходився священний дуб, за шелестом листків якого жерці пророкували майбутнє; о. Крит, де знаходилась могила Зевса, і т.д.

У давні часи Зевс втілював функції життя і смерті, він володарював над землею і над мертвими, вершив суд. Однак пізніше бог відображав лише світлий бік буття, перетворював світ, породжував богів, вносив у світ закон, порядок, науки, мистецтва, норми моралі і т.д. Зевс Олімпійський – покровитель спільноти людей, міського життя, захисник принижених і всіх тих, хто йому молиться. Він царює над усім, він найсильніший з небожителів, володіє громом і блискавкою, посилає дощ, сніг, град, дарує світло, легкий вітерець, ясні дні, царює над долями людей, охороняє домівки, сім'ї, держави. Він все бачить, все чує, знає минуле і бачить майбутнє.

У руках Зевса – життя людей. Через це два дзбани стоять біля воріт його замку: в одному – дари добра, а в другому – зла. Той, кому він посилає дари із дзбана добра, живе щасливо. Але горе тому, кому дістаються дари лише з дзбана зла: його переслідують нещастя, хвороби, бідність і голод. У того, хто одержує дари порівну з обох дзбанів, будуть і щастя, і нещастя, благополуччя і незгоди.

Як символи влади Зевс тримає у лівій руці скіпетр, а в правій егіду – великий щит. Коли змахує щитом, зразу підіймається буря, гримить грім, блискає.

Коли почалась Троянська війна, Зевс на зібранні богів попередив, щоб ніхто не втручався в неї, пригрозивши їм: «Навіть якщо ви, боги і богині, прикуєте до небозводу золотий ланцюг, схопитесь за нього і станете тягнути, то, як не старайтесь, не зможете скинути мене на землю. Але якщо я схоплюсь за ланцюг, то легко всіх вас, разом із землею і морями, на вершину Олімпу підніму... Настільки я сильніший за всіх людей і богів».

Саме тому повелителя богів завжди супроводжують Могутність, Сила і Перемога. Боги також бояться Зевса. Його батьківство визнає навіть гордий давній бог Океан, батько всього водного царства. Він боїться Зевсових блискавок, але на збори богів цей величний старець не ходить.

Зевсу були властиві миролюбство, доброта, м'якість, хоча інколи він проявляв роздратованість і різкість, але в гнів впадав лише зрідка. Як правило, весь його зовнішній вигляд виражав спокій і гідність.

Він по праву вважався наймудрішим з усіх богів, оскільки мав першою жінкою Метис – Мудрість, яку проковтнув і після цього здобув досконалу мудрість.

Не сам Зевс охороняє закони. Біля його трону стоїть *заступниця законів* богиня **Феміда**. Вона скликає за наказом громовержця збори богів на світлому Олімпі і народні збори на землі, пильнуючи, щоб не порушувалися порядок і закон.

Хоча Зевс був наймудрішим і мав виключно мудру дочку Афіну, але також знаходився під впливом свого сина Блуда. Одурманений ним, він часто сварився зі своєю жінкою Герою і неодноразово погрожував їй жорстокими покараннями.

Зевс охороняє лад і правду у світі. Але хоч він і посилає людям щастя чи нещастя, все ж долю людей визначають неблаганні богині – **Мойри**, які живуть на світлому Олімпі. Доля самого Зевса в їх руках. Неблаганний фатум панує і над смертними, і над богами, нікому не втекти від його велінь. Немає такої сили, такої влади, яка могла б змінити хоч що-небудь у тому, що призначено богам і смертним. Можна лише смиренно схилитися перед фатумом і скоритися йому. Тільки мойри знають веління фатуму. Мойра Клото пряде життєву нитку людини, визначаючи термін її життя. Обірветься нитка – закінчиться життя. Мойра Лахесіс виймає, не дивлячись, жереб, який випадає людині в житті. Ніхто не має сили змінити визначеної мойрами долі, бо третя мойра, Атропос, все, що призначили людині її сестри, заносить у довгий сувій, а що вже занесено, те неминуче. Мойри – неблаганні, величні і суворі.

Тому, поряд зі своєю могутністю, Зевс – не єдиний кінцевий гарант світової справедливості, бо поряд з волею богів існує і універсальний космічний принцип, який надає природному і соціальному космосу прекрасний і справедливий порядок.

Віровчення давньогрецької релігії набувало форми, коли закон справедливості (діке) стояв над волею богів, форми, коли цей закон перетворювався в одну з богинь (Діке, Немесіда та ін.) і форми, коли воля богів так чи інакше взаємодіяла з всесвітнім законом.

Світова *справедливість* у давньогрецькій релігії мала декілька імен: *Діке, Немесіда, Адрасія, Ананке*.

Діке – дочка Зевса і Феміди. Вона береже ключі від воріт, через які пролягають шляхи дня і ночі. Вона – вершителька справедливості

в круговерті душ. Діке слідує з мечем в руках за злочинцем і вбиває безчесного. В цієї богині більше персоніфікацій, ніж міфологічної образності. За повідомленням Павсанія, Діке була зображена такою, яка знищує несправедливість, на знаменитій скриньці Кіпсела, тирана Коринфу (7 ст. до н.е.). Через це вона постає ще як захисниця правди і ворог обману.

У давньогрецькій релігії втіленням негативної справедливості, тобто справедливості як відплати за гріхи, є **Немесіда** – богиня, дочка ночі, яка ще називалася Адрастесю і була близькою за функціями до Діке. Немесіда спостерігала за справедливим розподілом благ серед людей і кидала свій гнів на тих, хто переступає закон. Немесіда – богиня помсти, яка швидко запам'ятовує будь-яку людську несправедливість. За одним з міфів, Єлена – втілення помсти богів людського роду, яка спровокувала Троянську війну, – була дочкою Немесіди і Зевса.

Символом *справедливої відплати* була **Адрастеся** – божество фригійського походження. Вона ототожнювалася спочатку з великою матір'ю богів Кібелою, потім – з Немесідою. Греки поклонялися Адрастесі, яка була, як тлумачить словник Гесіхія (5 ст. до н.е.), богинею відплати, тобто Немесідою. Орфічна традиція бачить в ній втілення «законів Зевса, Кроноса, божественних надкосмічних і внутрішньокосмічних», вказуючи на зв'язок Адрастесі з платонівським законом про долю душ. Адрастеся встановлює кругообіг душ і таким чином ототожнюється у Платона не лише з Немесідою, але й з Ананке і Діке.

На Олімпі є ще одна богиня – **Тюхе**, богиня щастя і благоденства. З рогу достатку, рогу божественної кози Амалфеї (молоком якої було вигодовано самого Зевса), сипле вона дари людям, і щаслива та людина, яка зустрине на своєму шляху цю богиню. Але це буває рідко, і яка нещаслива та людина, від якої відвернеться Тюхе, яка нещодавно давала їй свої дари!

Практично у всіх формах давньогрецької релігії говориться про справедливу відплату, яка здійснюється після смерті людини за те життя, яке вона прожила. В традиційних уявленнях така відплата була кінцевим актом світової справедливості, який відбувався у потойбічному світі (царстві мертвих) і служив своєрідним доповненням до відплати земної, яка реалізується на основі колективної відповідальності.

Взагалі грецьку релігію можна характеризувати як язичницьке вчення про колективну справедливу відплату, згідно з якою кожний член колективу відповідає за суму зусиль всього колективу. Таким чином, окремий грек не міг розраховувати, що його індивідуальна добродішність принесе йому заслужену винагороду, оскільки нагорода може бути лише для всієї общини, якщо добродішних людей в ній буде більше, ніж порочних. Як правило, бувало, що або порочних людей було більше, або пороки общини були більшими, ніж її добродішності, тому добродішність завжди залишалася невинагородженою.

Офіційною дружиною Зевса вважали **Геру**, яка витіснила його попередніх дружин Гею і Діону. Їх шлюб був ідеалом для людей і вшановувався особливими святкуваннями, які носили землеробський характер. Дослідники вважають, що Гера була також своєрідною проекцією древньої Ма і Геї-Землі. Таким чином, шлюб володарів «нових богів» повторює космічний шлюб між Небом і Землею.

Гера панує на високому Олімпі над громами й блискавками, як і сам Зевс. За її словом темні дощові хмари вкривають небо, порухом руки здійснює вона грізні бурі.

Прекрасною і величною постає Гера. Боги шанують її, і сам Зевс часто з нею радиться. Але міфи також описують сварки між ними. Коли Гера заперечує Зевсові і сперечається з ним на нарадах богів, тоді громовержець гнівається і погрожує дружині карами. Гера замовкає і стримує гнів, бо пам'ятає, як катував її Зевс, скувавши золотими ланцюгами і повісивши між небом і землею, прив'язавши до її ніг два важкі ковадла.

Гера – могутня, і немає богині, рівної їй за владою. Велична, у довгих розкішних шатах, витканих самою Афіною, на колісниці зі срібла, запряженій двома безсмертними кінями, з'їжджає з Олімпу. Чудові пахощі сповнюють землю там, де проїжджає Гера, а все живе схиляється перед нею як великою царицею Олімпу.

Спочатку Гера була покровителькою міста Аргоса, її називали «волокою», в чому, без сумніву, простежується зв'язок із священною коровою. Це давня покровителька Мікен, де сліди вшанування корови були знайдені ще при розкопках Шлімана. Пізніше Гера користувалась особливою пошаною в Арголіді, де про неї існувало багато місцевих міфів. Зображувалась ця богиня як ревнива і сварлива. Але в той же час – подателька подружнього щастя і радісного материнства: вона

посилає подружжю численних нащадків і благословляє матір під час народження дитини. Можливо, спочатку Гера була богинею землі і врожайності. Їй було присвячено павича і ворона.

Колись, дуже давно, Гера була покровительською суворою обрядів переходу з юнацького віку в дорослий – ініціацій. Ці випробування знайшли відображення в подвигах Геракла, ім'я якого означає «той, хто прославляє Геру». В міру того, як значення ініціацій втрачається самими еллінами, Гера перетворюється на невтомну переслідувачку Геракла, сина її чоловіка Зевса і земної суперниці.

Аполлон, який у давні часи вважався сонячним божеством, – син Зевса і Латони. Його ім'я часто супроводжувалось епітетами «світосайний» (Феб), «той, хто з золотим мечем», «зі срібним луком», «народжений від світла» і т.д. Греки вважали, що Аполлон має у своєму розпорядженні караючі стріли, але при цьому він володів даром зціляти від хвороб, творити різні чудеса. Лікарські вміння Аполлона знайшли відображення в його другому імені – *Пеон*, а пізніше – *Асклепій*.

В образі цього бога злився цілий ряд самостійних міфічних істот. Саме множинністю центрів поширення його культу пояснюється різноманіття функцій Аполлона. На о. Крит і в халкідсько-евбеїській області існував культ бога мореплавства Дельфінія, до якого приєднався ще й цикл стародавніх пелопонеських богів, таких як Гіацинта, Карнея, Лікія й ін. Острови і Мала Азія були батьківщиною культу божественної трійці – Аполлона, Артеміди і їх матері Латони. Нарешті треба згадати, що у північній частині шановувався Смінфій – захисник полів від шкідників. В результаті змішання всіх цих елементів в епоху колонізації грецьких племен і виник культ Аполлона.

Про походження культу Аполлона багато сперечалися і досі сперечаються. Історія цього бога була пов'язана з історією богині Артеміди. За класичною міфологією обидва божества вважались братом і сестрою, дітьми Лето і Зевса. Деякі дослідники (наприклад Керн) вважали Аполлона древнім аркадським божеством – покровителем пастухів. Але більшість визнає його божеством, яке за походженням з Малої Азії, і це більш правдоподібно, незважаючи на те, що культ Аполлона в класичну епоху злився з багатьма чисто місцевими грецькими культурами. Саме ім'я Аполлон тлумачили по-різному: то як Покровитель, то як Губитель. Але видно, що воно не

грецького походження. Після розшифрування Б. Грозним хетського листа з'ясувалося, що один із хетських богів носив ім'я Апулунас. Грозний вважає це ім'я семітським, вавилонським, бо по-вавилонськи «аббулу» означає «ворота». Можливо, Апулунас був богом-захисником міських воріт, тобто покровителем міста.

У Гомерівському епосі Аполлон малюється як вороже ахейцям божество, як покровитель троянців. У Мікенських надписах він зовсім не фігурує, внаслідок чого культ цього бога був занесений у Грецію іонійцями. На о. Делос знаходилося спільноіонійське святилище Аполлона.

Витіснення Аполлоном окремих місцевих богів грецьких общин можна бачити і на інших прикладах: заміщення культу давнього хтонічного божества Гіацинта, лаконського пастушого бога Карнея (звідси Аполлон Карнейський). У Пелопонесі він вважався пастушим богом. «Аполлон особливо любив биків», – говорить Павсаній, розповідаючи про статую Аполлона в одному з храмів Ахайї, де бог зображений як такий, який опирається ногою на череп бика (Павсаній, кн. VII, гл. 20, 3–4). Біля Фів шанувували Аполлона Ісменія: цей епітет – назва річки, яку, можливо, обожнювали місцеві мешканці. Іншими епітетами бога були: Аполлон Лікейський, Птой, Дельфійський, Амклейський і т.д.

У класичну епоху Аполлона зробили одним із найпопулярніших богів, всупереч його варварському походженню, про яке забули. Йому присвячувалось більше 50 храмів у різних областях.

Основні сфери діяльності Аполлона – сонце, рослинність, полювання, скотарство, фізичне виховання юнаків; музика, поезія і танець (Аполлон Музагет чи Кіфаред, тобто той, який грає на кіфарі), клятва і угода, релігійне очищення, суспільний благоустрій і колонізація. Він вважався ще й божеством світла, очистителем від всякої нечисті, богом правильного, урівноваженого світопорядку.

Головним місцем перебування Аполлона були Дельфи – місто знаменитого оракула. Його завжди супроводжували *дев'ять муз*: *Каліона* – епічна поезія, *Свтерпа* – лірична поезія, *Мельпомена* – трагедія, *Ерета* – любовна поезія і пантоміма, *Полігінія* – хвалебні пісні, *Талія* – комедія, *Терпсіхора* – танці, *Кліо* – історія, *Уранія* – астрономія. Через це Аполлон шановувався як покровитель мистецтва, покровитель муз.

Аполлон, найкрасивіший з богів, часто являвся і людям. Він не розставався зі своєю чудесною лірою, на якій прекрасно грав. Аполлон розважав богів на балах, але показував своє мистецтво і смертним, був покровителем поетів і музикантів.

Суворий образ мисливці і воїна, а також богині смерті мала *Артеміда* (сестра бога Аполлона), первісне значення образу якої було в науці досить суперечливим. У Гомерівському епосі богиня виступає як вороже ахейцям божество. Тому вважають, що її культ виник у Малій Азії (головний храм – в Ефесі), де вона вшановувалась як покровителька врожайності, і лише потім поширився в Греції. Але є і протилежна думка, що в Малу Азію культ Артеміди занесений саме з Греції, з Аркадії, де він був самостійним. В Аркадії Артеміда була давнім місцевим божеством-покровителькою полювання на ведмедя. Дж. Томсон, визнаючи, що культ і образ Артеміди склалися з багатьох місцевих культів, вважає, що основу образу склала давня пеласгська богиня-ведмедиця, принесена з Причорномор'я, а, можливо, і з Кавказу.

Більшість дослідників (Преллер, Велькер) переконані, що це місячна богиня, божество нічного неба. Отфрід Мюллер розрізняв два образи Артеміди: більш давній – німфи, який вшановувався в Аркадії, і більш пізній – образ богині Місяця. Верніке доводить, що Артеміда первісно не була місячним божеством, вона виростає з сонму німф, які її оточували, подібно російській цариці русалок. На древній стадії це була велика богиня природи і родючості, яка жила повсюди в природі, здебільшого у водних і вологих місцях. Як богиня життя, вона, оточена тваринами, покровительствувала ще й рослинному світові. Всім дає Артеміда життя. Вона піклується про все, що живе на землі і росте в лісі чи в полі. Піклується про диких тварин, про стада свійської худоби та про людей. Вона викликає ріст трав, квітів і дерев, благословляє народження, весілля тих, хто прийняв уперше шлюб. Вона – носій материнського начала. Через це грецькі жінки приносили багаті жертви цій славетній дочці Зевса, яка ще наділена силою цілювати і насилати хвороби.

Пізніше Артеміда стала богинею місяця. Цей культ встановлювався приблизно з V ст. до н.е. під впливом ототожнення Артеміди з Гекатою. Взагалі греки користувались місячним календарем, і місяці у них обчислювались за фазами місяця. Таким чином, ставши богинею

місяця, Артеміда стала і божеством сільськогосподарського року, оскільки місячний календар був спочатку землеробським календарем. В Пелопонесі культ Артеміди був пов'язаний з культом дерев. Коли спартанських хлопчиків били лозою перед вітарем Артеміди, це первісно мало магічне значення: воно сприяло фізичному росту хлопчика, подібно росту дерева. Пізніше це первісне значення забули, але обряд залишився.

В образі богині Артеміди бачимо риси ще й давньої Володарки звірів, тому її вшанування засвідчено в місцях проживання індоєвропейців: на Дунаї, в Малій Азії, в євразійських степах. Священною твариною Артеміди вважали ведмедицю. Взагалі це була ще богиня полювання, живої природи, яка зображувалась греками з луком і сагайдаком за плечима, зі списом мисливця в руках. Богиня полювала в тінистих лісах і на залитих сонцем полях у супроводі німф. Велична Артеміда, в короткому одязі мисливців, що доходить лише до колін, швидко мчала лісисними схилами гір. Не врятуватися від її стріл, що б'ють без промаху, ні полохливому оленю, ні боязкій лані, ні розлюченому кабану, який ховається в заростях очерету. Любила богиня відпочивати у свого брата Аполлона, де під божественні звуки золотої кіфари танцювала з музами і німфами. А ще улюбленим місцем відпочинку Артеміди, вдалині від очей смертних, були повиті зеленню гроти, де віяло прохолодою. Горе тому, хто порушував її спокій. Так загинув і юний Актеон, син Автоної, дочки фіванського царя Кадма.

У класичній міфології та іконографії Артеміда виступає як незаймана богиня-мисливиця, зазвичай зі своєю супутницею – ланню. Павсаній згадує до 40 епітетів, у яких збереглися сліди народних вірувань, в їх числі були і чисто географічні (Артеміда Бравронська, Лампейська, Ферейська, Алфейська, Стімфалійська та ін.), і такі, які були, мабуть, іменами самостійних божеств (Артеміда Еврінома, Діктіна, Іфігенія, Ісорія, Лімнатіда, Орфія та ін.). Ці епітети зайвий раз підтверджують, що культ Артеміди, поширившись по всій Греції, увібрав у себе цілий ряд місцевих культів.

Після зближення з культом Аполлона ряд рис Артеміди відпадає, і материнський елемент витісняється дівочим (богиня була символом дівочої, незайманої чистоти). Вона перетворюється на покровительку культурного і суспільного життя: мореплавства, шляхів сполучення, ярмаркової торгівлі, державності і т.д.

Богиня Артеміда була божеством, яке греки найбільше шанували: за кількістю присвячених їй храмів (близько 80) вона займала перше місце серед богів Греції.

З-поміж інших культів Греції одне з перших місць займав культ богині любові і родючості – *Афродіти*. Її походження було чисто східним. У Мікенську епоху немає ніяких слідів імені цієї богині. За Гомером, вона боролась на боці троянців проти ахейців. Ім'я її – епітет, пов'язаний з міфом про її народження з морської піни. Інше її ім'я – Кіпріда – вказує на давній центр її культу – о. Кіпр. Міфологічний зв'язок з чисто азійським (семітським) богом Адонісом зайвий раз підтверджує, що перед нами малоазійське жіноче божество родючості. У греків Афродіта перетворилась у богиню краси, любові, ідеалізоване втілення жіночності – гуманістичні тенденції були характерні для Греції класичного періоду. Міфологія зробила з Афродіти матір Ероса – юного бога, втілення любові.

Основними рисами найдавнішого образу цієї богині були: жіноча і взагалі природна родючість і материнство, місяць, завдяки його впливові на періодичні явища в житті жіночого організму, і волога, можливо внаслідок зіставлення місяця і нічної роси. Функціями пізнішої Афродіти є: любов у всіх її відтінках і переходах, від хвилинного і чуттєвого пориву до піднесеної прив'язаності і подружнього щастя.

Афродіта, як богиня любові, завжди сяє блиском краси, їй присвячувались мирт, голуб і горобець. Афродіта пробуджує любов у серцях не лише смертних, а й богів. Тому від неї ніхто не в змозі утекти, навіть самі боги. Завдяки цій владі вона панує над усім світом. Лише войовниця Афіна, Гестія та Артеміда не підкорилися її могутності. Висока, струнка, з ніжними рисами обличчя, м'якою хвилею золотого волосся, Афродіта – втілення божественної краси і нев'янучої юності. Коли вона йде у сяйві своєї краси, в запашних шатах, тоді яскравіше світить сонце, пишніше розцвітають квіти. Дикі лісові звірі біжать до неї з жаху, зграями злітаються птахи, коли вона проходить лісом. Леви, пантери, барси та ведмеді лагідно ластяться до неї. Спокійно йде серед диких звірів Афродіта, горда з своєї променистої краси, її супутниці Ори і Харити, богині краси і грації, прислужують їй. Вони одягають богиню в розкішні шати, зачісують її золоте волосся, вінчають голову діадемою. Де тільки ступала

Афродіта, там буйно виростили квіти, а все повітря наповнювалося чудовими пахощами.

Син Афродіти *Ерос* був *богом любові*. Він зображувався у вигляді прекрасного юнака. Давні греки вважали, що до людини приходило кохання тоді, коли в неї влучала стріла Ероса.

Посейдон – *володар моря*. У міфології він втілював буйну і незнищенну силу. Не випадково підкреслений тісний зв'язок цього бога з конем і биком. Бурхливі і піністі хвилі моря нагадували недоторкану і пристрасну природу цих тварин, і немає сумніву, що на певному ступені розвитку грецької релігії Посейдон мислився в образі тварини.

Давні греки вважали, що Посейдон живе у чудовому морському палаці разом зі своєю прекрасною дружиною Амфітрітою, дочкою морського віщого старця Нерея, яку він викрав.

З Посейдоном було пов'язане не лише уявлення про море, він був ще й богом води; живучи на глибині вод, вважався і «тим, хто приводить у рух землю». Всі земні ріки були присвячені Посейдону. Його зброєю був тризубець. Він розсував гори, піднімав з глибин моря нові острови і, бажаючи покарати людей, затоплював поля чи посилав з глибин моря страшних чудовиськ. При постійній нестачі в Греції прісної води, необхідної для пиття і для зрошення садів і полів, усі річки і джерела вважались священними. Навіть під час війни не могли перебresti річку без жертвоприношень, щоб грубим вторгненням не образити божество ріки, підвладне Посейдону.

Численну свиту бога складали тритони і nereїди – чоловічі і жіночі смішні і веселі водяні духи. Йому також був підвладний морський старець Протей, який вирізнявся незвичайною можливістю до метаморфоз. Він також був віщим богом. І якщо комусь вдавалося його спіймати, то той міг дізнатися про таємницю майбутнього. Серед супутників Посейдона був і бог Главк, покровитель моряків і рибалок, який також мав дар віщування.

Посейдон був, напевно, древнім морським божеством Пелопонеса, його шанували прибережні моряки. Він не раз згадується в мікенських надписах. Культ його був прийнятий і іонійцями, і дорійцями, у яких святилище Посейдона на мисі Тенаре було центром лаконського морського союзу. Поширившись, культ Посейдона увібрав у себе ряд місцевих культів, образ його витіснив місцевих героїв або злився з ними. Так, наприклад, в м. Онхесте інколи

вшановували героя Онхеста, але потім він перетворився на сина Посейдона або навіть ототожнювався з ним. У цьому місті стояли храм і статуя Посейдона Онхестія.

Особливу групу становили **боги-олімпійці**, образи яких були безпосереднім відображенням явищ культурного життя людей, хоча деякі з цих богів також ввібрали в себе і елементи місцевих культів. Таким був **Гефест** – бог земного вогню і ковальського ремесла. Можливо, спочатку він також був місцевим божеством на о. Лемнос чи в Лікії. У самій Греції його культ не був поширений, хоча в міфології образ цього бога займав яскраве місце. Як вважають дослідники, Гефест був близький до царства смерті, був спочатку богом підземного вогню, а вже потім осмислений як божественний покровитель ремесел.

Згідно з міфом Гефест, син Зевса і Гери, який народився на Олімпі, але викликав ненависть у матері, був скинутий нею в море. Його врятували, годували і виховували морські німфи нерейди. Оволодівши ремеслом коваля і озброївшись, Гефест повернувся на священну гору, щоб обслуговувати її мешканців, йому була призначена в жінки Афродіта, покровителька любові і любовних чар.

Гермес вшановувався в Аркадії як бог скотарства. Саме тому він став також покровителем подорожніх на гірських дорогах. На перехрестях доріг кожний клав Гермесу камінь, і купи каміння, які називались гермами, служили подорожнім дороговказом і місцем, де вони могли знайти їжу. Кожен повинен був, зупиняючись біля герм, залишити там і частину їжі в жертву божеству. Тут дуже яскраво виступають пережитки общинного побуту землеробів.

Гермеса зображали зазвичай у вигляді кам'яної скелі з людською головою. Як покровитель доріг і подорожніх, він став божеством торгівлі (давав торгівлі бариш і посилав людям багатство), а в міфології – «вісником богів» і «провідником душ». В образ Гермеса влились і елементи місцевих культів. Як приклад назвемо культ пелопонеського бога скотарства (Павсаній, кн. II, гл. 3-4).

Як вісник, Гермес зображався одягненим, із золотим жезлом вісника і крилатими сандалями. Своїм чарівним жезлом він закриває людям очі і навіває на них сон. Гермес винайшов і міри, і числа, і азбуку, він навчив усього цього людей. Він же і бог красномовства, а разом з тим – спритності і обману. Ніхто не може перевершити його в хитрощах і навіть у злодійстві, бо він надзвичайно спритний злодій.

Це Гермес одного разу жартома викрав у Зевса скіпетр, у Посейдона – тризубець, в Аполлона – золоті стріли і лук, а в Ареса – меч. В той же час він був богом взаємин між людьми, богом-покровителем людей різних занять, в яких засобом досягнення мети служили спритність, хитрість і лукавство. Він мав прізвисько «Аргусовбивця», оскільки за наказом Зевса вбив Аргуса – людину незвичайної сили, яка мала сто очей і яку Гера поставила стерегти прекрасну Іо.

Однією з наймогутніших богинь грецького Олімпу була **Афіна-Паллада**. Питання про те, чи одержала вона своє ім'я від назви міста, якому покровительствувала (Е. Мейєр), чи навпаки (Узенер, Віламовиць, Кречмер), не може бути вирішеним і нині. Інколи Афіна, яка символізувала собою грозову хмару і блискавку, ставала богинею війни і мужності, а пізніше богинею розумової діяльності, мистецтва і науки. Афіна особливо покровительствувала ремеслам, частково ткацькому і гончарному виробництву.

Афіна була пов'язана з культурою оливкового дерева. Це уявлення яскраво відображено в міфі про суперечку Посейдона з Афіною за землю Аттики. За рішенням богів, владу над Аттікою одержить той, хто здійснить величне чудо. Посейдон вдарив у скелю на акрополі, і звідти забило соляне джерело (за ін. міфом, вискочив кінь). Афіна на цій самій скелі виростила оливкове дерево. Чудо останньої було не тільки не рівним чуду Посейдона, а й корисним даром людям, тому Аттіка по праву була присуджена Афіні. Богиню стали вшановувати як покровительку цього міста. Афіні приписували створення культурного землеробства, приручення диких тварин, повернення до ремесел і мореплавства.

Греки вважали, що Афіна була улюбленою дочкою Зевса. Вона вийшла в повному озброєнні з його голови. Через це Афіна – богиня мудрості, ясності і прозорливості як на війні, так і в спокійний час. Їй була присвячена сова. Греки влучно помітили, що вночі, коли треба спати, можуть прийти мудрі думки, а в декого ніч – найкращий час для творчості.

Афіна була безумовно древнім божеством-покровителькою міст і міських укріплень, яка вшановувалась ще в XI ст. Є підстави вважати, що така своя покровителька була у кожного міста. Ім'я Афіна було досить поширеним. Інше її ім'я – Паллада – також епітет, який означав «володарка списа». Ще одне її ім'я – Поліада («міська», «захисниця

полісу»). Павсаній згадує до 50 різних епітетів Афіни. В його час це було одне з найбільш шанованих божеств усієї Греції: в «Описі Еллади» згадується не менш як 73 храми і святилища, побудовані на її честь в різних місцевостях, не враховуючи окремих жертовників і статуй. У цьому сенсі Афіна поступалася лише Артеміді. Храми зазвичай знаходились у цитаделі полісу. В образі Афіни збереглися і тотемічні риси: сова і змія під щитом.

Афіна – покровителька героїв Греції – дає їм свої сповнені мудрості поради і допомагає. Вона ж дає мудрість і знання, вчить людей мистецтв і ремесел. Дівчата Греції шанують Афіну за те, що вона вчить їх рукоділля. Ніхто зі смертних і богинь не може перевершити Афіну в умінні ткати. Знають усі, як небезпечно змагатися з нею в цьому, знають, як поплатилась Арахна, яка хотіла перевершити її в цьому мистецтві.

Деякі з грецьких богів, хоча і древнього походження, зайняли важливе місце в культурі порівняно досить пізно. Це особливо стосується божеств землеробства – Деметри, Кори, Діоніса. У мікенських надписах вони не зустрічаються, в гомерівських поемах згадуються дуже рідко. Видно, в гомерівську епоху з її переважаючим скотарським побутом пов'язані з її землеробством божества не мали великого значення. Вони висунулись на видне місце в класичну епоху з розвитком землеробського господарства.

Основними божествами, пов'язаними з *родючістю землі*, були **Деметра** («мати-земля») і її дочка **Кора**.

Одного разу Кора збирала квіти на поляні, і бог підземного царства Аїд, захопившись її красою, викрав дівчину на своїй колісниці в підземне царство.

Довго блукала Деметра по землі в пошуках дочки, доки сонце не сказало їй правди. Розгнівавшись на свого брата Зевса, який допоміг викрасти Кору, Деметра, покинувши Олімп, пішла, обернувшись на бабу Део, в далекий Елевсін. Там богиня стала нянькою сина царя, і дитина, яку вона виховувала, розцвіла красою і здоров'ям.

За наказом богині цар Елевсіна побудував їй храм. «Золота Деметра» залишилась у цьому храмі, сумуючи за дочкою. Гнів Деметри на Зевса був страшним для людей.

Дуже просили Зевс та інші боги засмучену матір повернутися назад. Лише тоді, коли за наказом Зевса був посланий за Корою

Гермес, Аїд відпустив її, хоча Кора стала богинею мертвих, Персефоною.

Відтоді Кора дві третіх року проводить з матір'ю на землі, повертаючись від Аїда, як тільки настане весна, а на третину року повертається під землю, і вся природа завмирає в смутку.

Цей міф пов'язаний з уявленням про вмираючу і воскресаючу природу. Кора – це перший зелений проріст посіву, тому вона, втілюючи зростаючі сили землі, піднімається наверх кожної весни і помирає пізно восени, коли землероби кидають у землю зернята.

Останній обробіток поля відбувався наприкінці листопада, і цей місяць, який називався в Афінах «Посівним», відкривав собою зиму.

Коли поля покривалися першою зеленню хлібів, землероби приносили жертви Деметрі Зелений, під час збору урожаю – Деметрі Обильній. Ці жертви приносились на току тоді, коли, за поетичним виразом поета Феокрита, сама Деметра стояла з колосками і маками в руках. Греки вважали, що Деметра володіє могутньою силою: вона дає родючість землі, і без її благодворної сили ніщо не зростає ні в тінистих лісах, ні на лугах, ні на буйних ланах.

З інших богів грецької релігії заслуговує на згадку **Діоніс**, *бог вина і веселощів*, роль якого в Греції посилюється вже у наступний історичний період. Спочатку це був бог землеробства і взагалі сільського господарства, а вже потім він перетворився в покровителя виноробства і заодно самого вина.

Міф про Діоніса є художнім охопленням усього процесу проростання і культури винограду. Як усі міфи, пов'язані з появою то воскресаючої, то вмираючої природи, він носив то сумний, то радісний характер. В його культурі особливо були поширені обрядові ігри, пов'язані з переодяганням. Такі обряди землеробів були притаманні не лише грекам. Зазвичай вони приурочувались до періоду зимового сонцестояння (поворот до весни) і відбувалися під час літнього сонцестояння (поворот до зими). Навесні свята набували характеру розгульних веселощів, взимку вони були пов'язані з жалобними процесіями, під час яких оплакували смерть божества природи.

Діоніс – фракійсько-фригійського походження. Він увійшов у грецький культ лише з VII—VI ст. до н.е. Поширенню культу Діоніса сприяли тирани Періандр Коринфський, Клісфен Сікіонський, Пісістрат Афіський: опираючись на народні маси, вони, очевидно,

хотіли протиставити цей сільський демократичний культ аристократичному шануванню героїв.

Давні греки уявляли цього бога так: з веселою юрбою уквітчаних вінками менад і сатирів ходить веселий бог Діоніс по всьому світу, з країни в країну. Він йде попереду в вінку з винограду, з прикрашеним плочем тирсом в руках. Навколо нього у швидкому танці кружляють зі співом і криками молоді менади, скачуть сп'янілі від вина незграбні сатири з хвостами і цапиними ногами. Весело йде по землі Діоніс-Вакх, усе підкоряючи своїй владі. Він вчить людей розводити виноград і робити з його важких стиглих грон вино. Діонісові присвячувалась виноградна лоза. Його спеціальними знаками були пліощ, козел і жезл, повитий виноградом, з сосновими шишками на кінці.

Деякі боги не часто бували на Олімпі. *Арес*, жорстокий бог війни і збройних сутичок, запозичений у фракійців ще в гомерівську епоху (в «Гліаді» він також ворожий ахейцям), на своїй бойовій колісниці брав участь в усіх битвах, а їх немало було на землі. Лише зрідка він дозволяв собі відпочити від шуму і гамору битв. За уявленнями греків, у образі цього бога переважає жорстокість, протилежна гуманності войовничої Афіни, яка вела справедливі війни.

Цей бог був сином Зевса і Гери. Зевс недолюбливав його за кровожерливість і тому часто говорив, що він найненависніший йому серед усіх богів Олімпу. Якби Арес не був його сином, він давно скинув би його в похмурий Тартар, де знемагають титани. Серце лютого Ареса веселили лише війни і жорстокі битви. Слідом за ним неслися його сини Деймос і Фобос – жах і страх, а поряд з ними – богиня розбрату Еріда і богиня Енюо, яка сіяла вбивства. Часто доводиться Аресові поступатися на полі бою войовничій дочці Зевса, Афіні-Палладі, яка перемагала його своєю мудрістю і спокійною усвідомленістю сили. Нерідко і смертні герої здобувають перемогу над Аресом. І навіть якщо найвродливіша з богинь Афродіта приходить на допомогу своєму чоловікові, коли він у розпалі бою зустрічається з Афіною, і тоді перемагає дочка громовержця.

Крім богів-олімпійців, великого значення греки надавали *богові підземного царства*. Їх уявлення полягали у наступному: при розділі трьох світів між еллінськими богами Зевсу дісталось небо, Посейдону – море, Аїду – підземне царство, на яке ніхто не претендував, тому він володів ним неподільно. У зображенні цього царства знайшли

відображення не лише уявлення еллінів та інших народів про смерть, але і їх космогонія.

Справжнє ім'я темного божества підземного царства греки, як і багато інших народів, боялись промовляти вголос: воно було під заборонаю, і його замінювали іменами *Аїд (Плутон)*. Хоча цей бог і не був олімпійцем, але про нього неможливо не згадати, бо він займає досить важливе місце у світогляді давніх греків.

Аїд був богом царства тіней, вхід в яке стеріг триголовий пес Цербер. Його дім уявлявся оточеним залізними воротами, і тому самого владику зображували з великим ключем. Володіння бога дев'ять разів опоясувалось рікою Стіксом. Вона зливалась з річкою плачу Коцітом, яка, в свою чергу, вливалась у Лету – ріку забуття земного життя, з котрої п'ють воду душі, після чого перетворюються на безтілесні тіні. З давніми міфологічними оповідями про перевезення Хероном душ був пов'язаний поховальний обряд вкладати в рот покійника монету – щоб сплатити перевізнику.

За уявленнями греків, Аїд сидить на золотому троні зі своєю дружиною Персефоною. Йому служать неблаганні *богині помсти ерінїї*. Грізні, з бичами і зміями, переслідують вони злочинця, не дають йому ні хвилини спокою і мучать його докорами сумління, ніде не можна сховатись від них, всюди вони знайдуть свою жертву. Біля трону Аїда сидять судді царства мертвих: Мінос Радаманд і Еак. За їх наказом душі відправлялися в *Елізіум* – вічне блаженство чи в *Тартар* – місце мук, яке знаходиться в самій глибині космосу. Він настільки далеко від аїду, наскільки земля від неба. Там залягають коріння землі і моря, всі кінці і всі начала. У Тартарі, великою безоднею якого лякаються навіть самі боги – житло Ночі (Нікти). Туди були скинуті титани, яких переміг Зевс. Надалі Тартар був переосмислений як найвіддаленіше місце аїду, де відбувають покарання святотатці і злочинці-герої. Інколи найбільш похмурі його глибини одержують назву Ереба – персоніфікації темряви, сина Хаосу і брата Ночі.

Біля трону Аїда – бог смерті *Танат* з мечем у руках, у чорному плащі, з величезними чорними крилами. Поряд з ним і похмурі кери, які несамовито носяться по полю бою і радіють, бачачи, як один за одним падають убиті герої. Своїми губами вони припадають до ран, жадібно п'ють гарячу кров і виривають з тіла душі. Тут же біля трону

і прекрасний бог сну Гіпнос, якому не можуть опиратися ні смертні, ні боги, ні навіть громовержець Зевс.

Царство Аїда сповнене мороку й страхіть. Там бродить у п'їтми жахливий привид Емпуса з осячними ногами, потворна Ламія, яка ночами викрадає дітей у матерів, щоб напитися їх крові. Над усіма привидами і потворами панує велика богиня Геката, яка має три тіла і три голови. Саме її кличуть як помічницю в чаклунстві, але вона є й єдиною помічницею проти чаклунства для тих, хто її шанують і приносять у жертву на роздоріжжі собак.

Взагалі грецький Олімп є точним відображенням бурхливого, неспокійного життя державного устрою X-IX ст. до н.е. На світ богів переносяться основні риси соціальної структури родового устрою, який розпадався, внаслідок чого виникає ціла ієрархія богів, напівбогів, героїв, які відображають початок соціального розшарування грецького суспільства.

В уявленнях землеробів первісно всі божества були пов'язані з процесом праці, тому їх і нагороджували плодами і жертвами. Афіна сама вирощує оливкове дерево і піклується про оливководство; Гермес пасе тварин і допомагає подорожнім, які заблукали в горах; Деметра присутня при обмолоті хлібів, Зевс дарує погоду, Артеміда полює і т.д. Цей трудовий характер землеробські божества набувають лише у нижчих прошарків населення Греції, які зберігають ці уявлення ще досить довго.

У Гомерівських поемах і післягомерівському епосі знать була пануючою в суспільстві політично і економічно, її релігійні уявлення тісно пов'язувались з олімпійською релігією, яка представляла богів як єдину сім'ю заможного роду Кронідів, нащадків Крона – божества часу. Подібно до того як знать будувала свої палаци на вершинах пагорбів, місцем перебування богів став найвищий акрополь Греції – Олімп, на вершині якого знаходився замок Зевса і його трон. Далі, трохи нижче, розміщувались будинки інших богів, але замок Зевса засліплював їх своєю розкішшю. Як і в знаті, центральним приміщенням палацу Зевса був мегарон – зал для нарад богів і для їх бенкетів.

Греки вважали, що олімпійці мають потребу, як і люди, у сні і відпочинку, вони люблять веселощі, віддаються любовним забавам. Боги такі ж скупі на жертви, як і ахейські рицарі до здобичі. Крім цього, вони ще й заздрісні, ревниві, дріб'язкові, підступні. Так,

наприклад, сцена Зевса і Гери, де громовержець погрожує відшмагати свою дружину, вражає своєю комічністю і близькістю до життєвих сцен. Особливим недоліком Зевсового пантеону була відсутність у ньому ясних етичних принципів. Моральний ідеал олімпійців був настільки хитким, що вже через декілька поколінь викликав протест і насмішки у самих греків.

За уявленнями еллінів, боги управляли світом на основі неписаних законів, які вони передали знаті. Тому усне право в суспільствах, де родові інститути ще зберігалися, набувало священного характеру і непокора йому розглядалась як релігійний злочин проти богів.

Уже в цьому бачимо подальший етап розвитку грецької релігії. Якщо первісно основою релігійних поглядів були тасмнічі сили природи, то тепер, у міру розвитку суспільних відносин, *боги набувають суспільних ознак* і стають представниками історичних сил. При цьому роди і фратрії зіграли значну роль. Так, наприклад, Зевс, продовжуючи залишатися подателем дощу і грози, стає тепер і хоронителем спочатку родової власності, а пізніше – приватної. З батька всіх людей він стає пізніше батьком родової знаті. Аполлон, який був у хеттів богом воріт, стає вже божеством, яке охороняє вхід у будинки, а ще пізніше – божеством сонця.

З родовою знаттю боги Олімпу пов'язані ще й неперервним живим спілкуванням: вони покровительствують їм і в особистому житті, і в воєнних справах, підтримують їх політичну владу. Кожний заможний герой має своїх особливих покровителів серед богів. Так, Аполлон і Артеміда піклуються про троянців, в той час як Посейдон і Афіна підтримують ахейців. Посейдон мстить Одіссею, а Діомед за допомогою Афіни наносить рани Афродіті. Боги подібні до людей. Вони відрізняються від них лише безсмертям (але воно їм належить не від природи, тому боги мають потребу в споживанні чародійного напою-нектару та священної їжі – амброзії), більшою мудрістю, можливістю все краще бачити і розуміти і т.д. Одночасно олімпійців і представників знаті зближує ряд спільних якостей: хоробрість, добродичність і багатство. Саме тому заможні герої в поемах Гомера зазвичай називаються народженими чи вихованими Зевсом.

Аристократизм гомерівської релігії показується не лише в уявленнях про олімпійців, але і в уявленні про те, що доблесть духу і тіла притаманна лише знаті. В міру розвитку рабовласництва релігійні

норми змінюються ще більше: заможна молодь ненавидить працю як справу низьких людей – низьких не лише за походженням, а й морально. Народ повинен сліпо коритися багатим, оскільки вони управляють ним на основі неписаних божественних законів. Особливо жорстокою стає ця релігія в період розвитку торгової спекуляції сільськогосподарськими продуктами. В цей період релігійні культу освячують будь-яку примху знаті: захоплення земель, перетворення землеробів на рабів, судові вирoki, які захищають інтереси лише знаті.

Але, незважаючи на таку ситуацію, яка склалася у суспільстві, все ж релігія олімпійського періоду стала важливим етапом у релігійній свідомості давніх греків. А всесвітньо-історичне значення її полягало насамперед у проголошенні примату Світла, Розуму і Гармонії над Темрявою, Ірраціональністю і Хаосом.

VI ст. до н.е. вирізняється суперництвом двох потужних релігійних напрямків: гармонійної релігії Аполлона і екстатичної – Діоніса. Діонісійська релігія мала неприхований агресивний характер. Значно вплинула вона й на розвиток світоглядного та езотеричного руху «орфіків».

8.3. ОБРЯДОВА СТОРОНА ГРЕЦЬКОЇ РЕЛІГІЇ

8.3.1. Давньогрецькі храми і культова практика

Храм як феномен ранньогрецької культури був найбільш тісно пов'язаний з сферою релігії і сферою соціальних відносин. Дослідження процесу становлення храму має два основні моменти: генезис матеріальної форми і поява ідей храму як житла божества.

Головна риса грецького храму – його самодостатність, незалежність від оточуючих його будівель. Храм містить елементи крито-мікенської архітектури. З критських догрецьких архітектурних збережень основними характерними деталями були сходи вздовж стін, центральний вогонь і підпорні стовпи чи колони біля нього. І ахейці, і доряни принесли з собою особливу форму північного житла – овальний у плані дім з високим двоскатним тростиновим дахом.

Храму передував будинок, який служив місцем зібрання общини для спільного відправлення культу і спільних трапез. Як подібний будинок він розглядав тип храму з вогнищем.

Існує припущення, що храм виник із житла царя, в якому первісно практикувався культ, котрий поступово ставав суспільним. Дослідник

дає наступний шлях розвитку: храм у Дреросі зберігає багато в чому традиції мегарону (як житлового будинку), бо культу відведена лише задня частина побудови. Храм Артеміди в Спарті являє собою наступний ступінь, коли вогнище винесене з дому і перетворене на вівтар. Тут спостерігається вже розрив з традиціями дому. Якщо в храмі в Дреросі практикувався сімейний культ, то храм у Спарті служив суспільному культу, оскільки перед вівтарем було достатньо місця для великої кількості людей. Для збереження храмового начиння і посуду відводилося невелике приміщення позаду – опістодом («задня кімната»), в передній частині виділялися стіни – пронаос. Центральна частина храму звалася наос чи целла, її великий розмір викликав застосування колон. Згодом появились колони на фасаді, утворився тип храму з колонами біля входу, так званий тип «простіль», храм з колонами і на задній стороні звався амфіпростилом, а з колонами по обох боках – перинтером («з усіх боків окрилений»), а якщо було два ряди колон – диптером. Будівництво храмів, прикраса їх колонами і статуями стимулювали розвиток архітектури і скульптури, вони стали головними напрямками давньогрецького мистецтва і надовго визначили шлях розвитку мистецтва Європи в цілому.

Багато дослідників ствердно відповідають на запитання, чи в просторі храму здійснювалися трапези. Останки, які були знайдені, можуть свідчити як про трапезу, так і про жертвоприношення.

Якщо говорити про відносини храму і ритуалу, то важливими є два взаємопов'язані моменти: по-перше, ритуальна процесія рухалася до храму як до житла божества; однак, по-друге, сам храм, його внутрішній простір не брали участі в ритуалі, який розгортався навколо вівтаря.

Класичне грецьке жертвоприношення, опис якого часто зустрічається в «Одіссейі» і «Ілліаді» і яке залишається практично незрозумілим упродовж усієї античності, здійснюється, як правило, на вівтарі просто неба. Храм же призначався для збереження речових приношень. При цьому це приводило до двох процесів: збільшення протягом VIII ст. до н.е. дарів у святилищах і їх поступового зменшення в погребях. Деякі дослідники вважають, що призначення дару в цьому випадку – демонстрація соціального статусу індивіда або общини. З точки зору ритуалу смисл дару і померлому, і божеству полягає в тому, що підтримання життя відбувається через смерть. Смерть жертвовної

тварини чи смерть речі (тобто виключення її з повсякденного кругообігу, з житлового простору людини) сприяє їх переходу в трансцендентний світ, який проявлений в просторі поховання, в просторі храму. Характерна при цьому практика фізичного поховання.

Грецьке жертвоприношення, яке здійснювалось окремою сім'єю чи общиною в цілому, починалось у процесії, її значення полягало передусім у тому, що в ній визначався колектив людей, які брали участь в жертвоприношеннях. У цій процесії кожен учасник набуває якоїсь особливої ролі. З іншого боку, процесія – шлях, який з'єднує дві точки в просторі: місце проживання людини і місце проживання бога. При цьому це може бути як процесія в межах поселення, так і від поселення до святилища, розташованого поза ним. Характерним прикладом є процесія, яка відправлялася з Афін в Елевсіні під час святкування Великих містерій. Вважалося, що цей шлях повторював блукання Деметри в пошуках Персефони, а самі містерії закінчувалися щасливою зустріччю богинь. Повернення божества – це і повернення благополуччя. Тому мета ритуальної процесії – відновити порядок речей, упорядкувати космос.

Розвиток землеробських цивілізацій вносить у цей архетип свою специфіку – з'являється хтонічний елемент (мотив підземного царства). Тому послані Зевсом на пошуки Деметри персонажі знаходять її у своєму храмі в Елевсіні. І процесія, яка досягла святилища, також бачить культову статую божества в храмі.

Хтонізм простору храму підкреслюється і аналогіями, які існували між ним і геометричною вазою, поставленою як маркер над похованнями. У культурі предків через маркет здійснювався зв'язок між живими і мертвими. Таким чином, і сам храм пов'язаний зі світом смерті.

Дослідники вважають, що головне призначення храму було матеріально оформити простір, де перебуває божество. Храм – це знак цього простору. І, можливо, з цим пов'язані численні заборони щодо його відвідин, адже для людини зіткнення з божественною суттю смертельне. Тому можна розглядати храм у певному розумінні і як маркер над могилою божества. І у цьому випадку в рамках ритуалу храм відобразить хтонічний аспект і буде протиставлений вівтарю.

У VIII ст. до н.е. ситуація кардинально змінилася. Вже в цей час починається побудова храмів у святилищах. Ч. Старр вважає, що суть храму полягає в поборенні хаосу. Таким чином, храм має призначення

обмежити хаотичну, хтонічну природу божеств. Тому побудова храму – це момент космогонії, коли людина обмежує владу бога космічно організованим порядком. Це свого роду магічний акт, який встановлює владу людини над божеством, а з іншого боку, прагнення прив'язати божество до землі як до патрона – гаранта благополучного існування общини.

Цінності, які зберігались у храмі, ніколи не сприймалися як матеріальні. Вони відображали зв'язок між божеством-покровителем міста і полісом. Храмові божества втілювали всю державу: її організацію, суспільне життя, досягнення. Тобто дари, які знаходились у храмі, демонстрували статус полісу – його силу і багатство.

Храм і вівтар символізують дуалізм двох сакральних сфер: небесної і підземної. Вівтар при цьому втілює солярну тенденцію, а храм – хтонічну. Дим з вівтаря підноситься до неба, в храмі приношення зберігаються так, як у могилі. Соціальна роль храму аналогічна ролі маркера над похованнями, причому головна відмінність полягає в тому, що поховання – знак, який має значення для окремої сім'ї чи роду, а храм – знак, який виражає статус всієї общини. Храм визначає простір божества, обмежуючи його хтонічну природу, включає божество в систему полісних відносин і, нарешті, демонструє силу і багатство полісу.

Грецький храм мав значення житла богів і служив місцем збереження статуй божества, священних для бога дорогоцінностей. Грецький храм зазвичай складався з:

- 1) притвору, чи передхрам'я;
- 2) головної частини, в якій стояв ідол і яка вважалась суто місцем перебування бога;
- 3) іноді заднього притвору, який служив для збереження грошей і скарбів.

Деякі храми мали, крім цього, ще й «адітон», який могли відвідувати в певний час лише жерці. Майже всі грецькі храми будувались так, щоб вхід і, відповідно, зображення, яке ставилось прямо напроти входу на п'єдестал, у глибині середньої зали, були повернені до сходу. Зображеннями богів служили необроблені камені і куски дерева. З розвитком мистецтва і техніки головним матеріалом для статуй стали мармур і бронза; разом з цим ці зображення набувають усе більше і більше антропоморфного характеру.

У 2-й пол. VII ст. до н.е. склався розповсюджений тип храму – *періптер*. Це була прямокутна у плані будова, яка оточувалася з усіх боків колонадою. Періптер став основою храмового будівництва греків. З розвитком плану грецького храму розвивався його зовнішній вигляд, особливістю якого був ордер – одне з найбільших досягнень еллінського будівництва. Ордер – це особлива система співвідношення частин будівлі, які підтримують перекриття. Найважливішою його рисою є наявність колонад, які підтримують перекриття. Точні розрахунки, пропорційність усіх деталей дозволяють відтворити конструкцію грецького храму навіть тоді, коли від нього залишилася невелика частина ордеру.

Греки створили два основних архітектурних ордери, давніший – *дорійський*, а пізніше з'являється *іонійський*, набагато пізніше – варіант *іонійсько-коринфський*.

Дорійська колона мала стовбур, прорізаний рядом неглибоких продовгастих жолобків-каннелюр. Зверху він закінчувався капітеллю, яка складалася з округлої кам'яної подушечки і невисокої кам'яної плити.

Іонійська колона є вищою і тоншою за своїми пропорціями, ніж дорійська. Жолобки її стовбура врізані глибше і розрізані плоскими зрізами граней, завдяки чому гра світла і тіней у цій колонаді різкіша. Іонійська колона має капітель з ехіном, який утворює два спірале-подібні завитки.

Коринфська колона є більш видовженою, ніж іонійська, увінчана кошикоподібною капітеллю зі стилізованих листків аканфа і завитків.

Колонада – важлива частина ордеру, яка підтримувала архитрав і фриз. У храмах іонійського ордеру фриз не був обов'язковою частиною будівлі. На торцевому боці храму створювали фронтон з карнизом. Фронтон часто прикрашався скульптурою, скульптурні прикраси увінчували кути фронтона і довгуваті боки даху. В архітектурі храму часто застосовувалось розфарбування головним чином верхніх частин будівлі: червоний і синій кольори, а також позолочений. Розфарбовувались і скульптурні прикраси храмів.

На думку давніх будівничих, дорійський ордер створював враження суворості, тоді як для іонійського ордеру, навпаки, характерні більша легкість і витонченість.

Вівтар спочатку будувався з дров, які спалювались разом з жертвою, але потім ці жертovníки стали виготовлятися з каменю і з дорогоцінного матеріалу і перетворились на твори архітектури і пластики.

Для культу героїв, хтонічних, підземних божеств і мертвих служили особливі вівтарі: вони ставились не на підвищеннях (тому і були нижче звичайних), а просто на землі і всередині мали отвір. Через нього на землю стікала кров жертвних тварин, яких убивали. Сюди приносили і жертвні дари.

Найближчі околиці храму (дещо на кшталт заповідника) не могли забудовуватися і взагалі використовуватись для людських потреб. Крім цих місць, були також і такі священні землі, якими могли користуватися жерці для своїх потреб. Храми нерідко мали свої господарства, володіли рабами. У храмах, які найбільше вшановувались, нерідко містились скарби, які належали приватним особам чи державі, – сейфи. Але у храмів були і свої власні скарби, які склалися з пожертв і вкладів. Дельфійський храм у IV ст. до н.е. володів цінностями на величезну суму – 10 тисяч талантів. Жерці нерідко пускали в обіг гроші, які знаходилися в їх руках, і брали за них відсопки. Деллійське святилище мало в 377 р. до н.е. в своєму активі 47 талантів, які роздавалися містам і приватним особам. Так храми перетворились у свого роду банки, а жерці їх – у банкірів.

Для стародавніх греків храм, що був місцем відбуття релігійного культу, водночас, був і важливим громадським приміщенням. В ньому зберігалися державні і приватні гроші і коштовності, твори мистецтва, різні документи, архіви, на кам'яних плитах були викарбувані тексти законів, а також тексти, присвячені видатним подіям. У храмах відбувались народні збори, оголошувались рішення царів, архонтів, інших керівних осіб. Храм був не тільки культовою спорудою, а й певним політичним символом. Звідси зрозуміло, чому в архітектурі стародавнього світу, зокрема у греків, їх спорудженню приділялась велика увага.

Серед семи чудес стародавнього світу називають храм Артеміди Ефеської (це був мармуровий диптер, який ззовні мав два ряди колон). Найпопулярнішим храмом у Греції був храм Зевса в Олімпії. Там знаходилась виконана відомим скульптором Фідієм статуя Зевса висотою 14 м, зроблена з слонової кістки і золота. Зевс був зображений велично

сидячим на троні, його тіло покрито пластинами слонової кістки, які щільно прилягають одна до другої, волосся і одяг зроблені з золота. Трон – з чорного дерева, слонової кістки і золота, всипаний коштовним камінням. На троні відтворено чимало сюжетів еллінської міфології, а також фігури реальних людей. Фідій у своїх художніх образах умів передавати надлюдську велич. Таким надлюдським образом, напевно, була знаменита статуя Зевса, яка вважалась одним з див світу, як і храм Артеміди в Ефесі. На жаль, до нашого часу вони не збереглися. Ми знаємо про них лише за свідченнями стародавніх авторів.

Практичними служителями культу у Греції були *жерці*, які не складали якусь особливу корпорацію, а користувалися лише незначною владою. При цьому помітно, що лише в цій одній царині у греків жінка мала однакові права з чоловіком і в очах самого божества вважалась рівною йому. Як правило, у деяких храмах вшанування богів доручалось саме жрицям. Особливого стану жерців з відомою професійною підготовкою і привілеями, як і строго регульованої їх ієрархії, не могло існувати вже тому, що священнослужитель був приставлений до святилища лише як хоронитель храму і його священних обрядів. Таким чином, грецькі жерці були більше адміністраторами, ніж священиками, адже вони доглядали за храмом, організовували релігійні збори, процесії, церемонії. Дуже важливою була їх роль і у розшифруванні передбачень, наслідків ворожіння.

Кожне святилище мало лише одного власного жерця, до якого був приставлений численний персонал храмових і жертвних слуг, сторожів чи рабів, які призначалися для низьких обов'язків. Лише жрець міг справляти культ, приносити жертви за віруючих, завідувати храмом з його достатками і сповіщати волю божества, але ці права не здобувалися якимось особливим обрядом посвячення. Поряд з жерцями при державних храмах вже з давніх часів існували жерці приватних святинь, які належали окремим суспільним групам: відомим колінам (філам), родам, сімействам, а потім і численним вільним корпораціям, існування яких для даної епохи ще не засвідчено.

У Греції жрець мав бути повноправним громадянином даної общини, а також без фізичних і моральних вад. Найчастіше заради збереження відомих традицій бажаною була і спадкоємна передача обов'язків священнослужителя. Дослідники вважають, що, можливо, на цьому ґрунті могла з'явитися тенденція до створення їх ієрархії.

Найчастіше жерці вибиралися за жеребом, рідше – шляхом народного голосування. В пізніші періоди був досить поширений своєрідний звичай продавати посаду жерця.

Існували різні забобони, які стосувалися життя жерців. В одних храмах від них вимагали дотримання цноти чи обітниць безшлюбності, в інших – вони повинні були бути одруженими. В храмі Посейдона в Лієгарі жерцям забороняли їсти певні види риб, а в храмі Афіни місцеві жриці не повинні були їсти свіжий сир. Жерці користувалися повагою в полісах, їм давали перші місця в театрах, їх часто нагороджували золотими вінками і подарунками.

Доходами жерця під час жервопринесень були частини жертвних тварин (причому це були найкращі частини, призначені богам), інколи продукти з самого храму, їх власністю також ставали шкури, роги і копита. Жерці одержували також грошові винагороди за свої «труди» при жертвоприношеннях. Особливим багатством вирізнялись жерці загальноеллінських святилищ.

В одязі жерця до останнього часу зберігся тип давньої іонійської одежі, завдяки чому він своїм зовнішнім виглядом дуже нагадував жерців Сходу: був одягнений у довгий пурпуровий хітон, мав довге волосся, а в святкові дні інколи носив різні прикраси.

Як вже зазначалось, жерці відповідали за принесення жертв, які були суттєвою частиною будь-якого культу. Первісне *жертвопринесення* було торгом з богами, годуванням їх за одержану чи очікувану від них заслугу. При цьому відомою формулою була: *do ut des* (я даю, щоб ти дав). Пізніше вони стають взагалі шляхом до набуття прихильності божества, основою містичного спілкування з ним

Жертви, які спалювалися на честь небожителів і підземних богів і які кидалися в воду для морських і річкових богів, бували кровними і безкровними. Звичайними принесеннями були жертвні пироги, фрукти, сир, фіміам, а особливо перший збір польових плодів. Для полиття використовувалось вино, а під час жертвоприношення підземним богам – суміш з меду, молока і води.

Криваві жертви, первісні пережитки канібалізму, пізніше одержують значення викупних. В древніших культурах і міфах уціліли численні сліди людських жертвоприношень, замінених пізніше тваринами чи іншими об'єктами. Криваві жертви можна поділити на:

1) ті, які вживалися в їжу, тобто служили священною трапезою;

2) жертви, які не вживалися в їжу людьми, а цілковито присвячувались божеству.

До першої групи належить повсякденна жертва богу, в якій спалювалась, звичайно несмачна частина тварини, і випрошувані жертвоприношення. До другої групи належать жертви хтонічним богам і очищувальні, викупні жертви.

Криваві жертви зводились здебільшого до торжеств, причому при виборі жертвних домашніх тварин брались до уваги стать і значення божества, якому приносилась жертва. Церемоніал встановлений ще в Гомерівську епоху, можливо, зостався без змін і в наступні часи. Тільки жертви, які приносили підземним богам чи при проголошенні обітниць, а також догідливі, зазвичай знищували без залишків. Первісні людські жертвоприношення, запозичені, напевно, зі Сходу, існували в цей період лише у формі свосвідних, символічних обрядів. Взагалі ж жертви зберігають характер приводу до веселого святкового торжества, на якому, на відміну від щоденної скромної їжі, яка складалася з польових плодів, з'їдалися домашні тварини, які вважались в більш древню епоху недоторканими. Особливо ті жертви, які часто в величезних розмірах приносились від держави і які відомі ще в Гомера під назвою гекатомб, були святами для всього народу.

Ось як відбувалось одне з жертвоприношень. До вівтаря підводили тварину, обприскували її водою, посипали смаженим ячменем і сіллю. Потім глушили ударом палиці по голові і швидко заколювали. Жертву, присвячену підземним богам, заривали в землю. Коли здійснювалось очищувальне жертвоприношення, жрець запалював вогонь на вівтарі, заколював молочне поросся, обприскував його кров'ю руки того, хто хотів очиститися, а потім обмивав їх свяченою водою і витирав: кров змита кров'ю, і людина тепер вільна від злочину, який скоїла. Очищене поросся не спалювали, щоб не оскверняти священний вогонь. Його закопували в землю в віддаленому місці і, повертаючись звідти, не озиралися.

Нерідко жертва призначалась для ворожіння. Зарізавши тварину, ворожка дивилася, як її м'ясо буде горіти на вівтарі. Особливу увагу звертали на хвіст: якщо він скручувався, це віщувало труднощі; якщо кінець його піднімався вгору – удачу, опускався вниз – невдачу.

Жертва приносилась у такий час і в такому місці, щоб дане божество було спроможне її прийняти.

Культова система в Древній Греції не була монолітною, оскільки тут ніколи не було державної релігії. В ній існували різні культу. Серед них збереглися пережитки і більш древніх *промислових культур*. Один із яскравих прикладів – це святкування, яке відбувалось щорічно ще в II ст. н.е. на честь Артеміди Лафрії в Ахейських Патрах. У перший день свята жриця урочисто виїжджала на колісниці, запряженій оленями. Наступного дня здійснювалось грандіозне жертвоприношення: на жертвник у купу скидали живих диких звірів – оленів, кабанів, ведмедів і вовків, а також домашніх тварин і птахів, туди ж клали плоди і все це запалювали. Вся картина по-варварськи жорстокого обряду нагадує мисливське жертвоприношення і погано в'яжеється з традиційними уявленнями про «релігію краси» античної Греції.

З древніми промисловими культурами були пов'язані і обряди *магії погоди*. Наприклад, практикувались обряди викликання дощу. Біля Аркадії у випадку посухи жрець Зевса Лікейського кидав на воду дубову гілку, очікуючи, що від пари, яка піднімалася, утворяться хмари і піде дощ; при цьому він зазвичай молився і приносив жертву богу, але первісне, чисто магичне зерно обряду залишається очевидним.

До пережитків глибоко архаїчних форм релігії належали також залишки чоловічих культур, які беруть свій початок з *чоловічих тасмних союзів*. Місцями ці чоловічі культу перепліталися з паралельними жіночими обрядами. Такими були, наприклад, своєрідні святкування на честь Деметри, які справлялися тільки чоловіками в священному гаю між Сікіоном і Фліунгом; жінки шанувували богиню окремо, збираючись для цього в Німфоні. В одному з храмів Ареса щорічно справлялося чисто чоловіче свято, на яке жінок не допускали (Павсаній, кн. 11,3; кн. III, гл. 22,7). Напевно, до давніх чоловічих союзів сягають своїм корінням національні ігри греків – олімпійські, немейські, істмійські, піфійські, які безумовно мали зв'язок з релігійною обрядовістю: є факти про те, що колись жінок не допускали до цих ігор.

Існували і чисто жіночі культу, до яких не мали доступу чоловіки: такими, наприклад, були деякі місцеві культу Деметри, Кори і Діоніса.

Із ще більш глибокої давнини беруть початок *поховальні обряди греків* і пов'язані з ними уявлення про потойбічний світ. За традицією греки заривали покійника в землю чи ховали його в гробниці. Ця

традиція, яка сягає корінням в крито-мікенську епоху, була на деякий час перервана внаслідок появи звичаю кремації трупів, який, можливо, принесли іонійці; але новий звичай швидко зник, і його носії підкорились місцевій традиції ховати померлих в землі. Звичай спалення, на відміну від звичаю поховання, майже не залишив сліду і в уявленнях греків про потойбічне життя. Душі чи тіні померлих ведуть сумне існування в царстві Аїда. Душа покійника, яку не поховали, не знаходить собі спокою в потойбіччі.

Тому греки надавали дуже великого значення виконанню останнього обов'язку перед покійниками. Ніщо в грецькій релігії не займало такого важливого місця, як ставлення до померлих. Смерть сама по собі не вселяла грекам особливого страху, але думка про те, що після смерті тіло може бути непохованим і викинутим собакам, наводила жах.

Греки вірили, що тіні померлих потребують їжі, і старалися їх нагодувати. Ще ахейці одягали померлих в найкращий одяг, з ними клали золоті прикраси, коштовну зброю, обличчя покривали золотими масками, які відтворювали риси лиця покійника. В гробницях при розкопках було знайдено багато посуду, ювелірних прикрас: красиві брошки у вигляді метеликів, пантер, птахів. Не були порожніми і поховання простих мікенців. В їх могили також клали все можливе «спорядження». Все це свідчить про те, що потойбічне життя мало відрізнялося від цього. Але цим важко пояснити песимістичні ноти Гомера.

Поховальний культ становив істотну частину сімейно-родової релігії греків. Стійкість її підтримувалась збереженням пережитків патріархально-родового устрою.

Разом з родовими пережитками тримався у греків і чисто сімейний культ вогнища. Священний домашній вогонь відображався у вигляді жіночого божества Гестії. Це було явище, притаманне релігіям дуже багатьох народів як пережиток матриархату.

На ґрунті розкладу родового устрою в зв'язку з виділенням аристократичних родів виросла дуже характерна для Греції нова форма релігії: *аристократичний культ «героїв»*.

Героями первісно були духи-покровителі окремих родів, предки-родоначальники. З виділенням же аристократичних родів і їх родоначальники почали виділятися як особливий предмет вшанування. Герої

– предки найбільш заможних і могутніх родів підносились високо над іншими, і коло їх шанувальників надзвичайно розширилося.

Найбільш широкою славою по всій Греції користувався *Геракл*. Його заледве можна вважати історичною особистістю. Але, з іншого боку, неможливо не погодитися зі старим міфологічним поглядом на Геракла як на сонячного бога. Він – герой-епонім, легендарний предок-родоначальник аристократичного роду Іераклідів (дорійського племені), з якого походили дві династії спартанських царів. Легендарний похід Іераклідів, який привів до завоювання ними великої частини Пелопонеса, напевно, був реальною історичною подією, і не виключено, що саме це зробило ім'я Геракла відомим у всій Греції. Навколо нього почали сплітатися легенди про найрізноманітніші подвиги. Возвеличення Геракла дійшло до того, що з'явився міф про вознесення його на небо і перетворення на одного з богів загальноеллінського пантеону.

Вшанування героїв підкріплювалося і масовими жертвоприношеннями. Так, войовничий Геракл одержував криваві жертви, а герой Тлештолем, який вважався поширювачем землеробства, різноманітну випічку. Одні герої одержували в жертву биків, інші – баранів. Скіфський герой Токсарис щорічно одержував від полісу в жертву коня.

Особливо урочисті жертвоприношення здійснювались на місцях битв і масового поховання загиблих воїнів. Процесія, яку очолював архонт (вища відповідальна особа полісу) в пурпуровій одежі, при світли факелів, уночі обходила могили, обмиваючи поховальні плити, поливаючи їх пахощами, посипаючи жертвовною мукою, здійснюючи поливання вином, заколюючи чорних биків і молячись Зевсу і Гермесу Хтонічному. Кубок з вином обходив усіх учасників процесії, і кожен, зробивши ковток, промовляв: «Я п'ю за людей, які впали за Елладу». Такі торжества, які здійснювались на кошти полісу, проводились щорічно.

Хоча в класичну епоху вшанування героїв переросло з родових форм у більш демократичну форму місцевих общинних і міських культів, поряд з останніми зберігались і традиції аристократичного родового вшанування героїв. Заможні роди місцями міцно тримали в своїх руках культу, які одержали вже більш широкий публічний характер. Так, в Афінах культ героїв Ерехтея і Бута знаходився в руках аристократичного роду Бутадів; фрески на стінах Ерехтийону зображали епізоди з історії цього евпатрицького роду.

З розпадом родового устрою і створенням територіальних общин центр грецької релігії перемістився до вшанування місцевих, общинних патронів – героїв і богів. *Місцеві общинні культури*, які трималися до самого кінця античної епохи, були характерним явищем.

Так, у Павсанія згадуються образи: героя Іфікла, німфи Фейсої в Аркадії, бога вітра Борея, Ерота в Феспіях і т.д. В цих місцевих культурах збереглися надзвичайно архаїчні форми вірувань – залишки фетишизму, вшанування каменів, річок, струмків, гір. У Псофіді поклонялися місцевій річці Єриманф, якій був посвячений храм; в Орхомені – священним камінням, які нібито впали з неба; у херонейців – священному спису, який вважався скіпетром Зевса. В Дельтах особливо вшановувався камінь, який щоденно поливали маслом, а в свята покривали свіжою шерстю. У Фліунті на міській площі стояла мідна коза – предмет поклоніння місцевих жителів.

Важливу роль у давніх общинних культурах відіграло поклоніння божествам родючості, покровителям землеробства і скотарства. Знамениті елевсінські містерії спочатку були нічим іншим, як місцевим культом землеробських божеств, передусім Деметри. Чисто землеробський культ Деметри існував і в Фігалії, де цій богині приносили безкровні жертви: плоди, виноград, медові стільники і щойнозрізану овечу шерсть; це все складалось на жертovníк і поливалось оливковою олією. Така жертва приносилась богині від імені всієї фігалійської общини (Павсаній, кн. VIII, гл. 42, 11). Дуже відомі магичні прийоми забезпечення урожаю практикували жителі Тіфореї: тіфореїці старались прикрасити землю з могили Зета і Амфіона біля Фів і перенести до себе, щоб покласти на могилу Антіопи; цим вони переносили до себе з фіванської землі урожай; фіванці однак старались не допустити такого грабежу у них врожаю і стерегли гробницю (Павсаній, кн. IX, гл. 17,4). Добре відомо, що і спільноеллінські боги в багатьох випадках зберегли в собі риси покровителів землеробства і скотарства.

Всі описані вище релігійні вірування і обряди греків, які найбільше зберігалися в побуті народних мас, селянства, являли собою пережиток ранніх форм релігії, які сягали корінням ще в общинно-родову епоху чи були на стадії розпаду первісної общини. Що стосується пануючих форм релігії в класичну епоху, в епоху розквіту

рабовласницьких республік, то основною формою її був *культ богів – покровителів полісу*.

Цей культ носив державний характер і був політично обов'язковим для всіх громадян. В цьому сенсі грецький поліс не допускав ніякої свободи. Взагалі до богів, до міфів можна було ставитися скептично; можна було розповідати про них кумедні історії, сміятися з них, бо загальнообов'язкових догматів грецька релігія не знала. Але не можна було ухилятися від виконання обов'язкових обрядів на честь бога-покровителя міста, не можна було проявляти зневагу до нього. За порушення цього закону загрожувало суворе покарання. Яскравим прикладом може служити покарання і страта Сократа, який постраждав за те, що не вшановував богів, яким поклонялося місто, а вводив нових. Саме так проголошує акт обвинувачення.

Боги-покровителі полісу були різні. В числі їх поряд із загальноеллінськими були і чисто місцеві божества і герої, вшанування яких не виходило за межі окремих міських общин.

Отож, бачимо, що централізованого культу в Греції не було, як не було і політичної єдності. Місцеві міські і общинні культури були вираженням політичної роздробленості.

Волю божества в тих чи інших знаменнях тлумачили *віщунни*.

Всі способи вгадування божественної волі виражались загальним терміном «мантика». Можна розрізняти два види мантик: 1) мантика за випадковими знаменнями і 2) мистецька мантика.

До випадкових привісток належали небесні і атмосферні явища, такі як грім, блискавка, сонячне і місячне затемнення, комети, випадкові зустрічі в дорозі, сновидіння, які розгадувалися особливими спеціалістами; ворожки також і за польотом птаха, причому особливо віщими вважались великі хижі птахи; цей вид гадань був у Греції дуже поширеним. Дізнатися волю божества можна було і через попереднє прохання про послання знамення. До цієї категорії належать спостереження знамень при жертвоприношенні, ворожба за нутрощами жертвних тварин («гіероскопія»), особливо за печінкою. Перед важливими воєнними діями здійснювали закляття тварини спеціально для цілей цієї гіероскопії.

У певних місцях Греції, так званих оракулах, божество повідомляло віруючим передбачення. Бог посилав знамення в шелесті листків, дзюркоті священного струмка (Додона – святилище Зевса).

Особливою славою користувались «провісники», посвячені Аполлону, який приводив своїх служителів у стан екстазу, коли вони говорили нерозбірливі фрази, які вважались відповіддю бога на запропоноване йому запитання. Найзнаменитішим з оракулів цієї категорії був *дельфійський оракул*. У Фокіді, в дикій ущелині гори Парнас, знаходиться печера з тріщиною в землі. Через цю тріщину виходять газоподібні випари, які викликають сп'яніння. Це місце і було вибране жерцями для «провісника».

Над цією димучою тріщиною ставили триніжок, на нього сідала жриця, котру називали піфією (спочатку в піфії вибирали молоду жінку, а потім – стару). Випари, які піднімалися з тріщини, доводили піфію до стану божевільної. В подібному стані, який вважався доказом того, що вона надихалась Аполлоном, піфія проголошувала не зв'язані між собою, таємничі слова, які записували жерці. Часто ці ж жерці надавали цим тлумаченням віршованої форми, що допускало різні тлумачення. Це робилось для того, щоб у випадку прийняття неправильного рішення тими, хто просив про допомогу, вся відповідальність лягала на них.

Через це значення дельфійського оракула було надзвичайно великим. Оточений всезагальною шаную, він був не лише релігійною, а й політичною силою, яка підтримувала аристократичну партію.

Існували ще оракули сновидінь, наприклад, святилище Асклепія, де хворі проводили ніч і в сні одержували передбачення в ході своєї хвороби. Особливо цікавим був оракул Трофонія при місті Лебадії, в Беотії, який вирізнявся таємничістю процесу ворожіння: печера, темрява, страшні видіння і т.д.

Поряд з цими знаменитими оракулами існувало багато інших. Неподалік від Дельф, Тегірі, знаходився оракул Аполлона, який приймав запитання тих, хто хотів отримати відповідь у письмовому вигляді, в закритій посудині, і давав відповіді наступного дня. На Пелопонесі, в Аргосі, в святилищі Аполлона, віщунка входила в екстаз від ковтка крові жертвовної тварини.

На східному березі Егейського моря, в Дідімі, поблизу Мінета, був оракул при храмі Аполлона, який знаходився в власності жрецького роду Бракхадів. Віщунка приводила себе в потрібний стан водою з місцевого джерела. При ній стояв перекладач. За здобуті віщування про перемогу в битві фараон Нехо прислав цьому оракулові

багаті дари. Цар Лідії, який користувався порадами дідімської віщунки, був настільки щедрим до оракула, що його золота було достатньо для побудови мілетцями воєнного флоту і початку війни з персами.

Питання, над яким доводилось ламати голову жерцям, цікаві для розуміння релігійного стану еллінів, їх уявлень про можливості не лише оракула, а й божества. Взагалі люди йшли до оракулів питати про все, включаючи дрібниці повсякденного життя. Один з тих, хто просили, питав, чи ним зачата дитина, яка ось-ось має народитися у його жінки, чи кимось іншим. Інший хотів дізнатися, хто вкрав подушку, яку він провітрював; ще інший питав, чи буде для нього вигідне розведення овець, а одна жінка цікавилась, чи буде корисним її лікування. Особливо зросла роль і популярність оракулів, коли наступила епоха ахейських завоювань.

Багато оракулів спеціалізувались на допомозі хворим, найчастіше через священні сні. Інші йшли ще далі, відкриваючи таємниці потойбічного світу.

8.3.2. Релігійні свята

У давній Греції було багато свят, більшість з яких пов'язувались із землеробством і скотарством. Значення землеробства для народних свят відзначалось вже самими давніми авторами. Так, наприклад, Аристотель пише, що у греків жертвоприношення, як і будь-які свята, відбувались після того, як урожай був зібраний, оскільки у цей період в людей було більше вільного часу. Максим Тирський заявляє про це досить докладно. На його думку, лише селяни могли утвердити такі свята й обряди, а також створити перші танцювальні хори і чудову ритуальну музику. Через це вивчення грецьких свят, обрядів, які мали величезне реальне значення, показує, що більшість з них носили землеробський характер.

Сільськогосподарські роботи супроводжувались обрядами і святами, здебільшого присвяченими Деметрі. У час осіннього посіву святкували *фесмофорії*. Ні про яке свято ми не маємо стільки свідчень, скільки про це. Саму Деметру називали «Thesmophoros», а разом з дочкою вони були «Thesmotori». Це слово трактувалося як «закон» чи «поведінка», і саме поняття було пов'язане з уявленнями про землеробство як про основу цивілізованого життя і покору законам. Саме ця ідея виступає на перший план в Елевсінських містеріях, які

були спочатку святом осіннього посіву, подібно до фесмофорій, яким вони дуже близькі. Греки вважали, що завдяки дару Деметри люди живуть не так, як дикі звірі, і вихваляли Афіни як колиску землеробства і цивілізації взагалі. Але така інтерпретація цього епітета була пізнішою і помилковою. Вона виникла тоді, коли люди почали замислюватися над роллю землеробства і вважали його основою цивілізації. Насправді «I hesmoi» – предмети, які несли під час свята фесмофорій. В певні дні року або під час інших свят на честь Деметри і Кори в підземні погребі вкидали свиней (вони були священними тваринами Деметри), а також різні атрибути магії врожаю. І саме в час цих свят ці всі розкладені останки витягували і змішували з зернами посівів, а потім ставили на вівтарі. Це був дуже простий і древній магичний обряд врожаю, відомий як в Афінах, так і в інших місцевостях Греції.

Фесмофорії і деякі інші свята Деметри не допускали участі чоловіків. На думку деяких вчених, справа в тому, що це свято веде своє коріння від найдавніших часів, коли культивуацію здійснювали жінки. Але культивуація завжди була справою чоловіків, її здійснювали за допомогою плуга, запряженого жінками. Однак фесмофорії були святом врожаю, і жінки молились не лише про нього, а й про «свій власний». У грецькій мові «посів» і «зачаття» завжди були паралельними поняттями. У свідомості греків жінка більше підходила для здійснення магичних обрядів врожаю, а тому чоловіки не брали участі в ньому.

Про свято *фалісії* згадується дуже мало. Про нього говорить Гомер, зазначаючи, що жертвоприношення здійснювались на місці обмолоту. Він зображає вівтар Деметри на обмолоті і пише, що хотів би, щоб йому пощастило ще раз занурити велику лопату в грудку зерна, коли сама Деметра, сміючись, стоїть поряд зі снопами і маками в руках. Збір врожаю і зараз залишається одним з найбільш популярних сільськогосподарських свят. Обряди осіннього посіву відправляли у встановлені дні календаря, а збір врожаю був сімейним святом, яке святкували в кожному домі, коли закінчувався обмолот. Але дата його не була зафіксована. Можна додати, що збір врожаю відбувався в травні, а обмолот – на початку червня, коли погода стояла суха і не очікувались дощі. Як це буває звичайно на свята врожаю, під час фасілій приносились у жертву перші плоди. Випечений з зерна нового

врожаю коровай називався «Thalysion arton». Через це і Деметра одержала назву «богиня великих короваїв».

У Аттіці такий коровай називався «Thargelos». Він і дав свою назву іншому добре відомому святу – **фаргеліям**. Але це свято відноситься вже до культу Аполлона, а не Деметри. Спочатку це свято відзначалося жорстоким обрядом, який вважався похмурим пережитком первісної релігії: для відвернення гніву божества щорічно приносились у жертву дві людини. Пізніше греки пом'якшили цей звичай – спочатку приносили в жертву злочинця, якого виводили вулицями, годували, потім били зеленими гілками і нарешті виганяли чи вбивали. Ще пізніше цей обряд стали здійснювати лише показово: людей скидали з високої скелі в море, але тут же підхоплювали знизу і виганяли; врешті їх стали замінювати лялькою, яка урочисто згоряла в багатті.

Дослідники вважають, що ця людина (фармак) була таким собі «цапом-відбувайлом», на якого люди звалювали тягар своїх гріхів і всі свої нечистоти, а потім знищували чи виганяли. Такою була думка одних вчених. Інші вважали, що вона була духом рослинності, якого виганяли, щоб на його місце прийшов інший.

Очисний характер головного обряду фаргелій пояснює, чому це свято присвячене Аполлону, який є богом очищення. Обряди очищення необхідні, і вони не раз здійснюються в час визрівання посівів, щоб захистити їх від сил зла – мабуть, у цьому і був первісний характер водіння фармака по колу.

Таким чином, можна встановити зв'язок між головним обрядом фаргелій і аграрним характером свята, про який свідчить те, що назва його походить від слова «thargelos», тобто коровай, який приносили в жертву як перші плоди, що вважались жертвою подяки богам. Але приношення їх давніше, ніж вшанування богів. Корені цього обряду магичні. У багатьох примітивних народів вживання деяких рослин і дрібних тварин у певний час заборонене, а зняття цієї заборони супроводжується складними церемоніями, які спрямовуються на збільшення чисельності рослин і тварин. Деякі вчені дотримуються думки, що і в греків принесення перших плодів і ритуальне пиття вина являли собою зняття заборони, яка була накладена на недостиглі злаки і виноград. Греки вважали забезпечення врожаю метою принесення перших плодів. Коровай і суміш плодів, приготівлені

разом, це дві різні форми одного і самого обряду, у якого є багато паралелей серед звичаїв європейських народів і в наші дні, особливо в обрядах ритуального поїдання частини врожаю. Фігурує цей обряд у святі **піанопсії** («приготування бобів у горщику»). Це свято збору фруктів.

Цей обряд пов'язаний з богинею Артемідою. Люди-буколіасти чіпляли на голови оленячі роги і несли коровай із зображенням тварин, мішок з фруктами і вино. Потім кидали фрукти на пороги осель, пригощали вином їх господарів і співали пісню: «Прийміть щастя, прийміть хліб здоров'я, який ми несемо вам від богині». І недавно прийнятий раб, і наречена на весіллі також обсипались фруктами. Звичай такого обсипання зберігається і в нас, але первісний зміст вже забутий.

Такого роду приношення називались звичайно **панспермія**. Фрукти приносили і померлим. Відомо ще, що була така посудина – *kerpos*, а в ній багато маленьких чашок, які наповнювались різноманітними фруктами, серед яких був встановлений фалос. Пізніше цей обряд перейняла грецька церква. Панспермія приноситься зараз померлим у День всіх померлих, який святкують на початку Великого посту чи в Трійцю.

Головна частина обряду – виставлення маслинової гілки, обвитої вовною і обвішаної плодами та іншими предметами. В цей день варили бобову кашу, яку підносили Аполлону.

Поряд з цим святом було ще одне свято збору врожаю – **каламайї**. Воно було дуже поширеним, але відомо про нього дуже мало. Час його проведення – червень.

Свято, яке відзначали в Афінах на початку січня, називалося **галої** («місце обмолоту», «сад»). Найімовірніше, це було свято садіння фруктових дерев. Вважають, що воно включило в себе містерії Деметри, Кори і Діоніса, святкувалося жінками і було приурочене до збору винограду, проби нового вина.

Галої дещо подібні до фесмофорій, оскільки і в них яскраво виступають сексуальні символи. Коли ми стараємося уявити собі роботи на винограднику в сучасній Греції, картина постає цілком зрозуміла, але не зовсім точна. В грудні на виноградниках розпушують ґрунт і підрізають корені виноградних лоз. Якраз до цього часу закінчується перший період бродіння вина, і його вже можна пити,

хоча воно ще не зовсім готове. З іншого боку, це свято справді присвячувалось Деметрі, бо виноград ріс і цвів узимку, саме в той час, коли здійснювались жертвоприношення цій богині.

В лютому виноградні лози вже обрізали і закінчувався другий період бродіння вина. Саме в цей час, коли весна вступає в пору свого буйного цвітіння, в Афінах відзначалося одне з найбільш популярних і пишних свят – **анфестерій**. Ця назва означає «свято квітів». Як відомо, і в інших областях Греції в період обрізання виноградних лоз відбувались свята. Найвірогідніше сюди належало свято **айора** – свято гойдалок, яке відзначалося в Аттиці. Воно було пов'язане з міфом про Ікара, який навчив людей виноробству, а також з анфестеріями. Це було сільське гуляння. Хлопці скакали на міхах з вином і гойдали дівчат на гойдалках. Цей звичайний для сільських свят обряд можна трактувати як магії родючості.

В самих Афінах головним обрядом анфестерій було благословіння і ритуальне пиття нового вина. Перший день свята, піфіогія, одержав свою назву від процесу відкупорювання глеків з вином. Подібний обряд у той самий час здійснювався в Беотії, але там він був присвячений Благому Даймону – богу, на честь якого здійснювали поливання після кожної процесії. В Афінах змішане жрицею вино доставлялось у святилище Діоніса в Болотах і благословлялось перед богом. Кожному учаснику вино наливали в особливий глек, і тому це свято називалося «святом глеків» (Хоес). Свою порцію вина одержували навіть маленькі діти, яким у цей день було прийнято вручати подарунки, особливо маленькі розфарбовані глечики. В школах у цей час був вихідний, і вчителі одержували свою дрібну зарплату. На це свято пускали дітей з чотирьох років на знак того, що вони вже не немовлята. Другою важливою церемонією анфестерій був ритуальний шлюб Діоніса з жінкою вищого жреця Афін – архонта-царя. Це приклад поширеного обряду, призначеного для забезпечення родючості. В Афінах було прийнято везти бога в місто на кораблі, який ставили на колеса. Бо ж він був богом весни, яка приходить з моря.

Третій день, а точніше, вечір напередодні третього дня, був похмурим. Це був в Афінах День всіх померлих. Померлим здійснювались приношення з овочів і поливання вина. Це свято дуже схоже на народні обряди в країнах Скандинавії. Багато з цих обрядів

стосуються врожайності. На свято люди п'ють, їдять і від душі веселяться. У цей день померлі навідували свої попередні дома, де для них готували постіль і їжу. До вечора проганяли тих душ, які гостювали, словами: «Ідіть геть, анфестерії закінчилися».

Свята збору врожаю в класичній Греції були нечастими. Одне з них, **осхофорії**, відзначали в Афінах. Його назва походить від того, що в цей день два юнаки повинні були пронести гілки виноградної лози зі стиглими гронами від святилища Діоніса до храму Афіні Скіради. Потім відбувались змагання бігунів, і переможець одержував у нагороду напій, що складався з п'яти компонентів. Змагання юнаків відбувались у Спарті під час великого свята Карней, яке справлялося на початку вересня. Назва змагання «бігуни з гронами» вказує, що звичай був таким чином пов'язаний зі збором врожаю. Один з юнаків, прикрасивши голову стрічками, біг попереду інших, проголошуючи місту благословення. Якщо інші доганяли його, це був добрий знак, а якщо ні – поганий.

Але зв'язок Діоніса з виноградарськими святами далеко не постійний, як і зв'язок Деметри з культивациєю злаків. Причину знайти неважко. Діоніс прийшов у Грецію досить пізно – незадовго до початку історичного періоду. Тож виходить, що виноградарство старше за Діоніса, а описані вище сільські звичаї є дуже давніми. Прийнято вважати, що бог був передусім богом вина. Крім цього, він був ще і богом рослинності і врожайності загалом, виключаючи хіба злаки. Даром Діоніса вважався й інжир. В обрядах свята квітів, анфестерій, він виступає як бог весни. Ось чому його символом був фалос, який використовувався і в інших обрядах родючості, в ритуалах, присвячених Деметрі, але ніколи це не проявлялось так яскраво, як у культурі Діоніса. Фалос фігурує і в діонісійських процесіях. Процесія з фалосом відбувалася і в час іншого діонісійського свята – сільських діонісій, описаних Аристофаном. У жартах і пісеньках фалосноносців можна бачити витоки комедії. Але і трагедія також зародилася в культурі Діоніса, який був введений в Афінах Пісістратом. Однак слід мати на увазі, що Діоніса в цьому культурі називали Меланайгіс (той, у кого чорна козяча шкура) і що існував міф, за яким відбувалася боротьба між «Світлим» і «Чорним». Чи була це битва між зимою і літом, що фігурувала в пізнішому європейському фольклорі, сказати важко, хоча деякі вчені саме так і вважають. Але в будь-якому випадку варто було б відмітити,

що дві найбільші вершини грецького духу – драма і буколічна поезія походять від простих сільських звичаїв.

Народна пісня описує травневу гілку як гілку з листками, до якої прив'язували плоди інжиру, короваї хліба, чашу з медом, вином і олією. Цю жердину ніс хлопчик, у якого батько і мати були живі. Потім жердину встановлювали перед храмом Аполлона чи перед дверима приватного будинку. Там вона залишалася, поки не висихала настільки, що могла загорітися. Можна припустити, що ця жердина наступного року замінювалася на нову. Іресіону носили також під час свята фаргелій. А на острові Самос хлопчики ходили з нею по домах, співаючи таку пісню: «Ми прийшли до дому багатого чоловіка. Нехай відчиняться двері, нехай в них увійде багатство, а з ним радість і мир. Нехай глечики завжди будуть наповнені, а тісто піднімається високо. Нехай син одружиться, а дочка нехай пряде дорогоцінне прядиво».

На острові Родос на початку весни хлопчики носили по селу ластівку, співаючи: «Прилетіла ластівка, принесла нам добру погоду і добрі роки». Потім вони просили хліба, вина, сиру і пшеничної каші, а якщо не одержували нічого, то починали погрожувати. Існує багато сучасних паралелей до цього звичаю, і, крім того, можна сказати, що він зберігся в Греції з давніх часів. У перший день березня хлопчики вирізають із дерева ластівку, прикріплюють її до жердини і прикрашають квітами. З нею вони ходять від дому до дому, співаючи пісеньку, яка записана в багатьох варіантах.

Щодо травневої гілки, то така зелена гілка зі свіжими листками – символ життя й оновлення. Мета внесення в дім зеленої гілки і її встановлення полягала в тому, щоб принести його мешканцям щастя. Звичай зберігся, але його первісне значення давно забуте, і травнева гілка стала простою прикрасою. Сьогодні її можна бачити на всьляких сільських і сімейних святах. У Давній Греції назва травневої гілки звучала по-різному. Вона фігурує в багатьох святах, часом прикрашена фруктами, квітами і стрічками, подібно до травневого дерева наших днів. Існує графічне зображення травневого дерева, яке носили в Фівах. Це був стовбур лавра, прикрашений одною великою мідною кулькою і багатьма меншими, а також пурпуровими стрічками і шафранового кольору одежею. Таке травневе дерево носили на святі на честь Аполлона, з яким воно також пов'язане. Вірогідно, лавр став

священним деревом Аполлона саме тому, що він часто використовувався як травнева жердина.

Інкули травнева гілка називалася просто «*hygieia*» («здоров'я», «те, що приносить здоров'я») – так називались і короваї, які приносили щастя. Ця назва свідчить про те, що він повинен приносити щастя. В містеріях він мав назву «*bacchos*», яка явно пов'язане з Діонісом як богом рослинності. Тож цілком природно було називати так перев'язані стрічками букети з гілок, які фігурували в зображеннях Елевсінських обрядів.

У Спарті вшановували Артеміду Коріфалію, на честь якої виконували непристойні танці і в храми якої приносили немовлят. Її найменування походить від слова «*korythale*» – ще однієї назви травневої гілки. Відомо, що це те ж саме, що й іресіона – лаврова гілка, яку вішали перед домом, коли хлопчик досягав віку ефеба, а дівчина виходила заміж. Так і в наші дні травневу жердину вішають перед хатою, де справляють весілля.

Травневу жердину носили під час багатьох процесій. Тут можна згадати поважних старих людей, які несли гілки. Людина, яка молилася про захист, несла гілку, обвиту стрічками. Очевидно, зміст полягав у тому, що ця гілка робила її священною і захищала від насильства. І, нарешті, ще один різновид травневої гілки – вінок з квітів, який греки надягали під час жертвопринесень, свят, торжеств, а також коли вони вставали, щоб проголосити промову на народних зборах. Цей вінок, подібно до травневої гілки, приносить щастя і божественну допомогу.

Відлунням первісних культур було й чітке розділення чоловічих і жіночих обрядів, які суворо виконувались нарізно.

В античній Греції було споруджено багато прекрасних храмів на честь богів. Найвідоміший з них – храм Артемиди в Ефесі (що сягав у довжину більше як 100 м). Храм вражав своєю величністю та пишнотою. Грецькі храми включали як обов'язковий елемент ідола для поклоніння, що спричинилося до розвитку скульптури. Архітектура тут органічно поєднується зі скульптурою.

Храм Зевса в Олімпії, побудований в середині V ст. до н.е., – гармонійна споруда, прикрашена численними барельєфами, сюжети яких тісно пов'язані з функцією храму як центру грецьких спортивних змагань. Цим обумовлені зображення змагань на колісницях, подвигів

одного з міфічних героїв – Геракла і т.п. Особливої популярності храм набув завдяки величезній статуї Зевса – роботи Фідія. Зевс сидить на троні, виконаному із слонової кістки та золота. Справжньою вершиною давньогрецької архітектури став Афінівський Акрополь, побудований на скелі, що піднімалася над морем.

В античній релігії значну роль грав зовнішній вигляд святилища; всередині стояв лише ідол божества, а всі обряди проходили на майдані ззовні.

Давньогрецька релігія є вершиною античності. Вона, як видатне явище в історії релігійної думки, залишила багатий колорит своїх вірувань, обрядів, традицій, деякі з яких були запозичені іншими народами (наприклад, римлянами), а також збереглися до нашого часу і стали предметом досліджень багатьох вчених-релігієзнавців.

Олімпійська релігія який час опиралась християнству, але врешті-решт занепала. Були спроби відродити її в рамках культурно-мистецької творчості (епоха Відродження, класицизм).

Проте вплив стародавньої грецької релігії був незнищений, як і вся культура Стародавньої Греції. Він відчувається і в сучасності, адже ця релігія залишила глибокий слід в історії всесвітньої цивілізації.

З огляду на те, наскільки важливі наукові знання про давні релігійні вірування як про одне з найбільш яскравих і екзотичних феноменів світової культури, об'єктивне знання про них необхідне кожному, хто хоче реалізувати себе як різнобічно розвинуту особистість і відчути свою приналежність до вищих цінностей людства.

Незважаючи на те, що ця релігія була більше аристократичною, всесвітньо-історичне значення її полягало насамперед у проголошенні примату Світла, Розуму і Гармонії над Темрявою, Ірраціональністю і Хаосом. Попри те, що дехто досить критично ставиться до давніх релігійних вірувань греків, аргументуючи це тим, що та доба досить примітивна чи навіть «безбожна», антихристиянська, політеїстична, не можна недооцінювати її роль не лише для самого грека, а й для світової культури, мистецтва. Давня грецька релігія і нині має сильний вплив на слухача і читача, бо кожен міф містить у собі елементи сучасного, рудименти свого минулого і зерно свого майбутнього розвитку.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

АНТРОПОМОРФІЗМ (від «антропос» – людина та «морфос» – форма, тобто «подібність до людини»).

ДЕМОН – у давньогрецькій міфології – надприродна істота, дух, що володіє надлюдською силою, належить до невидимого світу і впливає на життя і долю людей.

ОЛІМП – гірський масив у Греції, на півночі області Фессалія. Головна вершина – 2911 м – майже завжди оповита хмарами; вічного снігу нема. Схили покриті лісами, розсікаються гірськими струмками. Ще в глибоку давнину Олімп вважався колискою грецьких племен, а гора з цією назвою – священною, місцем перебування вищих богів, «олімпійців», на чолі з Зевсом.

ОРАКУЛІ (лат. – кажу, прошу) – у стародавніх греків і римлян віщує божество. Його віщування одержували в певному місці через посередників – жерців відповідного божества; вони ж витлумачували одержану відповідь.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

Дайте загальну характеристику релігії Стародавньої Греції.

Доведіть, що давні греки обожнювали природу.

Які особливості героїчних міфів?

У чому полягали антропоморфні уявлення стародавніх греків про богів?

Які класичні боги входили до давньогрецького пантеону?

Охарактеризуйте релігійний культ давніх греків.

Що таке «містеріальні культури»?

Які загальногрецькі свята Ви знаєте?

Чи сповідувало суспільство часів Гомера ідеї потойбічного життя?

Чи приділяла давньогрецька релігія особливу увагу моральним проблемам?

Який вплив мала давньогрецька релігія на мистецтво?

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

Міфологічне тлумачення природи і релігії у давньогрецькій релігії.

Антропоморфне уявлення греків про богів.

Давньогрецька міфологія – одне з найяскравіших явищ світової цивілізації.

Пантеон давньогрецьких класичних богів.

ЛІТЕРАТУРА

Академічне релігієзнавство. Підручник. / За науковою редакцією професора А. Колодного. – К., 2000.

Голосовкер Я.Э. Мифы о титанах. – СПб., 1994.

Грейвс Р. Мифы Древней Греции. – М., 1992.

Боннар А. Греческая цивилизация. В 3-х т. – М., 1992.

Золоева Л., Порьяз А. Мировая культура: Древняя Греция. Древний Рим. – М., 2000.

История Древней Греции / Состав. К.В. Паневин. – Санкт-Петербург, 1999.

Истории Древнего мира. Древняя Греция / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Мн., 1999.

Кун М. А. Мифы Древней Греции. Перекл. з рос. О.М. Иванченко / Передм. Н.Ф. Мітенко. – К., 1993.

Лосев А. Ф. Мифология греков и римлян / Сост. А.А. Тахо-Годи; общ. ред. А.А. Тахо-Годи и И.И. Маханькова. – М., 1996.

Лубський В.І. Релігієзнавство: Підручник. – К., 1997.

Лубський В., Козленко В., Лубська М., Севржов Г. Історія релігій: Навчальний посібник. – К., 2002.

Лубський В.І., Терешко В. І., Лубська М. В. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2002.

Мень А. История религий: В поисках Пути, Истины и Жизни. В 7 т. Т. 2: магизм и единобожие: Религиозный путь человечества до эпохи великих Учителей. – М. – СПб., 1991.

Мертлик Р. Античные легенды и сказания: Пер. с чеш. – М., 1992.

Мифы Древнего мира: от Древней Иудеи до падения Римской империи (по К.Ф. Беккеру). – Симферополь, 1998.

Мифологический словарь. – М., 1990.

Нильссон М. Греческая народная религия. – СПб., 1998.

Номировский А.И. Мифы Древней Эллады. – М., 1992.

Перкис Дж. Греческая цивилизация / Пер. с англ. А. Озерова. – М., 2000.

Семина К. О феномене раннегреческого храма // Вестник Древней Истории. – 1996. – № 4. – С. 124–132.

Словник античної міфології. – К., 1985.

Тихонов Ю.В. Религии мира. Учебно-справочное пособие. – М., 1996.

ТЕМА 9: РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

9.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

9.2. ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ РИМСЬКОЇ РЕЛІГІЇ

9.2.1. Релігійний синкретизм

9.2.2. Релігія республіканського Риму

9.2.3. Релігія Римської імперії. Культ імператора

9.2.4. «Римський міф»

9.3. ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУ. ЗОБРАЖЕННЯ БОГІВ І ХРАМИ

9.4. ЖЕРЦІ

9.4.1. Жрецькі колегії

9.4.2. Весталки

До часу заснування Риму в VIII ст. до н.е. Апеннінський півострів був заселений різними племенами: таліками, самшитами, волосками, етрусками та ін. Початковий етап римської історії – період царів – проходив під переважним впливом етрусків. З часом римляни завоювали всю Італію, а потім і весь античний світ, встановивши спочатку аристократичну республіку, а потім імперію. За дванадцятивікову історію Риму разом з державним ладом змінювалася і його ідеологія, у тому числі і релігія. Давньоримська релігія втратила первинну простоту і набула строкатого інтернаціонального характеру.

9.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Римська релігійність була строго формалізована. Вона пронизувала і особисте, і суспільне життя римлян і зводилася в основному до беззаперечного і юридично точного дотримання зовнішнього боку культу. Релігія була однією з головних засад римської общини, а потім і всієї держави. Зародившись у громадському ладі, римська релігія довго зберігала колективістський характер.

На релігійному відчутті римлян формувались їх головні чесноти: дисципліна, вірність, чесність, мужність, цнотливість. Обожнювання цих чеснот було однією з унікальних рис римської релігії. Відчуття римлян до богів були, ймовірно, близькі до почуттів синівського обов'язку і пошани.

Існували також божества, які втілювали окремі добродієвості і поняття, наприклад, Мир, Надію, Гідність, Справедливість, Щастя. Коли в наші дні ми говоримо про богиню Фортуну, то маємо на увазі саме одне з таких божеств, що втілювало щастя. Легенд про ці божества майже не існувало. У свідомості римлян вони, скоріше, були загальними поняттями, ніж божествами, яких ми звикли бачити в інших релігіях. В цілому міфологія Стародавнього Риму дуже невиразна.

9.2. ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ РИМСЬКОЇ РЕЛІГІЇ

9.2.1. Релігійний синкретизм

Рання римська релігія несла в собі багато архаїчних рис. В легенді про вовчицю, що вигодувала Ромула і Рема, братів-засновників міста, традиційно вбачають відгомони стародавніх тотемістичних переконань. Особливою магичною силою жителі Італії наділяли річки, гори, каміння, дерева, гаї і т.д. Чіткого уявлення про божества тоді ще не було. Вважали, що в навколишньому світі діють невизначені сили і воля, тому релігію цього періоду визначають іноді як полідемонізм.

Чимало в найдавнішій римській релігії визначалося сімейним культом, який довго зберігався в старих селянських родинах. Тут вірили в духів-покровителів роду – душі померлих предків, яких називали **боги-мани**, покровителі сім'ї. Поряд з богами-манами шанувалися лари та пенати. **Ларів** (покровителів) було багато: лари мандрівок, лари перехрестя шляхів, війни й, нарешті, дому та сім'ї. **Пенати** ж уособлювали комору із запасами їжі.

Архаїчна міфологія стародавніх римлян мала вельми примітивний характер. Вшановувались **семони** – охоронці посівів, **пенати** – охоронці будинків, **помони** – охоронці плодів, **камени**, які відповідали грецьким німфам.

Шанувався також знаменитий предок. Гіпсові маски пращурів висіли над домашнім вогнищем, і коли ховали чергового небіжчика, ці маски брали участь у погребальній процесії. Мертві йшли в царство Орка (грецького Аїда), але добродієвості знаходили щастя на полях блаженних – Елізіумі.

Душі тих, хто вмер без імені, наприклад, у чужій землі (лемури та лаври), були небезпечні; їх вшановували під час спеціального свята *лемурій*.

В «Індігаментах» – книгах жерців-понтифіків – перераховуються імена численних божеств, яких правильніше називати не «богами», а «силами», оскільки вони ще не мають конкретного вигляду, часто навіть статі, і є усвідомленням окремих видів дій у вигляді імен «нумина», які і є назвою цих дій. Наприклад, «ходіння вперед» – *Aveona* і «повернення назад» – *Adeona*, «рахунок» – *Numeria* і «снів» – *Carmenta*. Саме жрецькі книги-індігаменти є для нас головним джерелом знань про давні ритуали, свята тощо.

Монізм був, видно, однією з найстародавніших форм релігійних вірувань стародавніх римлян. Він був *культуом духів померлих*, які протегували живим. Інші духи, що допомагали людям, називалися пенатами. Сморід були охоронцями домів. Духів-захисників називали також ларами. Скрині допомагали людям і в домашньому житті, і в дорозі, і у війні.

Шанування духів-покровителів було родовим, сімейним культом. Кожний рід шанував свого духа. Згодом деякі духи-покровителі перетворилися на загальноримських божеств, як було і в інших країнах. Проте віра в ларів і пенатів зберігалася в Римі дуже довго. Вона зберігалася навіть після ухвалення християнства і була заборонена імператорським указом в кінці III ст. н.е.

Духи-покровителі існували не тільки у сімейств, а й у кожної окремої людини. Покровителів чоловіків називали *геніями*, покровительок жінок – *юонами*.

Важливу роль у цю епоху грає також культ вогню. Богиня Веста (у греків – Гестія) не мала ідола-зображення, але вважалась за істоту жіночого роду, зображалася у вигляді полум'я і ніколи не поставала в людському образі. Її вогонь повинен був вічно горіти в присвяченому їй храмі.

Стародавні римляни вже в ранню епоху вірили у позаземне життя і замогильну подяку. Існує підземний світ, де править жорстокий Орк, там зосереджуються душі всіх померлих. Праведники потрапляють у рай (Елізіум). Після смерті душа людини багато в чому залежить від того, як до неї ставляться живі. Якщо про померлого ніхто не піклується, його душа перетворюється на зловий дух. Їх називали лаврами або лемурами. Для того, щоб задобрити лемурів або хоча б на якусь годину їх позбутися, влаштовувалися спеціальні церемонії – лемурії.

Землеробський культ був переважно поширений серед простого народу. Багато божеств, які потім стали відігравати важливу роль в загальноримському пантеоні, спочатку були пов'язані з культом родючості – Юпітер, Венера, Сатурн, навіть Марс. Окрім них, землероби шанувували також Фавна, Лібера, Цереру, Термінуса, Консуса, Палесу та ін.

Їм були присвячені релігійні свята. У грудні, напередодні посіву хліба, шанувався Сатурн (сатурналії). У лютому святкувалися луперкалії (Луперк – вовчий бог) на честь бога-покровителя тварин: юнаки в козячих шкурах шмагали батогами жінок на вулицях: це мало забезпечити родючість полів і вберегти стада від хижаків. Бог Марс у найдавніші часи був богом луперкалії (17 лютого) на честь Фавна; сатурналії (грудень) на честь Сатурна; цереалії (квітень) на честь Церері; віналії (квітень і серпень) на честь Юпітера; консуалії (серпень), терміналії (лютий). Всі сморід були приурочені до тих або інших подій у житті землероба: посіву, збору урожаю і т.д.

Бог **Марс** у найдавніші часи був богом весни, плідності, землеробства й скотарства: йому присвячено місяць березень. У березні же на честь **Мінерви** (богиня одночасно мудрості, війни та міського життя) три дні відбувалися *квінкатрії*. У перший день учні звільнялись від занять і платили вчителям за навчання; у цей день не можна було воювати, а жертва богині приносилася безкровна – мед, масло чи печиво; тоді ж відбувалися й змагання читців та акторів. Другий день був присвячений гладіаторським боям. На третій день відбувалося освячення улюблених богинею сурм, без яких не обходилися ані війна, ані свято, ані похорон. **Венера**, що опікувала родючість землі й садів, мала свою учту – *венералії* – на початку квітня, разом з богом вина Лібером; під час венералій жінки в миртових вінках ішли до храму богині, знімали з її ідола всі прикраси та омивали статую (як пам'ять про народження з морської піни) й, знову прикрасивши, уквітчували свіжими трояндами, миртом або маком.

Римська міфологія зазнала значного впливу інших релігій. Самі римляни розрізняли місцевих та іноземних богів. Деякі помилково вважають, що значна частина римського пантеону була запозичена з грецького. Це не так.

Ознайомившись із грецькою культурою, римляни почали надавати своїм богам якості і пригоди, якими були такі багаті боги

Стародавньої Греції. Таким чином, римляни запозичили не сам пантеон (римські боги, як ми бачили, спочатку були пов'язані з культом родючості), а зміст старогрецьких легенд і міфів, їх емоційне і сюжетне наповнення, в чому самі римляни були заслабкі.

Якщо на стародавніх римлян такий відчутний вплив справила культура Стародавньої Греції, то що вже говорити про культуру Стародавнього Сходу. Вона значно відрізнялася від культури Стародавнього Риму і, в очах звичайного римлянина, – в кращий бік. Тут можна виділити два моменти. По-перше, боги Стародавнього Риму нічим не допомагали простій людині. Тому вона стала шукати заступників серед східних божеств. Широко розповсюджується в Римі культ **Мітри**, а потім і християнство.

По-друге, містичний характер давньосхідних релігій відкривав перед римлянином новий бік життя – оргіастичний. Вшанування східних богів у стародавніх римлян було тісно пов'язане з хмільними святами (вакханаліями). Це була природна реакція на скутість і практицизм римської релігії. Офіційна влада прагнула подолати вплив східних богів, забороняла їх вшанування, проте марно.

Існували також «миттєві божества», які відповідали за різні події людського життя. Для кожної такої події, наприклад, для першого крику дитини, існувало окреме божество. Якщо мова йшла про щось більш важливе, наприклад, про період навчання дитини чи про її фізичну зрілість, то за цим спостерігало відразу кілька богів. Існувала особлива богиня, яка відводила дитину до школи, й інша, яка повертала її до будинку.

Джерела з давнішого періоду історії римського пантеону надзвичайно мізерні. Це гімни колегій жерців Арвальських братів і саліїв, сакральні формули колегії феціалів, а також окремі повідомлення пізніших авторів. Проте дослідники роблять висновок, що найдавніші вірування римлян не відрізнялися від архаїчних уявлень інших народів. Найбільш шанованими богами в цей період були: *бог грози і світла Юпітер* (символ його – камінь), *бог війни Марс* (символ його – спис), *богиня злаків Церера*, *богиня вогню Веста*, *покровителька жінок, шлюбу і материнства Юнона* і *покровитель чоловіків Геній*. При цьому кожний чоловік мав свого Генія, а кожна жінка – свою Юнону.

Найпершими об'єктами поклоніння були не статуї, а стихії й символи. Римляни вклонялися Юпітерові – у формі каменя. Весті – у

вигляді вогню, Марсові – у вигляді списа. Також можна говорити про риси фетишизму в римському культі.

Місцями відправлення культу були священні гаї. Юпітеру був присвячений дубовий гай. Вшановували також бук і смоковницю. Смоковниця, під якою, за переказами, легендарна вовчиця стерегла Ромула і Рема, вважалася святинею. На Капітолії знаходився священний дуб Юпітера. Поступово образи богів трансформувалися. Так, з духу порогу дому Янус перетворився на бога початку, і ймовірно, саме бог Янус виступав у стародавній римській міфології богом-деміургом, тобто творцем світу.

Бог посіву Сатурн, що розділив владу з Янусом, поступово став ушановуватись як один із перших царів. Сатурн вважався богом-цивілізатором, дарував людям землеробство, звідси і сприйняття його як бога «золотого століття». З III ст. до н.е. стародавнє свято сатурналій, що відзначалося в грудні, почало сприйматися як відтворення щасливої епохи благоденства і добробуту.

Спочатку місцем культу були не храми, а просто огорожені ділянки. Статуї і храми почали будувати під грецьким впливом. Але римляни винайшли новий тип круглого храму (ротонди) з куполом, передня частина якого була відкрита небові.

В ході спілкування з сусідніми народами римляни збагатили свій пантеон богами чужих релігій, передусім етруської і грецької.

9.2.2. Релігія республіканського Риму

В період Республіки відбувалася і кількісна і якісна зміна римської релігії. Збільшився і стабілізувався пантеон за рахунок включення божеств усієї з'єднаної під владою Риму Італії, ускладнювалися функції і уточнювалася «індивідуальність» богів, встановлювалася їх ієрархія, посилювався грецький вплив і проникали нові східні культу. Стародавня римська історія почала зв'язуватися з грецькою і тому особливу популярність набули перекази про Енея і Трою.

Запозичення грецьких богів почалося не пізніше VI-V ст. до н.е. введенням культу бога Аполлона, що протегував лікуванню. Крім богів, схожих за функціями на грецьких (Юпітер, Юнона, Веста, Мінерва, Діана, Церера, Венера, Марс, Меркурій, Нептун, Вулкан, Аполлон), у Римі вшановувались божества, що уособлювали абстрактні поняття, насамперед чесноти: Вірність (Фідес), Надію (Спес), Мужність (Віртус), Згоду (Конкордію), Благочестя (Пістас),

Мир (Пакс) і т.п. Зображення цих богинь поміщалися на монетах імператорів як втілення чеснот римського народу і самого імператора. Цікаво те, що богиня Салюс (Здоров'я) спочивала на вершині пагорба Квірінал, яка називалася Салютаре. З нею був пов'язаний стародавній, відновлений імператором Августиним обряд: у період припинення військових дій звертатися до богів з питанням про те, чи дозволяють вони просити їх про благополуччя Риму.

Посилилось значення ворожінь і прогнозів, а разом з ними і роль гаруспиків і авгурів. Культ набував усе більш урочистих і барвистих форм.

У вищих прошарках суспільства почали змінюватися уявлення про богів і культу. З'явилися спроби їх раціоналістичного тлумачення і водночас намітилася тенденція до обожнювання великих людей. Скептичне ставлення до релігії проникало і в народні шари, де ще зберігалися стародавні вірування.

9.2.3. Релігія Римської імперії. Культ імператора

В період імперії імператор Август намагався зміцнити позиції релігії, розуміючи, що саме вона може бути справжньою опорою його влади. Він сам був жерцем-понтифіком і хотів, щоб римляни його сприймали як духовного главу, умиротворителя держави. Він відновив храми, що занепали, відродив жрецькі колегії і багато свят.

Використовуючи міфи, державні діячі почали претендувати на божественне походження (першим був полководець Сципій Африканський), на те, що їх діяльність знаходиться під особливим заступництвом божества: наприклад, Цезарю протегує богиня Венера. З обожнюванням Цезаря і Октавіана (63 р. до н.е – 14 р. н.е.), що отримав почесний титул Августа, почався *культ імператорів*. Як і у багатьох інших релігіях, у Стародавньому Римі вважалося, що боги підтримують правителів. Імператорів обожнювали спершу посмертно (Цезар, Октавіан), а потім і за життя (Калігула). Дружини імператорів також стали одержувати божественні почесні.

Імператорський культ набув статусу державної релігії. Новий культ іноді навіть витісняв колишні офіційні культу в містах. Імператору присвячували храми, святилища, вівтарі. Священною стала клятва не тільки ім'ям Юпітера, а й Августа і його генія. Пізніше одним з елементів офіційної ідеології стало ототожнення імператора з сонцем.

В імператорську епоху в Римі поширилися східні культу богів-рятівників – Мітри, Осиріса та Ісиди, а також грецькі містеріальні культу і культу Богині-матері.

9.2.4. «Римський міф»

В цей час склався і так званий «римський міф» про особливу місію Риму і римського народу, котрому боги призначили правити світом.

Численні тривалі війни Риму привели до того, що виникло уявлення, нібито вся римська історія визначена богами і тому Рим має особливе призначення, що полягає в праві управляти всім світом, щадити покірних і приборкувати гордих. Міфологізована історія Риму, так званий римський міф, що пояснює минуле і майбутнє Риму волею богів, витіснив існуючі раніше космогонічні міфи. Подіями «римського міфу» обумовлювалися свята. Наприклад, свято регіфугій, під час якого цар священнодіянь приносив жертву, а потім утік, пов'язане з вигнанням із Риму царя Тарквінія Гордого; а свято попліфугій – із зникненням Ромула, якого народ в сум'ятті шукав.

Розвиток цього специфічного міфу ще більше згуртував римлян навколо культів своїх богів. І сам Рим став сприйматися як святиня, про нетлінну велич якої поклоноталися самі боги. Цьому сприяло збереження державного характеру римської релігії як важливої складової громадського життя.

9.3. ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУ. ЗОБРАЖЕННЯ БОГІВ І ХРАМИ

Культова практика на ранніх етапах мала громадський характер і виражалася в шануванні священних дерев, домівки. Всі священнодіяння поділялися на приватні (*privata*), скоювані частиною народу (*popularis*) і всенародні (*publica*). У відправленні приватних обрядів, що полягали, насамперед, у приношенні духам предків, найважливішу роль грав глава сім'ї. Учасниками певного родового культу могли бути тільки його члени.

У кожного стану були свої найбільш шановані боги. Вершники вшановували Діоскурів. Богами плебеїв були Лібор, Лібера і Церера. Фортуна, яку спочатку вшановували як богиню плодів, з часу Сервія Туллія набула функцій богині випадку і успіху, шанованих плебеями. Вважалося, що завдяки її допомозі Сервій Туллій із сина рабині став

царем. Мінерва шанувалася як богиня ремісників і людей інтелектуальних та творчих професій. Меркурія шанували як бога купців.

Релігійні церемонії в Стародавньому Римі мали свої особливості. Віруюча людина не прагнула духовно спілкуватися з богом, злитися з ним, наблизитися до нього. Навпаки, спілкування з божеством набувало характеру ділових переговорів, операції. Основна увага приділялася формальній правильності виконання церемоній.

Молитви, часто у віршах, декламували або співали під акомпанемент музичних інструментів, іноді супроводжували їх ритуальними танцями.

Молитва мала бути дуже точною, немов йшлося про юридичні формулювання. Наприклад, коли людина вимовляла ім'я Юпітера, вона повинна була підняти руку до неба. Як і під час звичайних операцій, люди прагнули обдурити своїх богів, отримати більше, а дати менше, користуючись різними хитрощами, наприклад, двозначністю деяких слів.

Коли у греків були запозичені оповіді про богів і почали робити їх зображення, а також будувати святилища, то вони стали служити будинками божеств і нагадували людські житла. Спочатку їх зводили з дерева, потім з цегли, а пізніше з каменя і мармуру. Для храмів переважно обирали особливі місця і освячували їх. Вони мали форму квадрата або витягнутого чотирикутника, сторони якого були орієнтовані за сторонами світу. Іноді їм надавали круглої форми. За архітектурним виглядом вони нагадували грецькі храми. Місце храму вважалося священним і протиставлялося решті простору.

Регулярних громадських богослужінь і молитовних зборів у римських храмах не здійснювали. В середині їх священнодіяли жерці. Служіння богам виявлялося в безлічі ритуалів, жертвопринесень, святкових урочистих процесій, ходів, молитов, обітниць. Вони відбувалися у всіх важливих випадках суспільного і приватного життя.

Головну частину богослужінь становили *жертвопринесення* (сакріфіції). В жертву приносили тварин, у яких не було вад; чорних – богам підземного світу; білих – небесним богам. Їх кров змішували з вином і зливали на вівтар, а нутроці виймали довгим ножем і по них ворожили. Після закінчення жертвопринесень влаштовували жертвний бенкет. У приватному побуті приносили безкровні жертви: плоди, пироги, вино, змішане з медом, молоком і маслом. Статуї богів

прикрашали вінками і квітами, вимашували пахощами й одягали в розкішний одяг. Під час «трапез богів» – лектістерій – статуї богів укладали на ложах, на подушках і перед ними розкладали угощення.

Союз латинських міст мав загальні святини. Найбільш шанованими з них були храм Юпітера Лаціарського і святилище Діани Аріційської. Коли Рим став на чолі цього союзу, на Авентінському горбі був побудований храм Діани. Центром культу в Римі став *храм Юпітера Канітолійського*, що втілював могутність і славу Риму.

Спочатку римський культ був формальний, без будь-якої містики. Однак на рубежі старої і нової ери в імперії поширюються марновірства, магія, мантика, східні культури. У боротьбі з ними офіційна влада намагалася встановити загальнодержавну монотеїстичну релігію, але успіху це не мало.

Римляни майже не вдавалися до магії. Для цього вони були надто раціональні. Зате вони надавали великого значення ворожінням. Були найбільш поширені *ворожіння* за польотом птахів (ауспіції) і за нутрощами тварин (гаруспіції).

Ніякі справи не починалися в Римі без *ворожінь*. Річ у тому, що римляни вірили в постійну присутність богів у світі людей і вважали, що ті або інші незвичайні явища – знамення богів. Гаруспіки і авгури визначали волю богів за нутрощами жертвних тварин або за польотом священних птахів. Вважалося, що можливе спілкування між богами і людьми. За допомогою ритуальної дії, яка називалася інвокація, римляни прагнули повернути на свій бік богів ворога.

9.4. ЖЕРЦІ

Відправленням культу відали жерці. Ними могли стати тільки вільні громадяни, відомі бездоганною поведінкою і позбавлені фізичних вад. Жрецьке звання було довічним. У стародавній період жерців призначав цар, під час Республіки та Імперії – верховний жрець, або їх вибирали колегії, в які об'єднувалися жерці.

Вища духовна влада належала жерцям-понтіфікам, з-поміж яких обирався верховний жрець, обов'язково з патриціїв. До обов'язку понтифіків входило здійснювати богослужіння, приносити жертви, стежити за релігійним життям не тільки в Римі, але і в підвладних йому провінціях, вести календар і літопис, складати щорічні списки посадовців; в їх віданні були також архів і канцелярія.

Інша категорія жерців – фламїни – обслуговували культу певних богів. Ними могли бути як патриції, так і плебеї. Їх головним обов'язком було здійснення щоденних жертвопринесень. Найголовнішим серед них був жрець Юпітера.

9.4.1. Жрецькі колегії

Особливу роль у культовій практиці грали *жрецькі об'єднання* – колегії. Установа жрецьких колегії, так само, як і реформа календаря і споруда храму Вести і воріт Януса, приписувалася легендарному царю Нуме Помпілію.

Жерці не були в Римі окремою кастою і не догматизували віровчення. На певному етапі розвитку Римської держави жрецькі посади стали доступні не тільки патриціям, а й плебеям, а посада верховного жерця – Великого Понтифіка – стала виборною.

До колегії спочатку входило п'ять жерців, потім їх кількість збільшилася до п'ятнадцяти.

Найдавнішою жрецькою колегією була *колегія Арвальських братів*, що складалася з дванадцяти довічних членів, які займались жертвопринесенням богам родючості.

Колегія понтифіків здійснювала нагляд над відправленням усього державного культу. Вони відали складанням календарів, жертвопринесеннями, поховальними обрядами і священним правом. На чолі стояв Великий Понтифік, який контролював священний вогонь богині Вести, що горів у багатті її храму, а також весталок – невинних жриць цієї богині. Крім того, до цієї колегії належав цар священнодіянь, що успадковував релігійні функції стародавніх царів, а також фламїни – жерці трьох найдавніших римських богів – Юпітера, Марса і Квіріна.

Жерці-салії служили богу війни і, відправляючи його культ, двічі на рік у старовинних латах виконували войовничі священні танці і пісні.

Шанування богів чужоземного походження було під наглядом колегії *децимвирів*.

9.4.2. Весталки

Жриці Вести – *весталки* повинні були підтримувати вічний вогонь у храмі богині, щодня молитися і приносити жертви. Вони вважалися священними персонами і користувалися великими привілеями. Верховний жрець відбирав весталок з числа шестирічних

дівчаток у знатних сімействах, прославлених бездоганною поведінкою. Всього весталок було шестеро: двоє з них десять років вчилися, потім десять літ служили жрицями і ще десять років навчали інших. Після цього вони могли повернутися до звичайного життя. Весталки давали обітницю цнотливості; за її порушення їх живцем ховали, а за злочайменшу провину жорстоко карали.

У класичну епоху на перший план виходять боги – покровителі міст. Для релігійного життя періоду пізньої імперії характерний синкретизм. Це було наслідком підриву політеїстичної системи давньоримської релігії і переходу римлян до монотеїзму.

Криза суспільного ладу (з початку нової ери і особливо в III-V ст. н.е.) викликала глибокі соціальні та світоглядні зміни в житті Римської імперії, стала причиною переходу величезних мас населення до християнства.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

ВЕСТАЛКИ – жриці богині Вести.

АВГУРИ і ГАРУСПІКИ – займались гаданням і пророкуванням.

ФЛАВІНИ – жерці трьох найдавніших римських богів – Юпітера, Марса і Квіріна.

МОНІЗМ – стародавня форма релігійних вірувань римлян, в основі якої культ духів померлих.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

– Назвіть відмінні особливості релігії Риму.

– Яка роль у формуванні давньоримської релігії належить Нумі Помпілієві (другому із семи царів Риму)?

– На початку II ст. до н.е. остаточно склався культ 12 головних богів. Перерахуйте, яких відповідних богів вони мали у грецькому пантеоні.

– Як римські імператори використовували релігію для досягнення політичних цілей? Наведіть приклади.

– У чому полягав «римський міф»?

– Розкажіть про поклоніння в Римі.

– Як релігія впливала на римських воїнів?

– Які Ви знаєте колегії римських жерців?

– Хто стояв на чолі римських жерців?

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

Релігії Стародавнього Риму: загальна характеристика.
Міфи і легенди стародавнього Риму.
Римський пантеон богів. Культ імператора.
Храми і зображення богів у релігії Стародавнього Риму.

ЛІТЕРАТУРА

- Немировский А.И. Легенды ранней Италии и Рима. – М., 1996.
Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи. – М., 1961.
Штаерман Е.М. Социальные основы религии Древнего Рима. – М., 1987.
Культура Древнего Рима. Т. 1-2. – М., 1985.
Лосев А. Ф. Мифология греков и римлян / Сост. А.А Тахо-Годи; общ. ред. А.А. Тахо-Годи и И.И. Маханькова. – М., 1996.
Мифологический словарь. – М., 1990.
Парандовський Ян. Міфологія. Вірування та легенди стародавніх греків і римлян. – К., 1977.
Священные тексты народов мира. – М., 1998.
Словник античної міфології. – К., 1985.
Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1976. – С. 423-444.
Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М., 1983.

ТЕМА 10: ІНДУЇЗМ

- 10.1. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО ІНДУЇЗМ
10.1.1. Походження і поширення індуїзму
10.1.2. Релігійно-філософські основи індуїзму
10.2. ПАНТЕОН БОГІВ (ТРИМУРТІ):
10.2.1. Брахма
10.2.2. Шива і культ Лінгама
10.2.3. Вішну і його культ
10.2.4. Культ богинь-матерів. Тантризм
10.3. ОБРЯДИ І СВЯТА
10.3.1. Страви і піст
10.3.2. Про вчинки індусів
10.4. СВЯЩЕННІ ТЕКСТИ ІНДУЇЗМУ

- 10.4.1. Веди
10.4.2. Веданта
10.4.3. Сутри
10.4.4. Шастри
10.4.5. Епос. Філософські тексти Махабхарати
10.5. ЕТИКА ІНДУЇЗМУ
10.5.1. Приналежність до каст
10.5.2. Становище жінки
10.5.3. Медична етика
10.5.4. Турбота про бідних
10.5.5. Про вчинки індусів
10.6. МОДЕРНІЗАЦІЯ ІНДУЇЗМУ
10.7. ДЖАЙНІЗМ

Індуїзм постає перед нами одночасно як національна і етнічна релігія. Саме цей феномен справляє неабияке враження і привертає увагу багатьох дослідників. У таких стародавніх релігіях є багато чого актуального і в наші дні. Крім того, індуїзм також постає перед нами як морально-етичне вчення. Для жителів Індії (індусів) це не лише віросповідання, а й спосіб життя. В індуїзмі вони знаходять для себе різні постулати своєї релігії, загально встановлені норми поведінки, різноманітні приписи щодо здійснення ритуалів (обрядів). Такі нюанси полонять думку людини і роблять дану проблему актуальною. Багато дослідників цікавляться тим, як жили стародавні індуси, що передувало у сучасному побуті, сім'ї, колі родинних і міжбатьківських стосунків. Ці і багато інших питань цікавлять кожну людину, яка захоплюється такими проблемами.

Дану проблему вивчало багато зарубіжних і вітчизняних дослідників. З відомих мені українських дослідників це професори, академіки Київського університету А. Колодний, В. Лубський, Л. Ходьков, Д. Степовик і ін.

10.1. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО ІНДУЇЗМ

Що таке індуїзм? Багато людей ставило собі це питання. Вся складність у тому, що не можна чітко з'ясувати, що стосується індуїзму, кого можна вважати індусом, а кого – ні. Справді, індуїзм можна визначити як релігію ненасильства. Дійсно, можна визначити

інакше – як релігію аскетизму. Підкреслюється тенденція, що для індійських релігійних систем характерні терпимість, свобода особистого вибору, структурна аморфність. Кожна релігійно активна особистість самостійно вирішувала, куди і за ким іти – в монахи, аскети, йогу. Що стосується релігійно пасивної маси, мирян, то їх симпатії також нічим не обмежувались. Беручи до уваги груповий тиск сім'ї, общин, касти, вони тією чи іншою мірою могли змінитися залежно від обставин.

За кількістю прихильників (їх нараховується понад 700 млн.) індуїзм – одна з найпоширеніших релігій світу. Його адепти становлять близько 80 відсотків населення Індії. Послідовники індуїзму живуть також в інших країнах Південної і Південно-Східної Азії: у Непалі, Пакистані, Бангладеші, Шрі-Ланці, Індонезії та ін. місцях. До кінця минулого століття індуїзм перетнув національні кордони і став популярним у ряді країн Європи й Америки, претендуючи на визнання його як одну зі світових релігій.

В Індії є численні релігії і вірування, у тім числі й усі світові – буддизм, іслам, християнство, але вона була і залишається переважно країною індуїзму. Саме довкола нього в усі століття будувалася її культурна, політична і соціальна єдність.

За кілька тисячоліть своєї історії індуїзм склався як синтез соціальної організації, релігійно-філософської доктрини і теологічних поглядів. Він пронизує усі сфери життя свого прихильника: світоглядну, соціальну, юридичну, поведінкову і т.д., аж до глибоко інтимних сфер життя. У цьому сенсі індуїзм є не тільки і не стільки релігією, скільки способом життя і цілісним поведінковим стандартом.

Складна релігійна система індуїзму гнучко і податливо поєднує у собі часто протилежні крайнощі і вміло пристосовується до найрізноманітніших суспільних і політичних умов, зберігаючи надзвичайну строкатість, яскравість і життєстійкість. Уміючи з'єднувати непоєднане і втілюватися у найвигадливіші форми, індуїзм володіє дивною здатністю породжувати нові секти і течії, що при цьому не вступають у протиріччя з його основним світоглядним ядром, і може відроджуватися із самого себе.

Однак уся ця строкатість і, здавалося б, несумісні протиріччя існують у єдиних загальних рамках, які дозволяють говорити про індуїзм як про самостійну і цільну релігійну систему з загальними

світоглядними установками. При всій удаваній аморфності і розпливчастості індуїзм завжди залишався винятково стабільним. Подібно до магніта, він втягував у своє поле інші культури, поглинав, у тій чи іншій формі, чужих богів, пристосовував до своїх нестатків і поглядів інші міфо-ритуальні погляди і тим самим забезпечував собі міцне і довговічне існування, витримавши конкуренцію з буддизмом та іншими релігіями, що існували на території індійського субконтиненту.

Для європейського і, взагалі, західного розуміння і почуттів індуїзм залишається далеким і незвичним багатьма рисами й особливостями: він не відповідає нашим стереотипам, виробленим іудео-християнськими релігіями.

Насамперед, він не є конфесійною, логічно організованою системою, специфічні риси якої можна легко перелічити і тим самим виявити його своєрідність. Індуїзм – конгломерат найрізноманітніших ідей, течій, сект, напрямків, що співіснують у межах деякого цілісного утворення і радикально не суперечать його базовим установкам. У індуїзмі немає і не може бути еретичних форм (у звичному нам християнському розумінні), що протистоять щирій ортодоксальній вірі. У ньому немає і доктринальних ересей, тому що немає чіткої зафіксованої єдиної центральної доктрини. Кожна форма і кожен культ володіє відомою етичною цінністю.

Як релігійному світогляду, індуїзму притаманний плюралізм, і він виявляється не тільки в духовних, а й у соціальних (кастова система) диференціаціях, а також у просторових і тимчасових: вони позначаються на безлічі локальних традицій і приурочуванні релігійного життя до усіх віків людини. Множинні характеристики об'єднуються загальним руслом традиційної культури і принципами життя, обов'язковими для всіх індусів.

Політеїстичний характер індуїзму демонструється не тільки різноманіттям культів, об'єктів шанування і достатком міфо-ритуальних комплексів, а й зовсім особливим ставленням індуїзму до інших культів. При зіткненні з ними він, подібно до хитких пісків, поглинав їх і інтегрував, тим самим забезпечуючи собі поширення і у просторі, і в часі.

З погляду звичних європейських стандартів індуїзм виглядає *логічно неорганізованим і безсистемним*. Але, з погляду традиційної індійської культури, він має системність зовсім особливого роду: вона

пов'язана з міфологічним субстратом і багато в чому зберігає колорит архаїчної епохи. Індуїзм можна трактувати як систему знаків і символів культури, що несуть у собі древні традиції, які розвивають і зберігають їх у різних історичних умовах. У індуїзмі не були «забиті» наступними культурними традиціями і нашаруваннями багато принципів організації архаїчної культури з її головним акцентом на ритуально-магічній стороні і прихильністю до міфологічного мислення. Ця особливість індуїзму присутня в багатьох його рисах і виявляється, зокрема, у його яскравому ігровому початку.

Індуїзм не знав і досі не знає єдиної організації (на зразок християнської церкви) ні в місцевому, ні в загальноіндійському масштабах. Храми, що стали будувати в Індії приблизно наприкінці періоду стародавності, були автономними утвореннями і не підкорялися якійсь вищій духовній особі, обраній саном. Різного роду жреці, гуру обслуговували і зараз обслуговують окремі родини, секти, царів, приватних осіб та ін., але вони ніколи не були організаційно пов'язані між собою; не є такими і зараз. За всю історію існування індуїзму ніколи не скликались всеіндійські собори, що встановлювали б загальні норми, принципи і правила поведінки чи кодифікували тексти.

Індуїзм далекий і від прозелітизму: стати індуїстом не можна, ним можна тільки народитися. Головними для індуїста були і залишаються відданість давнім традиціям, заповідям предків і дотримання ритуально-поведінкових норм, які, відповідно до переказів, у минулому повідомлені богами, відбиті в міфах і підтвержені авторитетом священних текстів.

Ознайомлення з основними характеристиками індуїзму важливе не тільки для професійної релігійно-ведичної підготовки. Воно розкриває деякі нові теоретичні положення і дає відомості про сукупність фактів, корисних і необхідних при порівняльному аналізі релігій, а також при оволодінні мистецтвом розуміння людей з іншим способом думок.

У період розквіту буддизму на рубежі нашої ери шальки терезів схилилися на користь вчення Будди, який широко відкрився для всіх і навіть пустих коріння за межами Індії. В той час у самій країні він почав зустрічати зростаючий опір з боку близьких йому за духом і структурою вчень, які більш вдало, ніж буддизм, вплітались в історично складену соціально-кастову організацію. Очевидно, це

зіграло свою роль у тому, що буддизм порівняно легко втратив свої позиції на батьківщині, поступившись іноземним доктринам, і передусім індуїзму, який складався на базі стародавнього брахманізму.

10.1.1. Походження і поширення індуїзму

У процесі суперечності буддизму з брахманізмом, а точніше, як результат їх суперечності і поразки першого, і виникає індуїзм.

Структурно ця доктрина була подібна і також не відрізнялася активним прозелітизмом, але вирішальним привілеєм індуїзму, який забезпечив кінцевий успіх, була орієнтація на конкретні умови кастової Індії з її численними і різнобічними сторонами й аспектами культурних традицій, які склалися на рубежі нашої ери. У цьому значенні найбільш підходящим, хоча і досить розмитим, визначенням поняття «індуїзм» можна було б вважати весь індійський спосіб життя, включаючи в нього загальноприйняті життєві принципи і норми соціальних і етнічних цінностей, вірувань і уявлень, обрядів і культів, міфів і легенд, буднів і свят.

Однак індуїзм, який постає як глобальний синтез, кінцевий результат усіх довготривалих релігійно-філософських пошуків, являє собою синкретичну систему. Якщо врахувати те, що в процесі свого формування ця система ввібрала в себе чимало стародавніх вірувань і культів аборигенських племен і в силу своєї терпимості включила до свого складу, що знаходилося в межах її можливостей і сфери впливу, то наближення її до поняття «індійський спосіб життя» виявиться справедливим і виправданим. Навіть сам великий Будда, який став однією з аватар індуїстського Вішну, був включений в індуїзм.

Індуїзм охоче йшов назустріч тим доктринам (як-от джайнізм, пізніше сикхізм), які виникали в боротьбі з ним або його попередником – брахманізмом. Навіть до мусульман він готовий був поставитися, принаймні спочатку, приблизно аналогічно. Одним словом, з боку індуїзму двері завжди були широко відчинені, а його сила була така, що всі, хто був готовий увійти в ці двері, опинялися перед реальною загрозою розчинитися в океані індуїзму. Не дивно, що альтернативні релігійні доктрини, які дорожили своїм статусом, у відчинені двері індуїзму ввійти не поспішали.

Сказане вище означає, що потенційно індуїзм справді був всеіндійським способом життя, готовим прийняти в своє лоно і сикха, і мусульманина, і буддистського монаха, й оголеного дигамбара. До речі,

в релігійних походах у всеіндійські святкові дні будь-кого з них можна було зустріти в натовпі, який спішить на свято індуїстів. З точки зору індуїзму всі представники альтернативних релігій майже свої, але з точки зору альтернативних релігій вони якраз протистоять індуїзму.

На початку нашої ери в північній Індії утворилося могутнє Кушинське царство, в якому розквітнув буддизм. У IV-V ст. держава Гуптів досягла найбільшого розквіту, в ній активно утверджувався феодальний лад. Водночас це був процес витіснення буддизму з Індії і відродження індуїзму.

Починаючи з V-VI ст. в Індії вже існував феодальний лад, в утвердженні якого виняткову роль відіграв індуїзм. Це був уже не той старий брахманізм кінця попереднього тисячоліття, а розвинений пізній брахманізм, який нині становить основу світогляду індуїзму. Отже, все, що ми побачимо в індуїзмі, який відродився в Індії після згасання там буддизму, цілком стосується, з невеликими поправками, сьогоднішнього індуїзму в Індії.

Індуїзм не має конкретного засновника, але його історія знає чимало видатних діячів, що весь час поглиблювали віровчення, сприяли його еволюції.

Соціальні колізії в Індії середини I тисячоліття до н.е. спричинилися до гострих суспільних конфліктів, ускладнених етнічною строкатістю. Економічні і політичні кризи в індійському суспільстві доповнюються кризою релігії. Брахманізм, як релігія аристократів, мав обмежений вплив на народ, а консерватизм робив його не придатним для необхідних фундаментальних змін. Раптово (хоча це «раптово» тривало декілька століть) лінія розвитку класичної релігії в Індії переривається. Проте ця релігія не зникла, не стерлася з пам'яті народної, не стала пам'яткою старовини. Вона просто відійшла в сутінок, поступилася місцем новій релігії індійської старовини, яка заговорила мовою, потрібною новому часові. Цією релігією став буддизм. Розпочавши свою переможну ходу в VI ст. до н.е., він охопив усю Індію. Індії стала буддійською. А через тисячу років почався його занепад. До XII-XIII ст. він майже зникає, і лише один із сотні індійців назве себе буддистом. Стародавні індійські релігійні вірування під час торжества буддизму ледве вціліли під попелом невідомості. Але вони зберегалися особливо в західній частині Індії. Коли ж буддизм почав занепадати, саме в західній Індії відбулося їх нове народження.

З середини I тисячоліття розпочинається відродження традиційної релігії Вед, цього разу вже під ім'ям індуїзму, який став національною релігією індійців.

Наприкінці I ст. н.е. індуїзм, порівняно з буддизмом, переважає на території всієї Індії. Однаковою мірою задовольняючи і широкі народні маси, й елітарну верхівку, він поглинає релігію Будди.

Зникнення з ариєцького духовного життя Індії буддизму і відродження індуїзму мали свої глибокі причини.

Переваги, які мав індуїзм перед буддизмом:

Буддизм, що виступав проти кастового поділу суспільства, мав у своєму розпорядженні більш гнучкі засоби ідеологічного утвердження соціальних порядків. Але традиційно консервативному індійському суспільству ця гнучкість була непотрібна. Для надзвичайно строкатого в соціальному й етнічному плані населення каста були більш прийнятними. Індуїзм, який добре обґрунтовував кастовий поділ, більш відповідав очікуванням суспільства.

Щоб посилити свою здатність обслуговувати феодальне суспільство, індуїзмові треба було використати досягнення буддизму – демократизм, звернення до кожної людини, а не тільки до вищих каст. Слід віддати йому належне – зроблено це блискуче.

Індуїзм у процесі свого відродження передусім демократизував культ, впровадивши його публічне, тобто за участю народу, відправлення, а також масові церемонії і обряди. За прикладом буддистів індуїстське духовенство не шкодує сил і грошей на будівництво грандіозних і пишних храмів. Розвиваються індуїстські іконографія і скульптура. Демократизується і значно розширюється пантеон індуїстських богів. Головне – індуїзм демократизується і дедалі більше набуває національних особливостей віровчення. Індуїзм відновлює традиційні, доарійські вірування у тотема, культ природи і т.п.

Це принесло індуїзмові незаперечні переваги перед буддизмом, прискорило еміграцію останнього в інші країни Азії, створило індуїзмові неповторне національне обличчя і забезпечило перемогу.

В індуїзмові *відсутній священний канон*, тобто комплекс книг, що формують віровчення за волею бога. У ньому широко використовується епос, він послуговується багатющою богословською прозою різного жанру, починаючи від філософських розвідок до жанру популярної літератури типу короткого оповідання, приказок.

Відродження індуїзму починається з його проникнення в епос; це був один з найліпших шляхів у народну свідомість.

10.1.2. Релігійно-філософські основи індуїзму

Основи індуїзму сягають періоду Вед, що оточили їх переказами і текстами, які чималою мірою обумовили характери і параметри індійської цивілізації з її історично-культурними, філософсько-релігійними і обрядово-побутовими, соціально-сімейними аспектами.

Домінантою тривалого і складного процесу становлення основ індуїзму було поступове переборювання езотеричного характеру ведійсько-брахманістських принципів стародавньої культури. Звичайно, на вищому рівні релігійної системи індуїзму вчені, брахмани, аскети, йоги та інші релігійно активні прошарки населення зберігали і розвивали глибокі і сакральні таємниці їх доктрин з усіма абстракціями, теоріями, ретельною практикою досягнення і звільнення. Завдяки їхнім зусиллям все надбання староіндійської релігійної культури реально представляє картину дослідження в наші дні. Але головним напрямком еволюції в процесі становлення індуїзму було інше: доступна загалу релігійна доктрина виникла в процесі переробки під час примітивізації і вульгаризації старих філософських теорій і метафізичних конструкцій.

Народний індуїзм сприйняв і зберіг давні *уявлення про карму* з її етичною основою, про *святість Вед*, він не відмовився від *ідеї аскетизму* з уявленням про надзвичайні можливості Тапаса. Однак все це було вкрай спрощено, що найбільш помітно на прикладі трансформації пантеону.

Більшість ведичних буддистів пішли у минуле, залишилося лише небагато з них, та й ті через те, що згадки в міфах і поширених епічних сказаннях збереглися в пам'яті народу. Не могли їх замінити і божествами брахманізму (Брахман, Атман, Поруша) з огляду на їх метафізичність і абстрактність. Справді, ці божества продовжували існувати в пам'яті і діях релігійно активних груп населення: жерців-брахманів, аскетів, йогів. Однак частина народу не могла сприймати і тим більше любити таких богів, захоплюватися ними, надіятися на їх допомогу, реально уявляти для себе їх силу і могутність, їх владу і можливості, оскільки ці боги були занадто віддалені від людей.

Не дивно, що в спрощеному і переробленому для потреб ширших народних мас індуїзмі на перший план вийшли нові божества, точніше,

нові іпостасі всіх тих давніх, дещо модифікованих богів, які були давно відомі, але досягнули нове життя і найвищий престиж саме в рамках нової системи індуїзму, яка заново складалася. Ці боги були ближчі і зрозуміліші людям. Звичайно, їх інакше і шанувували.

По-перше, кривава жертва (яджня) була витіснена богослужінням без жертв (пуджей). Хоча і вважали за традицією, що вбивство заради бога – це не вбивство (ця теза остаточно не відкинута і донині; криваві, в тому числі людські, жертви нерідко практикуються в глухих районах Індії в наші дні, наприклад, на честь деяких богинь плодючості), принцип ахімси став визначати характер ритуалу жертвоприношення.

По-друге, разом з буддизмом Махаяни на початку нашої ери в Індії поширилася практика виготовлення ідолів, зображень і храмів на їх честь. Зображення в скульптурній формі бога, якого шанувували, набули антропоморфного вигляду (нехай навіть з кількома головами-обличчями і великою кількістю рук) і стали більш близькими, конкретними, наділеними усіма притаманними йому атрибутами, якого супроводили відповідні йому тварини. Цей бог, який містився в присвяченому йому храмі, був доступний і зрозумілий кожному. Його вигляд, атрибути, тварини символізували відповідні прерогативи, нахили і можливості, кожному добре відомі з міфів і сказань. Знаючи біографію божества, люди були належним чином зорієнтовані і очікували від кожного бога саме того, що він, як вважали, може дати. Таких своїх, зрозумілих богів можна було любити, остерігатися, і на них можна було сподіватися.

І, нарешті, по-третє, головні індуїстські боги, на відміну від стародавніх попередників, які були здебільшого нейтральними до мас населення, мали своїх прихильників, тобто тих людей, які бажали поклонятися своєму обранцеві і спілкуватися безпосередньо з ним. Більше того, особистісна відданість богам «бхарті» стала важливою характерною рисою індуїзму.

10.2. ПАНТЕОН БОГІВ (ТРИМУРТИ)

Важливим із численних богів індуїзму вважаються **три (Тримурті): Брахма, Шива, Вішну**. Вважають, що ці три системи індуїзму немов поділили між собою основні притаманні верховному богам функції: *будівничу, руйнівну і охоронну*. Насправді це не зовсім так, часто їх функції збігаються. Проте кожен із цієї трійці мав своє обличчя, характер, сферу діяльності.

10.2.1. Брахма

Першим із трьох вважається *Брахма*. Найменший з трьох «індуських» і найрізкіше відрізняється від двох інших. Його основна функція – Творець, Будівничий. Його ім'я, явно аскетичної приналежності, каже про його походження; доходячи до брахманістського Брахману – Абсолюту. Індуїстський Брахман виявляється лише більш уподібненою модифікацією свого попереднього прототипу, який має вигляд, навіть риси обличчя. Виходячи з приписаної йому в індуїзмі функції, Брахма виявився тим богом, який *створив світ*, тобто трансформував первинну Єдність Вищої Реальності і Вічності в різноманітність усього живого і прийдешнього. Він, іншими словами, зробив якраз зворотне тому, до чого прагнули релігійно активні прошарки індійців, що є кінцевою метою всіх індійських релігій (досягнення мокші, нірвани, розчинення у Вічному і Реальному). Брахма, як перший член Тримурті, був необхідний, бо без нього нічого би не було. Однак заслуги його перед світом живого, перед людиною, перед індіємцем вважалися з традиційно релігійних позицій не занадто значимими, а інших функцій і привілеїв у цього бога не було. Відповідно Брахма не дуже і шановувався: кількість присвячених йому храмів обмежувалась одиницями, а в щоденних обрядах і ритуалах про нього не згадують. Брахма в індуїзмі залишився таким, як брахманістський і абстрактний Брахман. Якщо до Брахмана прагнули аскети і його, то до Брахми ніхто особливо не прагнув.

Індуїстські міфи широко використовують поняття «день» і «ніч»; «день» Брахми для вираження поняття космічної ери.

Вважають, що день Брахми – це пробудження Духа, порушення спокою, рівноваги цих трьох сун і тим самим виникнення життя. Цей день вираховувався мільйонами людських років. Міняється «ніч Брахми», коли встановлюється рівновага, життя зникає. Дні і ночі чергуються без кінця. З Брахмою пов'язаний найбільш популярний міф про створення світу: в первісних водах з'явилося золоте яйце, в нім – Брахма. Брахма силою свого духу розділив яйце на дві половини: небо і землю. Потім Брахма створив атмосферу, першоелементи, богів, час, планети, гори, ріки, людей з їх почуттями, тварин і рослин. Виконавши цю нелегку роботу, Брахма надалі більше відпочивав, поринув у самоспоглядання. Справді, він був захоплений красою створеною ним Савітри і, щоб бачити її постійно, створив для себе

чотири обличчя, а потім, коли Савітри відійшла на небо, Брахма створив для себе п'яте обличчя зверху. Але Шива був цим незадоволений, відрубав п'яте обличчя, залишивши чотири. Деякі версії міфу виходять з того, що Шива дав відчутти Брахмі, що він вищий за нього. В інших міфах розповідається, як Вішну покарав Брахму за те, що той не зголосився на пристрасний клич німфи Мохіні, лик якої приймав сам Вішну. За кару через таке нехтування Вішну вимагав від Брахми каяття і знову-таки дав відчутти його місце.

10.2.2. Шива і культ Лінгама

Переважна більшість індуїстів ділиться на *шиваїстів* і *вішнуїстів*, які вибирають відповідно Шиву і Вішну. Шива генетично відповідає ведичному Рудре, але практично з втіленої тисячі своїх імен-модифікацій множинність місцевих божків неарійських племен дуже суперечлива. То його функцією виявляється *руйнівна* (бог смерті, змін, руїни), і це частково пов'язано з тим, що Шива – покровитель аскетів, які прагнуть змін і руйнування, злиття з Вічністю і Абсолютом.

Однак практично в культурі Шиви на передній план виходить інший момент, будівничий: культ життєвої сили, чоловічого начала став основним в шиваїзмі. Цей аспект культу Шиви символізується в індуїзмі у формі шанування *Лінгама* – *чоловічого животворного начала*. Стовпоподібні кам'яні лінгами в храмах і домашніх вівтарях індійців символізують могутність, животворні потенції Шиви. Це показується виглядом бичка Панді, якого зображають з підкресленою виразністю статевих ознак. Бичок Панді – атрибут Шиви; він завжди біля свого хазяїна.

Культ Лінгама в Індії набув широкого розповсюдження. До Шиви з його символічними лінгами звертаються (як і до Вішну) люди, які жадають нащадків, в його храм приходять бездітні жінки, які прагнуть отримати від нього силу, нерідко вважаються у втіленнях жерців храму. Цей культ лінгама Шиви набув і філософського тлумачення в Лінга-Пурани: це вищий об'єкт пізнання, який ототожнюється з Брахманом і являє собою «захоплююче вираження величі» божества.

Шиву вважають також грозою демонів, у битвах з якими він неодноразово проявляє чудеса, героїзм. Існує міф про те, як він випив отруту, яка могла б знищити все. Від цієї отрути його біла шия посиніла, і тому на зображеннях цього бога шия синя. В плані

боротьби зі злом і демонами Шива частіше виступає як грізний руйнівник. У цій своїй іпостасі Шива зазвичай сприймається і в момент танцю. Шива – бог ритму і танцю. Танцюючий Шива величний і прекрасний, про що свідчить одне із зображень найбільш відомої скульптурної пам'ятки Шива Натараджат: всі чотири руки бога – в гармонійному русі танцю, причому кожна з них символізує величність і можливість Шиви.

На чолі між бровами у Шиви знаходиться третє око. Це око сердитого руйнівника. Як свідчить Матсья-Пурана, боги бажали шлюбу Шиви і Парватті, адже їх син мав перемогти одного із злих демонів. Але Шива не піддавався впливам бога кохання – Ками, оскільки після смерті своєї дружини Саті (вона, згідно з Ваво-Пурани, кинулася у жертвний вогонь заради честі чоловіка) він був занурений у глибокі роздуми і хотів стати аскетом. Але Кама не відступив: спеціальною стрілою він поразив Шиву в серце. Розгніваний Шива відкрив своє третє око і спалив Каму. Пізніше він пожалів його і воскресив. Але справу було зроблено, кохання до Парватті проникло в серце, і незабаром вона стає його дружиною, матір'ю його синів, один з яких відомий як Ганаша. За легендою, розгніваний Шива якось відрубав голову своєму первісткові. Отямившись і побачивши відчай Парватті, він вирішив виправити ситуацію: відрубав голову слоненяти, яке проходило повз нього, і приклав її до тулуба сина (до речі, інша легенда розповідає, що Ганаша виміняла сама Парватті, коли в неї ще не було синів).

10.2.3. Вішну і його культ

Якщо культ Шиви в Індії завжди був пов'язаний з Шакті і Камою, то культ третьої іпостасі Тримурті мав інший характер. Вішну спокійний і несуперечливий, його основна функція *зберігаюча*. Він надзвичайно простий і дуже близький до людей, особливо схильних до емоційного (а не раціонального) сприйняття божества – таких людей можна виявити серед вішнуїтів. Чотирирукий Вішну зазвичай зображується сидячим на плаваючому по первісних водах всесвіту тисячоголовому драконі Шеші або на троні у вигляді білого лотоса. Він світлолюбний, але схильний до пустощів. Так, у вигляді черепахи Вішну навчив богів готувати зі Світового океану напій, щоб стати безсмертним. Потім у вигляді німфи Міхені він вніс розбрат у чин божественних сил, дав випити напій богам і відмовив у ньому

демонам. Це стало причиною появи іншого демоністичного напою – отрути, яка могла погубити всіх (лише Вішну, який випив отруту, врятував ситуацію). Нарешті, у вигляді карлика, Вішну заявився демону Балі і попросив для себе грудочку землі. Балі не відмовив карлику, та шойно Вішну почав міряти землю (мова йшла про три кроки), як перетворився на велетня, причому першими двома кроками захопив увесь світ, а третім кроком втиснув самого Балі під землю і дозволив йому лише раз на рік повертатися (навіть зараз на півдні Індії святкують день повернення Балі).

Відомою шанованою аватарою Вішну вважається *Крішна*. Крішна – це божество, культ якого в Індії набув самостійного значення. Крішна – це стародавнє божество. Семантика його імені («чорний») свідчить про те, що за походженням це божество неарійське, аборигенне. Крішна виступає як загальне індійське божество високого статусу. Культ Крішни надзвичайно поширений. Жінки вбачають у ньому дотепного і палкого коханця, водночас красивого і невгамовного хлопчика – справді такими вони хотіли б бачити своїх чоловіків і синів. На його честь складають пісні, гімни. В день свята Крішна Крішна-лілі групи хлопців зображують містерії і сценки з його життя. На честь Крішни в країні існує чимало храмів. Також відомий сад Крішни, де він, за легендою, зустрічався з пастушками. Цей сад вшановується і нині.

10.2.4. Культ богинь-матерів. Тантризм

Шанування богинь-матерів належить до найдавнішого періоду (протоіндійська цивілізація). Корені його, безперечно, неарійські і належать до глибокої архаїки.

Ведійській релігії і міфології ідея активного жіночого початку була далека. Жіночі персонажі вед, за незначним винятком, схематичні і невиразні. В індуїстський пантеон богиня Діва увійшла в період оформлення індуїзму як пуранічної релігії. Махадіва (Велика богиня) пуран ніби увібрала у свій образ безліч богинь-матерів, від персонажів високої жрецької релігії до народних сільських культів. Відтоді її значення зростало. Вона відома й у доброзичливому, і в гнівному, страхітливому обличчях.

У ранньому середньовіччі стає популярним уявлення про богиню як про шакти – творчої енергії бога і в справжній основі його могутності.

Дотепер богині зберігають великий діапазон своїх проявів – від активного творчого принципу до низових сільських культів. У період оформлення пуран у них широким потоком уливалися тантрійські уявлення, пов'язані з визнанням верховним божеством жіночого початку і з використанням спеціальної магічної і ритуальної техніки.

10.3. ОБРЯДИ І СВЯТА

І жерці-брахмани з їх храмовими і домашніми ритуалами, і наполовину освічені сільські чарівники-знахарі з їх заклинаннями-мантрами однаково вписуються в ту величезну синкретичну систему, якою є індуїзм. Важливі елементи цієї всеохоплюючої системи – численні і захоплюючі обряди і свята. На думку деяких дослідників, саме сукупність ритуалів і обрядів і робить індійця індусом. Помітна частина ритуальних обрядів припадає на святкові дні і пам'ятні дати, коли святкові зібрання, процесії на честь того чи іншого божества, масові паломництва до «святих» місць або грандіозні ритуально-драматичні дії зачаровують мільйони людей. Свята й обряди стають всезагальними подіями першочергового значення. Саме в такі святкові дні всенародних свят і масових паломництв відчувається та сила індуїзму, яка фундаментує (інтегрує) в єдину релігійно-культурну спільність людей, котрі належать до різних мас та каст і розмовляють різними мовами.

Крім свят на честь Рами і Крішні (Рама-ліла, Крішна-ліла, холі), варто згадати і таке як Друга-Пуджа – свято світильників, які засвічують на честь богині щастя Лакшмі. Інше свято – на честь богині мудрості Сарасваті і на честь покровителя божества і торгівлі Ганаші. Свято на честь Шиви відзначається щомісячно в ніч нового місяця, але особливо святково і з барабанним стуком, часом з еротичними танцями – у весняні місяці, коли від доброти бога плодючості так багато чого залежить.

Значне місце серед загальноіндійських свят займає велике паломництво Кумбхамела – святкування на честь стародавніх богів і амітри, напою безсмертя, який добував його після проходження океану. Син бога Індри ніс посуд з амітрою. Потім Кумбху брав його і опускав на землю кілька разів, коли, рятуючись від переслідування демонів, він приземлявся на землю, щоб відпочити. Місця, яких торкався Кумбха, вважаються священними. Головні з них – Прага,

де раз на десять років здійснюються повні (раз на шість часткові) обряди. На ці святкові обряди з усіх кінців Індії збираються мільйони паломників, які проводять тут ледь не цілий місяць. Головний момент обряду – обмивання в священних водах Гангу. Тут можна зустріти і аскетів, монахів, йогів і оголених дигамбарів. Майже вся Індія у вигляді її різних представників вважає своїм обов'язком, особливо в дні повної Кумбхамели, раз на дванадцять років відвідати Прагу і залишити там свої приношення. Спеціальна каста брахманів-панга спеціалізується на обслуговуванні паломників, які для ритуального обмивання повинні були ретельно побриті (жодної волосинки, навіть до вій і брів). Спеціальні служителі стежать за порядком і сумлінно охороняють права брахманів, які вираховують плату з паломників.

Отже, таким чином в Індії щорічно відмічають сотні свят. Ось найголовніші з них:

Холі. Воно відзначається в лютому–березні. Це свято весни і розквітаючої природи.

Дівалі, або Діпавалі. На це свято прийнято змащувати своє тіло дорогими ароматними маслами ще до світанку. Триває п'ять днів.

Дакара, або Дурга-пуджа. Починається в першу ніч вересня і триває десять днів. Дакара присвячується богині Деві. В Делі і на півночі Індії це свято присвячується легендарному Рамі.

Ганаша чатуртхі відбувається у серпні–вересні і присвячується народженню слоголового бога Ганаші.

Шіваратрі ще називають ніччю Шиви. Воно відбувається у лютому–березні.

Рама-навами – це день народження сьомого втілення Вішну – легендарного царевича Рами. Це свято триває вісім днів. І всі ці дні читається і тлумачиться великий індійський епос.

Ракиш-пурніма (липень–серпень) – на берегах річок, озер здійснювалися церемонії обмивання. Як жертву в річку кидали кокосові горіхи.

Васанта Панчамі (кінець січня початок лютого) присвячується богині Сарасваті, яка є покровителькою науки, мистецтва і культури.

Джанташтамі організовується на честь народження Крішні – восьмого втілення великого Вішну.

10.3.1. Страви і піст

Вегетаріанство не поширене по всіх містах. Але всі *індуси вегетаріанці*. Деякі вживають баранину, однак дуже рідко можна зустріти того, хто вживає м'ясо корови. Члени касті Праджapati, гуджарські ремісники споживають м'ясо, але, наприклад, у літаку вони попросять принести вегетаріанську їжу, щоб уникнути небезпеки з їсти яловичину. Аналогічними мотивами *індуси* можуть керуватися і в гостях у друзів-індусів. Існують вегетаріанці, які не споживають цибулю і часник. Інколи стримують себе від споживання харчів червоного кольору, наприклад, від буряка, моркви, гарбуза і червоного вина: червоний колір – це колір крові. Такі групи як ISKCON або прихильники Сатї Саї Баби – вегетаріанці. Це може бути пов'язане з переконанням, що м'ясо пробуджує сексуальну пристрасть і гнів, і також можливо через те, що дихання, з допомогою якого виконуються священні мантри із Вед, не має бути отруєне.

Час від часу *індуси* постять, наприклад, на святкуванні народження Рами і Крішні, звичайно під час посту («врат» або «барат» на Пенджабі) уникають лише строго визначеної страви. До цього входять страви з рисом, пшениці, пшоном і бобовими, однак із будь-яких правил є винятки. Коли особливі молитви підносяться Шірдї Саї Бабі (попередне втілення Сатї Саї Баби) жінки можуть їсти суміш бобових, рису, шпинату і більше нічого. До складу дозволених страв входять молоко, арахіс і топлене масло (гхі). Високий вміст білка в багатьох вегетаріанських або пісних стравах означає, що такий режим харчування жодним чином не загрожує здоров'ю. Деякі *індуси*, приїжджаючи в інші країни, наприклад Англію, сприймають ідею їсти м'ясо, однак повертаючись до індійських традицій харчування, не відчувають погіршення здоров'я. Брати асоціюються з визначеними групами: щочетверга можна постити з Саї Бабою, щоп'ятниці – з послідовниками Сантоші. Особливий пенджабський піст Корва Чауї продовжується чотирнадцять днів перед Дівалі. Індуські жінки, а інколи і дочки сикхів дотримуються його заради добробуту і благополуччя своїх чоловіків і постять від світанку до сходу місяця. Було б перебільшенням сказати, що індуські жінки завжди постять, але вони роблять це досить часто. Індуси, перейняті ритуальною чистотою, беруть із собою їжу, особливо коли відправляються в поїздку чи на роботу, не ризикуючи купувати їжу в їдальні чи буфеті.

Звичайно багато *індусів* роблять це не просто з міркувань гігієни або через те, що віддають перевагу домашній їжі.

10.4. СВЯЩЕННІ ТЕКСТИ ІНДУЇЗМУ

Священні тексти для *індуса* – частина віровизнання. Будь-який твір на санскриті або на іншій мові, пов'язаний з релігією і вірою, вважається священним і входить до індуїстської традиції.

10.4.1. Веди

До переліку священних текстів індуїзму передусім входять Веди, Брахмани і Упанішади. З самого початку вони були доступні лише тим, хто пройшли обряд освячення. До цього часу Веди вважалися привілеєм, власністю лише брахманів, хоча практична ритуальна потреба в цих текстах відійшла в минуле разом із стародавніми формами жертвоприношень, на відміну від брахманістської літератури.

10.4.2. Веданта

Індуїзм доступний усім, в тому числі і жінкам, представникам різних каст. Для повного і глибшого розуміння ведійських текстів створювались додаткові твори. Як правило, їх авторство приписувалось стародавнім мудрецам. Такі тексти названі Веданта і частково стосувались різних галузей ведійського знання: фонетики, граматики, ритуалістики, етимології та інших.

10.4.3. Сутри

Пізніше до них були приєднані так звані сутри – досить короткі тексти за кількістю стародавніх дисциплін. Сутри були розраховані на передачу в усній традиції і призначені для вивчення напам'ять. Наставник-гуру супроводжував читання сутр своїм коментарем, без нього сутри часто були незрозумілими. Стиль сутр зберігався незмінним і продовжував існувати навіть тоді, коли тексти стали записуватись і необхідність вивчення їх напам'ять уже відпала. З усіх проміжних дисциплін найважливіше значення для індуїзму мала ритуалістика, якій було присвячено велику кількість сутр (шрауги-сутри описували урочисті ритуали жертвоприношень; грихья-сутра – найрізноманітніші домашні обряди; особливо важливими були дхарма-сутри, тобто тексти, які викладали дхарму – основні закони життя і щоденної релігійної обов'язковості «двічі народжених»).

10.4.4. Шастри

Пізніше на зміну сутрам прийшли шастри. Шастри – це тексти з різних галузей знання. Більшість із них написана на початку нашої ери і збережена у віршованій формі, адже так їх легше запам'ятати. Традиція віршованої форми навчальної і наукової літератури довго зберігалася в Індії і навіть пережила середні віки. Зазвичай шастри спрямовувалися до певного авторитету, який відкривав людям якусь мудрість. Найбільш впливовими були дхарма-шастри, які викладали основні заповіді індуїзму і основи поведінки. Серед дхарма-шастр найпопулярнішою була Манава-дхарма-шастра, або «закони Ману» – прародителя людського роду в індуїстській традиції. Закони, які стосуються різних сторін життя людини в суспільстві, містять приписи для каст, общин, окремих осіб і стосуються релігійних питань. Індуїстська традиція і нині охоче посилається на це джерело, цінуючи його популярні афоризми.

До священної літератури входять також епічні поеми «Махабхарата» (*Бхагаватгіта*, або *гіта*) і «Рамаяна», пурани, численні гімни і релігійні вірші, трактати з різних питань релігії і філософії індуїзму.

10.4.5. Епос. Філософські тексти Махабхарати

Індійський епос колосальний за обсягом й унікальний у багатьох аспектах. Епічні добутки «Рамаяна» і «Махабхарата» шануються як священні книги індуїзму. Протягом століть вони сприяли виробленню релігійно-філософських ідеалів і принципів, їхню роль можна порівняти з роллю Нового Завіту в християнстві.

В епосі відбитий ранній етап формування власне індуїстської міфології, що виросла на давньоведійському ґрунті, і деякі віки в процесі становлення індуїзму. Сюжетний хід і характери головних персонажів визначає саме міфологія, запам'ятавши епос і різні грані релігійного мислення.

Епос існував в оточенні безлічі священних текстів, що не могли не впливати на нього не тільки духовно, а й текстуально. В епічне оповідання вставлено філософські й етичні доктрини. У ньому зустрічаються постулати всіх ортодоксальних шкіл і згадки про деякі неортодоксальні погляди. Власне філософські тексти «Махабхарати»: Мокшадхарма, Нараянія, Анугіта, Книга Санатсуджати.

У 6-1 книзі «Махабхарати» поміщена Бхагавадгіта – текст, від розуміння якого залежить розуміння індуїзму. Це релігійно-філософське наставлення у вигляді бесіди Арджуни, одного з п'яти братів Пандавів, головних епічних героїв, і його візника Крішні, за скромною зовнішністю якого ховається могутній бог Вішну, котрий зійшов на землю, щоб відновити дхарму, що похитнулася.

10.5. ЕТИКА ІНДУЇЗМУ

10.5.1. Приналежність до каст

Сам факт того, що в гіті обговорюється питання про виконання кастових обов'язків, вказує на те, що навіть дві тисячі років тому система каст мала своїх критиків. Це буддисти, чарваки, джайністи. Таким чином, можна стверджувати, що кастова система стала етичним питанням задовго до того, як в Індії Арья Самадж, Ганді побудували сучасну конституцію Амбхеукар, піддали критиці кастову дискримінацію

У відповідності з індійською конституцією система каст була обголошена поза законом. Конституція також забезпечила безправним класам, яких раніше називали «недоторкани», рівні права в деяких галузях, наприклад в освіті.

«Недоторканість» – це ще одне етичне питання, яке виникло з кастової системи. «Недоторканими» називали тих чоловіків і жінок, які знаходилися поза індуською структурою варн і яких постійно зневажали через їх походження і вид діяльності. Індійська конституція запропонувала вважати таку практику, яку Ганді охарактеризував як «злочин проти людяності», незаконною. Було декларовано рівне для всіх право на працю і освіту, але утиски продовжуються і донині.

10.5.2. Становище жінки

Жінка – це ще одне етичне питання, значення якого останнім часом зросло, хоча індуїзм протягом своєї довгої історії був свідком різних змін у ставленні до жінки. Було б неправильно уявляти індуїзм як релігію, яка завжди була одна й та сама. Такий погляд далекий від реальності. Вчені в своїх дослідженнях схильні поділяти питання про становище жінки в індуїзмі на три періоди: від найдавніших часів приблизно до III століття до нашої ери; довгий проміжний період, який тягнувся до XIX століття і в якому мало що змінювалося; період нового часу. Існують деякі свідчення про те, що жінки у ведичну епоху

проходили обряд отримання священної нитки, упанаяну, і під кінець вивчали веди з гуру. Справді, в брихадараньяка-упанішаді є свідчення про жінку-філософа, Гаражі Вакакнаві, яка ставила питання відомому вчителю Яджанавалькє, який, за деякими джерелами, був автором доктрин йоги. У цьому самому творі є свідчення, як Яджанавалькє настановляє свою дружину Майтрею у питаннях про природу душі. Також там подається ритуал для забезпечення народження вченої дочки. Ці і ще багато інших свідчень говорять про те, що жінка відіграла велику роль у тій традиції, яка стала індуїзмом. Але фактом залишається те, що були обмеження жінок, пов'язані з їх походженням (арійські і доарійські звичаї). Ставлення до жінки було подвійне. З одного боку, жінка мала вшановуватися як Лакшмі, чії сльози могли зворушити навіть тирана. Але в «Рігведі» йдеться про те, що жінка також мінлива, непостійна. «Махабхарата» зображує жінку як спокусницю. До появи «законів Ману» (це приблизно триста років до нашої ери) ця подвійність вирішилася не на користь жінки. Ману стверджує, що жінки мають бути захищеними: батьками, потім чоловіком, а в кінці, якщо це необхідно, то синами. Ці закони встановлювали також, що жінка має коритися своїм захисникам.

Історія проміжного періоду – це історія утисків жінок, хоча існує доволі прикладів і протилежного. Коли великий філософ IX століття Шанкара вів дискусію з Манданамішрою, то жінка останнього виступала в ролі судді. Проте становище жінки різко погіршилося, в буддизмі до IV століття навіть жіночі монастирі вийшли зі звичаю. В індуїзмі нормою ставали дитячі шлюби, а з ними і нехтування освітою для дівчат; церемонія отримання священної нитки ставала формальністю, і дівчата не отримували мудрості Вед, займаючись з гуру. Фактично стало можливим поставити дівчат на один рівень з пудрами, які не мали особистої священної нитки, а їх становище повністю залежало від родичів чоловічої статі або від чоловіка.

Фактор, який також вплинув на пониження ролі жінки в індуїстській традиції, – концепція ритуального зневаження. У відповідності з цією концепцією жінка стає періодично нечистою через місячні цикли. При контакті такої жінки зі стравою ця страва стає нечистою, аналогічно і при контакті з людьми. Навіть у наш час є гуру, який не дозволяє жінці дивитися на нього, і жінка має обернутися спиною до такого гуру, щоб його не осквернити.

Прихід ісламу, а з ним і ізоляція жінки, в тому числі і з індуських родин, ще більше принизили статус жінки. Останнім часом відбулися певні зміни. Індійські реформатори, такі як Рам Мокай Рой і гуру Свами Нарайян, виступили проти абортів, які здійснювалися в тих випадках, коли відомо, що народиться дівчинка. Реформістські рухи збудували ряд шкіл для дівчат, де, правда, основна увага зверталася на ведення господарства, а не кар'єру. Також цей рух виступав проти дитячих шлюбів.

Індуїстські феміністки посилаються на ранній період в індуїзмі, тим самим заявляючи, що хочуть повернути той статус, який жінки мали колись. Вони також по-своєму інтерпретують такі міфи, як міф про історію Рами і Сіти, підкреслюючи роль жінки у величчї сил і мужності. Однак браміні вчать, що лише хлопчики можуть проходити ритуал отримання священної нитки, здійснювати похоронні обряди і щорічні поминальні церемонії в пам'ять про померлих. Син посправжньому вибраний, на відміну від дочки. За таким станом речей стоять серйозні економічні причини, які не завжди можуть бути правильно зрозумілі. Син залишається зі своїми батьками, Він – їх єдина підтримка на старості в суспільстві, де виплата пенсій – рідкість. Дочка йде до дому чоловіка. Жебрачки по-старому дякують тим, хто дає їм милостиню: «Нехай благословить вас бог синами». Індуїстським жінкам треба пройти довгий шлях, перш ніж ті ідеали, які, на їх думку, існували у ведичному періоді, стануть реальністю нинішнього дня.

Часто трапляється «смерть від посагу», коли молода заміжня жінка таємним способом помирас в домі батьків її чоловіка через те, що посаг був недостатньо або неповністю виплачений. Це вказує на більш низьке становище жінки по стосовно чоловіка. Необхідне було втручання індуїстського парламенту, який у 1994 році заборонив використання амніосинтезису і ультразвуку для визначення статі зародка. В останні роки відсоток абортів, зроблених з метою позбутися зародка жіночої статі, став настільки високим, що необхідне було введення в дію законодавчого акта. Цей законодавчий акт прийнято, щоб нагадати про те, яке низьке становище в суспільстві займають жінки. Деякі індуїсти твердо переконані, що індійський уряд не має права втручатися в такі справи, оскільки звичаї носять чисто релігійний характер і тому уряд не має права їх змінювати.

10.5.3. Медична етика

Медична етика індусів багато в чому відрізняється від кодексу честі західних медиків. Для більшості індусів питання про те, коли зупинити апарат життєзабезпечення, абсолютно нереальне, як і операція з пересадки органів. Однак безліч бідних людей погоджуються залишитися з однією ниркою, звичайно, за гроші, щоб задовольнити потреби Заходу. Контроль за народжуваністю поширений в теоріях і нерідко застосовується на практиці. Індія значно знизила рівень народжуваності, однак слід пам'ятати, що в країні, де лише незначна частина населення може скористатися системою пенсійного забезпечення, гарантія забезпечення старості для батьків полягає в тому, щоб мати якомога більше синів, які будуть про них піклуватися. Але на плакатах в Індії можна побачити зображення батька і матері з сином та дочкою під гаслом «Щаслива сім'я – це сім'я з двома дітьми». Треба мати мужність, щоб використовувати це гасло тоді, коли хтось із двох дітей піде в іншу сім'ю, щоб підтримувати тамтешніх батьків. Аборт законодавчо дозволено і прийнято індусами як засіб переривання небажаних вагітностей і засіб контролю за народжуваністю. В індійському суспільстві самогубство ніколи не вважалося неправильним вчинком, воно частіше розглядалося як акт релігійного достоїнства, кінцевий акт аскетизму. Але є випадки, що його не виправдовують, якщо це спосіб уникнути страждань. Вбивство з жалю неприйнятне, але вживання опіуму для полегшення болю рано чи пізно призводить до смерті.

10.5.4. Ставлення до наркотиків і алкоголю

Більшість індуїстів не виправдовують вживання наркотиків, таких як героїн або крек (бікарбонат кокаїну у вигляді твердих кристалів, його нагрівають і вдихають як стимулятор. Вперше з'явився в Сан-Франциско на початку 1980-х років. До цього наркотику людина швидко звикає), але, з іншого боку, в деяких індуських групах завжди існувала традиція вживання галюциногенів для підсилення духовного пізнання. Для цієї мети часто використовувався канабіс (канабіс – це гашиш, який приготовлений таким чином, що його силу порівнюють з марихуаною – так званим гашишем Західної півкулі). Із гашишу виготовляють сигарети, а інколи жують, як ганджу. Ганджа – це менш активна форма канабісу, оскільки для її приготування використовують і листки, і стебельця, і квітки коноплі, а не лише її смоли. Найслабшу

наркологічну дію має бхалг (листки коноплі), який використовують як напій.

Алкоголь присутній в житті індусів. У «Рігведі» згадується сома – особливий п'янкий напій. Рослини, з якої його виготовляли, більше не існує. Алкоголь і його виготовлення вважаються осквернюючими, але заборона вживання алкоголю в деяких індійських штатах має свою соціальну приховану причину і не пов'язана з релігійними віруваннями чи уявленнями.

10.5.5. Здоров'я і праця

Про аскетизм уже згадувалось неодноразово. Попри його значення, багато уваги приділяється багатству, артхе, дозвіллю (камі). Це достойні цілі життя. Однак людина не має ставати рабом подібних цілей. Саме існування четвертої життєвої стадії служить нагадуванням про те, що багатство має обмежену цінність і до того ж воно має бути зароблене чесним шляхом і відповідною кастам приналежною працею. Традиційно брамін не може бути лікарем чи солдатом, оскільки ці заняття пов'язані з зіткненнями з кров'ю, але сьогодні брамінів можна виявити на будь-яких постах і в будь-яких галузях діяльності, хоча низький статус м'ясника стримує їх від того, щоб стати продавцями м'яса.

Оскільки індійська армія складається з добровольців, то важко визначити, наскільки важливо зрозуміти поняття пацифізму для більшості індусів і чи відіграє відповідну роль чистота і прагнення уникнути осквернення або ж усвідомлення присутності бога в кожній людині, як це було з Ганді. Більшість ортопедичних лікарів – браміні. Найімовірніше, ті індуси, які дуже збентежені ритуальною чистотою, миють і одягають чистий одяг, як тільки повертаються з роботи додому, якщо вони працюють в умовах, які можуть викликати ритуальне осквернення, як це має місце в містах.

10.5.6. Турбота про бідних

Це питання слід розглядати з двох причин: по-перше, на Заході люди часто думають, що магі Тереза піклувалась про індуських бідняків. Насправді є багато індусів, які проявляють увагу до експлуатованих і вбогих. По-друге, ходять чутки про індусів, які не допомагають бідним і через це несуть своє ярмо – карму. Це своєрідне протистояння Божій волі, що потягне за собою жахливі наслідки. Ми маємо визнати, що завжди існували люди, які посилалися на волю Божу,

звільняючи себе від необхідності допомагати іншим людям, звичайно, самі забезпечені. Насправді турбота про знедолених – це достойний акт, який може принести кармічну користь тим, хто його чинить.

Проти перестороги про втручання в карму свідчить факт існування в індуїзмі вчення про соціальну відповідність. Людина має піклуватися про велику сім'ю і про бірадарі (інструмент самоуправління всередині каст, може бути сформований головами сімей однакового походження. Це група всередині каст, яка об'єднана походженням і родом занять. Ті індуси, які наймають слуг, часто побатьківськи піклуються про них). На Заході «слуги» – поняття, яке давно відійшло у минуле, в той час як в Індії шкільні вчителі можуть наймати слуг, принаймні на півдня, навіть якщо не мають достатньо грошей, щоб купити собі автомобіль. Заробітна плата низька, технічні новинки дорогі. Пропозиція роботи бідному як мийнику чи пральні – це акт соціальної відповідальності в країні, де не існує допомог із безробіття і практично немає пенсій. Не запропонувавши їм роботу, можна бути звинуваченим у жадібності, а індусам потрібно бути душевно щедрими людьми. Часто мати слугу означає проявити піклування і про сім'ю слуги, і до певної міри включити людей з цієї сім'ї в свою сім'ю, допомогти їхнім дітям здобути освіту. Коли хтось захворів, то рахунок від лікаря оплачує роботодавець.

10.5.7. Про вчинки індусів

За традицією індуси вірять, що є п'ять нерозумних проступків, які вони не мають чинити:

- вбивство вченого брахмана, бо це спроба допомогти невігластву проти мудрості і знання;
- вживання алкогольних напоїв, особливо міцних, бо це затуманює їхній розум;
- крадіжка золота;
- неповага до гуру і його дружини;
- дозвіл задуманого аборту.

В минулому ці п'ять вчинків означали загрозу благополуччю, а відтак і державному устрою.

10.6. МОДЕРНІЗАЦІЯ ІНДУЇЗМУ

Індуїзм, який ввібрав у себе відбиток багатьох особливостей національної культури і психології індійців з їх способом життя,

характером мислення, цінностями, орієнтаціями, включаючи кінцеву мету – звільнення (мокша), завжди вирізнявся поміркованістю, терпимістю і акцентом на інтроспекцію. На противагу цьому ісламу притаманні нетерпимість, культ віри і сліпе підкорення авторитету. Таким чином, історія розпорядилася так, що іслам, як офіційна релігія спочатку Делійського султанату, а потім імперії Великих Моголів, вступив у тісну взаємодію з індуїзмом. Внутрішня сила і цілісність ісламу в поєднанні з воєнно-політичним пануванням завойовників і економічною політикою, яка спрямована на підтримку мусульман, зіграли визначну роль у зміцненні ісламу в країні індуїзму. Цьому сприяли і терпимість індуїзму з його аморфністю, і навіть схильність до інтроспекції з підкресленим нехтуванням стосовно соціально-політичної сфери. Крім того, був ще один фактор, який сприяв поширенню ісламу. Для більшості індійців вирішення цього питання було пов'язане з проблемою каст. Мусульманська ідея всезагальної рівності людей перед Аллахом була досить привабливою, через це найнижчі касты також охоче приймали іслам. В результаті взаємодії цих факторів – політичного, економічного, соціально-правового та ідейно-культурного – на більшості території Індії в I тисячолітті не укорінилось мусульманство, яке стало офіційною ідеологією пануючого класу.

Індуїзмом називається витворена і закорінена в Індії релігія цього краю. Індуїзм відрізняється від інших релігій передусім у трьох важливих пунктах:

– його початок в імлі часу праісторії не має постаті засновника. Передарійські елементи поєдналися у релігійному мисленні із релігійними арійськими формами. Тому ця релігія донині справляє враження радше аісторичної (позаісторичної);

– визнавцем індуїзму людина стає від народження, не через якесь додаткове рішення, наприклад через особисте навернення або за бажанням батьків щодо своїх неповнолітніх дітей. У цьому значенні індуїзм не є у своїй основі ані емісійною, ані світовою релігією. Мабуть, у своєму ставленні до конкретного життя, в конкретних ситуаціях історії він відкритий для прийняття нових і додаткових аспектів. Сьогодні індійська релігія здобула світове визнання не через власну організаційну акцію, а через поширення тих ідей і практик, які не пов'язані з національною приналежністю, а також останнім

часом через спільноти, які виходять назустріч західному спрямуванню до суспільно усвідомленої приналежності;

– Індуїзм постає як релігія без догматів, що може толерувати низку суперечливих між собою теоретичних інтерпретацій, оскільки основний «догмат», який полягає у містичному здійсненні всіх речей у єдності, що лежить в основі всього і обіймає все, не може бути через це дискусійним.

Однак приналежність до індуїзму, не беручи до уваги приналежності через народження, обумовлена кількома вимогами. Отже, межі індуїстичної ментальності можна окреслити таким чином: через визнання «Вед» за канонічний збірник основних індуїстичних об'явлених творів; через визнання суспільного порядку, визначеного кастами. Виділяють досить умовно такі етапи становлення індуїзму:

1. Ведизм, або старший брахманізм, період між XII-IX ст. до н.е., в якому постали основні до сьогодні тексти індуїзму – «Веди» та їхній збір;

2. Брахманізм, у вужчому значенні, це період (бл. X-VIII ст.), в якому «Веди» в теорії і культурній практиці були піддані своїй значній інтерпретації представниками найвищих каст (брамініми).

3. Індуїзм V ст. до н.е. – період, коли остаточно сформовано Упанішади. В цей час виникають великі посткласичні епоси «Магабхарата» з *Бгагаватгітою* та *Рамаяною* відбувається – подібно до того, як у часи західноєвропейської середньовічної схоластики – формування великих філософських систем Індії.

10.7. ДЖАЙНІЗМ

Джайнізм – релігія, яка виникла в VI ст. до н.е. в Індії та, на думку послідовників, була передана їм із далекого минулого 24 пророками-вчителями, першим із яких був Рішабха, а останнім – Джина (переможець, той, хто переміг карму, звільнився від сансари). Поширення джайнізму обумовлено релігійною реакцією на кастовий лад, освячуваний індуїзмом. Тому джайнізм заперечує станovo-кастову систему і визнає, що врятуватися, звільнитися від карми, переродження можуть усі незалежно від кастової належності. Водночас він ніколи не виступав активно проти варн і каст. Джайнізм заперечує брахманський пантеон богів і жертвоприношення, відкидає авторитет Вед, виступає проти брахманських обрядів і панування брахманів, заперечує існування світової душі та бога як творця і спасителя.

Міфологія джайнізму містить безліч богів, розподілених на класи і підкласи, але центральне місце у вченні посідає визнання у світі двох споконвічних начал – духовного й тілесного. Животворне начало – душу – мають усі предмети, але лише людина може подолати карму, що прив'язує душу до тіла.

Джайнізм учить, що весь матеріальний світ є зло, тому людині слід звільнитися від нього. Особливо великим злом є негідне життя. Тому сенсом життя для послідовника є спасіння, врятування душі, досягнення ним нірвани. Для цього треба вірити у пророків, розуміти їхнє вчення, самовдосконалюватися, суворо дотримуватись установлених правил поведінки: не вбивати, не обманювати, не красти, не перелюбствувати, бути поза шлюбом, не бути користолобним.

Особливе значення надавалося нормі **ахімса** – не вбивати нічого живого, бо, за вченням джайнізму, вічних душ стільки, скільки є живих істот і навіть більше, з огляду на духовність окремих предметів. За ахімсою («не вбивай») не можна вбивати навіть комах.

Култ у джайнізмі проводиться урочисто, пишно і зводиться до поклоніння Джині, як божеству, його учням. При цьому декларуються священні тексти (мантри), здійснюються масові сповіді. Богослужіння проводять у грандіозних храмах із розкішно оформленим інтер'єром.

Джайнізм зберігся в Індії дотепер. Його послідовниками є в основному заможні міщани, представники торгово-промислового капіталу.

10.8. СИКХІЗМ

Сикхізм (від санскр. сікх – учень) – одна з національних релігій Індії. Склався наприкінці XV – на початку XVI ст. і являв собою окрему течію в індуїзмі. Ця релігія поширена серед сикхів – етнічної групи населення Індії. Сикхізм було засновано Нанаком (1469-1539), сином дрібного торговця з касты кшатріїв. Він народився у Пенджабі. Нонак розробив усі положення сикхізму. На наш час основні положення віровчення сикхізму залишилися незмінними. Засновник сикхізму багато зробив для пропаганди своєї релігії. Нанак відвідав Мекку, Медину, Багдад, мандрував Індією, де знайшов послідовників. Основна мета нового вчення Нанака – це об'єднання мусульман та індуїстів. З ісламу він запозичив ідею про те, що Бог – це добро і любов, що слід прагнути до злиття з Богом під керівництвом настав-

ника – гуру. Таким гуру в очах його послідовників і вважався сам Нанак. Бог для віровчителів сикхізму був реальністю, і потреби доводити його реальне існування не було.

Основні ідеї сикхізму викладені в книзі «Грантх Сах-іб», що зберігається в головній святині сикхів – Золотому храмі Амритсара.

Сикхізм учить, що всі люди рівні перед Богом, незважаючи на кастове становище людини. Виступивши проти каст і брахманів з їхніми ритуалами, проти аскетизму, Нанак увів принцип спільної трапези та спільної кухні, де всі їдять щось одне і поряд один одного у храмах. Проповіді гуру і його послідовників були сприйняті населенням Пенджаба.

Пізніше виникла секта сикхів, вплив якої на населення посилювався. Сикхи суворо дотримуються традицій одягу, не стрижуть волосся і не голять бороди, не палять, вшановують священну книгу «Сахіб Грантх», де викладено погляди Нанака і його учнів. З XVII ст. серед сикхів поширився обряд посвячення в бойові дружини. До існуючих правил не підстригатися додавалася необхідність носити бороду, короткі та зручні для бою штани, у волосся вставляти гребінь, мати короткий меч і бойовий браслет. На початку XVIII ст. сикхи домоглися успіху в створенні незалежної від монголів держави у Пенджабі, яку скасували англійці 1949 р.

Від кінця XVIII ст. сикхи почали помітно еволюціонувати в бік індуїзму. У храмах ставилися ідоли. Але індуїсти продовжували вбачати в сикхах окрему релігійну течію.

У наш час сикхи – досить активна етнічна релігійна спільнота, яка має вплив на політичне життя сучасної Індії.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

БРАХМА (основа – «брахман») – в індуїстському пантеоні бог – творець світу, який відкриває тріаду верховних богів індуїзму (Тримурті).

БХАКТІ (санскр. – прихильність) – в релігійно-філософській традиції індуїзму прив'язаність, прихильність, відданість та співпричетність Богам.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

- Яке походження і характер вірувань в релігії індуїзму?
- Розкрийте зміст релігійно-філософських засад індуїзму.

– Назвіть і охарактеризуйте основних богів індуїзму та в яких псалмах і епічних поемах вони оспівані?

– Які основні функції уособлюють індуїстські боги, що складають «Тримурті»?

– Назвіть характерні риси шиваїзму як напрямку індуїзму.

– Дайте характеристику вішнуїзму як напрямку індуїзму.

– Як індуїзм трактує потойбічне загробне життя?

– Розкрийте зміст поняття «реінкарнація».

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

Індуїзм: особливості віровчення і культу.

Походження і поширення індуїзму.

Релігійно-філософські засади індуїзму.

Культурна практика індуїзму.

Модернізація індуїзму.

ЛІТЕРАТУРА

Альбедиль М.Ф. Индуизм. – СПб., 2000.

Васильев Л.С. История религий Востока. Учебное пособие для вузов. – М., 2006. – С. 511-547.

Гусева Н. Индуизм. История формирования. Культурная практика. – М., 1977.

Для детей энциклопедия. Религии мира. Т. 6, ч. 1. – М., 1999. – С. 410-548.

Древо индуизма. – М., 1999.

Ильин Г. Религии древней Индии. – М., 1959.

Индийская философия. Тексты. – М., 1981.

Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словар. – М., 1996.

Индуизм: Традиции и современность. – М., 1986.

Каниткар (Хемант) В.П., Оуен Коул. Индуизм. – М., 1999.

Лубський В.І. Історія релігій. – К., 2002.

Лубський В.І. Релігієзнавство. – К., 2002.

Ходьков Л.П. Релігієзнавство. – Львів, 2000.

РЕЛІГІЇ КИТАЮ

ТЕМА 11: КОНФУЦІАНСТВО

11.1. ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОНФУЦІАНСТВА

11.1.1. Природно-історичні особливості Стародавнього Китаю

11.1.2. Конфуціанство і традиційна китайська культура

11.2. КОНФУЦІАНСТВО ЯК ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНА СИСТЕМА

11.2.1. «Вчитель десяти тисяч поколінь»

11.2.2. Конфуціанський канон

11.2.3. Особливості конфуціанського культу

11.3. КОНФУЦІАНСТВО – ДЕРЖАВНА РЕЛІГІЯ КИТАЮ

11.4. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ КОНФУЦІАНСЬКОГО ВЧЕННЯ

11.4.1. Соціальний ідеал Конфуція

11.4.2. Соціальний порядок за Конфуцієм

11.4.3. Культ предків і норми «сяо»

11.4.4. Культ сім'ї та клану

11.5. СИСТЕМА ВИХОВАННЯ І ОСВІТИ

11.1. ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОНФУЦІАНСТВА

11.1.1. Природно-історичні особливості Стародавнього Китаю

З усіх країн земної кулі Китай може похвалитись найдавнішою цивілізацією. Це, по суті, єдина велика держава древності, закони якої пережили всі переміни і протистояли всіляким впливам, які могли б послабити їх національні риси.

Природа відгородила Стародавній Китай від найближчих вогнищ цивілізацій непрохідним Тибетом і велетенською пустинною Гобі. Проте ще надійніше ізолювали стародавніх китайців від цивілізацій світу незліченні кочові народи й племена, які широкою смугою оточували Китай. Вирватись із цього етнічного оточення китайці зуміли лише наприкінці своєї стародавньої історії.

Китай – гірська країна. Його західна частина займає 80% території країни. Це гори і нагір'я, де затяжна і сувора зима та коротке спекотне літо і де не вистачає опадів для розвитку землеробства.

Східний Китай, навпаки, долинний, має значно м'якший клімат, багатшу флору і фауну.

Стародавні китайці належали до однієї монголоїдної раси, але їхній етнічний склад був неоднорідний, бо китайська народність формувалась в умовах тісних контактів місцевого населення з тунгусами, манчжурами, монголами, тибетцями та іншими.

Найстаріші археологічні і письмові джерела, які стосуються релігії Китаю, датуються другим тисячоліттям до н.е., тобто періодом *Шаньської (Іньської)* династії, часом панування племені шань (інь). То був період зародження примітивної патріархально-рабовласницької держави, де ще міцно трималися родові відносини. З того часу збереглося чимало гадальних костей: ребра тварин і черепахові панцирі, що були знайдені (починаючи з 1899 р.) біля села Сяотунь, району Аньян, Хенанської провінції, де колись був центр Шаньської держави. Кісток знайдено більше 100 тисяч. Близько 30 відсотків з них покрито древніми китайськими ієрогліфами, які важко підлягають дешифруванню. Надписи в основному короткі і містять в собі запитання, на котрі гадаючий хотів отримати відповідь. Запитання стосуються землеробства, погоди, війни, полювання, жертвоприношень тощо. Очевидно, лопатку або панцир черепахи, із надписом чи без нього, кидали в вогонь, і тоді жрець-гадальник за формою утворених тріщин давав відповідь (цей спосіб і нині відомий багатьом народам Азії). В надписах часто згадується «бог» (ді або шанді), до якого, певне, й були звернені запитання.

Поряд із цими вже сформованими уявленнями про божество зберігались, очевидно, й більш архаїчні тотемні вірування. З текстів пізнішого походження вчені роблять припущення, що шань вважали своїм тотемом птаха сюаньняо (можливо, ластівку). Один із чільних дослідників у цій галузі Г.Г. Стратанович виявив у цих першоджерелах цілий ряд доказів тотемістичних вірувань древніх китайців. На тих самих гадальних кістках, наприклад, зустрічаються надписи із тотемними назвами родів: рід собаки, рід коня, рід вівці. Тотемами були, очевидно, і тварини, і рослини – згодом вони фігурували у фольклорі, в релігійній символіці.

Стародавні китайці створили своєрідну релігію, в яку потім адаптували більш пізні релігійні вчення (конфуціанство, даосизм, буддизм). Але деякі відомості про цю найдавнішу релігію збереглися.

У давнину китайці обожнювали природу. Світ для них був наповнений божествами, які жили в кожному рівчаку, хмарці, на горі, у кожній будівлі тощо. Створення міфів у Давньому Китаї було досить своєрідним – ми зустрічаємо тут мало імен богів та міфологічних сюжетів, більшість переказів осмислено вже в сиву давнину як історію начебто реальних імператорів і правителів. Так, у найдавнішій китайській літературі (XII ст. до н.е.) змальовано царів-мудреців Йо, Шуня та Юя, котрі буцімто дали людям закони, навчили будувати на ріках греблі тощо.

Маємо також відомості про існування жреців-професіоналів, причому різних спеціалізацій: *бу* – гадальники, *ши* – ті, що вели записи про погоду, *у* – ворожбити, *чжу* – богомольці або ті, що приносять жертви.

На релігійних віруваннях і обрядах інців різко відбилось класове розшарування. Померлих князів і царів ховали з великою пишністю, поряд із ними в гробницю клали тіла вбитих (принесених у жертву) рабів. Та все ж загалом про релігію шань-інь відомості маємо дуже незначні.

Спочатку в Китаї існувало уявлення про багатьох богів. З часом з'являється віра в одного бога. Небо – *Шанді* – було найвищим божеством, яке керувало усіма духами, що діяли в природі. Голова суспільства – імператор – вважався Сином Неба (Тянь-цзі), бо отримував владу від Шанді. Тільки імператор у Китаї мав право вбиратися в одяг жовтого кольору – кольору сонця. Центром ансамблю, де жив імператор, був храм Неба. Жертви Шанді приносилися особисто імператором.

Набагато більше нам відомо про релігії наступного періоду життя Китаю – *Чжоуського* (1122-255 рр. до н.е.). Плем'я чжоу витіснило плем'я інь і створило більшу і могутнішу державу на основі більш розвинених суспільних відносин. До того часу вже сформувалась робовласницька знать окремих князівств, яка завдавала утисків народові. Знатні роди боролись між собою і не завжди визнавали владу чжоуського царя. Поступово розвивалась писемність. Виділився прошарок освіченого служилого чиновництва. Власне саме серед цього прошарку, котрий монополізував не тільки управління князівствами, а й писемність і всю культуру, і почали близько середини першого тис. до н.е. складатись політичні, філософські і релігійно-етичні системи.

В їх числі були і матеріалістичні вчення, котрі якоюсь мірою відображали практичні потреби чиновництва. Із цих матеріалістичних вчень особливо відомі погляди *школи фацзя* (законників) на чолі із Хань Феєм (III ст. до н.е.).

Проте деякі філософські системи, які виникли в епоху Чжоу, навпаки, стали основою для розвитку релігійних вчень, котрі стали згодом державними релігіями Китаю. Тут мається на увазі конфуціанство і даосизм.

11.1.2. Конфуціанство і традиційна китайська культура

Знайомство з поглядами таких засновників політичної філософії старого Китаю, як Конфуцій, Лао-цзи, Мо-цзи, допомагає нам глибше проникнути в заповідні місця китайської цивілізації, ознайомитись із змістом учень, вплив яких на історію китайського суспільства, на психологію, мислення і норми поведінки китайців був тривалим і стабільним.

Процес формування китайської народності, її культури та релігії супроводжувався в VI-V ст. до н.е. гострою ідейно-філософською полемікою навколо питання про оптимальні шляхи розвитку суспільства й держави. В ході полеміки викристалізувались чотири головні суспільно-політичні, морально-етичні вчення, які істотно вплинули на ментальність народу, напрям історичного розвитку суспільства і держави.

В давньому Китаї існували різні школи *етико-політичної філософії*, які відрізнялися одна від одної різними підходами до вирішення проблеми про характер і сутність людської особистості, її місця в суспільстві і державі, до питання про відносини особистості і держави, про роль духовної культури в житті суспільства і держави. Саме ці проблеми і методи їх вирішення становили головний зміст суперечок і дискусій, що розгорталися в давні часи між представниками різних філософських шкіл, в епоху, коли «розквітали всі кольори і суперничали всі школи».

Загальною рисою давньокитайських філософських шкіл, які вели між собою гостру полеміку, була їхня політична спрямованість, прагнення організувати життя китайського суспільства на раціональних, справедливих началах, які кожна школа розуміла по-своєму. Погляди китайських філософів були звернені не стільки до природи, скільки до людини, суспільства, держави; їх цікавили не стільки

таємниці навколишнього світу, скільки питання раціонального влаштування і перевлаштування суспільного механізму.

Всіх їх, навіть тих, хто проповідував недіяння, ескапізм, об'єднувало активне начало. Для всіх них було характерне прагнення переробити існуючий світ і в основу організації людства покласти ті принципи, які здавались їм найбільш доцільними.

Які загальні риси ментальності давнього населення Китаю?

Китайці і в давнину були працьовитими та невибагливими до умов життя. Найважливішими життєвими цінностями вони вважали «п'ять проявів щастя»: *довголіття, багатство, міцне здоров'я й духовне вмиротворення, кохання і можливість спокійно померти в рідній домівці*. Китайці бажали один одному прожити «десять тисяч років» чи, в гіршому випадку, «тисячу осей», виховати десяток-півтора синів і не менше внуків.

Серед усіх різноманітних ідейно-політичних течій давнини найбільш помітний слід в історії Китаю залишило **конфуціанство**.

11.2. КОНФУЦІАНСТВО ЯК ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНА СИСТЕМА

В конфуціанстві існує ряд своєрідних і унікальних рис.

По-перше, Бог чи боги не є головними об'єктами поклоніння. Вони існують як абстракти «Небо» і Бог «Шань-ді» (небесний владика), але відіграють другорядну роль.

По-друге, відсутні вчення про загробне життя, відплату, рай і пекло, кінець світу тощо. Головні події відбуваються в світі живих, а не в світі мертвих.

По-третє, повністю відсутній інститут жерців або професійних священнослужителів. Культурні функції виконували державний чиновник або голова родини.

Конфуціанство – давньокитайська *філософська школа*, а пізніше – найвпливовіша, разом із даосизмом і буддизмом, *релігійно-філософська течія* Китаю. Заснував її відомий вчений, філософ, релігійний реформатор Конфуцій – «Кун-цзи», «Куж-цю», «Кун Фу-цзи», «Кунг-Ксю».

11.2.1. «Вчитель десяти тисяч поколінь»

Про життя Конфуція в літературі Стародавнього Китаю розповідається досить докладно. Чимало в цих розповідях легендарного і вигаданого.

Про Конфуція і конфуціанство пишуть і говорять вже дві з половиною тисячі років.

Історична достовірність особистості Конфуція не підлягає сумніву. Китайці бачили в ньому не бога, а людину, але яка належала до розряду «шенів» – людей особливої, надлюдської мудрості, достойних священного стану імператора – «Сина Неба».

Перша і найбільш повна біографія Конфуція була складена батьком китайської історіографії Сима Цянем (145-90 рр. до н.е.).

Конфуцій народився в 551 році до н.е. в провінції Шань Дун в родині збіднілих аристократів. **Конфуцій** – латинізоване ім'я засновника релігійно-філософської течії Китаю Кун Фу-цзи (частіше Кун-цзи) – «Вчитель Кун». Справжнє ім'я його було Кун Цю.

Китайські хронологічні таблиці вказують, що народження Конфуція припадає на 21-й день 10-го місяця 20-го року правління царя Лінг-Ванга (мудрого царя), тобто в 551 році до н.е. (22.09.551 р. до н.е.). При народженні Конфуцію було дано ім'я Кісу (Пагорб) на знак пам'яті про пагорб, на якому молилась його мати.

Існують також деякі відомості про батьків Конфуція. Батько Шулянхе був начальником адміністративної одиниці – «1». В досить шанованому віці (66 років) він узяв собі третю дружину – юну Ян Чжи. Ця різниця у віці порушувала моральні норми стародавнього Китаю. Коли підійшов час пологів, Шулянхе і Ян Чжи відправились здійснювати молебень у печері глиняного пагорба, який, за віруваннями, мусів володіти магичною силою. Там і народився Конфуцій. Він мав також старших брата і сестру. Тобто Конфуцій народився у вельможній, але збіднілій родині.

Батько помер, коли Конфуцію було два роки (за китайським численням 3, це тому, що вони рахували від зачаття); мати – коли йому було 16 (17) років. Слід було починати самостійне життя. Перспективи були невеселі, оскільки як статус людини визначався її походженням. Оскільки Конфуцій не зміг зайняти місце батька, йому залишалось покладатись лише на власні сили. При цьому він мав хороші природні здібності.

У зв'язку з цим російський дослідник В. Малявін зазначає: «Батько «китайських церемоній» зовсім не відзначався дипломатичним тактом. Він абсолютно не вмів догоджати, лицемірити, інтригувати, очікувати слушного моменту, одним словом, робити все те, що

є необхідним для успішного просування до вершини влади. Його прямотушність, бездоганна чесність, сміливі судження разом із його, м'яко кажучи, дивною зовнішністю могли занепокоїти будь-кого з тих, хто захотів би йому протегувати».

Юнак був наділений природним розумом, здоров'ям і силою. Сима Цянь відмічав його зріст: «Кун-цзи був висотою в дев'ять чи і шість цуней (приблизно 1 м 91 см), всі називали його здорованем, і він відрізнявся від інших».

Юнак завзято займався самоосвітою. Про цей період свого життя він пише: «В п'ятнадцять років я зосередив усі свої думки на науці». В «Луньгої» можна знайти його власне зізнання: «Учитель сказав, що у мене не було перспектив на державній службі, тому я займався вивченням мистецтва».

Освіченим вважався той, хто досконало володів шістьма видами вмінь, або шістьма мистецтвами (лю і): *вмінням виконувати ритуал, розуміти музику, стріляти з лука, управляти колісницею, читати і рахувати* (знання математики).

Вже в молодості Конфуцій зумів достатньо добре оволодіти шістьма мистецтвами, але не припиняв удосконалювати свої знання аж до самої смерті. Він сам казав: «Я досяг своїх знань не від народження, а лише завдяки любові і цілеспрямованості до «володіння знаннями».

Величезну увагу Конфуцій приділяв музиці. На музику він дивився, як на один із коштовних дарів Неба, що поліпшує характер людини, дає чистоту і невпинну насолоду. Він казав: «Музиці легко навчитись: на початку гри всі інструменти повинні бути настроєні; у продовженні гри все повинно йти плавно, виразно; те ж саме і в кінці».

Як би там не було, Конфуцій дорожив музикою і ввів її в свою науку як засіб для пом'якшення народних емоцій. В одній із канонічних книг, складених Конфуцієм, сказано: «Бажаєте просвітитись – гарно вивчіть ... музику. Музика виражає і вимальовує нам союз неба з землею. З музикою і богослужінням в імперії не може бути чогось неможливого».

Численна література свідчить про Конфуція, що його перша діяльність називалась охоронець амбарів. Коли Сима Цянь говорив, що Конфуцію доводилось «вимірювати», то він хотів показати, що

діяльність молодого Кун-цзи була активною: доводилось весь час спілкуватись із землеробами і багато рахувати.

Конфуцій одружився в 19 років. Через рік у нього народився син – Бо. Луський правитель Чжоогун, напевно, в пам'ять про заслуги Шулянхе, послав Конфуцію зі слугою крупного коропа – символ побажання щастя юній сім'ї. Тому сина назвали Бо Юй (юй – риба, бо – старший із братів). Він розраховував мати ще дітей, але доля розсудила інакше.

У 27 років Конфуцій поступив на службу в головну кумирню помічником при здійсненні жертвних церемоній. Тут стало в нагоді знання ритуалів і музики. Конфуцій казав: «У тридцять років я став на ноги». Саме в цей вік він відкрив у себе вдома приватну школу – викладав і одночасно сам вивчав більш ґрунтовно звичаї і традиції Чжоуської династії.

До 35 років Конфуцій досконало оволодів умінням розуміти музику. В цей вік також він став відомим як спеціаліста з організації системи держави і суспільства.

«В (40) років, – говорив Конфуцій, – я перестав сумніватись». Тим самим він хотів підкреслити, що до 40 років оволодів усіма необхідними знаннями.

Він знову відкриває приватну школу, набирає учнів з різних соціальних верств. Вчитись приїжджали з найбільш віддалених куточків держави. Конфуцій вчив чотирьом речам: *вень* – писемним пам'яткам; *сін* – діянням у житті; *чхун* – відданості вченню і *сін* – правдивості.

Цей період тривав у житті Конфуція більше 10 років. Коли йому виповнилось 50 років, він сказав: «Лише в п'ятдесят я пізнав волю Неба».

Згодом, через рік, Конфуцій отримав одну з вищих чиновницьких посад. Під його рукою знаходились усі кримінальні справи і політичні злочини. Коли Конфуцію виповнилось 56 років, керівник царства Лу Дін-Гун призначив його на посаду першого радника.

Таким чином, у руках Конфуція на деякий час зосередилась вища політична і юридична влада, яку він здійснював по справедливості. Справедливість повинна була поєднуватись із почуттям обов'язку: «Учитель сказав: «Благородна людина повинна виходити з відчуття обов'язку».

Сима Цянь казав, що правитель Дін-Гун закинув справи. Це дуже не сподобалось Конфуцію, він відмовився від усіх посад і покинув Лу. Напевно, до цього часу відносяться його слова: «Лише в шістдесят я навчився відрізняти правду від добра».

Почався довгий час поневірянь по чужих царствах – упродовж більше тринадцяти років він об'їхав із найближчими учнями десять царств Китаю, пропонуючи свої послуги, але ніде не зміг зайняти таких постів, як в Лу.

Конфуцію було 65 років, коли помер його син, через рік – його учень Ієн-Хву. Він, дійшовши висновку, що смерть близька, промовив: «Моє вчення пройшло свій шлях, а я невідомий». Мислитель поспішив завершити свої праці. Він написав літопис «Чунь-цю» і відредагував шість Канонів, які увійшли в класику китайської культури і значно вплинули на національний характер китайців.

Розчарувавшись у політичному місіонерстві, Конфуцій повернувся в рідне царство Лу. Останні роки життя були тяжкими: він сумував за минулим і не бачив нічого доброго в майбутньому. Засмучувався тим, що «не знайшлося жодного правителя, який захотів би стати його учнем». У кінці він похмуро вигукнув: «Хто після моєї смерті візьме на себе працю продовжити моє вчення?». Це були його останні слова. Він помер у власному домі, в ліжку, не встаючи 7 днів, у квітні 479 р. до н.е. у 73-річному віці у місті Цюйфу, залишивши багату історико-філософську спадщину та когорту відданих йому учнів. Учні поховали його над річкою Си і три роки оплакували на могилі. Найбільш відомим був його учень Цзи Лу, який пройшов із ним увесь життєвий шлях і поховав Вчителя з дотриманням усіх етичних норм.

У своєму житті Конфуцій дотримувався таких чотирьох правил:

- 1) не заглиблюватися в беззмістовні роздуми;
- 2) не бути категоричним у своїх судженнях;
- 3) не виявляти впертості;
- 4) не думати особисто про себе.

Конфуцій мав понад 3 тис. учнів, 72 з них стали видатними людьми Китаю, 12 завжди були поруч з ним. Після смерті Конфуція послідовники записали його бесіди і висловлювання перед учнями, що увійшли в книгу **Лунь-юй** «Бесіди і судження».

На тому місці, де був його будинок у Цюйфу, у XII ст. споруджено храм Конфуція. Він має форму імператорського палацу, оточеного сті-

ною з червоної цегли, з чотирма вежами по кутах. Симетрично розташовано ряд будинків. Головний із них – Цачандянь-Палац, вищої досконалості; там стоїть статуя Конфуція і здійснюють жертвоприношення. Храм реконструйовано у 1724 р. Він є справжнім музеєм китайської культури.

Важливо відзначити, що Конфуцій народився в епоху великих соціальних і політичних потрясінь, коли чжоуський Китай перебував у стані важкого внутрішнього застою, кризи. Влада чжоуського правителя Вана давно ослабла, хоча він ще вважався за сина Неба і зберігав свої функції первосвященника.

Конфуцій посилався на стародавні традиції і тим самим хотів вплинути на сучасників, щоб дещо збалансувати той стан у китайському суспільстві, який склався. Хоча це присутнє і в інших релігіях, але в конфуціанстві це прагнення було укорінене і з часом перетворилось у самоціль. Для того, щоб створити необхідну соціальну силу, вчення Конфуція повинно було опиратись на якийсь всіма визнаний авторитет. Конфуцій знайшов такий авторитет в напівлегендарних образах глибокої давнини.

Про Конфуція – видатного мислителя давнини, засновника релігії – написано гори книг, вимовлено море висловів, суперечливих оцінок і суджень. Китайський реформатор кінця XIX ст. Кан Ювей називав Конфуція некоронованим правителем Китаю, вчення якого «безмежне, як саме небо. Воно придатне для використання в будь-яку епоху в будь-якому місці». На думку Кан Юдея, Конфуцій був мудрим святим правителем і став учителем усіх наступних поколінь, захисником всіх людей, основоположником релігії. Також він характеризує Конфуція як мудрого реформатора, що виступав за зміни і вдосконалення методів державного управління у відповідності з вимогою епохи.

Історик О.П. Крижанівський називає Конфуція «вчителем десяти тисяч поколінь»: «Він упродовж двох тисячоліть був володарем душ майже третини людства (китайців, корейців, в'єтнамців, японців), а те, що він один із найвидатніших мислителів планети, ніхто не заперечує».

О.П. Крижанівський у своїй книзі «Історія Стародавнього Сходу» досліджував ідеї Конфуція щодо перебудови суспільства, як ці ідеї впливали і впливають на китайців.

Одні історики китайської філософії називають Конфуція «революційним мислителем», інші – «вчителем нації», який вважав, що кращий спосіб керувати народом – це вчити його.

Серед колишніх радянських дослідників конфуціанства можна виділити насамперед Л.С. Переломова. Він у своїй праці «Слово Конфуція» пише: «Конфуцій намагався з допомогою «ритуалу й церемоніалу» органічно поєднати суспільство з державою. Він обстоював ідею «справедливого використання народу».

Те, що проповідував Конфуцій, було філософією життя, основою на послідовному вдосконаленні поведінки людини, що повинно підняти соціальне, суспільне життя до рівня космічної гармонії. Ці правила поведінки повинні були переробити людей за образом богів.

Макс Вебер вважав: «Конфуціанство – це станова етика високоосвічених імператорських чиновників, які з погордою ставились до простого люду. Це етика пристосування до існуючої системи соціальних відносин».

Майже в усіх джерелах Конфуція називали соціальним реформатором, а інколи навіть утопістом. Таке прізвисько він отримав за свої ідеї, погляди відносно суспільства, соціального стану та вчень про поведінку людини в суспільстві. Конфуціанство принесло у свідомість народів Далекого Сходу незмінні моральні норми. Це насамперед так звані «п'ять добродіянь»: людинолюбство, відчуття обов'язку, пристойність, розумність, правдивість. Саме на цих «п'яти добродіяннях» Конфуцій склав своє «вчення про соціальний ідеал досконалої людини».

Мета людського буття для конфуціанства – самоототожнення із Всесвітом, усвідомлення себе членом великої тріади Небо – Земля – Людина, осягнення Шляху всього існуючого, Дао.

Поряд із релігією до конфуціанства можна віднести також політику, адміністративну систему, суспільне вчення. Також можна сказати, що конфуціанство – це верховний регулятор економічних і соціальних процесів, основа всього китайського способу життя, принцип організації китайського суспільства. Саме завдяки конфуціанству з усіма його кульгами і консерватизмом китайська держава і суспільство проіснували більше двох тисяч років. Воно формувало розуми і відчуття китайців, впливало на їхні переконання,

психологію, поведінку, мислення, мову, сприйняття, на їх побут і устрій життя.

Вчення Конфуція навряд чи можна з повною однозначністю визначити в термінах західної культури. Його назвали першим за часом китайським філософом, але якщо він і філософ, то вельми своєрідний, не схожий на багатьох відомих нам фігур західних мислителів. У Конфуції бачили і релігійного вчителя, хоча його релігійність за формою разуче відрізняється, скажімо, від побожності християнина.

Вчення Конфуція – це своєрідний тип східної мудрості. Воно з'єднує в дивному синтезі те, що в західній традиції зазвичай розмежовано і відособлено.

Конфуцій виходив із уявлення про наявність в природному світі божественної характерної сили, яка виражалась в поняттях Неба. Вихідним проектом вчення Конфуція стало визнання відсутності цієї сили в суспільстві того часу. Згідно з його поглядами, повернути людей до неї може тільки «шен» – святий мудрець. Святість визначалась мірою приєднання до зазначеної сили. Саме ж ця характерна сила, як проповідував Конфуцій, із всіх живих істот властива тільки людині. Звідси виникало уявлення про людину як про «середину», центр світобудови. Вчення Конфуція є пошук і виявлення людиною в собі та інших цієї характерної сили з метою стати «шеном».

У Конфуція було також поняття *благородна людина*, або найдостойніша. Приналежність до древньої священної мудрості робила людину «благородною людиною», «благородним чоловіком». Від останніх вимагались милосердя, щирість, відданість, справедливість, синівська повага, прихильність до ритуалу і т.д. Конфуцій створив ідеал *високоморальної людини* («цзюнь-цзи»), яка вирізняється двома головними достоїнствами: людяністю («жень») і почуттям обов'язку («лі»). Людяність включає в себе ієрархію дещо незвичних для європейця чеснот. Головною з них є стриманість, далі йдуть розум, доброта, вірність і делікатність.

Центральне місце в цій релігії відіграють соціально-етичні проблеми, для вирішення яких встановлюються певні норми, правила і ритуали поведінки.

В Піднебесній імперії вважалось, що чим далі в глибину віків сягає та чи інша подія чи явище, тим вони цінніші для наступних поколінь і тим більше істин закладено в них. А конфуціанство

ґрунтувало своє вчення саме на цьому – на роз'ясненні давнини, старих порядків. Конфуцій вчив бачити удавнини головне і незмінне.

Китайці здавна схилились перед авторитетом загальноновизнаних «мудреців» та «ідеальних володарів» минувшини. Основним гаслом майже всіх соціальних вибухів у давньому Китаї була вимога відродити старі порядки в державі, запроваджені «мудрецями» й «ідеальними» імператорами.

Поступово були вироблені **релігійні бачення**, які були дуже темні і невизначені. Суть цих поглядів така: вони поклонялись небу і землі як батьку і матері всього існуючого. Небо вважали повелителем і володарем світу, землю – повелителькою; таким чином небо вважалось головним початком, Ян, активним і дією буття, земля – жіночим, Ін, мертвим і бездіяльним початком.

Разом із поклонінням небу і землі вони вшановували духів або демонів (як представників окремих сил і явищ природи) і поклонялись душам предків, на яких дивились як на покровителів живих. За їхніми уявленнями, душі померлих предків могли давати їм мудрі поради або й переслідувати їх своїм гнівом. На честь неба і землі, а також духів і душ предків були встановлені різні свята і приносились жертви.

Також у стародавніх китайців склалась міфологія, хоча вона й була бідна порівняно з іншими державами.

Одна з відмінних рис давньокитайської міфології – історизація міфологічних персонажів, які під впливом раціонального конфуціанського світобачення дуже рано почали тлумачитись як реальні діячі глибокої давнини. Головні персонажі перетворились в управителів та імператорів, а другорядні – в сановників, чиновників і т.п.

В Китаї також споконвіку були своєрідні погляди на володаря за ставленням до своїх підлеглих. Свого царя китайці обожнювали – вважали родичем верховного божества (Неба) й називали *сином Неба* («Гянь-цзи»). Він в очах китайців не хто інший, як намісник Бога на землі. Єдине, що від нього вимагалось, – це строге дотримання тих повелінь Неба, які, на їх думку, полягали у старих законах, то таким чином перестає бути «Гянь-цзи».

Поки правитель живе правильно і точно дотримується волі Неба, держава не може бути в якійсь біді. В іншому випадку народ зобов'язаний чинити опір. Тобто, іншими словами, правитель – це посередник між Богом і людьми.

Китайці створили систему міфів і легенд, які наділили правителя та його рідню надприродною силою.

В деспотичній державі (а в Китаї століттями панував монархічний самодержавний устрій) саме проповідь послуху нижчих вищим, послух підданих володарю сприяла тому, що конфуціанство стало офіційною державною ідеологією.

Все написане Конфуцієм стосується здебільшого земного життя, хоча він і не заперечував існування духів та божеств, в яких вірили китайці. Цей бік життя його просто не цікавив.

11.2.2. Конфуціанський канон

«Вчитель десяти тисяч поколінь» Конфуцій написав і впорядкував книги, що належать до класичної китайської літератури.

Конфуцій багато зробив для збереження найдавніших пам'яток національної культури Китаю. Учні Конфуція зібрали давні міфи й легенди, гімни богам і магічні заклинання у збірку **П'ять канонів** і, долучивши **Чотирикнижжя** (записи власне вчення Конфуція та його бесід з учнями), створили тим самим священний канон конфуціанської релігії. Сюди ж увійшло чимало з народної творчості (пісні й перекази, обрядова – наприклад, весільна – поезія тощо). У цих книгах підноситься значення ритуалів, які є ознакою шляхетної людини, що керується у своїх вчинках принципом жень (людяності, гуманності). Тексти побудовані у формі афоризмів Конфуція, які начебто записані його учнями:

«**Чотирикнижжя**» («*Си-шу*»), інша назва «*Чотири книги мудреців*» («*Си-цзи-шу*») – це звіт канонічних текстів конфуціанства. «*Си-шу*» поділяється на: «*Лунь-юй*», «*Мен-цзи*», «*Лі-цзи*», яке поділяється на дві зовсім незалежні частини – «*Да сюе*» та «*Чжун юн*».

«*Лунь-юй*» («*Бесіди та висловлювання*») – це збірник висловів Конфуція, складений його учнями, пам'ятка, що передає погляди Конфуція.

До початку епохи Хань у Китаї були відомі три різних тексти (версії). Перший називався «*Лу Лунь-юй*» («*Судження і бесіди, складені в царстві Лу*»). Другий текст називався «*Ці Лунь-юй*» («*Судження і бесіди, складені в царстві Ці*»). Третій текст – «*Гувень Лунь-юй*» («*Судження і бесіди, записані старими знаками*»).

В «*Лунь-юй*» Конфуцій не раз позитивно висловлюється про давніх аскетів Бо-і і Шу-ці. Легенда зображує їх синами правителя невеликого маєтку, які, не бажаючи підкорятись несправедливій, на

їх думку, владі чжоуського У-вана, відійшли на гору Шоуян і там померли з голоду.

Аскетизм у конфуціанстві виступав знаком протесту проти створення істинного «шляху правителя». Конфуціанці трактували аскетизм як невід'ємну якість благородної людини. Конфуціанський ідеал «згоди» зовсім не заперечував протистояння добра і зла.

Збірка «Лунь-юй» у Китаї була дуже популярною. Бородовж багатьох століть її зачували на пам'ять. Кожен повинен був знати текст до останнього ієрогліфа. Літературна форма пам'ятки допомагала її сприйняттю мільйонами неграмотних китайців. Вона відіграла величезну роль у формуванні національного характеру.

Офіційні жертвоприношення Конфуцію були відмінені наказом міністерства освіти Китайської республіки в 1928 році. І в той же рік «Лунь-юй» була викреслена із списку обов'язкової літератури, але вона не перестала впливати на духовне життя нації.

«Мен-цзи» – один із канонічних конфуціанських творів. Книга створена послідовниками Мен-цзи (Мен-ке). «Мен-цзи» відкинула багато коментарів і тлумачень.

«Чжун юн» («вчення про серединний і незмінний шлях») – конфуціанський філософський трактат, який приписують Цзи Си (V ст. до н.е.), але, здається, був створений приблизно в III ст. до н.е. У цьому творі підкреслюється, що джерелом гармонії («середини») в Піднебесній є людська особистість; виявлення в ній «незмінної», «небесної природи» дозволяє вдосконалити методи управління. Потенціальна внутрішня досконалість людини, як еманція світу природи, реалізується в процесі тривалого, вимагаючого внутрішніх зусиль правильного шляху Дао.

Відповідно до «Чжун юн», зі смертю людини гине і її мистецтво управляти. Тому всяке вдосконалення в сфері управління повинно починатись з самовдосконалення. Людей для управління треба підбирати не за вмінням, досвідом чи станом, а відповідно до особистісних ознак.

Класичне «П'ятикнижжя» («У-цзін») і сьогодні є головним канонічним збірником книг конфуціанської релігії. Воно появилось в період правління імператора У-Ді (140-87 років до н.е.).

«У-цзін» поділяється на такі окремі книги: «Ши-цзін», «Шу-цзін», «Лі-цзі», «Чжоу І», «Чунь-цю».

«Ши-цзін» («Книга пісень», «Канон віршів») – це найбільш ранній твір, який складається з 305 оповідань і поділяється на три частини: «То фен» («Звичаї царств»), «Я» («Оди») і «Сун» («Гімни»). Здійснюється спроба пояснення походження племен, ремесел, змальовується широка панорама життя.

«Шу-цзін» («Книга історії», «Канон описів», «Книга документів»). Це збірник записів передань, розповідей, міфів, їх історизованих версій, історичних подій та ін. Історизований матеріал охоплює період з XXIV до VIII ст. до н.е. Склад і обробку «Шу-цзін» зазвичай приписують Конфуцію.

«Лі-цзі» («Записи про правила пристойностей») – один із головних творів конфуціанської літератури. Текст складався в основному в IV-I ст. до н.е. В I ст. до н.е. трактат «Лі-цзі» включений до складу «У-цзін».

«Чжоу І», або «І-цзін» («Чжоуські переміни», «Книга перемін») – найбільш авторитетний і оригінальний твір китайської канонічної і філософської літератури, який стоїть на чолі як «тринадцятиканона», так і «п'ятикнижжя» і який здійснив нормативний вплив на всю культуру традиційного Китаю. «Чжоу І» включає в себе: власне «І цін» (VIII-VII ст. до н.е.) і «І чжуань» («Коментарі до книги перемін») (VI-IV ст. до н.е.). Тут світопорядок розкривається через відносини світлого (Ян) і темного (Інь), які символізують прояви природи: небо, землю, грім, гори, озера тощо.

Специфічну основу «І-цзін» складають 64 гексаграми – особливі графічні символи, що складаються з шести розподілених один над одним малюнків двох видів – цілого і перемінного – у різних комбінаціях.

Походження канонічної частини «І-цзін» пов'язане з двома важливими видами практики гадання – на панцирах черепах, тварин, кістках великої рогатої худоби (бу) і на стеблах деревію (ші).

«Чунь-цю» («Весни і осені») – щорічна хроніка давньокитайського царства Лу. Охоплює події з 722 по 481 рр. до н.е. Назва виражає ідею часового циклізму («випереджаючи» весну і підводячи завершення осені). В текстах «Мен цзи» і «Ши цзи» є згадка про те, що творцем «Чунь-цю» є Конфуцій.

Текст «Чунь-цю» являє собою стислу фіксацію фактів і не містить будь-яких оцінок. Існують протиріччя між таким характером тексту і

його канонічним статусом традиційної оцінки діянь та історичних персонажів. Можливо, «Чунь-цю» виходить із ритуальних записів, що призначені для спілкування зі світом предків, пізніше інтерпретованих як історіографія.

Крім «Чотирикнижжя» і «П'ятикнижжя», в конфуціанський канон входить також велика збірка, що називається «Тринадцятикнижжя» («Ші Сань Цін»). Це збірник найавторитетніших пам'ятників давньокитайської думки (кін. II – поч. I тис. до н.е.), канонізованих конфуціанством, які були в Китаї до початку XX ст. особливою традицією філософії, науки, системи освіти і державних екзаменів для отримання вчених ступенів і офіційних посад. До «Ші Сань Цін» входять твори найбільш широкої тематики (філософські, релігійно-етичні, ритуально-дидактичні, історико-художні та ін.). Сюди відносяться: «Жоу», «Шу цін», «Ші цін», «Чжоу лі» («Правила пристойності [епоха] Жоу»), «І лі» («Взірцеві церемонії і правила пристойності»), «Лі цзі» («Записки про правила пристойності»), «Чжун цю», що поділяється на три частини: 1) «Цзо Чжуань» («Коментарі Цзо»); 2) «Гуньян Чжуань» («Літопис весені і осеней з коментарями Гуньяна»); 3) «Гулянь Чжуань» («Літопис весені і осеней з коментарями Гуляна»). А також: «Лунь-юй», «Сяо Цін» («Канон синівської пошани»), «Ер я» («Наближення до класики») і «Мен-цзи».

Автором «Що жуань» («Коментарі Цзо») вважається Цзо Цюмін (кін. V ст. до н.е.). Традиція визнає «Цзо жуань» коментарем до «Чунь-цю». Входить в число «Тринадцяти канонів» («Ші Сань Цін») конфуціанської класики.

Текст складений у вигляді літопису, що охоплює події з 722 р. до 468 р. до н.е. Містить переважно списки історичних подій і діалоги історичних осіб, що розкривають світобачення давніх конфуціанців, натурфілософські і релігійні уявлення, етичні погляди. Є важливим джерелом з історії відносин давньокитайських держав, їх культури і господарського життя.

Також за фрагментами цих найдавніших текстів (історичних та філософських творів), зокрема найбільше з «Шу-цзін», «І-цзін», «Чжуан-цзи» та інших, реконструюється давньокитайська міфологія.

Конфуціанці приділили багато часу і сил обробці й інтерпретації цих давніх творів, які використовувались ними в процесі навчання. Так були відредаговані книга пісень «Ші-цзін», книга історії «Шу-

цзин», літопис «Чунь-цю», які містили в собі майже всі відомості про найдавніших мудреців.

11.2.3. Особливості конфуціанського культу

Національний менталітет китайців, їх любов до порядку зумовили чітко впорядкування і релігійного культу. Але їх релігія ввібрала в себе у застиглому вигляді дуже давні вірування, не мала духовенства, священних питань і богослов'я. Головними були зовнішні дії, зумовлені звичаями. Конфуцій все це сприйняв як абсолютну істину. Він не вважав себе реформатором. В існуючу систему анімістичних і фетишистських уявлень з дуже бідною міфологією, але з розвинутою магією вніс ідеї, яких потребувало суспільство, сповнене соціальних напружень. Його вчення не стільки релігійне, скільки етико-політичне.

Він не змінив релігійних обрядів, а дбайливо збирав, об'єднував обрядові правила і норми, з повагою ставився до традицій, вважався знавцем культу, виконував усі обряди і навчав цього інших.

Ритуальна сторона з її ідеями культу і самопожертви була важливою частиною вчення Конфуція. В соціальному плані воно відрізнялося складністю і багатозначністю, але в кінцевому результаті служило інтересам пануючих прошарків китайського суспільства.

Починаючи з середини I тисячоліття до н.е. китайці поступово ставали рабами закріпленого конфуціанського ритуалу і церемоніалу (маси всяких умовностей у поведінці). Все їхнє життя було, по суті, однією нескінченною церемонією.

У мови всіх народів увійшов вираз «китайські церемонії». Він бере свій початок з численних ритуалів, запроваджених Конфуцієм та його учнями, які вважали, що ретельне виконання ритуалів відрізняє цивілізований народ від дикого. Ритуали виконувалися на всіх щаблях суспільного організму, починаючи з імператора, який, наприклад, мав обов'язково прокласти навесні першу борозну в полі. Сфера ритуалів охоплювала буття і живих, і мертвих. Кожна сім'я мала в спеціальній кумирні вівтар для своїх предків, яким належало молитися щодня й приносити в дар їжу та пахощі (пізніше стали виготовляти спеціальні паперові гроші для жертвовного спалення на цьому вівтарі). В основу конфуціанського ритуалу покладено принцип фен-шуй (буквально «вітри та потоки»): він вимагав добродійних справ, які відповідають природній гармонії навколишнього світу. При цьому вважалося, що

слід вивільнювати ці, тобто енергію землі. Було розроблено складну систему вибору місця для будівництва будинку, розташування вікон і дверей, ліжок і дзеркал та всього іншого.

Конфуцій сам сумлінно виконував релігійні обряди і закликав до неухильного їх виконання інших. Сам він після смерті був обожнюваним, і на його честь сам імператор здійснював релігійні обряди.

Головним правилом життя, опорою всього існуючого строго конфуціанська філософія і релігія вважають суворе дотримання обрядів (Лі).

Спеціального конфуціанського жрецтва в Китаї не було. Правилам виконання обрядів вчить зазвичай батько свого сина. Виконувачами обрядів були або чиновники, або особливі посадові особи, так звані «професори церемонії».

Конфуціанство не має жрецтва. Ритуал здійснюють Жу – вчені, бюрокраги. Важко назвати релігією цей механічний, формальний культ, що виконується не жерцями і не для богів, в яких вони вірять.

Конфуціанські храми всюди були однотипні: цегляна стіна з парадним входом оточувала двір, у якому знаходився напівкруглий ставок та будівлі для жертвоприношень і ритуалів. У внутрішньому дворі стояв власне храм на честь Конфуція, оточений приміщеннями, де було встановлено зображення його учнів і послідовників.

11.3. КОНФУЦІАНСТВО – ДЕРЖАВНА РЕЛІГІЯ КИТАЮ

Корені конфуціанства сягають глибокої давнини, епохи зародження цивілізації в Китаї. Конфуціанство виникло в обстановці глибокої кризи, в умовах розпаду системи цінностей, як спроба знайти вихід з кризи. Заслуга Конфуція в тому, що він переглянув етичну й культурну спадщину Китаю, надавши їй упорядкованого та завершеного вигляду.

Одразу після смерті Конфуція один князь наказав збудувати поблизу його гробниці каплицю. Тут поставили портрет Конфуція, поклали на вітвар його твори, на стінах розвісили одяг і музичні інструменти, розставили домашні меблі і дорожню колісницю. Відкриття каплиці було надзвичайно святковим. Князь Лу визнав Конфуція своїм вчителем. Крім того, майже в кожному місті збудували каплицю в пам'ять про мудреця. При першому імператорі династії Хань (200 рр. до н.е.) обряд нагадування був призначений

обов'язковим і для правителів. З цього часу на філософа почали дивитись як на святого і віддавати йому божеські почесті. Також йому надали титул Кунга (герцога), при династії Танг – титул першого святого, а пізніше – імператорського провідника; при династії Мін його називали святійшим, мудрійшим.

Із зростанням авторитету конфуціанства відбувається і процес канонізації особи Конфуція. З 555 р. обов'язково стає наявність храму Конфуція в кожному місці. У храмі спочатку поклонялись номінальним табличкам Конфуція, а потім – його скульптурам.

Процес перетворення конфуціанства в офіційну доктрину централізованої китайської імперії зайняв тривалий час. Спочатку необхідно було достатньо розробити вчення, досягти його поширення в країні, що і було з успіхом виконано послідовниками Конфуція. Філософ любив говорити, що він не створює, а тільки передає нащадкам забуті традиції великих давніх мудреців.

У II ст. до н.е. роздібнений Китай був об'єднаний під владою династії Хань. Централізоване управління стало прагнути до створення єдиної офіційної ідеології, яка замінила б собою численні ідейні течії і напрямки. Найбільш прийнятним для цієї ролі було конфуціанство. Виражаючи інтерес спадкової аристократії, конфуціанство оголосило владу імператора священною, дарованою Небом, а поділ людей на вищих і нижчих – всезагальним законом справедливості. В основу соціального устрою конфуціанство ставило моральне вдосконалення і дотримання норм етикету. Від II ст. до н.е. до Сінханської революції 1911-1913 рр. конфуціанство було офіційною державною ідеологією Китаю.

Після того, як конфуціанство було проголошено офіційною ідеологією Китаю, кожен імператор вважав своїм обов'язком поставити на території храму споруду на честь Конфуція. Найчастіше це була скульптура черепахи – символ мудрості і довголіття, і над нею меморіал – на честь великого мислителя. Зараз всі об'єкти, що складають комплекс храму Конфуція, займають площу в 133 тис. м². В комплекс входять більше 1000 залів, павільйонів, брам і арок.

Мавзолей Конфуція – найдавніший і найбільший у світі. Його площа – близько 2 км². Святило охороняє майже шестикілометрова стіна. Після смерті Конфуція його численні рідні і нащадки жили в Храмі і були поховані в так званому конфуціанському лісі.

Культ Конфуція зберігся і після падіння династії Цін у 1912 р., хоча жертвопринесення Небу, Сонцю і Місяцю було скасовано. Лише в КНР культ Конфуція припинив своє існування на державному рівні, але в побуті зберігся дотепер.

Конфуціанство з самого початку свого зародження відрізнялось усвідомленою соціально-етичною спрямованістю і прагненням до злиття з державним апаратом.

Релігійно-філософські вчення Конфуція за 200-300 рр. міцно вкоренились у свідомість китайського суспільства. Але у нього були серйозні опоненти. Один з них, філософ **Мо-Цзи** (479-381), заперечував вчення Конфуція про імена і про Лі. Мо-Цзи твердив, що в основі всього має бути принцип всезагальної любові – «цзянь-ай». Саме так він виправдовував владу Неба. Послідовники Мо-цзи – моїсти, які розвивали тенденції його вчення в галузі теорії пізнання, вели ідейну боротьбу з конфуціанцями.

В умовах епохи Чаньго (V-III ст. до н.е.), коли в Китаї жорстоко суперничали різні філософські школи, конфуціанство за своїм значенням і впливом стояло на першому місці. Але, незважаючи на це, запропоновані конфуціанські методи управління державою тоді не отримали визнання. Цьому завадили суперники – *легісти*. В основі їхнього вчення лежав принцип наказовості начальства та інші протиріччя.

Грубі методи легізму для правителів були більш прийнятні й ефективні, бо вони дозволяли міцно тримати в руках централізований контроль над приватною власністю. Найбільш послідовно легістські реформи були проведені міністром Шан Яном в західному царстві Цінь, яке після цих реформ почало швидко підсилюватись. Піднесення Цінь призвело в кін. III ст. до н.е. до захоплення правителем цього царства всієї території чжоуського Китаю і до проголошення ним нової *династії Цінь*. Засновник династії імператор Цінь Шіхуанді (289-210 рр. до н.е.) поширив на весь Китай ту схему адміністрації, яка була вироблена Шан Яном.

З династією Цінь був скомпрометований і впав легізм. Щоб припинити ті порядки, які були запропоновані легістами, необхідна була доктрина, яка б зуміла надати цій системі пристойного вигляду. Такою доктриною було конфуціанство. Це і було зроблено, причому найбільший внесок у здійснення цього вніс ханський імператор У-

Ді, міністр-реформатор якого Дун Чжун-шу сильно змінив характер початкового конфуціанства і перетворив його в офіційну державну ідеологію.

З правління імператора У-Ді (II ст. до н.е.), що послухався пропозиції одного філософа, було взято курс на витіснення «Ста шкіл», тобто всіх течій і напрямків суспільної думки, крім конфуціанства. Конфуціанські принципи були внесені в канон – конфуціанство було оголошене *офіційною ідеологією*, а сам Конфуцій був перетворений у засновника релігії.

Імператор У-Ді велів також відкрити в столиці перший китайський «університет», півсотні студентів якого ретельно вивчали книги конфуціанського канону.

За іншою версією, імператор Ву з династії Хань проголосив політику «заборони всіх філософських шкіл і вшанування тільки Конфуція». Конфуціанство було проголошене офіційною ідеологією феодального суспільства, а місце народження мислителя, де згодом було збудовано храм, стало об'єктом загального національного культу.

Філософ Дун Чжун-шу почав розвивати теологічну теорію, відповідно до якої Конфуцій висувався в сан святого, а імператор ставав надлюдиною, яку саме небо послало на землю керувати людьми. Теологія Дун Чжун-шу займала високе становище увесь період правління династії Хань (II ст. до н.е. – II ст. н.е.).

Перетворення конфуціанства в офіційну ідеологію стало поворотним моментом як в історії цього вчення, так і в історії Китаю. Конфуціанство зуміло зайняти провідні позиції в китайському суспільстві, здобути структурну міць та ідеологічно обґрунтувати свій крайній консерватизм, що знайшов найвище вираження в культурі незмінних форм. Дотримуватися форм, за будь-яку ціну зберегти вигляд, не втратити лице – все це стало тепер відігравати особливо важливу роль, бо розглядалось як гарантія стабільності.

Починаючи з епохи Хань конфуціанство не тільки тримало в своїх руках керування державою і суспільством, а й піклувалось про те, щоб конфуціанські норми і ціннісні орієнтири стали загальноприйнятими, перетворились в символ «істинно китайського». Практично це призвело до того, що кожен китаець при народженні і вихованні повинен був насамперед бути конфуціанцем. І навіть якщо

згодом він засвоював щось і інше і ставав, наприклад, даосом чи буддистом, все одно, нехай не в упередженнях, але в поведінці, звичаях, манері мислення, мові і в іншому, часто підсвідомо, він залишався конфуціанцем.

Конфуціанство було регулятором життя Китаю, виступало і як посередник у відносинах країни з Небом і – в ім'я Неба – з різними племенами і народами, що населяли світ. Конфуціанство підтримало і піднесло створений ще в шансько-чжоуський час культ правителя, імператора, «сина Неба», що керує Піднебесною від імені великого Неба.

З X ст. н.е. у конфуціанстві на перший план висувається нова течія (сунське неоконфуціанство). Визнаним головою цього напрямку став Чжу Сі, а його філософська система стала офіційною головуючою ідеологією. Вона поставила перед собою два головних взаємопов'язаних завдання: встановлення автентичного конфуціанства і вирішення за його допомогою комплексу нових проблем, що висунули буддизм і даосизм.

Конфуціанська мораль, що залишалась основою китайської державності до 1911 р., закріплювала переваги не вроджені, а пов'язані з освітою і вмінням поводитися, вивищувала не військову, а чиновницьку доблесть.

В 1912 р., з проголошенням республіки, жертви Небу і Конфуцію частково припинились, але в 1914 р. знову відновились.

У 60-х рр. XX ст. в комуністичному Китаї на конфуціанство було здійснено ряд гонінь.

В Європі вперше дізнались про Конфуція у XVIII ст., коли єзуїт-місіонери, приїхавши в Китай і ознайомившись із вченням великого мислителя, переклали латиною одне з найбільш поширених на той час почесних китайських імен мислителя Кун Фу-цзи (Шанований вчитель Кун).

Конфуція називали вчителем нації; він був висунутий у ранг вищого святого.

Конфуціанство протягом тисячоліть служило зміцненню феодального режиму. Воно настільки глибоко увійшло у свідомість китайського народу, що стало серйозною перешкодою на шляху до прогресу. Після перемоги революції 1949 р. вплив конфуціанства на суспільно-політичне життя країни послабився.

Мірча Еліаде у праці «Словарь религий, обрядов и верований» подає дані про поширення конфуціанства за межами Китаю. Найперше воно проникло в Корею. Це відбулось ще до нашої ери, але лише в XIV ст. н.е. неоконфуціанство утвердилось як філософія держави Лі (1392-1910), а також як система виховання і публічних екзаменів. Через Корею в кін. III ст. н.е. конфуціанство проникло в Японію. До VII ст. воно там закріпилось, але скоро зійшло нанівець.

На поч. XX ст. конфуціанство перетворилось в ідеологію японської завойовницької політики і зберегло цю роль до кінця Другої світової війни.

11.4. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ КОНФУЦІАНСЬКОГО ВЧЕННЯ

Хоча конфуціанство входить до числа трьох традиційних китайських учінь (разом з даосизмом і буддизмом), все-таки воно, на думку М. Еліаде, не є релігією. Його завдання – деміфологізувати традиційні китайські вірування. Надприродні істоти стають добродійниками, Небо перестає бути богом, але вважається початком, що зберігає порядок тощо.

Конфуцій мало цікавився питаннями метафізики, космогонії, містики і основну увагу спрямував на практичну сторону вчення.

Головна мета Конфуція – *віднайти серединний Шлях* (Дао) для людського суспільства й індивідуальних вчинків, шлях, який дозволить зберегти рівновагу між волею Землі і волею Неба.

Конфуціанець не заперечує світ. Він розуміє безсмертя не як досягнення індивіда, а як таке, що вже досягнуте природною зміною поколінь; він не перебуває з Богом у прямому контакті. Конфуціанство приписує людині єдину ціль: *вдосконалювати свою людяність* (жень), *виконуючи свій обов'язок* у відповідності з правилами пристойності (лі): «Батько повинен бути батьком, син повинен бути сином».

Основний зміст вчення Конфуція зводиться до правил поведінки, правильного життя. Його вчення – це система політичної і правової етики, вчення про добре управління державою, сумлінне відправлення державної служби та ін. На цій основі склалось уявлення, що конфуціанство взагалі не є релігія. Це, з одного боку, філософська система, а з іншого – кодекс державної і приватної моралі.

Ця думка не є вірною, тому що в числі конфуціанських книг є такі, які безпосередньо містять у собі уявлення про надприродне, про

духів, вчення про потойбічний світ і т.д. З іншого боку, щоб дізнатись і виявити, що являє собою вчення Конфуція, спробуємо розглянути основні його ідеї і погляди.

11.4.1. Соціальний ідеал Конфуція.

Соціальне вчення Конфуція поділяється на дві частини. В першій він розглядає людину як досконалу суспільну істоту; в другій – вчення його спрямоване на втілення ідеї соціального порядку.

Спочатку спробуємо розглянути вчення Конфуція стосовно людини.

Людина є центральною темою його вчення. Конфуцій виходив з того, що ідеальне суспільство має складатись з ідеальних громадян, тому він відстоював вдосконалення самої людини. Людей він не ідеалізував, поділяючи їх на три групи: «*благородних*» («цзюнь-цзи»), «*звичайних*» («чжун-жень»), або просто «*жень*») та «*нікчем*» («сяо жень»). В основу цієї класифікації Конфуцій поклав не соціальне походження, а суто морально-етичний критерій.

«*Цзюнь-цзи*» («*благородна людина*») займає одне з центральних місць у вченні Конфуція. Їй відведена роль ідеальної людини, наочного прикладу для інших двох категорій.

«*Жень*» («*звичайна людина*») використовується як термін об'єднуючий, а також для позначення звичайних людей.

«*Сяо-жень*» («*нікчемна людина*») іноді перекладається як «*нижча людина*». Він часто використовується поряд з терміном «цзюнь-цзи» і, як правило, в заперечному значенні.

Дивлячись на такий структурний поділ людей, Конфуцій не приписував «благородство» соціальній еліті, а «нікчемність» – низам суспільства. Найпершими ознаками «благородства» філософ вважав справедливість, скромність, чесність, шанобливе ставлення до батьків та старших за віком, добробут, щирість, виваженість у вчинках, відданість своїй справі та інші моральні чесноти.

Щодо деяких принципів можна навести висловлювання Конфуція, які були записані в «Лунь юй» його учнями:

«Учитель казав: «Благородна людина завжди виходить з чуття справедливості, яка виражається в тому, що в справах вона дотримується правил поведінки (лі), в речах скромна, при завершенні справ правдива. Саме такою є благородна людина».

Благородна людина ніколи не зупиняється на досягнутому, вона постійно займається самовдосконаленням в надії досягнути Дао: «Людина розшукує Шлях, а не Шлях – людину».

Цзюнь-цзи, позбавлений Жень і вень і вже не є цзюнь-цзи. Поняття «Жень» перекладають як людинолюбство, гуманність, людяність, і цим всім потрібно володіти. Але для істинної благородної людини цього було ще недостатньо. Вона повинна була володіти ще і вень.

У час Конфуція термін «вень» поступово набуває нового значення – він уже використовується для позначення понять «література», «культура». «Вень – це духовна культура». В «Лунь юй» проводиться чітка думка про те, що вень – це те, чого людина набуває у процесі навчання. Відповідно і кожна людина повинна прагнути оволодіти духовною культурою предків.

Отже, ідеальна особистість, що зображена в образі благородної людини, має в собі сукупність і жень, і вень, тобто все найкраще у вченні Конфуція.

Але у вченні Конфуція є ще одна модель людини, що називається «сяо жень». Основну відмінність між «цзюнь-цзи» і «сяо-жень» Конфуцій вбачав у тому, що перша живе для інших, а друга – собі на втіху. «Благородний» керується принципом «не роби іншим того, що не хочеш для себе».

«Вчитель сказав: «Благородна людина думає лише про справедливість, «нижча» людина думає лише про вигоду».

«Благородна людина» прагне вгору, нікчема – вниз»: Сяо жень нестримний, легко зазнається, він не може «жити у згоді з іншими людьми».

Покликання благородного – зберігати норми моралі в суспільстві, а «нікчеми» – спотворювати матеріальні блага, годувати та одягати себе та інших. «Нікчем» Конфуцій зневажав до такої міри, що прирівнював їх до жінок, запевняючи, що «однаково важко мати справу з жінками і «нікчемами»: якщо з ними зблизишся, перестають слухатися, якщо тримаєшся від них на відстані – ненавидять».

На думку Конфуція, «благородними» люди не народжуються, а виховуються, тому «облагородити» (перевиховати) можна навіть зіпсованих типів, не кажучи вже про «звичайних» громадян. Певна річ, суспільство не може складатись із самих «благородних», адже

комусь треба й у землі порпатись, проте кожен повинен боротись зі своїми вадами, щоб не стати «нікчемою». Пороками ж людей природа не обділила: всі прагнуть багатства, знатності, люто заздять тим, кому більше поталанило в житті.

Щоб «облагородити» людей, вважав Конфуцій, слід домогтися, щоб кожен громадянин неухильно виконував «ритуал і церемоніал» (лі), тобто дотримуватися давніх народних традицій, усталених норм звичаєвого права. Лише коли загально визнані норми поведінки стануть способом життя кожного, вдасться перетворити натовп у народ, запобігти перетворенню заможних світу цього на тиранів, чиновників – на безпринципних лакуз, підлеглих – на заколотників і хамів, забезпечити теплі стосунки між батьками й дітьми, старшими й молодшими. Без такої вуздечки, як «ритуал і церемоніал», говорив Конфуцій, «шанобливість» стає зайвим тягарем, обережність – боягузством, сміливість – смутою, відвертість – грубістю».

Конфуцій намагався за допомогою «ритуалу й церемоніалу» органічно поєднати суспільство з державою, адже якщо керуватимуться однаковими морально-етичними нормами, то, по-перше, підлеглих та урядовців об'єднуюватимуть спільні цінності, а по-друге, на випадок порушення верхами давніх традицій низи матимуть підставу виправити дії державних органів. Конфуцій не вірив у виправну силу законів, тобто в каральну функцію держави. Будь-який закон, на його думку, при бажанні можна обійти, до того ж судові розправи залякають народ, тоді він почне пристосовуватись, втрапить залишки порядності, а з таким народом ідеального суспільства не побудуєш. Інша справа – зміцнення народних традицій у формі «ритуалу й церемоніалу», тобто прищеплення народу своєї рідної культури.

Конфуцій любив і знав давнину, схилився перед мудрістю народних традицій. Як позначає Л.С. Переломов, «Конфуція можна назвати по праву трубадуром давнини, адже він перший в історії китайської філософії та політичної думки, хто фактично не лише створив культ давнини, але й ніби зорієнтував свою мораль держави в минуле».

Конфуцій покладав на традиції давнини великі сподівання, навіть вважав найменше порушення «ритуалу й церемоніалу» неприпустимим: «Не можна дивитись на те, що суперечить Правилам, не можна говорити те, що суперечить Правилам». Сучасники помітили, що

Вчитель ніколи не відповідав поклонами за подарунки, не передбачені церемоніалом. Більше того, коли під час міждержавних переговорів музики й танцівники, виступ яких був передбачений протоколом, у чомусь порушили ритуал, Конфуцій вимагав для них кари – і їм при цьому повідрубували руки і ноги.

В епоху Хань був складений збірник правил зовнішньої пошани і церемоніалу Лі цзи – збірник конфуціанських норм, який мав силу протягом понад 2000 років. Їх головними правилами є: «ті» – повага до старших за віком і вищих за суспільним становищем; «чхун» – вірність і «шу» – прощення; «лі» – добротність; «чжі» – знання; «юн» – хоробрість; «гун» – шанобливість; «куань» – великодушність; «сін» – вірність; «мін» – сміливість; «чуй» – доброта. Ці моральні риси прикрашають людину. В них простежується принцип загально-людської моралі, що є вагомим доробком конфуціанства.

11.4.2. Соціальний порядок за Конфуцієм

Конфуцій намагався створити суспільство без конфліктів. Він віддавав перевагу тим правилам, які прагнуть до соціальної рівноваги і золотій середини.

Мислитель виходив з того, що суспільство тримається на п'ятьох видах стосунків залежності, кожен з яких формує обов'язки різного характеру. Це наступні стосунки:

- між імператором і підлеглим;
- між батьком і сином;
- між чоловіком і дружиною;
- між старшим і молодшим;
- між друзями.

Ці стосунки ґрунтуються на моралі, в якій основним є поняття пошани:

– пошана творця або богів вчить нас терпимості. Оскільки як боги побудували світ, ми повинні прийняти його таким, яким він є, і не намагатись змінити його;

– пошана природи викликає у нас благодійність. Ми не повинні використовувати силу, щоб отримати більше, ніж нам належить;

– пошана історії. Пропонує культ предків при здійсненні ритуалів. Якщо люди роблять свою справу і шанують богів, вони приносять благословення і спокій світу. Вшанування поширюється і на майбутнє, яке людина не повинна моделювати відповідно до своїх бажань.

Щоб дотримуватися цієї моралі, необхідно мати три якості і п'ять чеснот. Три якості – це обережність, милосердя і сміливість. П'ять чеснот – це самоповага, широта поглядів, вірність, старанність і благодатність.

Слід наголосити, що Конфуцій не обстоював всепрощення. Коли учень запитав його, чи варто платити добром за зло, вчитель відповів: «А чим у такому разі платити за добро?! Платіть добром за добро, а за зло відплатіть по справедливості».

Конфуцій обстоював рівновеликі можливості в суспільстві, в тому числі майнову рівність, яка, на його думку, є єдиним гарантом гідності. Водночас він вважав, що рівність соціальна неможлива і шкідлива, адже якби зникла відмінність між верхами і низами, народ перетворився б на некеровану масу.

Центральною доктриною в його вченні було «виправлення імен»: «Нехай батько буде батьком, син – сином, володар – володарем, чиновник – чиновником, тобто нехай все в цьому світі хаосу стане на свої місця, всі будуть знати свої права та обов'язки і робити те, що вони повинні робити». Впорядковане таким чином суспільство повинно складатися з двох основних категорій, верхів і низів, – тих, хто думає і управляє, і тих, хто трудиться і підпорядковується. Саме за цей погляд Конфуція звинувачують у намірі зберегти станові бар'єри. Але цей докір на адресу Конфуція безпідставний: філософ не збирався перетворювати елітний прошарок суспільства на касту, бо він відкривав доступ у чиновницький апарат для всіх «благородних», а стати «благородним», згідно з його концепцією, міг кожен.

Такий соціальний порядок Конфуцій і його послідовник Мен-цзи (372-289 рр. до н.е.) вважали вічним і незмінним, що йде від мудреців легендарної старовини. Критерієм до розподілу суспільства на верхи і низи повинні були служити не знатність походження чи багатство, а тільки знання і добродійність, а точніше – ступінь близькості людини до виробленого ідеалу цзюнь-цзи.

Чи спроможна людина сама позбутись своїх пороків, без чого ідеальне суспільство – лише рожева мрія? Ні, не спроможна, відповів Конфуцій, адже в його уявленні народ – це отара, яку можна повести потрібним шляхом, але якій не втлумачиш, навіщо це знадобилось. Люди без держави не стануть кращими. Лише держава здатна примусити своїх громадян виконувати «ритуал і церемоніал»,

прислуховуючись до порад давніх «мудреців», постійно самовдосконалюватись.

У державі все тримається на авторитеті уряду. Держава, як здавалось Конфуцію, може проіснувати без продуктів харчування й зброї, проте «коли народ втратить довіру до уряду – держава не вистоїть».

У розумінні Конфуція, держава має бути єдиною великою сім'єю, відносини між царем і народом у ній – такими, які традиційно склалися між главою сім'ї та молодшими родичами, тобто цар повинен бути батьком народу, а останньому належить покійно виконувати всі його настанови. «Коли народ живе в достатку, як може не вистачати володарю? – запитував філософ. – Якщо ж людям не вистачає, то як може вистачити володарю?». Проте взаємоповага між монархом і низами можлива, на думку Конфуція, лише в тому випадку, якщо монарх буде освіченою, гуманною особою, «благородним».

Кінцевою метою правління Конфуцій і Мен-цзи проголошували інтереси народу. Мен-цзи вчив, що з важливих елементів на першому місці народ, на другому – божества і тільки на третьому – правитель. Хоч, як вже було сказано, існувало переконання, що самому народові його особисті інтереси незрозумілі і недоступні і що без постійної батьківської опіки освічених конфуціанців-правителів він обійтись ніяк не може.

Народ потрібно змусити йти правильним шляхом, але не потрібно пояснювати, чому.

Однією з важливих основ соціального порядку, за Конфуцієм, був суворий послух старшим. Всякий старший – це безумовний авторитет для молодшого, підданого. Сліпий послух його волі, слову, бажанню – це елементарна норма для молодших як в рамках держави в цілому, так і в рамках клану, установи чи сім'ї. Не випадково Конфуцій любив говорити: «Держава – це велика сім'я, а сім'я – це мала держава». Цим підкреслювалась і тодішня основа сім'ї – безумовний послух молодших старшим, дітей – батькам.

11.4.3. Культ предків і норми «сяо».

В даному питанні мова піде про культ предків – важливий культ, що ліг в основу конфуціанства. Впродовж довгих століть і до наших днів цей культ відіграє важливу роль у житті кожного китайця, який

сповідує конфуціанство. Конфуціанство перетворило культ предків в один з перших обов'язків кожного китайця, універсальну і загальну норму поведінки.

Конфуцій розробив вчення про «сяо» – *синівську шанобливість*. Навіть якщо батько злодій, грабіжник чи вбивця, шанобливий син повинен покірно слухати батька, принижено просити його повернутись на шлях доброчестя. Конфуціанський культ та норми «сяо» сприяли розквіту родини та клану.

Саме тому Конфуцій розробив вчення про «сяо», синівську повагу. Він вважав, що «серед тих, хто шанує батьків і поважає старших братів, рідко трапляються здатні виступити проти начальства, а серед тих, хто не виступає проти начальства, ніколи не буває здатних здійснити заколот». «Батьки приховують помилки синів, а сини прикривають помилки батьків, це і є прямою», – підкреслював Вчитель, для якого міцна сім'я служила запорукою сильної держави.

«Сяо», вважає Конфуцій, це основа гуманності. Значення «сяо» – служити батькам за правилами «лі», поховати їх за правилами «сі» та приносити їм жертви за цими ж правилами. А згідно з цими правилами, якщо батько недоброчинний, якщо він злодій, грабіжник чи вбивця, справжній син повинен тільки принижено просити його повернутися на стежку доброчинності.

В середньовічному Китаї вважають цілком нормальним і навіть законним, що син не має права свідчити проти батька. Конфуцій якось сказав, що «прямота і чесність не в тому, щоб зрадити батька, а в тому, щоб покрити його, навіть якщо він вкрав барана».

За релігійними віруваннями китайців, найгірше, що може статися з людиною, – це не залишити по собі нащадка чоловічої статі, який міг би приносити жертву і піклуватися про благополуччя померлих предків. У зв'язку з цим існують обряди для духів тих померлих, про яких нікому піклуватись. Періодично здійснюється жертвоприношення і годування душ померлих, що не мають живих нащадків. Мова про це піде дещо пізніше.

Вчитель сказав: «Старі повинні жити в спокої, друзі повинні бути правдивими, молоді повинні проявляти турботу».

Ось ця турбота про старших, передусім про родичів, є однією з найголовніших у вченні Конфуція про ідеальне суспільство.

Існує гарний вислів, що стосується синівської пошани:

«Шанобливий син – це той, хто засмучує батька і матір хіба що своєю хворобою».

Цей вислів підсумовує усе вищесказане про норми «сяо».

Культ «сяо» з плином часу досяг у Китаї всезагального визнання, став нормою життя, а видатні приклади «сяо» зібрані у збірнику «24 приклади сяо» і перетворились в об'єкт захоплення і наслідування.

Окрім цього, кожна сім'я мала свій сімейний храм чи молильницю, де в певний час виконували обряди сімейного культу (культу предків). Кожен рід (ші) мав свій родовий храм предків (мяо, тепер цитан), присвячений його родоначальникам. Жертвоприношення і моління в цих храмах виконувались або главою сім'ї, або старшинами родів. У давнину невеликі будівлі – храми – ставились біля могил померлих, і там приносились жертви.

За переказом, із самого початку в храмі розміщували ляльку або статую, що символізувала померлого. Згодом зображення предка було замінене на табличку (чжу) у вигляді чорної дерев'яної дощечки з написом червоними ієрогліфами.

Для того, щоб занести душу померлого в табличку чжу, здійснюються складні обряди і заклинання. Одразу після похорону особливий писар робить напис на табличці, всі члени сім'ї стають на коліна й читають заклинання: «Такого-то року, місяця і дня осиротілий син такий-то осмілюється звернутись до батька свого з наступними словами: тіло твоє передано похованню, але нехай повернеться дух твій у домашній храм: табличка для духа вже приготовлена...». Після ряду подальших обрядів, що розтягуються на декілька років, чжу з душею померлого остаточно залишається в храмі.

Таблички чжу зберігають в особливих шафках на довгому столі біля північної стіни храму напроти входу, а під час обрядів і жертвоприношень витягують звідти, кладуть на стіл і перед ними розкладають жертви – їжу, напої. Обряди ці здійснюють у визначений час року або у випадку будь-яких сімейних чи родових дійств (весілля, смерті тощо).

Державний культ у Китаї був звернений здебільшого до предків імператора. З ними імператор зносився в різних державних справах. В одному з конфуціанських творів сказано: «Якщо правителю потрібно прийняти якесь рішення, він повинен спочатку відправлятись

у храм предків і порадитися з ними». Хоча, напевне, слід зазначити, що Конфуцій вимагав здійснення обрядів і жертвоприношень на честь предків не заради них самих, а виключно тому, що ці обряди були встановлені з давніх часів.

Конфуціанський культ предків і норми «сяо» були загадками культу сім'ї та клану. Сім'я вважалась серцевиною суспільства. Одружені завжди свідомо здійснювали свій соціально-сімейний обов'язок, який виявлявся в дотриманні сімейних давніх традицій.

Розглянуті вище аспекти теорії і практики конфуціанства не вичерпують всього того, що включало в себе це вчення. Але саме ці важливі припущення соціальної політики й етики були головними в конфуціанстві, їм судилося відіграти вирішальну роль у долі Китаю.

11.4.4. Культ сім'ї та клану

Сім'я – серцевина суспільства. Інтереси сім'ї важливіші за інтереси окремо взятої особистості, яка розглядалась тільки в аспекті сім'ї. Сина одружували, дочку віддавали заміж згідно з рішенням і вибором батьків. Це вважалось настільки нормальним і суттєвим, що проблеми кохання чи любові при цьому зовсім не враховувались.

Любов – особисте й емоційне, вона завжди знаходилась на нижчому рівні, ніж інтереси сім'ї. Любов могла, а навіть і не могла прийти після шлюбу. Чоловіки з багатих сімей компенсували її відсутність вибором собі наложниць за смаком, чому дружина не мала права перешкоджати, хоча на практиці бувало по-різному. Але це ніколи не заважало нормальному існуванню сім'ї і виконанню особами, які перебували у шлюбі, свого соціального обов'язку, який виражався знову-таки в інтересах сім'ї, зокрема в народжуванні дітей. Звідси – постійна тенденція до росту сім'ї. В результаті – великі сім'ї, що включали в себе декілька жінок і наложниць, голову сім'ї, чималу кількість одружених синів, внуків та інших рідних і близьких – це досить поширене явище упродовж усієї історії Китаю. Такі сім'ї ділились фактично тільки після смерті батька. Старший син займав місце глави сім'ї.

Всі нові сім'ї, засновані молодшими братами, впродовж довгого часу залишались в залежності від старшого брата. Виникав міцний клан співродичів, що трималися один за одного, населяючи часто ціле село. В рамках такого клану діяли все ті ж соціально-економічні закономірності, що і в суспільстві в цілому. Тут виникав суд родичів,

на який виносились як проблеми суспільні і майнові, так і особисто-інтимні: не було нічого святого, свого, особистого, що не повинні би були знати сім'я і клан. Дитина з перших років життя звикала до цього.

Конфуціанство не схвалювало ранні шлюби (вважало шлюбним віком для чоловіків 30 років і для жінок 20 років, хоча за іншими даними – для чоловіків 20 років і 15 років для жінок).

Шлюб – це перший обов'язок людини, її природне покликання і призначення. Обов'язки одружених поділялись на загальні і приватні. Чоловік – голова; він повеліває, дружина підкоряється. Він – небо, вона – земля.

Основами одруження повинні бути взаємна довіра, чесність і повага, влада і керівництво з боку чоловіка, покірність з боку дружини у всіх тих випадках, коли чоловік не порушує правил справедливості і честі. В суспільному житті дружина всім завдячує чоловікові. Смерть його не робить її незалежною. В дівочтві вона залежала від батьків, одружена – від чоловіка, вдова – залежить від сина. Син – охоронець вдовства матері від спокус, її доброго імені від нарікань. Звичай забороняє жінці повторне одруження, і вдова повинна присвятити себе усамітненню. Поза домом у неї не повинно бути ніяких справ. Вдень вона не повинна виходити зі своєї кімнати; вночі спальня її повинна бути завжди освітлена. Так повинна поводитися вдова, якщо хоче заслужити повагу дітей і співгромадян. Період 15-20 років найбільш придатний для одруження. Не слід забувати, що від шлюбу залежить вся доля жінки, а тому вибір чоловіка вимагає великої обачності. Дівчина не повинна вступати в шлюб:

- 1) із членом сім'ї, що причетна до змови проти влади (уряду);
- 2) сім'ї з поганими справами;
- 3) непристойна поведінка або порушення подружньої вірності;

Не має права вносити в сім'ю чоловіка ворожість, неприязнь, обкрадати чоловіка, багато базікати.

Чоловік не має права розлучитися з дружиною, хоча вона того і заслуговує, по-перше, якщо вона не має нікого з рідних; по-друге, якщо вона завинила перед чоловіком під час жалоби за свекром або свекрухою; і по-третє, якщо бідний чоловік розбагатів під час співжиття з нею.

Усіх цих правил, які дані Конфуцієм стосовно шлюбу, китайці і сьогодні суворо дотримуються у житті.

11.5. СИСТЕМА ВИХОВАННЯ І ОСВІТИ

Погляди Конфуція на устрій суспільства базувались частково на тих моральних категоріях і цінностях, які колись побутували в китайській общині. Але він вніс і багато якісно нового, наприклад, культ грамотності, культ знань.

По суті, з часом конфуціанські норми і ціннісні орієнтири стали загальноновизнаними, перетворились у символ «істинного китайського». Виховання починаючи з сім'ї, змалку, з залучення до культу предків і норм сяо, до суворого дотримання правил поведінки в сім'ї і особливо на людях, в суспільстві призвело до того, що вислови з конфуціанських творів стали афоризмами.

Відповідно сильно вирости авторитет і соціальний статус грамотних. В країні виник небачений культ вченості, грамотності. Вся система освіти в середньовічному Китаї була орієнтована на підготовку знавців конфуціанства. Дати синові освіту, вивести його в люди – мрія кожної сім'ї в Китаї, але здійснити, втілити її в життя було нелегко. Слід було вивчити декілька тисяч ієрогліфів і з їхньою допомогою розбиратись у складних древніх текстах. В результаті найбільш тямущі і терплячі могли оволодіти всією сумою знань, необхідних для конкурсних екзаменів.

Коли конфуціанці прийшли до влади, вони перетворили конкурс екзаменів у головний, а пізніше, фактично, єдиний шлях, який давав можливість увійти до складу правлячої еліти. Екзамени проводились у спеціально обладнаному приміщенні наодинці і під суворим наглядом. Кожен, хто складав екзамени протягом 2-3 діб, повинен був без книг і посібників написати поему з 60 слів, твір про якусь подію в давнину, а також трактат на вільну тему. Конкурс був суворим. Перший ступінь отримували 2-3%, рідше 5%. Далі їх чекали екзамени на другий і третій ступінь. Тут вимоги були жорсткішими, але те саме коло питань. Саме з таких людей черпалися кадри для заміни ключових постів у системи бюрократичної адміністрації. Перед ними практично автоматично відкривався шлях до високої посадової слави і багатства.

Перетворення конфуціанства в офіційну догму, ідеологію стало поворотним пунктом як для історії цього вчення, так і в історії Китаю. Прийшовши на службу, чиновники-конфуціанці почали по-іншому ставитись до власної доктрини. Якщо раннє конфуціанство, закликаючи вчитися у древніх, пропонувало кожному право самому

розмірковувати, то тепер входила в силу доктрина абсолютної святості древніх канонів і мудреців, кожного їх слова.

В кінцевому результаті конфуціанство все-таки зуміло зайняти провідні позиції в суспільстві.

Можна підвести деякі підсумки з усього вищесказаного. По-перше, конфуціанство являє собою систему чисто практичних норм поведінки, це вчення про управління державою, правильний порядок у сім'ї. Саме на основі цього всього склалася думка, що конфуціанство взагалі не релігія. З одного боку, це філософська система, а з іншого – кодекс державної і приватної моралі.

С.В. Павлов та інші у книзі «Географія релігії» подають визначення: «Конфуціанство – це філософія та система етики, що не має ритуалу й духовенства». Але інші дослідники цієї релігії чи філософії кажуть, що «все це нагадувало б релігію, якби місцевий вельможа не забажав збудувати після своєї смерті храм на свою честь на місці попереднього будинку».

Я також спробую показати, що конфуціанство, будучи філософією, є також і релігією. Можна почати з того, що в числі конфуціанських книг є такі, які містять уявлення про надприродні сили, духи, потойбічний світ і тому подібне. Звичайно, слід зазначити, що конфуціанство – релігія досить оригінальна і своєрідна. Насамперед ця своєрідність проявляється в тому, що конфуціанство було практично орієнтованим. У ньому не існувало професійного жрецтва як особливого суспільного стану. Виконання обрядів, узаконених конфуціанством, лягало на плечі державних чиновників, голів сімей, родів. Ще одна оригінальність у тому, що за змістом конфуціанський культ являв собою просте узаконення традиційних, що склались у Китаї з давнини, сімейно-родових обрядів.

У конкретних умовах китайського імператора конфуціанство відіграло роль основної релігії, виконувало функції офіційної державної ідеології. Висунута Конфуцієм на перший план соціальна етика з її орієнтацією на моральне вдосконалення людини було, по суті, тією сліпою містичною вірою, яка лежить в основі інших релігій.

Водночас не треба применшувати ні особистість Конфуція, ні його вплив. При житті у нього були вірні учні, в числі яких і його внук, автор двох класичних праць з конфуціанства.

Пізніше його творення було продовжено і розширено іншим великим філософом – Мен-цзи. Сам Конфуцій ніколи не висував революційних теорій, він прагнув здебільшого у неспокійний період історії Китаю знайти покровителя, який підтримував би його суспільно-політичні принципи.

Конфуцій не залишав жодної книжки, і його бесіди з учнями були письмово викладені лише через століття після його смерті.

За своєю природою конфуціанство завжди більше схилялося до освічених людей, ніж до народу. Тому конфуціанство не залишило жодного сліду в народній релігійній свідомості, в той час як воно все ще глибоко пронизує культурне і суспільне життя Китаю.

В конфуціанській системі є немало того, що може зацікавити владу: вона стоїть на повазі до вищестоящих і на дотриманні традицій предків. Але виникає питання: наскільки реалістичною була конфуціанська модель суспільства?

Конфуцій боявся соціальних перебудов, розгулу народної стихії, він жадав стабільності та спокою в державі й, до речі, залишив нащадкам таку пораду: «В країні, де панує належний порядок, будь сміливий у вчинках, проте обережний у розмовах».

Конфуцій рекомендував верхам спершу нагодувати народ, а вже потім від нього чогось вимагати, спочатку просвітити його й лише потім карати за правопорушення. Проте він не збирався цілком звільнити народ від обов'язків перед державою. Він завжди в усьому боявся крайнощів, тому обстоював помірну експлуатацію, так зване «справедливе використання народу».

Конфуцій не вчив нічого нового; він сам настирливо повторював, що не викладає ніякого нового вчення, а вимагає тільки суворого дотримання давніх законів і постанов.

У 555 р. н.е. Конфуцій був введений в ранг святого, «конфуціанські» книги сприймалися як святе писання, а саме тлумачення вчення Конфуція помітно стеологізувалося.

В Цюйфу – місті, де народився і помер Конфуцій, є три осліплюючі перлини – Храм Конфуція, Дім Конфуція і Мавзолей Конфуція.

Конфуція поховали над річкою Си, і три роки учні оплакували його на могилі. Тепер там пантеон Конфуція. На тому місці, де був будинок Конфуція, у XII ст. було споруджено храм, який має форму

імператорського палацу, оточеного стіною з червоної цегли і з чотирма вежами на кутах. Симетрично розташовано ряд будинків. Головний з них – Дачендень – Палац вищої досконалості, там стоїть статуя Конфуція, здійснюються жертвоприношення.

В храмі зберігаються одяг, книги, ритуальні предмети та інші речі, які залишилися після Конфуція. Учні Конфуція регулярно здійснювали в храмі жертвоприношення своєму покійному вчителю. Храм було реконструйовано в 1724 р., він є справжнім музеєм китайської культури.

Важливо також відмітити те, що конфуціанство, національну релігію Китаю, сповідують 7,5% населення землі. Сповідують його переважно китайці. Але чисельність послідовників визначити важко.

Також є невеликі групи китайців-конфуціанців, що проживають на територіях КНДР, Таїланду, Лаосу, Камбоджі, В'єтнаму, Малайзії (конфуціанства дотримується лише частина китайського населення; тут конфуціанство представлене неоконфуціанством, яке поєднане з ешелонами буддизму і даосизму і накладається на культ предків), а також в Індонезії, Східному Тімері, на Філіппінах, в Океанії (Науру, Полінезії, Фіджі). Конфуціанство також поширилось на материк Африку, де його сповідують на Мадагаскарі, ост. Реюньйон, Сейшельських островах. В Америці: Канада, Антильські острови та ін.

За даними Fischer Welt Almanach, конфуціанців у світі на початку 90-х рр. XX ст. налічувалось 580 млн. чол.

Упродовж понад двох тисяч років конфуціанство формувало уми і почуття китайців, впливало на їх погляди, психологію, поведінку, мислення, мову, сприйняття, на їх побут і спосіб життя. В цій суті конфуціанство не поступається жодній з великих релігій світу, а де в чому і піднімається вище. Конфуціанство зуміло стати, принаймні для старого Китаю, незамінним. Ідеї Конфуція відіграли велику роль в історії Китаю і наклали відбиток на всі сфери життя країни.

Конфуціанство – це сьогодні не історична, не мертва релігія. Вона все ще живе, але більше як данина традиції, як система вікових обрядів, як спосіб життя китайської родини, як морально-етичний закон, який велить шанувати ближнього, берегти спокій, розвивати гуманні відносини в суспільстві. Може, саме в практичному утвердженні в житті морально-етичної доктрини добродійства полягає найбільша вартість цієї давньої релігії.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

1. Що нам відомо про засновника конфуціанства?
2. У чому полягав соціальний ідеал Конфуція?
3. Як Ви розумієте принцип, закріплений у книзі «Лунь-юй»: «господар повинен бути господарем, підданий – підданим, батько – батьком, син – сином»?
4. У чому полягає культова практика конфуціанства?
5. Яке місце посідав культ предків і культ сім'ї у конфуціанстві?
6. Відтворіть ідеал удосконаленої людини Цзю-цзи, сконструйований Конфуцієм.
7. Що сприяло перетворенню конфуціанства в офіційну ідеологію Китаю:
 - а) крайній консерватизм;
 - б) культ незмінної форми;
 - в) монополія на знання, освіту;
 - г) підготовка чиновників з числа конфуціанців;
 - д) культ правителя, імператора.
8. Проаналізуйте роль релігії конфуціанства в розвитку китайського народу.
9. Прокоментуйте наступні вислови:

Хто, маючи знання, робить вигляд, що не знає, той найвищий з-поміж усіх. Хто, не маючи знань, робить вигляд, що знає, той хворий. Хто, будучи хворим, вважає себе хворим, той не хворий. Досконало мудрий не хворий. Будучи хворим, він вважає себе хворим, тому він не хворий.

(§ 71, «Дао де цзин»)

Вчитель сказав: «Письмо не до кінця виражає мову, як мова не до кінця виражає думку. Але якщо це так, то чи не були невловленими до кінця думки досконало мудрих людей?»

(«І-цзин»)

Не виходячи із двору, можна пізнати весь світ. Не виглядаючи в вікно, можна осягти Шлях Неба. Чим далі йдеш, тим менше знаєш. Тому мудреці пізнавали, не ідучи нікуди: осягали, не бачачи, здійснювали, не діючи.

(§ 47, «Дао де цзин»)

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

Конфуціанство. Його походження та еволюція.
Особа Конфуція і суть його вчення.
Конфуціанська література. Загальна характеристика.
Культ неба і культ імператора в конфуціанстві.
Ідеал удосконаленої людини в конфуціанстві.

ЛІТЕРАТУРА

- Будда Шакьямуни. Конфуций. Мухаммед. Франциск Ассизский: Биограф. повествования. – Челябинск, 1995.
Васильев Л.С. Культы, религии, традиции в Китае. – М., 1970.
Васильев Л.С. История религий Востока. Учебное пособие для вузов. – 4-е изд. – М., 1999.
Древнекитайская философия. В 2-х т. – М., 1972-1973.
История и культура Китая. (Сборник памяти академика В.П. Васильева). – М., 1974.
История китайской философии. – М., 1989.
Китайская философия: Энциклопедический словарь. – М., 1994.
Козловский Ю.Б. Конфуцианство: миф и реальность // Народы Азии и Африки. – № 3, 1982.
Конфуций: жизнь и его учение. – М., 1991.
Конфуцианство в Китае: Проблемы теории и практики. – М., 1982.
Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К., 1996.
Малерб М. Религии человечества. – М., 1997.
Малявин В.В. Гибель древней империи. – М., 1983.
Мень А.В. История религии. В 2-х кн. Учеб. пособие. – М., 1999.
Мифы народов мира. Энциклопедия (в 2-х томах). Гл. ред. С.А. Токарев. – М., 1980. – Т. 1.
Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любінцева О.О. Географія релігій: Навчальний посібник для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів. – К., 1998.
Переломов Л.С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. – М., 1993.
Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – М., 1981.
Степовик Д. Релігії, культури і секти світу. Видання третє. – Івано-Франківськ, 1998.

Токарев С.А. Религия в истории народов мира. Изд. 3-е, испр. и доп. – М., 1976.

Хазанов А. Свидание с Конфуцием // Азия и Африка. – № 11, 1998. – С. 63-68.

Шуцкий Ю.К. Китайская классическая «Книга перемен». – М., 1993.

Элиаде М., Кулиано И. Словарь религий, обрядов и верований. – М., 1997.

ТЕМА 12: ДАОСИЗМ

12.1. ІДЕЙНІ І ТЕОРЕТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДАОСИЗМУ

12.1.1. Генезис даосизму

12.1.2. Шаманські корені даосизму

12.1.3. Ведична гіпотеза

12.2. ФІЛОСОФСЬКИЙ І РЕЛІГІЙНИЙ ДАОСИЗМ

12.2.1. Особа засновника даосизму

12.2.2. Пантеон даоських богів

12.3. СУСПІЛЬСТВО І ЛЮДИНА В ДАОСИЗМІ

12.3.1. Держава і даосизм. Теократична держава даосів

12.3.2. Взаємодія даосизму і конфуціанства

12.3.3. Соціально-етичний ідеал даосизму.

12.3.4. Даосизм і досягнення безсмертя.

12.3.5. Психічна концепція (або духовна сторона життя даосів)

12.1. ІДЕЙНІ І ТЕОРЕТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДАОСИЗМУ

12.1.1. Генезис даосизму

У сучасній даології прийнято виділяти два основних етапи в історії даоської традиції: *етап виникнення і становлення даоської традиції* (до II ст. н.е.) і *етап еволюції розвинутого даосизму*.

Проте стосовно питання походження даосизму можна виокремити два різних підходи до проблеми: одні дослідники розглядають історію щойно сформованого даосизму і починають її з періоду Пізньої Хань (I-II ст.). Так, для М. Стрікмена, наприклад, подібний підхід має принципове значення, бо даосизмом цей дослідник вважає тільки *даоську релігію*, яка вже організувалася, інші ж дослідники віддають перевагу аналізу «передісторії» даосизму, тобто їх цікавить період існу-

вання даосизму до його оформлення в різноманітні школи і напрями. Вони також ставлять питання про генезу даосизму із додаоських або протодаоських вірувань древніх китайців, насамперед із шаманізму.

Так, період Пізньої Хань винятково важливий для історії даосизму, бо саме в цей час остаточно формується даоська традиція (цей процес повністю завершується в III-IV ст.) і виникають перші школи ортодоксального даосизму. Проте обмеження історії даосизму рамками історії щойно сформованого даосизму неправомірне через те, що за межами дослідження (і немовби поза «даоською традицією») залишаються не тільки всі процеси, що привели до остаточного оформлення даоської традиції, а й філософія Лао-цзи і Чжуан-цзи, а питання про закономірність її появи в рамках сформованої даоської традиції так і залишається невирішеним. При такому підході також повністю ігнорується єдність і наступність даоської традиції.

12.1.2. Шаманські корені даосизму

Найбільш послідовно в цьому плані була розвинута й обґрунтована японською дослідницею Ідзуцу Тосіхіко точка зору, яка показала важливість вивчення витоків даосизму, його «передісторії» як для розуміння даоської традиції взагалі, так і для філософії Лао-цзи і Чжуан-цзи зокрема (Ідзуцу Тосіхіко, 1976, с. 5-24). Ідзуцу Тосіхіко висуває тезу про шаманські корені даосизму і показує близькість шаманського світосприйняття і даоського світогляду, причому вона стосується не тільки і не стільки таких моментів, як вчення про екстаз, уявлення про спілкування з духами, а й даоських філософських концепцій: вчення про універсальність змін; погляди на сні і реальність; теорії суб'єкт-об'єктних відношень. Дослідниця не прирівнює даоську філософію або даоські релігійні вірування до шаманізму, чітко показує їхню якісну відмінність, навіть прірву, що лежить між ними. Мова йде тільки про генетичний зв'язок між ними, достатньо суттєвий для розуміння даосизму.

Автор стверджує, що якісне перетворення шаманізму в даосизм не могло бути результатом його простого іманентного внутрішнього розвитку, тому що для становлення даоської філософії необхідна була поява таких великих мислителів, як автори «*Дао де цзин*» і «*Чжуан-Цзи*». Іншими словами, шаманське світосприйняття могло перетворитися в філософію Дао, тільки пройшовши крізь призму розуму геніального філософа.

Тут також слід відзначити об'єктивні причини появи розвиненого даосизму: соціально-економічний і культурний прогрес давньокитайського суспільства, який, власне, і зумовив у загальних рисах наявність суб'єктивного фактора, «дав можливість» даоським мислителям створити їхні блискучі системи.

Ідзуцу Тосіхіко пов'язує генезу даосизму з релігійними уявленнями царств Чу і Сун. Перше було неоднорідним в етнічному плані, в ньому були живі численні древні міфи і культури. А в другому проживали нащадки царства Шан-ін, про яке говорилося: «Династія Шан-ін поклонялась демонам-духам (гуй), а династія Чжоу поклонялась цивілізації (вень)». На думку Ідзуцу Тосіхіко, ці слова точно передають різницю між духовною атмосферою Шан-ін (а також Сун і Чу) і «серединних царств» Чжоу.

Цікаву гіпотезу стосовно спорідненості чуської культури з культурою Шан-ін висуває американський вчений Дж. С. Меджор. У своїх дослідженнях він висловлює припущення, що предки чусців були вихідцями з Сибіру, пройшли через район цивілізації Шан-ін і сильно на неї вплинули, а після цього перейшли на південь.

Тут слід зазначити складність дослідження даного питання, яке зумовлене його специфічністю, тобто об'єктом і джерелом дослідження. Тобто ми можемо вести мову про імовірнісний характер припущень чи гіпотез того чи іншого дослідника.

Дослідники, простежуючи шаманське коріння даосизму в різних і численних епохах і періодах древнього Китаю, відзначають формальний критерій віднесення тієї чи іншої традиції до шаманізму. Для зручності тут таким критерієм буде використання «архаїчної техніки екстазу» (вислів М. Еліаде), трансформації свідомості суб'єкта культури. Цей формальний критерій є досить загальним, оскільки всі інші ознаки (трипласовий поділ світу, мотив світового древа тощо) характерні тільки для окремих локальних типів шаманізму, але не для шаманізму як форми релігії в цілому.

Важливим критерієм розмежування шаманських і власне даоських типів релігійної практики є уявлення про те, що даоська практика веде до підвищення статусу адепта, постійної (а не лише на час екстазу) трансформації адепта, його сакралізації.

У формуванні даосизму активну участь брала східна традиція магів фан ши царств Ци і Янь, тісно пов'язана із знаменитою

«академією» Цзися, яка стояла в основі шкіл «натурфілософії», і традиції Хуан-лао (Хуан-ді і Лао-цзи). Вона ж вплинула і на оформлення вчення про святих безсмертних (шень-сянь) і їхні острови блаженних.

Чжоуська культура теж відіграла певну роль у генезі даосизму. «Рациональність» чжоусців, певно, багато в чому сприяла переходу протодаоських уявлень до філософської рефлексії «Дао де цзину» і «Чжуан-цзи». Крім того, чжоуська культура забезпечила даоську філософію її основними поняттями – *Дао* і *Де*.

Дао – шлях до світлої гармонії. *Дао* властива блага сила *де*. Характерно, що якщо перше з них в ранніх пам'ятках (Ши цзин) практично не онтологізоване (його онтологізація здійснюється вже конфуціанцями – в текстах «Чжун Юн», «Да Сюе» і даосами) і означало передусім «істинний шлях монарха», то друге з самого початку мало онтологічний статус і сприймалося як мана, певна блага Сила Досконалого правителя (що було використане пізніше імперською ідеологією) і взагалі неабиякої людини. Отже, її початкова сакралізація була досить висока.

Таким чином, коріння даосизму криється у всій ойкумені традиційної китайської культури і генезис його безпосередньо пов'язаний з більшістю етносів – як протоханських, так і неханських, що населяли територію майбутньої єдиної імперії й зробили свій внесок у формування китайської цивілізації древності і середньовіччя.

Вищесказане припускає автохтонність даосизму і його виняткову приналежність до східноазійського культурного ареалу (що вже доведено науковцями).

12.1.3. Ведична гіпотеза

Проте існувала точка зору, що вбачала джерело даосизму в іншій культурі, а саме в індійській.

Справа в тому, що дане питання активно вивчалось і було певним чином вирішене ще в кінці XIX ст. Так, академік В.П. Васильєв, зовсім не схильний до якогось синофільства, главу, присвячену даосизму в своїх «Матеріалах з історії китайської літератури», починає зі спростування цієї точки зору (Васильєв В.П., 1880). Він вказує на те, що в період появи перших даоських текстів будь-які контакти між Індією і Китаєм були відсутні (принаймні, джерела про них не повідомляють), при династії ж Хань, коли Китай знайомиться із

Західним краєм, даосизм вже отримав широке розповсюдження, та й в самому Західному краю жодних слідів розповсюдження брахманізму (оскільки мова йшла про брахманський вплив) виявити не можна. Тобто зупинятися докладно на цій гіпотезі взагалі не було б потреби, якби деякі дослідники знову не звертались до неї (напр.: Васильєв Л.С.).

Тому аргументацію В.П. Васильєва можна посилити, вказавши як на фактологічні, так і на культурологічні теоретичні аргументи на користь неможливості індійської генези даосизму. Проте логічним спочатку було б коротко розглянути причини, що сприяли появі «індійської» теорії. Як не дивно, але спочатку вони в основному були пов'язані із враженнями (а не науковим аналізом як таким) перших синологів від китайських філософських текстів, що з часів єзуїтів XVI-XVII ст. справляли на звиклих до іудео-християнських стандартів європейців враження чогось ірраціонального, практичного, позитивістського, ледь не атеїстичного. Самим єзуїтам легенда про «народ без релігії» потрібна була і з суто прагматичних міркувань: для переконання Риму в перспективності християнської проповіді в Китаї.

Пізніше також додалися звинувачення китайської філософії в приземленості, винятковій увазі до практичної етики, ігноруванні онтології і гносеології, причому за еталон китайської думки бралось конфуціанство. Тож відповідно містичні тексти даосизму із вченням про *Дао, де, хаос, космогонію* і т.п. сприймали як «не притаманні» «китайському духові».

Сьогодні доведено: 1) магичні і сакральні мотиви та інтенції ранніх текстів, в тому числі і конфуціанських, так само як і те, що китайська «раціональна» філософія була багато в чому лиш новою транскрипцією доволі архаїчних уявлень; 2) досить потужну онтологічну течію в проблематиці недаоських шкіл древньокитайської філософії, зокрема того ж конфуціанства (достатньо для цього без упередження прочитати «Чжун юн»). Крім того, такі тексти, як «Лі цзи», містять багатющий матеріал про релігійні вірування древнього Китаю. Тож це все тільки підтверджує концепцію світоглядної винятковості даосизму.

Далі, стосовно принципової можливості контактів Китаю з Індією в епоху Упанішад і раннього буддизму (I тис. до н.е.) можна сказати наступне. Крім відсутності в джерелах будь-яких відомостей

про такі контакти, слід відзначити їхню принципову неможливість через брак шляхів комунікацій, бо контакти через Гімалаї і Тибет (тоді ще не заселений і бездоріжний) були неможливими з географічних причин. Бо ж навіть буддійські місіонери згодом приходили в Китай або через Середню Азію (тобто з південного заходу, що стало можливим з епохи Хань), або (ще пізніше) морським шляхом. Легенда ж про подорож Лао-цзи на Захід (якщо врахувати до того ж досить нечітке і міфологічно забарвлене значення цього слова – захід як країна заходу сонця, вмирання і разом з тим безсмертя) зі зрозумілих причин не може бути доказом ранніх контактів з Індією, тим паче, що сама легенда точно фіксується лише з ханьського часу («Шицзи» Сима Цяня).

До того ж цілком незрозуміло, хто міг розповсюджувати в Китаї таємничі вчення Вед (зокрема, міф про Вірат-пурушу-Паньгу), враховуючи варнову замкненість ведичної мудрості, що не повідомлялася навіть шудрам, не кажучи вже про іноземців. Що ж стосується міфа про Паньгу і його схожості з міфом про Вірат-пурушу, то слід шукати інші причини їхніх аналогій (міфи такого типу з темою хаосу, світового яйця характерні для всієї Євразії). В будь-якому випадку, принести цей міф з Індії не могли ані брахманісти, ані буддійські місіонери, яких просто безглуздо уявляти собі як пропагандистів вчення Вед.

Що стосується запозичення з Індії йогічних прийомів психофізичного тренінгу, то, не виключаючи подібний вплив через буддизм у середні віки, слід підкреслити автохтонність «даоської йоги», котра мала свій теоретичний фундамент, надто відмінний від індійського. Наприклад, дихальні вправи описуються вже на нефритових табличках VI ст до н.е. Крім того, враховуючи розповсюдження подібної «техніки екстазу» по цілому світу, не можна дивитися на Індію як на її єдиний центр.

Слід також відзначити принципово протилежний напрямок еволюції двох великих культур Сходу. Якщо Індія дуже рано приходить до розриву з натуралістичною моделлю, до тотального знецінення феноменального буття, то Китай, навпаки, саме цю модель доводить до віртуозності.

Тому важко помітити щось спільне між Брахманом і Дао. Брахман – це єдина реальність, він просто не зіставляється зі світом, як наслідком ґрунтовної омани (авід'я): мудрець осягає істину і бачить, що

світу немає, є тільки Абсолют, подібно до того, як людина помилково сприймає мотузку за змію, але переконується, що це не так. Дао – це принцип, єдиносутній з космосом, «сакралізованим», але видимим, конкретним світотворенням у чітких просторово-часових рамках.

Попри це, індійська і китайська моделі активно взаємодіяли, але це відбулося вже на початку нашої ери, коли буддизм, що зіграв роль представника індійської культури в Китаї, почав своє утвердження в «державі центру».

В зв'язку з питанням про походження даосизму на довершення можна зупинитися на ще одному пункті – як розуміли походження своєї релігії самі даоси. Про це нам розповідає третій цзюань антології «Юнь цзи ци цян». Там говориться, що спочатку «вчення» (цзяо) не було і що з'явилося воно при «трьох августійших» і «п'яти імператорах» (сань хуан у ді). Вчення – передача інформації (гао). Для нього необхідні: словесна форма (янь), принцип (лі), смисловий зміст (і), настанови від вчителя (шоу) і передача традиції (чуань). Цьому вченню передувало його «досвітове» буття як «самоприродного» (цзижань цзяо) і «божественного» (шеньмін цзяо) вчення серед божественних іпостасей саморозгортаного Дао (тянь цзунь).

Це означає, що самі даоси не пов'язували появу своєї релігії з якоюсь конкретною історичною або ж квазіісторичною особою. Уявлення про Лао-цзи як про засновника даосизму скоріш виникло в старій західній сінології, особливо якщо врахувати, що даоси нарівні з Лао-цзи в даній якості сприймали і міфічного Хуан-ді (Жовтого імператора), та й перші «втілення» Лао-цзи.

Отже, сучасна даологія кваліфікує даосизм як автохтонну китайську релігію, котра походить із шаманських вірувань (царств Чу, Ци і Янь) і починає виокремлюватися з них і оформляється у середині I тис. до н.е.

12.2. ФІЛОСОФСЬКИЙ І РЕЛІГІЙНИЙ ДАОСИЗМ

12.2.1. Особа засновника даосизму

«Відсутність віри в засновника частково була наслідком початкового плюралізму протодаоських і ранньодаоських традицій, позбавлених чіткого самоусвідомлення своєї субстанційної спорідненості», – такою є думка одного із сучасних даологів Е.Т. Торчинова. Проте ми вважаємо, що ця думка має суперечливий характер і, зважаючи на

те, що питання засновника будь-якої релігії завжди було актуальним, спробуємо розглянути його докладніше.

Лао-цзи (Лі Ер, Лао Дань, Лі Боян, Лао Лай-цзи?) (VI (V?) ст. до н.е.) («Старий мудрець», «Старе дитя») – давньокитайський філософ, якому приписується авторство класичного даоського філософського трактату «Дао де цзин». Сучасна наука піддає сумніву історичність Лао-цзи, проте в науковій літературі він часто визначається як засновник даосизму.

Найімовірніше, образ Лао-цзи синтезований, в його основі лежить життя кількох людей – даоських містиків-магів (фанші), сюжети архаїчних міфів і народних легенд. І ще – пристрасне бажання відчувати поряд із собою у світі присутність такої небесної і водночас глибоко людяної, теплої мудрості.

Древні історики немовби навмисне зробили образ Лао-цзи максимально чудовим. І навіть в якихось звичайних, «поцейбічних» фактах помітна недосяжність містичної і непізнаваної нами душі. Лао-цзи має досить конкретне місце народження, родове ім'я, навіть державну посаду, але кожний цей буденний і навіть дещо нудний факт раптом стає частиною чогось чудового, надзвичайного. Поєднання чіткого історизму і міфологічного ореолу додає ще більшої привабливості постаті Лао-цзи.

В народній традиції Лао-цзи вшановувався як божество. Його зображення і статуї можна було зустріти в багатьох місцевих храмах і невеликих кумирнях разом із зображенням Конфуція, Будди і «божествами-хранителями вогню». Він – частий герой народних легенд і передань. Філософське начало вчення Лао-цзи безболісно змішується із чарами і дивовижними перетвореннями. Згідно з однією народною легендою, Лао-цзи живе на 33-му небі – на декілька «поверхів» вище, ніж головуюче божество народного пантеону – *Нефритовий імператор*. Божество Лао-цзи допомагає в казках різним істотам одержати своє безсмертя, «переплавляючи» їх у чарівній печі чи курильниці і даруючи їм «істинний вигляд». Згідно з другою легендою, Лао-цзи і сам зумів народити себе в «істинному вигляді»: народившись, він через деякий час знову ввійшов у лоно своєї матері Лі і потім з'явився вже в «безсмертному» вигляді. Мотив подвійного народження, при якому перше вважається фізичним, а друге – духовним, чи «істинним», перейшов з практики даоських алхіміків.

Коли даос виплавляв пігулку безсмертя і приймав її, то саме вона і призводила до появи в організмі «безсмертного зародка». Лао-цзи ж немовби зумів зробити це без будь-яких штучних засобів.

Не позбавлена подібної чарівності й офіційна біографія Лао-цзи. Вона викладена в знаменитих «Історичних записках» («Ши цзи») Сима Цяня – найважливішій праці з історії давнього Китаю, складеній, найімовірніше, в I ст. до н.е., тобто принаймні через 300-400 років після загальноновизнаної дати народження мудреця. Ім'я Лао-цзи, а точніше, його прізвисько дослівно означає «Стара дитина», чи «Старий мудрець», тоді як справжнє прізвище Лао-цзи, як вважає Сима Цянь, було *Лі*, ім'я – *Ер*, а доросле ім'я – *Дань*. Тому його могли називати або Лі Ер, або Лао Дань – «Старець Дань». Він народився в царстві Чу, області Ку, районі Лі, селі Цюйжень. Як часто бувало в Китаї, жителі села складали один великий клан Лі, тому і вважається, що родове ім'я Лао-цзи було Лі. До часу укладення біографії Лао-цзи в «Історичних записках» «людина Лао-Цзи» майже цілком розчинилася в міфологічному образі Лао-цзи, й історику Сима Цяню доводилося використовувати в основному народні передання. Наприклад, він згадує, м'яко кажучи, незвичайну тривалість життя даоса: «Лао-цзи, можливо, жив більше ста шістдесяти років, а дехто каже – і до двохсот, бо він наслідував Дао й міг дожити до глибокої старості». Здавалось би, навіщо містифікувати образ Лао-цзи й «обмотувати» таку кількість див навколо людини, мудрість якої, залишена на сторінках «Дао де цзину», не викликає сумнівів? Але чудовий характер цієї мудрості доступний лише духовно розвиненим людям, він непоказний і, як все в ранньому даосизмі, носить прихований, вислизаючепотаємний характер. Простіше кажучи, він створювався далеко не для простого народу і взагалі не був розрахований на популярне читання. Разом з тим привабливість незвичайного образу Лао-цзи робить привабливим і той трактат, авторство якого йому приписується. Це «перенесення дивовижності», коли вона стає більш викривленою і простонародною, – прийом, який ми часто можемо зустріти в китайській традиції. Те ж відбулося і з Конфуцієм, і із легендарним засновником чань-буддизму Бодхідхармою.

Відомостей про людину Лао-цзи небагато. Більшість версій сходяться на тому, що він був старшим сучасником Конфуція. Про це говорить не тільки Сима Цянь, а й знаменитий даос Чжуан Цзи (Чжуан

Чжоу) у главі «Життєпис Лао-Цзи». Як виховувався Лао-цзи, в кого навчався – історія мовчить. Він постає перед нами вже як абсолютно цілісна, сформована особистість. Певний час Лао-цзи займав посаду хранителя архівів у царстві Чжоу, і саме там відбулася його пам'ятна зустріч із Конфуцієм. Усні джерела також твердять, що певний час Лао-цзи сидів ліворуч від правителя і записував мудрі висловлювання як самого володаря, так і його підданих – мудреців, яких, незважаючи на численні легенди, було небагато, і тому кожне їхнє свіже слово багаторазово обмірковувалося і коментувалося.

Дослідники не раз намагалися вирахувати роки його життя, виходячи з припущення про його зустрічі з Конфуцієм, дати життя якого відомі порівняно точно – 551–479 рр. до н.е. Конкретної дати народження і смерті Лао-цзи встановити так і не вдалося, але вважають, що він помер, а точніше, відійшов на завжди від людей десь між 460 і 450 рр. до н.е. Сучасні фахівці схильні перенести датування його життя до більш пізнього періоду – десь між 400 і 330 рр. до н.е. В будь-якому випадку, всі ці дати досить відносні, оскільки, згідно з одними відомостями, Лао-цзи дожив до шістдесяти років, згідно з іншими – більше ніж до двохсот, бо, як вказував Сима Цянь, «він леліав Дао і годував довголіття». У своєму довголітті Лао-цзи, найімовірніше, і справді пережив Конфуція на декілька десятків років, хоч і був старший за нього.

Яку посаду займав Лао-цзи? Здається, з цього приводу навіть у найприскіпливіших дослідників немає особливих розбіжностей. Лао-цзи був хранителем архівів у царстві Чжоу, точніше, істориком-хранителем (цаньши ши), як вказує Сима Цянь. Сама ця посада свідчить про благородне походження Лао-цзи і про прекрасне знання канонів.

Але і тут не обходиться без різночитань. Чжуан-цзи у главі «Шлях Неба» дає іншу назву посади Лао-цзи – «історик-наглядач архіву» (вей цань ши), що, правда, не дуже відрізняється від варіанта Сима Цяня. Зате «Записки про ритуал» називають його посаду «старший історик», або «великий історик» (тань ши). Існує й інший варіант – «молодший історик» (сяо ши), при цьому слід враховувати, що посада «великого історика» означала просто «чиновника-історіописця» і могла включати в себе посаду молодшого історика. В будь-якому випадку до обов'язків цих людей входило завдання вести докладні хроніки подій в державі.

Для традиційної китайської культури історичність Лао-цзи не мала великого значення. Така людина просто не могла не бути – чи то у вигляді фізичної особи, чи духовного імпульсу. До того ж навколо Лао-цзи сформувалися сотні міфів і десятки філософських шкіл. Виникла навіть школа Хуан-лао (Хуан-ді і Лао-цзи), яка є, по суті, одним із напрямів даосизму і яка, зрештою, швидко зникла. Цікаво, що Лао-цзи в ній прирівнювався до першозасновника світу і «основоположника» китайської нації.

В біографії Лао-цзи чимало незрозумілого і таємничого. Стосується це, передусім, історизму його життя. Лао-цзи згадується, як вже було сказано вище, у Сима Цяня і у Чжуан-цзи. В останньому випадку виникають підозри, що вислови із згадками про даоського вчителя – це більш пізні вставки, зроблені безпосередньо для розділу «Піднебесна». В 24-му розділі «Чжуан-Цзи» є діалог між самим Чжуан-цзи і відомим софістом Хуей Ши, постійним супутником даоса. Чжуан-цзи каже йому: «Жо (конфуціанці), Мо (Мо-цзи), Ян (Ян Чжу) і Пін (Гунсунь Лун) складають чотири школи. Разом з тобою їх стане п'ять». І ані слова про Лао-цзи, який нібито був духовним вчителем Чжуан-цзи.

Не менш дивне й інше. Найяскравіший послідовник Конфуція, Мен-цзи (Мен Ке), будучи сильним полемістом, нападає на вчення Ян Чжу і Мо-цзи і ані словом не обмовляється про Лао-цзи, хоча, здавалось би, той – гідний супротивник. Певно, сам трактат («Дао де цзин») був записаний ніяк не раніше середини III ст. до н.е., тоді ж з'явилося й ім'я Лао-цзи.

Версія стосовно того, що сам Лао-цзи не міг написати свою працю, висловлювалася давно. Як не дивно, але для цього був досить простий і несуперечливий доказ – сам час, коли орієнтовно жив Лао-цзи, не був сприятливий для написання книг. Тоді ще не склалась традиція філософського трактату, що починається з Конфуція і Мо-цзи.

Проте яким би великим не було схиляння китайської культури перед Лао-цзи, його авторство «Дао де цзин» піддавалося сумніву вже віддавна. Щоправда, спочатку йшлося не про історизм особи Лао-цзи, а лише про те, чи могла ця людина створити такий трактат.

Перші серйозні сумніви були висловлені ще в XII ст. Вчений Ван Шипен відзначав: «Надто сумнівно, щоб цей текст у п'ять тисяч ієрогліфів був написаний Лао-Цзи». В ту ж епоху стали говорити про

декількох Лао-цзи. Наприклад, вчений-конфуціанець Є Ши вважав: «Та людина, що навчала Конфуція, – не той Лао-цзи, що написав книгу. А та людина, що написала книгу, – не Лао Дань з родини Лі. Лише невідомі люди об'єднують цих двох в одного».

Найімовірніше, слід відрізнити реального філософа Лао Даня – одного з багатьох на тому історичному проміжку і мудреця Лао-цзи, чиє авторство «Дао де цзин» належить, радше, до області міфів. Наприклад, відомий китайський історик Го Можо зробив такий висновок: «Хоча книга «Лао-Цзи» (інша назва «Дао де цзина») не належить руці Лао Даня, але її основні погляди вироблені саме Лао Данем. Він же вважав, що книга написана значно пізніше того часу, коли Лао-цзи здійснював свою проповідь».

А ось ще одне припущення, висловлене сучасним китайським вченим Лю Жолінем: людину, що навчала Конфуція, звали Лао Дань, він і є великим мудрецем Лао-цзи. А трактат «Лао-Цзи» записав якийсь Лі Ер. А це означає, що Лао Дань і Лі Ер – дві різні людини. Лао Дань нібито багато розповідав, був, певно, великим містиком і посвяченим, але ніколи нічого не записував, а от Лі Ер, не відрізняючись ані особливою величчю розуму, ані посвятою в езотеричні знання, в епоху протиборствуючих царств (475-221 рр.) просто записав повчання Лао Даня. Багато хто не погодився із його оцінкою, але й ґрунтовно спростувати цю думку все ж не зміг.

Слово Лао-цзи таке ж, як його образ. Будучи неприкрашеним і символічно-всеохоплюючим, воно передає з покоління в покоління дух цієї дивної людини. Для китайської традиції він завжди залишається мудрецем, що зважився на усвідомлення найвищого ступеня істинності, зумів витримати її і передати послідовникам.

Ще в кінці минулого століття сформувалася концепція, що не втратила свого впливу і сьогодні, яка розглядає історію даосизму як поступове перетворення первісного «чисто філософського вчення» в релігійно-містичну доктрину, наповнену «містикою і забобонами».

Історія даосизму нагадує історію конфуціанства. Спочатку це був напрям натуралістичної філософії, що виник на зламі IV-III ст. до н.е. Але років через 500, десь у II ст. н.е., він набув *канонічного статусу релігії*. Вищенаведена думка Д.В. Степовика є не одиначним, а загальноприйнятим твердженням стосовно походження даосизму (такі думки знаходимо і в А.С. Токарева, і в Л.С. Ва-

силъева). Біля її витоків стоять такі видатні вчені, як Дж. Легг, Л. Вігер, В.П. Васильєв.

Ці вчені (і ціла плеяда інших) вважали, що даосизм у VI-V ст. до н. е. почався з філософії Лао-цзи, отримав розвиток і завершення в Чжуан-цзи і почав занепадати за часу Ле-цзи. До часу Пізньої Хань (I-II ст. н.е.) він остаточно виродився і став сукупністю забобон, демонології, анімізму, алхімії, магії і чаклунства.

Однак часто вчені, послідовники цієї концепції, не могли дійти єдиної думки стосовно того, що слід вважати філософським, а що – релігійним даосизмом.

Крім того, одні виділяли в філософський даосизм «Дао-де цзин», «Чжуан-Цзи» і «Ле-Цзи», а інші – тільки «Дао-де цзин». Так, Дж. Легг стверджував «чистоту» тільки «Дао-де цзину», в якому, на його думку, немає нічого, що б нагадувало забобони або релігію.

Ця концепція має ряд недоліків. Передусім, надто дивним є сам факт «виродження» філософії в релігію з теологією досить невисокого рівня, бо зазвичай, навпаки, релігія в процесі свого розвитку створює для себе теоретичний фундамент у вигляді системи більш-менш жорсткої догматики і богословських спекуляцій, що часто межують з релігійною філософією. Релігія і філософія являють собою різні, хоча часто і взаємодіючі форми суспільної свідомості, тоді як редукція однієї до іншої ігнорує їхню специфіку. Тому вищезазначена теорія розвитку даосизму потребує дуже чіткого обґрунтування із досконалим вивченням причин такої дивної еволюції.

В основному причини ігнорування ролі міфології і релігії в древньодаоській філософії були ненаукового чи позанаукового характеру. Однак, незважаючи на це, деякі вчені-синологи і зараз дотримуються концепції «виродження» даосизму або навіть заперечують наявність наступності між раннім і пізнім даосизмом. Ще одним доказом цього вони пропонують той факт, що Лао-цзи і Чжуан-цзи навчали дивитися на життя і смерть як на компоненти природного циклу змін, в той час як пізні даоси проповідували досягнення безсмертя.

В загальному на формування помилкового протиставлення раннього і пізнього даосизму певний вплив мали філософи школи «сюань-сюе» (III-IV ст.ст.), які дійсно абстрагували філософське вчення даосизму від всіх інших його аспектів і тому отримали в Європі

назву «неодаосів», «відроджувачів» Лао-цзи і Чжуан-цзи. Проте ця назва є некоректною, сучасні китайські вчені взагалі схильні розглядати «сюань-сюе» як конфуціанське вчення «в шатах Лао-цзи і Чжуан-Цзи».

Та все ж наступність між раннім і пізнім даосизмом є реальною, що виявилось, зокрема, і в обожненні Лао-цзи, і в термінологічній континуальності. Наприклад, термін «Небесний наставник», так сильно асоційований із лаоською релігією, фактично вперше був зжитий у 24-й частині «Чжуан-Цзи».

Проте не тільки ці, а й багато інших «пізньюдаоських» понять походять із глибокої старовини. Так, вшановуване в даосизмі до VI ст. божество Тянь хуан (Небесний августійший) згадується ще в «Чжоу лі», де воно виступало як втілення Небесної волі, що нагороджує і карає (тянь чжи). Даоське вчення про небесну бюрократію «святих-безсмертних» (шень сянь) з їх небесними «дев'ятьма палацами Полярної зірки» (тай-цзи цзю гун) походить із «І-цзину». Одне із прізвиськ Чжан Цзюе, вождя «Шляху Великого благоденства», має прецедент в «Шуцзині». До того ж самі тексти «Дао-Де цзину» і «Чжуан-Цзи» містять досить матеріалу, щоб побачити в них ті доктрини і релігійну практику, що будуть експліційовані кількома століттями пізніше.

Отож було б великою помилкою ставити знак рівності між раннім і пізнім даосизмом та ігнорувати якісні відмінності між ними. Але все ж існує помилковий погляд на два ступені розвитку даосизму як на протилежні, майже взаємовиключні, тоді як континуальність, наступність і взаємозв'язок між ними є очевидними.

Саме слово «Дао» зовсім не є винятковим надбанням даосизму. Воно належить усій китайській думці, і кожний філософ древнього Китаю бачив у ньому позначення істини або, точніше, найглибшої правди і праведного шляху життя. Всі китайські мудреці – прихильники Дао. І хоча це поняття дало назву даосизму (дао цзю), нічого власне даоського в ньому немає. Це одна з найважливіших категорій усєї китайської культури. Специфічним є лише її осмислення даосизмом. Якщо в конфуціанстві «Дао» – шлях етичного вдосконалення і правління на основі етичних норм, то в даосизмі Дао космологізується, набуваючи значення вищого першопринципу, світової субстанції, джерела буття всього суцього.

Даос живе духом. Даосизм є передусім виправданням традиції. Правда, Дао – це те, що дається нам раніше, ніж ми пізнаємо самі себе, і воно є те, що перейде від нас до майбутніх поколінь після того, як ми підемо. Що ж це? «Класики» даоської традиції дають по видимості туманну, а по суті дуже точну відповідь: все те, що існує «саме по собі» (цзи жаль), що не породжено людським міркуванням і заклопотаністю, що не несе на собі напруження, насильства.

Мудрість прихильника Дао – це не знання і не мистецтво, а деяке вміння абсолютно «не затемняти метушню великий спокій буття». Даосизм, таким чином, втілює саму серцевину східної думки, що завжди вимагала від людини знайти повноту свого буття через самоусунення, виявити глибину небажання, яка таїть у собі саме натхненне бажання. Тому даосизм не є філософією в класичному розумінні цього слова, бо він не цікавиться визначеннями понять, логічними доказами й іншими процедурами світобачення. Не є він і релігією трансцендентного Бога, що вимагає від своїх віруючих віри і слухняності. Його не можна, нарешті, звести і до мистецтва, майстерності, практики у власному значенні слова, бо мудрість Дао не передбачає необхідності що-небудь робити. Швидше, даосизм – це «шлях суцільного існування», в якому світогляд і дія, дух і матерія, свідомість і життя виявляються зібраними у вільній, безмежній, хаотичній єдності (і сюй). Така єдність, як і більшість основних понять даосизму, наскрізь парадоксальна, і тому даоські вчителі замовкають, коли у них просять це пояснити. Як сказано в «Дао-де цзин», головному каноні даосизму: *«Той, хто знає, не говорить, а той, хто говорить, не знає». І в іншому місці: «Коли низька людина чує про Дао, вона сміється».*

Відсутність докладного опису методів досягнення безсмертя, чіткого викладення теорії, словом, усього того, що добре відоме з пізніх пам'яток, можна пояснити, по-перше, іншими завданнями авторів «класичних» текстів – спробами дати більш-менш систематичне викладення теоретично осмисленої даоської моделі світу, соціуму і особи, а по-друге, тим, що все, що стосується «практичного» даосизму, вважалось, очевидно, езотеричним, таким, що не підходить для письмової фіксації і розголошення (до періоду введення в систему теоретично осмисленого світогляду). Тому воно табувалося, існувало самотійно, переходячи від вчителя до учня, із вуст в уста (коу цзюе).

У зв'язку з цим можна спробувати запропонувати наступну схему становлення даосизму (від його зародження до появи організованих напрямків і інституціалізації при Пізній Хань):

1) період давніх протодаоських релігійних вірувань шаманського і навколошаманського типу, формування релігійної практики і світоглядних моделей (до IV-III ст. до н.е.);

2) період «раціоналізації» світогляду, підведення під нього філософської бази і письмової фіксації цієї філософії в текстах; виникнення філософських напрямків, що мають певні споріднені риси: школа (дао-де) Лао-цзи і Чжуан-цзи, натурфілософи «інь-ян цзя» і «у сін цзя», «академія Цзися» (яка раціоналізувала традицію магів фан ши, царства Ци і об'єднала у «вченні Хуан-Лао», тобто Хуан-ді і Лао-цзи, вищезгадані напрямки); методи «досягнення безсмертя» і медитативного споглядання існують паралельно і не фіксуються письмово (з IV-III ст. до н.е. до II-I ст. до н.е.);

3) зближення і синтез вищеперерахованих напрямків і включення в них елементів інших течій (традицій «І-Цзину», легізму і частково конфуціанства), письмова фіксація древніх протодаоських і даоських методів релігійної практики, експліцитне введення їх в систему лаоської доктрини, формування цілісного лаоського світогляду. Це і створює ілюзію появи в даосизмі чогось принципово нового, ледь не протилежного старим концепціям (I ст. до н.е. – V ст. н.е.);

4) паралельно до цього процесу відбувається інституціалізація даосизму, з'являються перші організовані лаоські течії і школи – як «ортодоксальні» (чжен і дао, II ст.; шанцин пай; лінбао, IV ст.), так і «еретичні» (тай-пін дао).

Наступні процеси в даосизмі стосуються вже історії сформованої релігії.

Як висновок, наведемо визначення даосизму, яке є доречним до розглянутого питання. Даосизм – національна релігія Китаю, яка має власну специфіку і відмінна як від інших організованих релігій, що поширилися в Китаї, так і від народних вірувань і культів (з якими вона, проте, тісно пов'язана), виникла в середині I тис. до н.е. на основі релігійних вірувань шаманського типу і яка остаточно сформувалася в перші століття нашої ери.

12.2.2. Пантеон даоських богів

Відомо, що сам термін «пантеон» означає сукупність усіх богів тієї чи іншої релігії. Ситуація з даоським пантеоном виявляється досить складною. Справа в тому, що його й даоським не назвеш через його «всеїдність». Тому в цій ситуації термін «пантеон даосизму» означатиме, швидше, сукупність усіх (чи майже всіх) богів китайської держави.

Сучасні дослідники погоджуються з думкою, що даосизм, включивши в себе з часом усі древні культури і забобони, вірування й обряди, всі божества і духи, всіх героїв і безсмертних, легко задовольняв найрізноманітніші потреби населення. Тому його часто називають «еклектичним і нерозбірливим».

В його пантеон, поряд із творцями релігійних доктрин (Лао-цзи, Конфуцій, Будда), входило багато божеств і героїв. Сюди також включались померлі люди, що випадково дали про себе знати (наснився комусь тощо). Для деїфікації не потрібно було ані спеціальних соборів, ані офіційних рішень. Будь-який звичайний історичний діяч, навіть просто добропорядний чиновник, котрий залишив по собі хорошу пам'ять, після смерті міг бути обожненим і прийнятим даосизмом у свій пантеон. Даоси ніколи не вираховували кількості всіх своїх божеств, духів та героїв і навіть не намагались цього зробити. Вони окремо виділяли декількох найважливіших із них, серед яких числились легендарний родоначальник китайців давньокитайський імператор Хуанді, богиня Заходу Сіванму, першолоудина Паньгу, божества категорії типу Тайчу (Велике Начало) або Тайцзи (Велика Межа), їх даоси і всі китайці обожнювали особливо.

Із другорядних богів помітне місце посідали такі, як шанований у Китаї бог багатства Цай-шен; потім – божества-покровителі окремих місцевостей, померлі видатні особистості, інколи чиновники і т.д. Купці вшановували, крім бога багатства, також місцевих богів-покровителів.

Для селян головну роль відігравали, відповідно, землеробські божества. Оскільки землеробство здавна становило основу всієї економіки Китаю і мало надзвичайну державну вагу, то й землеробський культ (який у більшості народів мав чисто селянський характер) у китайців також набув рис офіційного державного культу. Одним із головних об'єктів цього культу був Шен-нун («божественний земле-

роб»), один із легендарних імператорів, якому приписувалось винайдення землеробства. Йому був присвячений особливий жертovníк у Пекіні, де імператор приносив святковій жертви. На початку весни щорічно здійснювалась важлива державна церемонія магічної першої оранки: сам імператор у супроводі високопоставлених чиновників проводив плугом борозну на священній ділянці землі, після чого наближені і чиновники зорювали цю ділянку. Проте масові форми землеробського культу залишались селянськими: це були весняні й осінні обряди із жертвоприношеннями божеству землі Ше.

В народних віруваннях і культурі помітне місце займали ту-ді – місцеві духи. На їхню честь всюди будувались невеликі храми, інколи мініатюрного розміру; до них молилися за дощ, за врожай, за позбавлення від усіляких лих. В кожному місті поклонялися своєму покровителю – Чен-хуанові. В імператорському Китаї особливо поклонялися Гуань-ді – *богови війни*.

Помітне місце у віруваннях китайців займає *дракон*: численні духи-дракони (лун-шен) керують дощем і водними джерелами, тому їх також вшановують і селяни. Головний із драконів – Лун-ван («князь драконів») пов'язувався з імператором, і його культом керував сам імператор.

На честь божеств і великих *героїв* (полководців, майстрів своєї справи, патронів ремесел і т.п.) даоси створювали численні храми, де ставились відповідні ідоли і збирались пожертви. Такі храми, в тому числі і храми на честь місцевих богів і духів, патронів-покровителів, завжди обслуговували даоські монахи, зазвичай вони за сумісництвом також виконували, особливо в селах, функції магів, гадателів, віщунів і знахарів.

Специфічною категорією даоських богів були *безсмертні*. До їх числа входили знаменитий Чжан Дао-лін (засновник даоської релігії, верховний глава злих духів і відповідальний за їх поведінку), алхімік Вей Бо-ян і багато інших. Проте найбільшою популярністю в Китаї завжди користувалась *вісімка безсмертних* – ба-сянь, розповіді про яких надзвичайно популярні в народі і фігурки яких (з дерева, кістки, лаку), так само як і зображення на сувоях, знайомі кожному з дитинства. З кожним із восьми пов'язані цікаві історії і легенди.

1. Чжунлі Цюань – найстарший із восьми. Успішний полководець ханського часу. Він зазнав поразки тільки через те, що втрутились небесні сили, котрі знали про вготовану йому долю. Після поразки

Чжунлі пішов у гори, став відлюдником, навчився секретів трансмутації металів, роздавав золото бідним, став безсмертним.

2. Чжан Го-лао мав чарівного коня, котрий за день міг пройти десять тисяч лі, а на час стоянки складався так, немовби він був паперовий, і засувався в спеціальну трубку. Знадобиться кінь – його витягують, розгортають, покроплять водою – і він знову живий і готовий до переходів. Чжан жив дуже довго, не раз помирав, проте кожного разу знову воскресав, тож його безсмертя безсумнівне.

3. Люй Дун-бінь ще в дитинстві відзначався розумом, «запам'ятовував по десять тисяч ієрогліфів на день». Виріс, отримав вищий ступінь, але під впливом Чжунлі Цюаня захопився даосизмом, довідався про його таємниці і став безсмертним. Його чарівний меч допомагав йому завжди перемагати ворога.

4. Лі Те-гуай якимось, коли пішов на зустріч із Лао-цзи, залишив своє тіло під наглядом учня. Учень, дізнавшись про хворобу матері, негайно вирушив до неї, попередньо спаливши тіло свого наставника. Коли Лі повернувся, його тіла не було. Довелося йому вселитися в тіло щойно померлого кульгавого жебрака – так і став він кульгавим (Лі – «Залізна нога»).

5. Хань Сянь-цзи, племінник знаменитого танського конфуціанця Хань Юя, прославився тим, що вмів передбачати майбутнє. І робив він це настільки точно, що постійно дивував свого раціонально мислячого дядька, котрий визнав дар племінника.

6. Цао Го-цзю – брат однієї із імператриць, став відлюдником і дивував усіх знанням таємниць даосизму, вмінням проникати в суть речей.

7. Лань Цай-хе – китайський юродивий. Співав пісень, збирав милостиню, робив добрі справи, роздавав гроші біднякам.

8. Хе Сянь-гу ще з дитинства вирізнялася дивакуватістю, відмовилась вийти заміж, багато днів проводила без їжі і пішла в гори, досягнувши безсмертя.

Народна фантазія наділила всіх ба-сянь рисами людськими і чарівними, що зробило їх одночасно людьми і божествами. Вони подорожують, втручаються в людські справи, захищають справедливість і добро. Всі ці безсмертні, як і інші духи, боги і герої, добре відомі в Китаї, в своїй сукупності відображали різноманітні сторони вірувань, уявлень, бажань і прагнень китайського народу.

Вся влада в кожній із общин належала групі духовних наставників – даосів на чолі з єпископом. Життя в общинах даосів було організовано таким чином, що кожен міг очиститись, покаятись і, пройшовши через серію постів і обрядів, підготуватись до безсмертя.

Під час посту Тутаньчжай (піст бруду і вугілля), котрий спочатку призначався для хворих грішників, а пізніше став загальним для всіх, члени общини мастили обличчя брудом і вугіллям, співали псалми, били поклони, доводили себе до стану ступору і на довершення кидали на землю. Трохи віддихавшись, вони повторювали той самий цикл наступного дня – і так упродовж трьох, а то й семи-дев'яти днів. Під час посту Хуанлуджай (піст жовтого талісмана) члени общини на чолі із наставником здійснювали обряд на спеціальному подвір'ї з метою очистити душі своїх предків і зробити їх безсмертними. В дні обрядів сатурналій Хеци (злиття душ) в общинах здійснювались оргії, що пояснювалося вченням даосів про позитивність взаємодії сил інь і янь – жіночого і чоловічого начал. Всього таких постів і обрядів було 28, причому походження декотрих, а зокрема Хеци, можливо, мало зв'язок з ідеями тантризму, який широко розповсюдився у східних прикордонних районах Індії на початку нашої ери, звідки вони, очевидно, стали відомі і даосам. Незважаючи на важливу роль спадкової теократії Чжанів і пов'язаних із нею різних лаоських сект, главам котрих часто приписувалась чудодійна сила і навіть влада над демонами і духами, всі вони були лишень вищою духовною інстанцією, своєрідними хранителями принципів і догматів вчення. Але реальної адміністративної влади за межами своїх громад і сект даоські патріархи і «єпископи» не мали. Вони і не прагнули цього. Даоська релігія за своє майже двохтисячолітнє існування не створила чіткої церковної структури, і це в умовах панування конфуціанства було виправдано: організаційна слабкість релігійного даосизму поза його громадами і сектами сприяла проникненню цієї релігії до всіх сфер китайського суспільства. В цьому розумінні даосизм був близький до буддизму – вчення, в котрого він дуже багато взяв як в області теоретичній, доктринальній, так і в організаційному плані. Але найбільший вплив буддизму і взагалі індійської думки помітно на тій трансформації, котру відчували даоські концепції про шляхи і методи досягнення безсмертя.

Переходячи до розгляду третього питання – функціонування даосизму в період VII-XII століть, слід зазначити що буде розглядатись

не повна історія розвитку даосизму, а в основному його взаємодія із державним інститутом, з імператором тощо. Хоча цей період також важливий такими подіями як розповсюдження даосизму за межі Китаю, формування інституту монашества, новий розквіт філософського аспекту даосизму, становлення традиції «внутрішньої алхімії». Проте ці моменти є досить важливими. Так, наприклад, становлення інституту монашества сприяло подальшому організаційному оформленню даосизму. Останнє знайшло відображення в правовому регулюванні функціонування лаоської общини і юридичному закріпленні статусу духовенства. Конфуціанські ідеї, а погляди деяких даоських мислителів можуть просто кваліфікуватися як даосько-конфуціанський синтез, причому конфуціанськими були насамперед їхні соціально-політичні погляди (наприклад, Ге Хун).

Теократична держава даосів постає як виняток в історії даосизму, який розглядається суто із державницької точки зору як спрощений варіант соціальних взаємодій.

Кінець династії Хань був позначений в Китаї кризою та політичним занепадом, а на додаток ще й стихійним лихом, епідемією, під час якої лаоський маг Чжан Цзюе прославився в народі тим, що заклинаннями виліковував хворих. Швидко даосизм із респектабельного вчення придворних алхіміків та проповідників перетворився на прапор пригнічених. Нова релігія заявила про себе потужним революційним вибухом – повстанням «жовтих пов'язок». Послідовники Чжан Цзюе ставили за мету скасування існуючого ладу та заміну його царством Великої Рівності (тайпін). Але план повстання став відомий владі, почались жорстокі переслідування його учасників. Передчасно підняте повстання було придушене, а послідовники загиблого Чжана Цзюе, які залишились у живих, пішли на захід, де в гірських прикордонних районах Китаю діяло друге потужне даоське угруповання «Удоумідао» під керівництвом Чжан Лу. Посилена залишками повсталих секта Чжан Лу незабаром перетворилась на фактично самостійне теократичне утворення, що змогло досягти певної автономії. З ним потім рахувалась навіть офіційна китайська влада.

«Держава» даоських пап-патріархів, які передавали свою владу у спадок, проіснувала в Китаї до середини XX ст. (63-й лаоський папа з роду Чжанів після 1949 року переїхав до Тайваню).

12.3. СУСПІЛЬСТВО І ЛЮДИНА В ДАОСИЗМІ

12.3.1. Держава і даосизм. Теократична держава даосів

При спробі аналізу системи взаємодії релігії даосизму і держави слід постійно мати на увазі складність цих відносин, а також об'ємність даного питання. Насамперед сформулюємо основні питання досліджуваного напрямку. Так, наприклад, постає питання: чому під час зростання автократичних тенденцій двору на сцену виходять даоські радники, які намагаються замінити конфуціанську бюрократію? Яке місце даоських доктрин «тян ши» («небесного наставника»), як і уявлення про даоського мудреця як вчителя монархів у системі китайської ідеології? Відразу ж зазначимо, що древні ідеї «Вищого імператора» (Шан-ді) і «августійшого імператора» (хуан-ді), відроджені у вірі в даоський рай царства Тайпін і в образі Юй-хуан шан-ді (Верховний нефритовий імператор) пізнього даосизму, зовсім не були нав'язані даосам конфуціанською чи імперською ідеологією, а були безпосередньо взяті із доконфуціанської релігійно-політичної традиції. Це тим більш очевидно, що в ранніх імперіях (насамперед при Хань) границі між державним конфуціанством, імперською ідеологією та релігійно-політичним даосизмом були досить розмиті.

Даоська концепція ідеального правління не була запозичена з конфуціанства, а була паралельною їй, причому віра в «мандат неба» (тян мін) для добропорядного монарха була органічною частиною народного релігійного даосизму. Сакралізація монарха однаково мало може вважатись прерогативою як конфуціанства, так і вчення про «небесний мандат», бо і для даоса першообразом священнослужителя був не маг, не алхімік, а особа монарха-державця. І конфуціанство, і даосизм у кінцевому підсумку внесли свою частку в формування імперської ідеології, зворотним боком котрої (як і зворотним боком даоської ортодоксії) були царсько-месіанські утопії даоського характеру.

Зважаючи на вищесказане можна сформулювати основні аспекти політичного життя даосизму.

Концептуальний аспект.

Ідеї ідеального правління і їх вплив на реальну політичну практику. Тут можна наголосити на таких термінах як «тянь ши» і «го ши». Перший із них означає даоського мудреця, котрий виконує

функції монарха в період міжцарства, другий – радника, «наділеного мандатом Неба», легітимного правителя. Фігура «го ши» досить характерна для середньовічного Китаю.

Досить згадати Чжан-Лу і Цао Цао, північновейського імператора Тай У-ді і даоса Коу Цяньчжи, воєнного диктатора Гао Пяня, котрий придушив повстання Хуан Чао, і лаоського мага Люй Юнчжи, сунського імператора Хуей Цзуна і даоса Лін Лінсу, Чингіз Хана і монаха Цю Чанчуня.

Ця доктрина звернена до вчення про божественного Лао-цзи як вчителя і радника правителів.

12.3.2. Взаємодія даосизму і конфуціанства

Обидва ці вчення зовсім не слід розглядати як протилежні; неодноразово впродовж історії даосизм убирав у себе численні буддистських і даоських релігійних організацій і узаконило мінімум буддистської і даоської грамотності.

Тож період від VII і аж до XII ст. характеризується ростом покровительства даосизму з боку імператорського двору, причому сказане справедливе не тільки для танського періоду, коли династія офіційно повідомила про своє походження від Лао-цзи, а при царюванні використовувала месіанські уявлення про Лао-цзи, а й для сунського періоду (960-1279 рр.), особливо для Північної Сун (960-1127 рр.), імператори котрої (насамперед Чжень-Цзун, 998-1023 рр., і Хуей-Цзун, 1101-1125 рр.) були гарячими прихильниками даосизму. При Тан двір заохочував збір даоської літератури і її кодифікацію, а деякі імператори (зокрема Сюань-цзун, 711-755 рр.) – даоських класичних пам'яток. Особливо ж розцвіло захоплення даоською алхімією, котре коштувало життя багатьом монархам (див. розділ 2.3). Придворними алхіміками були, як правило, «навколодаоські авантюристи». З метою власного збагачення вони зловживали довірливістю імператора, котрий хотів стати безсмертним. Новий імператор страчував алхіміків попереднього імператора, проте відразу ж запрошував нових.

У 845 році, за даоською ініціативою (яскравий приклад впливовості даосизму), котра була підтримана конфуціанцями, розпочалися широкомасштабні гоніння на буддизм, що призвело до підриву економічного впливу сангхи і поставило крапку на розквіті буддизму в Китаї.

Досить значну роль грали окремі представники даосизму при танському дворі. Особливим покровительством імператорів користувалася школа Маошань. Вона розробляла доктрину месіанізму сім'ї Лі, котрою користувалася Тан. Тут передусім слід згадати маошанського патріарха Сима Ченчженя (645-735 рр.), а також його учня Лі Ханьгуана (683-769 рр.), котрі не тільки виконували богослужбові функції, а й активно впливали на державні справи (особливо це стосується першого із них).

Політична активність проявилася і в останні роки існування танської імперії: даос Люй Юнчжи був ініціатором ряду акцій, котрі здійснив воєнний диктатор Гао Пянь (той, хто придушив повстання Хуан Чао в кінці XI ст.).

В період П'яти династій становище даосизму похитнулося, проте при царюванні династії Сун попередній вплив знову відновився. Сунські імператори не тільки надавали протекцію даосам, але й мали певний вплив на формування зібрань творів даоської літератури (Дао цзана), вони наказали підготувати такі зібрання і, можливо, видати.

В самому кінці правління Південної Сун (1275 р.) 36-й небесний наставник Чжан Цзуньянь був проголошений імператором главою південнокитайського даосизму, а його школа одержала офіційну назву «Шляхи істинної єдності» (чжен і дао). Резиденцією небесного наставника стала гора Лунхушань (провінція Цзянсі), котра стала разом із прилеглими районами автономним центром даосизму під юрисдикцією самого першосвященника школи «чжен і» (до 1927 р.).

Проте пік політичного впливу даосизму припадає на більш ранній період – час правління імператора Хуей-цзуна (поч. XII ст.). Перш ніж ми звернемось до подій цього «вітроплинного» імператора, котрий заслужив різко негативну оцінку конфуціанської історіографії (зокрема, втрата китайського суверенітету над всією північною половиною країни в 1125-1127 рр. також оголошувалась результатом екстравагантностей цього імператора), слід ще раз звернутись до основного питання.

Питання про відношення даосизму до державної (імперської) ідеології вже було поставлене. Тож тут можна дещо конкретизувати висунуті там положення. Відомо, що першим звернув увагу на своєрідність доктрини імператорської влади і всебічно охарактеризував її особливості А.С. Мартинів, розглядаючи її як автономну і

рівноцінну конфуціанству та іншим ідейним течіям традиційного Китаю як своєрідне «четверте вчення» (цзяо), котре контролювало функціонування решти традицій. Слід також сказати, що ніякої особливості специфіки в сакралізації влади монарха в Китаї немає взагалі. Подібного роду уявлення характерні для всіх архаїчних суспільств із часу формування класового суспільства і появи феномену політичної влади, верховний носій котрої обожнювався в тій чи іншій формі. Так, дані про культ священного царя відомі етнографії ще з часів Дж. Фрезера.

Тож наголосимо, що сакралізація імператорської (монаршої) влади в Китаї передувала появі і конфуціанства, і даосизму, оскільки вона походить із надзвичайно архаїчних уявлень, внаслідок чого доктрина сакральності вищої влади склала спільний фонд усіх китайських ідеологічних напрямків, не будучи, проте, самостійною «імператорською ідеологією». Імператор, таким чином, залежно від свого становища міг у певних межах вибирати між різними доктринами в залежності від політичної кон'юнктури і власних схильностей. В період загострення відносин із бюрократією двір, наприклад, звертався за ідеологічною підтримкою своєї автократії до даосизму, проімперський характер ортодоксії котрого добре відомий.

Що стосується самої суперечності між імперією і бюрократією, то її корені слід шукати не тільки в сфері ідеології, а й в області політичних інститутів. Вважається досить правдоподібним припущення, що ця суперечність має не стільки ідеологічний, скільки політичний характер і зводиться до суперечності між досить автономними імперськими інститутами (бюрократія) та імператором-автократом як суб'єктом верховної влади. Обидва ці інститути в умовах «абсолютної монархії» корелювали відповідно до необхідності, проте з огляду на свою достатню автономію могли знаходитися в гострих суперечностях.

І якщо конфуціанці лиш через своє становище могли виступати репрезентантами бюрократичних інститутів імперії, через них здійснюючи управління країною, то даоси, намагаючись посилити свій політичний вплив, намагались регулярно впливати на імператора як носія вищої влади, минаючи імперські інститути. Питання про характер і форму подібних інтенцій представників даоської ідеології буде зручніше розглянути на конкретних історичних прикладах. Проте

насамперед слід виокремити ідеологічні моменти обґрунтування подібного втручання даосів у політичні справи.

Згідно із вченням ортодоксального даосизму вище даоське божество Тайшан Лао-цзюнь (Лао-цзи, обожнений в ролі персоніфікації Дао) вручило «небесним наставникам» вищу релігійну владу, котра дала їм панування над демонами і божествами, і в цій якості даоси сприймали себе нащадками ідеальних правителів давнини. Крім того, традиція періоду Хань розглядала Лао-цзи (котрий виступав у даній іпостасі втіленого Дао) як споконвічного наставника монархів, причому аналогічні функції міг взяти на себе й освічений даос, який у такому випадку заміняв Лао-цзи в його місії «наставника держави» (го ши). Дана ідеологема успішно використовувалась упродовж усієї політичної активності і стала своєрідною константою ідейно-політичного життя імперії протягом значного періоду її існування.

Яскравим прикладом впливу даоських діячів на імператорський двір і є активність Лінь Лінсу при Хуей-цзуні. Лін з'явився при дворі в 1116 р. Він був родом із Веньчжоу і, можливо, в молоді роки був буддистським монахом.

При дворі до 1116 р. вже було багато даосів, проте Лінь Лінсу швидко опинився на першому місці за силою впливу на імператора. Спочатку він займався виданням різних даоських текстів і брав участь у підготовці втраченої сьогодні всезагальної «Історії даосизму» (Дао ши), проте скоро зайнявся богослужбовою і проповідницькою діяльністю серед придворної аристократії та вищого чиновництва і став завдяки імператорському покровительству першою людиною в імперії. Він проповідував віру в вище і серединне небо Шеньсяо і його могутні божества. При цьому сам імператор Хуей-цзун був проголошений ним старшим сином Верховного Нефритового імператора, Монархом Вічного Життя, правителем Шеньсяо. Під цим титулом імператор був відомий до кінця його життя, проте він використовувався не в офіційних, а в релігійних текстах.

Лінь Лінсу залишався при дворі до 1119 р. В цей час він ототожнив і інших членів імператорської сім'ї та чиновників із божествами і Шеньсяо. Більше того, себе він назвав небесним чиновником Чу Хуеєм. У цей час він представив до двору молодого даоса Вань Веньцина. Ім'я останнього було взяте із назв одного із даоських божеств: Божества знака початку шістдесятирічного циклу

(«цзя цзи»). Вань Веньцин продовжив діяльність Лінь Лінсу після повернення останнього в Веньчжоу в 1119 р. Згідно з заявами Лінь Лінсу і його помічника, саме завдяки їх медитації таємні тексти небес Шеньсяо і їх образи можуть бути принесені на землю, що робило їх в очах імператора незамінними.

В цей час імператор активно займається реформою даоської літургії і складає ряд релігійних гімнів, котрі використовуються в богослужінні і в наш час. Одночасно починається робота з нового складання і першого повного видання **Даоського канону** (до нашого часу не дійшов), дощечки для котрого почали вирізати в 1117 р. До канону ввійшли (присутні в ньому і сьогодні) твори самого імператора: коментарі до «Дао-де цзину», «Ле-цзи» й інші. Але найважливішою подією, котрій посприяв Лінь Лінсу, була активна антибуддистська політика Хуей-цзуна, на якій слід зупинитись детальніше.

Згодом, після появи Лінь Лінсу при дворі імператора, Хуей-цзун розпочинає антибуддистські акції, хоча формальну перевагу перед буддистами даоси одержали ще в 1107 р. Буддистські монастирі переходили, починаючи з 1117 р., під контроль світської адміністрації, реорганізовувались на даоський манер і перейменовувались. Буддистським монахам добровільно пропонувалось стати даосами. В 1119 р. сангхсі було заборонено розширяти храми, монастирі і монастирські володіння. Монахи повинні були називатись «де ши» (що вказувало на їх нижчий порівняно з даосами «дао ши» статус, оскільки «благо» являє собою сутність, залежну від Дао і підлеглу йому). Згідно з приписами вони повинні були вбиратися в даоський одяг і зватися мирськими іменами. Будда був перейменований в «золоте безсмертне велике пробудження», архати – в безсмертних, бодхісатви – у «великих мужів».

Буддистські монастирі, котрі називали «си» і «юань», були перейменовані згідно з даоським зразком у «гуань» і «гун». Зміни торкнулися навіть іконографії і молитовних жестів монахів. Якщо врахувати, що багато даоських ритуалів творилося на зразок придворних, то наближення до буддистських церемоній вводило також і цю релігію у сферу управління імператора-теократа.

Проте ці реформи виявилися недовговічними і були відмінені вже в 1120 р. після повернення Лінь Лінсу до Веньчжоу. З усіх антибуддистських акцій продовжували здійснюватись до середини 20-х рр. XII ст. тільки акції економічного характеру.

Постає закономірне питання про причини антибуддистської політики даоського імператора Хуей-цзуна. М. Стрікмен вважає, що це пов'язано із зовнішньополітичним становищем сунського Китаю. Справа в тому, що всі ворожі Сун держави були державами буддистськими. В такій ситуації саме даосизм, як національна релігія китайського етносу, міг бути використаний для ідейної стимуляції протидії ворогу.

Незважаючи на послаблення антибуддистської політики, Хуей-цзун не відмовився від доктрини Шеньсяо і власної даоської теократії. Після встановлення Південної Сун була спроба заборонити новий напрямок даосизму, оскільки на Лінь Лінсу покладалась велика частина провини за трагічний кінець Північної Сун і взяття в полон чжурчженями самого Хуей-цзуна. Проте вплив вчення виявився таким сильним, що це не вдалося здійснити.

В цілому ж вчення Шеньсяо виникло як свого роду даоське обґрунтування божественності правлячої династії і самого царюючого монарха, яке стало згідно з її доктриною одночасно: а) божественним втіленням і в якості такого об'єктом культу, б) верховним першосвященником; в) засновником релігійного напрямку; г) світським правителем.

Можливо, політичною інтенцією нової течії в даосизмі була мобілізація правлячого класу і особливо столичної верхівки на противагу зовнішньому ворогу, проте вона не була реалізована. А короткочасність реформ Хуей-цзуна ще раз вказує на відсутність широкої соціальної бази для них (орієнтація виключно на особу монарха, а не на правлячу бюрократію фактично позбавляла рух соціальної бази взагалі, наперед роблячи його фіктивним).

Разом з тим спроби здійснення даоського правління, зроблені Лінь Лінсу, досить яскраво демонструють даоський аспект загальнокитайської доктрини сакральності імператорської влади і тим пояснюють своєрідність зв'язку держави і даосизму.

Зважаючи на це, слід відзначити, що, вибираючи об'єктом свого впливу виключно особу імператора-автократа, даоси тим самим опинились повністю залежними від особистих симпатій і антисимпатій монарха і позбавляли себе будь-якої стабільної соціальної бази. Характерно також, що імператор, намагаючись утвердити свою автократію на противагу імперській бюрократії, відтісняв на інший план конфуціанство, але відразу ж замінював його другою традиційною ідеологією (даосизмом).

Отже, це свідчило, по-перше, про те, що однієї доктрини імператорської влади було недостатньо для виконання функцій державної ідеології, і по-друге, про необхідну (в силу самої організації імперії) залежність монарха від бюрократії і її конфуціанської ідеології, оскільки всі інші форми державної ідеології виявилися фіктивними (через відсутність відповідної соціальної бази), а автократична автономія імперської влади (котра не опиралася на імперські інститути) – примарою.

12.3.3. Соціально-етичний ідеал даосизму

Потрібно здійснювати недіяння, дотримуватися спокою і задовольнятися позбавленим смаку. Значне складається з малого... На ненависть треба відповідати добром...

(§ 63, «Дао де цзин»)

Нам вже відомо, що в VI ст. до н.е. склалося вчення напів-легендарного Лао-цзи. Вчення Лао-цзи було викладене з його слів і пізніше відредаговане у вигляді невеликої, але цікавої філософської роботи «Дао-де-цзин» («Книга про Дао»), котра надзвичайно вплинула не тільки на наступний розвиток філософії, а й, зокрема, на розвиток релігії. Ця книга являла собою збірник афоризмів, мудрих, але інколи загадкових і дивних висловлювань.

Центральною ідеєю філософії Лао-цзи була ідея дао. Слово «дао» китайською мовою буквально означає «шлях»; проте в цій філософській системі воно одержало більш широкий метафізичний, релігійний зміст. «Дао» означає не тільки шлях, а й *спосіб життя, метод, принцип*. Це поняття намагались зблизити із відомим грецьким гностичним поняттям «логос». Деякі сучасні китайські та інші вчені вважають, що у вченні Лао-цзи був і елемент матеріалізму. Саме поняття «дао» можна тлумачити і матеріалістично: дао – це природа, об'єктивний світ. Деякі із послідовників Лао-цзи (Хань Фей, Ян Чжу) так і розуміли дао, розвиваючи вчення Лао-цзи в матеріалістичному напрямку.

Філософія Лао-цзи пронизана своєрідною діалектикою: «Із буття і небуття виникло все; із неможливого і можливого – виконання; із довгого і короткого – форма. Високе підкоряє собі низьке; вищі голоси разом із нижчими виробляють гармонію; попереднє підкоряє собі наступне»; «Від недосконалого походить ціле. Із кривого – пряме. Із

глибокого – гладке. Із старого – нове»; «Те, що стискається, – розширюється; те, що послаблюється, – посилюється. Те, що знищується, – відновлюється».

Проте ця діалектика була дуже недосконалою: Лао-цзи розумів її не як боротьбу протилежностей, але як їх примирення. А звідси робились і практичні висновки: «Коли людина дійде до недіяння, то немає такого, що б не було зроблено»; «Хто любить народ і керує ним – той повинен бути бездіяльним». Із цих досить дивних для нас думок Лао-цзи помітна основна ідея практичної філософії, або соціальний ідеал Лао-цзи: у-вей – це принцип недіяння, бездіяння і квієтизму.

Всяке намагання що-небудь зробити, що-небудь змінити в природі чи в житті людей засуджується. Злом вважає Лао-цзи і всяке знання: «святий муж», котрий керує країною, «намагається, щоб мудрі не сміли зробити чого-небудь. Коли всі зробляться бездіяльними, то (на землі) буде повний спокій»; «Хто вільний від всякого роду знань, той ніколи не буде хворіти»; «Хто знає глибину свого просвітлення і залишається в невігластві, той стане прикладом всього світу»; «Немає знання; ось чому я не знаю нічого»; «Коли я нічого не роблю, то народ стає кращим; коли я спокійний, то народ робиться справедливим; коли я не впроваджую нічого нового то народ збагачується...».

Владу царя серед народ, Лао-цзи ставив дуже високо, але розумів її як чисто патріархальну владу. «Дао велике, небо велике, земля велика і, нарешті, цар великий. І так у світі існують чотири величини, одну із яких складе цар». До сучасної йому державної влади Лао-цзи ставився негативно: «Народ зазнає голоду тому, що надто великі державні податки. Власне це є причиною лиха народу».

Головна добродіяльність – недіяння. «Для того, щоб служити небу і управляти людьми, найкраще дотримуватись недіяння. Утримання – це і є перший ступінь добродіяння, який і є початком моральної досконалості».

Хоча принцип Дао сам по собі не можна визначити, слово це звичайно перекладають як «шлях», або «вічний принцип». Дао є ідея творчої сили, що керує всесвітом, життям і розумом. Дао – сила, що породила 10 тис. видимих речей і понять, кінцева і неприродна реальність, не відчутна звичайними людськими почуттями. Крім того, Дао є принципом будови всесвіту, ідеєю структури та розвитку всього існуючого.

Лао-цзи і Чжуан-цзи вчили, що мудра людина повинна в усьому керуватись принципом Дао. Треба вести пасивне існування, уподібнившись, наскільки це можливо, природі та всесвіту. Взагалі вся людська діяльність уявлялась Лао-цзи безплідною суєтою. Концепція пасивного існування визначається терміном «ву вей», що в дослівному перекладі означає «не робити», або «бездіяльна дія». Не потрібно змінювати реальність, треба залишити речі такими, якими вони є, і вести тихе, пасивне життя, «пробуджуючись» та діючи тільки в разі крайньої необхідності. Треба запобігати будь-якому насиллю. Мудра людина, яка живе відповідно до принципів Дао, досягає граничної простоти, ясності та спокою.

Ранній даосизм вчив, що людина повинна запобігати будь-якій агресії й змаганню. Це моністична філософія, що зводить всі уявлення до принципу Дао: все, що існує, – єдине. Навіть протилежні явища, такі як добро і зло, світло і темрява – різні боки одного принципу. Всі явища, що спостерігаються, відносні, а не абсолютні, все виходить з Дао і повертається в Дао. Концепція даосизму зображується особливим символом «Тайцзи».

У природі відбувається нескінченний конфлікт між протилежностями Янь та Інь, але в кінцевому підсумку у разі взаємного проникнення вони точно врівноважують одна одну.

Отож, даосизм вважають формою «універсалістської» свідомості. Згідно із вченням існує надзвичайний світовий закон. Цей закон трактується як «вічний», надзвичайний соціально-людський закон, який в той же час визначає і гарантує гармонію між небом, землею і людиною.

«Існує глибокий зв'язок між небом там, наверху, і людиною тут, внизу, і хто пізнає найглибші причини цього, той воістину мудрий». «Як тільки з'явилися небо і земля, виникла різниця між вищим і нижчим. І коли перший імператор заснував державу, суспільство розділилося. Двоє вельмож не можуть обговорити один одного, двоє низьких людей не можуть примусити один одного працювати. Такою є математика неба».

Як видно, у тлумаченні природи і суспільства тут однаковою мірою домінує принцип вічної гармонії, причому відкрито підкреслюється класове розшарування в суспільстві. Повага до світового закону проявляється в даосизмі найбільш явно.

Дао як закон спочатку наділявся субстанційним характером. Трактувався як певна невидима першоматерія, пізніше як таємна життєва сила, яка функціонує як закон. Дао визначає порядок як у природі, так і посеред людей. Більше того, дао є трансцендентно тлумачений моральний закон, спроектований на все природне і надприродне, порядок в людських стосунках, і тільки наслідування його може гарантувати мудру поведінку. Все це веде до медитативного, заглибленого входження в нього, до уникнення всілякої боротьби, до недіяння (у-вей), завдяки чому відкривається шлях до здійснення дао. Подібне споглядальне, пасивне ставлення до вічного порядку вже саме по собі консервативне, більше того, об'єктивно воно грає апологетичну роль. І те, що етика дао проголошує невибагливість, задоволеність своєю долею, відмову від бажань і прагнень як основу вічного порядку, лишень посилює цю тенденцію. «Немає більшого гріха, аніж піти на повідку у власних бажань і прагнень, немає нічого гіршого, аніж бути нескромним, немає більшої біди, аніж прагнення до наживи», – читаємо в «Дао де цзині». Знову ж таки, все це не зовсім далеко від основних ідей буддизму. Проте віровчення даосизму, котре пізніше перейшло через ті ж зміни, що й буддизм, в одному суттєвому моменті відрізняється від інших форм квієтичної свідомості. Мораль терпимого ставлення до зла і відмова від своїх бажань не тільки проголошується справою окремої персони і шляхом до релігійно-етичного оновлення індивіда, а й розглядається як гарантія святості сім'ї (котра, в свою чергу, вважається основою суспільства) і як основа релігійного спасіння всього китайського світу, який трактується як одна велика сім'я.

12.3.4. Даосизм і досягнення безсмертя

Для традиційної китайської філософії не характерною була віра в безсмертя конкретно душі. Реально визнавалася тільки єдина психофізична цілісність живої істоти. Сам дух розумівся цілком натуралістично: як витончена матеріально-енергетична субстанція (ци). Після смерті тіла це «ци» розсіювалося в природі. До того ж даосизм успадкував від шаманізму вчення про множинність душ тваринних (по) і мислячих (хунь). Тіло виступало єдиною ниткою, що зв'язувала їх воєдино. Смерть тіла приводила до роз'єднання і загибелі душ. Тому вже в глибокій давнині величезне значення надавалося цінностям продовження фізичного життя, а довголіття (шоу) стало однією з найважливіших цінностей китайської культури.

Згідно з уявленнями даосів тіло людини являє собою мікрокосм, який, в принципі, необхідно уподібнити макрокосмосу, тобто Всесвіту. Подібно до того як Всесвіт функціонує в ході взаємодії Неба і Землі, сил інь і янь, має зорі, планети і т.п., організм людини – це теж накопичення духів і божественних сил, результат взаємодії жіночого і чоловічого начал. Бажаючий досягти безсмертя повинен передусім постаратись створити для всіх цих духів-монад (а їх є 36 тис.) такі умови, щоб вони не побажали покинути тіло. Ще краще – спеціальними засобами посилити їхні позиції, щоб вони стали переважаючими елементами тіла, внаслідок чого людина дематеріалізується і стає безсмертною. Проте, звичайно ж, виникає логічне запитання: як цього досягти?

Насамперед даоси пропонували обмеження в їжі – шлях, до крайнощів вивчений індійськими аскетами-відлюдниками. Кандидат у безсмертні повинен був відмовитись спочатку від м'яса і вина, потім взагалі від будь-якої грубої їжі і їжі зі спеціями (духи не виносять запаху крові і взагалі ніяких різких запахів), потім – від овочів і зерна, котрі все ж таки зміцнюють матеріальне начало в організмі. Поступово збільшуючи час перерви між харчуванням, необхідно було навчитись обходитись мінімальним – легкими фруктовими сумішами і пігулками із горіхів, кориці, ревеню і т.п. Спеціальний харч готували за суворими рецептами, тому що їх вміст визначався і магічною силою інгредієнтів. Необхідно було також навчитись втамовувати голод за допомогою власної слини!

Другим важливим елементом досягнення безсмертя були фізичні і дихальні вправи, починаючи від малозначних рухів і позицій (позиції тигра, оленя, лелеки, черепахи) до інструкцій зі спілкування між статтями. До комплексу цих вправ входило постукування зубами, потирання скронь, заплутування волосся, а також вміння володіти своїм диханням, затримувати його, перетворювати його в ледь помітне «утробне». Вплив фізичної і дихальної гімнастики йогів і взагалі системи йоги тут проявляється досить чітко. Проте даосизм був все ж таки китайським вченням, навіть якщо на нього було здійснено вплив іззовні. І це найчіткіше помітно з того, якого великого значення даоська теорія досягнення безсмертя надавала етичним і моральним факторам. Причому моралі саме в китайському сенсі, в плані добродійних вчинків, демонстрації високих моральних якостей. Щоб стати

безсмертним, кандидат повинен був здійснити не менше 1200 добродійних акцій, проте навіть один неетичний вчинок зводив усе нанівець.

На підготовку до безсмертя слід було відводити чимало часу й зусиль, фактично все життя, причому це була лише прелюдія до завершального акту – злиття дематеріалізованого організму з великим Дао. Ця трансформація людини в безсмертну вважалася досить непростою, доступною лишень небагатьом. Сам акт перевтілення вважався настільки священним і таємничим, що ніхто його не міг зафіксувати. Просто була людина – і немає її. Вона не вмерла, а зникла, полишивши свою тілесну оболонку, дематеріалізувалася, вознеслася на небо, стала безсмертною.

Навчені долею своїх попередників, засуджених імператорами Цинь Ши-хуанді і У-ді, даоси старанно роз'яснювали, що видима смерть – це ще не доказ поразки: досить ймовірно, що померлий вознісся на небо і досягнув безсмертя. Як аргумент даоси вміло користувались численними легендами, ними ж створеними. Ось, наприклад, легенда про Вей Бо-яна, автора одного із ханьських трактатів про пошуки безсмертя. Розповідають, ніби він виготовив чарівні пігулки і відправився разом з учнями і собакою в гори, щоб там спробувати досягти безсмертя. Спершу пігулку дали собаці – він здох; та це Вей не засмутило – він прийняв пігулку, вправ і помер. Вірячи в те, що це всього лиш видима смерть, за ним пішов – із тим самим результатом – один із його учнів. Решта повернулись додому, маючи на меті потім прийти за тілами і поховати їх. Коли ж вони пішли, ті, що прийняли пігулки, воскресли і перетворилися в безсмертних, а своїм безвірним товаришам залишили відповідну записку.

Мабуть, найцікавіше в легенді – її повчальність: саме після смерті і настає безсмертя, тому видиму смерть можна вважати несправжньою. Такий поворот у даоському культі безсмертя був закономірний. Адже ж імператорів, котрі допомагали їм і опікувалися ними, цікавили зовсім не виснажливі пости і самозречення. Вони не прагнули навчитись харчуватися слиною – їх цікавили саме пігулки, талісмани і чарівні еліксири. І даоси намагались догодити своїм царським покровителям. В китайських літописах згадується, що в IX ст. четверо імператорів із династії Тан передчасно покинули цей світ саме через зловживання даоськими препаратами. Звичайно, записи в офіційному (конфуціанському) джерелі – ще не переконливий доказ. Проте немає

підстав і для сумнівів: для освічених і раціонально мислячих конфуціанців (шарлатанство) даоських магів і наївність правителів були очевидними, що й було зафіксовано в джерелах. Причому досить ймовірно, що деякі таньські імператори не сприймали такого роду смерть як доказ невдачі – можливо, вони також вірили, що це шлях до справжнього безсмертя. Проте слід взяти до уваги, що випадки смерті від зловживання пігулками були нечастими, до того ж швидше серед тих, хто повірив даосам і пристрасно бажав безсмертя імператорів, аніж серед самих даосів.

Однак даосизм не задовольнився ідеалом простого фізичного, нехай навіть і нескінченного, продовження життя. Істинний даоський безсмертний (сянь) в процесі просування шляхом безсмертя радикально трансформував, перетворював своє тіло, яке згідно з даоським вченням набувало надприродних сили і здібностей: уміння літати; ставати невидимим; одночасно знаходитися в декількох місцях і навіть стискати час. Але основна трансформація в процесі занять даоської медитації – духовна: безсмертний повною мірою відчував і переживав даоську картину світу, реалізуючи ідеал єдності із всім суцям і з Дао як таємничою першоосновою світу.

Шлях до безсмертя за даоським вченням передбачав заняття складними методами особливого психофізичного тренування, багато в чому нагадувала індійську йогу. Вона передбачала ніби два аспекти: вдосконалення духа і вдосконалення тіла. Перший полягав у заняттях медитацією, спогляданні Дао і єдності світу, єднанні з Дао. Застосовувалися і різні складні візуалізації божеств, що символізували собою особливі стани свідомості і типи життєвої енергії. Другий полягав у специфічних гімнастичних (даоїнь) і дихальних (син ци) вправах, сексуальній практиці для підтримки енергетичного балансу організму і заняттях алхімією. Саме алхімія і вважалася вищим шляхом до отримання безсмертя.

12.3.5. Психічна концепція (або духовний бік життя даосів)

«Закріплюючись у свідомості людей, фіксуючись у пам'яті поколінь, стаючи частиною культурного потенціалу народу, країни і навіть багатьох країн, система релігійних вірувань – релігія – набула певних соціально-політичних і культурно-етнічних функцій» (Васильєв Л.С.). До цього визначення функцій релігії ми насмілимось додати ще одну – психічну, і вважатимемо її за не менш важливу функцію

поряд із вищеназваними, оскільки психічне, сформувавшись, впливає на хід подій (як суб'єктивних, так і об'єктивних), детермінує їх, виступаючи водночас детермінованим і детермінуючим, залежним і вільним феноменом.

Даосизм є дуже різноманітним вченням і не обмежується тільки теоретичними побудовами. Ще ранні даоси виробили свою власну, причому дуже глибоку і оригінальну, концепцію культурного розвитку людини. Вона лягла в основу даоської культури психічної діяльності, яка справила величезний вплив на всю психічну культуру давнього і середньовічного Китаю.

Особливість психічних концепцій даосів полягала в тому, що вони розглядали природне не як суто психофізіологічне в людині, а як втілення загальних і універсальних закономірностей структурної організації і функціонування світу, єдиних для всієї природи – як живої, так і неживої, хоча і ізоморфних таким в людській істоті, але таких, що не зводяться до них цілком і повністю в силу певної специфіки, з якою ці загальні закономірності виявляються в людині. Тому головне завдання даоської практики психотренінгу і психічного саморегулювання (даоської йоги) полягало не в підпорядкуванні людини біологічному початку як такому, а в виявленні початково закладеного в ньому космічного начала і в підпорядкуванні психофізіологічних процесів загальним космічним законам з тим, щоб усунути всі перешкоди для їх природного і повнокровного самовиявлення і на макроскопічному рівні, в результаті чого людина стає в усіх відношеннях рівноправним членом космічної тріади «небо – земля – людина». Граничним вираженням загальної закономірності функціонування всесвіту є «велике Дао», яке ототожнювалося даосами з «істинною сутністю» людини і в повному підпорядкуванні якого вони бачили вищу мету культурного розвитку людської особистості.

Відповідно вищим досягненням даоської практики морального і психічного самовдосконалення проголошувався стан повної ідентичності «істинній сутності» самої людини з істинною сутністю всіх речей і явищ. Ця ідентичність розглядалася не як інтелектуальний синтез суб'єктивності людини і об'єктивності світу речей і явищ чи раціональна ідея медіації (посередництва) між ними, а як прямий, спонтанний і миттєвий взаєморозчин, іншими словами, «стрибок у справжнє першоджерело ідентичності», злиття з універсальною першоос-

новою всього існуючого (Дао), що водночас і є «істинною природою» кожної людини.

Водночас даоси виступали проти всякого насильства над людською особистістю і вважали, що прив'язаність до індивідуального «Я» не можна пригнічувати з допомогою насильницьких методів, тому ставилися до «культуризаторської» місії конфуціанських правил різко негативно. Вказуючи на принципову розбіжність двох вчень у цьому питанні, академік Н.І. Конрад писав: «Конфуцій наполягав на тому, що людина живе і діє в організованому колективі – суспільстві, державі. Ця організованість досягається підпорядкуванням кожного члена суспільства певним правилам – нормам суспільного життя, що вироблені самим людством в процесі розвитку цивілізації. Лао-цзи дотримувався протилежної концепції: всі лиха людства, всі пороки – і особи, і суспільства – походять саме від цих самих «правил». Ідеальний порядок досягається тільки відмовою від всіляких правил; їх повинно замінити наслідування людиною її «природної природи». «Правила» є насильством над людською особистістю».

Щоб збагнути принцип всезагального космічного порядку і злитися з ним, діяти в нерозривній єдності з цим принципом, даоси пропонували просто «забути» конвенційні норми й умовності і в пориві спонтанного «просвітлення» ідентифікуватися з абсолютним Дао. Вони стверджували, що в стані «самозабуття», осягаючи свою істинну природу, тотожну істинній сутності кожної речі, кожного явища, людина водночас ототожнюється зі світом навколишньої природи, утворюючи з нею неподільну і гармонійну єдність, бо осягнення Дао – це такий психологічний досвід, в якому зникає відмінність між суб'єктом і об'єктом, між «я» і «не-я». При цьому відбувається немовби «самоідентифікація» всіх суперечностей і опозицій, що розколюють початкову цілісність світу і створюють у буденній свідомості драматичні колізії між мікрокосмом і макрокосмом, з одного боку, і між людиною (точніше, її індивідуальним «Я») й істинною природою людини – з іншого. Психотерапевтична цінність «просвітлення», на думку даосів, полягає в його спроможності примирювати суперечності на більш високому рівні свідомості, і в цьому смислі Дао інтерпретувалося ними як шлях до більш цілісної і гармонійної життєдіяльності людської психіки, що веде до злиття

індивідуального потоку психіки з універсальним Шляхом всесвіту і до його функціонування в повній відповідності із всезагальним принципом структурної організації і функціонування космічного цілого.

Разом з тим даоси стверджували, що суперечності і протилежності взаємно ідентифікуються всередині себе (тобто всередині кожної пари опозиції), а не на якомусь більш високому рівні синтезу, як у діалектиці Гегеля. Тому для даоса, який досягає стану «не-дуальності», немає прогресії до якогось певного абсолюту, а всі протиріччя існують одночасно з їхньою тотожністю, бо всяке явище водночас і стверджує, і заперечує себе в процесі динамічної взаємодії полярностей, яка є джерелом всякого руху і розвитку і постає як діалектична єдність безперервності і дискретності.

В «Дао де цзині» засіб психічної саморегуляції характеризується наступним чином: «Слід зробити [свою свідомість] гранично неупередженою, твердо зберігати спокій, і тоді всі речі будуть змінюватися самі собою, а нам залишиться лише споглядати їхнє повернення. [В світі] велика різноманітність речей, але [всі вони] повертаються до свого джерела (тобто до Дао).

Досягнення подібної неупередженості, однак, не означає очищення психічного життя людини. Навпаки, відстороненість суб'єкта, відсутність деструктивного втручання активності його особистості, його індивідуального «Я» приводить до більш повного прояву специфіки кожного феномену як такого, до максимального виявлення його власного Дао (тобто Дао «всіх речей»). Таке наслідування «всіх речей» своїй власній природі (а під «всіма речами» можна розуміти як зовнішні об'єкти, так і явища внутрішнього життя, тобто психічні феномени) мало велике значення в будь-якій сфері людської життєдіяльності, бо дозволяло даосу вирішувати сенсорно-перцептивні і моторно-рухові задачі, що поставали перед ним під час занять тими чи іншими видами практичної діяльності і могли розглядатися як конкретні засоби реалізації принципів Дао на практиці.

Із всього вищесказаного випливає правомірність розгляду даосизму як автохтонної національної релігії китайського (ханського) етносу, що виникла на межі нової ери в результаті синтезу різноманітних гетерогенних, але близьких за тенденцією релігійно-філософських вчень, таких як вірування архаїчного шаманського комплексу (субстратний елемент), ідеологія магів фан ши (раціоналізована в

філософії інь-янь цзя), філософія школи «Дао-де» (Лао-цзи і Чжуан-цзи) і вчення «Книги Перемін» («І-цзин») на базі інституалізації в ряді автономних релігійних напрямів-шкіл: «істинної єдності» («Небесних Наставників» – тян ши дао), «вищої чистоти» (школи Маошань), досконалої істини та інших.

Тому даосизм являє собою ідеологічне утворення із поліморфною структурою, що включає в себе релігійну доктрину і літургічно-ритуальну практику, філософсько-рефлексивний рівень і психо-фізіотехніку досягнення певних змінених станів психіки (включаючи трансформації певних фізіологічних параметрів), які оцінюються в рамках релігійної свідомості як аксіологічно-пріоритетні.

Водночас ці рівні функціонування традиції знаходяться в постійній взаємодії і зв'язку. Саме ігнорування поліморфізму даосизму зумовило методологічно некоректне вирішення таких питань як співвідношення релігійного і філософського аспектів даосизму для періодизації його історії. Прикладом подібної некоректності є побутуюче уявлення про несумісність і дисконтинуальність раннього і пізнього даосизму, що зводиться до констатованої взаємовиключеності релігійного і філософського рівнів єдиної традиції.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

1. Хто традиційно вважається засновником даосизму?
2. Розкрийте зміст вчення про велике «Дао».
3. У чому полягає культ форми у даосизмі?
4. Розкрийте зміст морального вчення даосизму.
5. Що сприяло трансформації філософського даосизму в даосизм релігійний?
6. Розкрийте зміст даоського вчення про безсмертя.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

Міфологія даосизму. Даоський пантеон.
Засновник даосизму і його головний трактат.
Перетворення філософії даосизму в релігію.
Етичні та соціальні ідеали даосизму.
Даосизм про досягнення безсмертя.

ЛІТЕРАТУРА

Абаев Н.В. Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае. – Новосибирск, 1989.

Антология даосской философии. Сост. В.В. Малявин и Б.Б. Виногородский. – М., 1994.

Васильев Л.С. Культы, религии, традиции в Китае. – М., 1970.

Васильев Л.С. История религий Востока. Учебное пособие для вузов. – 4-е изд. – М., 1999.

Восхождение к Дао. – М., 1997.

Дао и даосизм в Китае. – М., 1993.

Древнекитайская философия. В 2-х т. – М., 1972-1973.

История и культура Китая. (Сборник памяти академика В.И. Васильева). – М., 1974.

История Китая с древнейших времен до наших дней. – М., 1974.

История китайской философии. – М., 1989.

Китайская философия: Энциклопедический словарь. – М., 1994.

Кривцов В.А. Эстетика даосизма. – М., 1993.

Лукач Й. Пути богов: К типологии религий, предшествовавших христианству. Пер. с венг. – М., 1984.

Лукьянов А.Е. Лаоцзы (Философия раннего даосизма). – М., 1991.

Лукьянов. А.Е. Истоки Дао: древнекитайский мир. – М., 1992.

Малявин В.В. Чжуан-цзы. – М., 1985.

Мень А.В. История религии: В 2-х кн. – М., 1999.

Мирча Элиаде, Чон Кулиано. Словарь религий, обрядов и верований. – СПб., 1997.

Мифы древнего Китая / Юань Кэ; 2-е изд., испр. и доп. – М., 1987.

Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любінцева О.О. География религий. Навчальний посібник для студентів географічних і філософських вищих навчальних закладів. – К., 1999.

Релігієзнавство: Підручник / За ред. В.І. Лубського, В.І. Теремка. – К., 2000.

Самыгин С.И., Нечипоренко В.Н., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.

Степовик Д. Релігії, культури і секти світу: Посібник з релігієзнавства і сектознавства. – Івано-Франківськ, 1998.

Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1976.

Торчинов Е.А. Даосизм: опыт историко-религиозного описания. – СПб., 1998.

Читанка з історії філософії. У 6-ти кн. / За ред. Г.І. Волинки. Кн. І. Філософія Стародавнього світу. / За ред. Г.І. Волинки.

Щуцкий Ю.К. Китайская классическая «Книга перемен». – М., 1960.

ТЕМА 13: СИНТОЇЗМ

13.1. СИНТО – НАЦІОНАЛЬНА РЕЛІГІЯ ЯПОНІЇ

13.1.1. Японія – країна обраних

13.1.2. Головні божества синтоїзму

13.1.3. Основні етапи становлення релігії

13.2. СВЯЩЕННІ КНИГИ СИНТОЇЗМУ: «КОДЗІКИ» і «НІ-ХОНГІ»

13.2.1. Загальні відомості про священні книги

13.2.2. Міфологічні сказання як основа віровчення синтоїзму

13.2.3. Головні боги синтоїзму та їх особливості

13.3. ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ І КУЛЬТУ

13.3.1. Ритуали

13.3.2. Храми

13.3.3. Духовенство

13.1. СИНТО – НАЦІОНАЛЬНА РЕЛІГІЯ ЯПОНІЇ

Японія у багатьох аспектах є країною унікальною. Всі поширені в ній релігійні течії мають відбиток взаємозапозичення і взаємовпливу. Якщо приналежність до християнської релігії полягає у тому, що людина визнає себе творінням Божим, то можна сказати, що бути синтоїстом – значить відчувати себе членом японської спільноти.

Слова «бути синтоїстом» для японського громадянина означають безумовну відданість своєму правителю, відповідальність, почуття обов'язку, патріотизм, готовність віддати за батьківщину життя (камікадзе). З одного боку, це практичність, прогресивність, а з іншого – замилювання красою природи, обоження її, гармонія з нею. Саме ці риси притаманні японцям, особливо тим, які сповідують синтоїзм.

Можливо, саме це і є своєрідним магнітом, який спонукає дослідників, істориків, релігієзнавців цікавитися даною країною. Зокрема, найбільш відомими дослідниками, які опублікували чимало цікавого про Японію та її релігію синто, були: А. Мещеряков

(«Древняя Япония: культура и текст»), С. Арутюнов, Г. Светлов («Старые и новые боги Японии»), Г. Светлов («Путь богов: Синто в истории Японии»), І. Вайнтрауб («Країна островів»), Г. Яшаори («Блуждание богов в пространстве японской культуры»).

13.1.1. Японія – країна обраних

Згідно з деякими традиційними витоками, історія японців, як нації починається ще шість тисяч років тому, коли японські острови були створені камі (богами), проте більшість сучасних істориків вважають, що вік японського народу нараховує більше двох тисяч років.

Головна особливість існування Японії – велика кількість островів, на яких вона розміщена. Поступово народи, які жили на північному заході Японії, підкоряли собі інші території японських островів, а їх стиль життя ліг в основу культури, яка існує там і донині.

Незважаючи на спільні корені походження японців з іншими народами, вони все ж вважають себе *обраним народом*. Ще з давніх часів вважалося, що японські острови і сам японський народ були створені Камою, про що і сказано в міфології. Японці завжди відчували себе прямими нащадками перших людей, що в міфологічні часи населяли японські острови.

«Бути японцем» означає дещо більше, ніж просто народитися в японській сім'ї і засвоїти японські традиції. Це означає стати частиною родових кланів. Кожен японець звик розглядати свою поведінку з точки зору приналежності до певної сім'ї і насамперед вважати себе її членом, а не окремим індивідом. У японців надзвичайно розвинене почуття приналежності до певної соціальної групи. Це підтримується цілою системою особливих взаємин, які базуються на повазі дітей до батьків, студентів – до викладачів (що зберігається надовго і після закінчення навчання) і на дружньому ставленні до колег по роботі.

Деякі вчені вважають, що значення, яке в сучасній Японії мають широко розгалужені сімейні стосунки і суспільна кооперація, тісно пов'язане з технологією вирощування рисових культур, що існує в Японії. Саме завдяки рисовому землеробству виникли великі поселення, сформувався певний визначений вид феодального правління, при якому родова знать і багаті власники землі займали верх соціальної структури суспільства, а малозабезпечені селяни і малі власники – низ. Значну частину календарних ритуалів в Японії

приурочено до зміни пір року та інших подій, пов'язаних з вирощуванням рису та збором урожаю.

Японська система управління країною за тривалу історію свого існування зазнала значних змін. У давні часи найважливішою соціальною і політичною одиницею був родовий клан (сімейна община), причому найдостойнішим родом вважалась імператорська сім'я, яка, згідно з міфологічними уявленнями, брала свій початок від божественних творців японських островів. Перші писемні згадки засвідчують, що імператор вважався символічним правителем держави і головною дійовою особою усіх національних релігійних церемоній, але влада його була суто офіційною. Країною керували аристократичні коаліції і окремі міністри. Згодом влада поступово перейшла до представників військового клану, які взяли на себе функції правителів, відсунувши в тінь символічну постать імператора і разом з нею всю родову знать. Багато крові було пролито, перш ніж вся держава опинилася під владою одного військового правителя (сегуна). Пізніше була повалена і феодална система правління, після чого Японія набула вигляду сучасної національної держави.

Однією з найбільш характерних особливостей японської історії (що теж доводить обраність японців) є мова, виникнення якої, подібно до виникнення японського народу як такого, залишається загадкою. Якби не були древні впливи на японську мову, жоден інший народ не говорить нею. Однією з особливих рис японської мови, найважчої для вивчення її іншими народами, є різноманітний рівень ввічливості. Залежно від того, яку посаду обіймає та чи інша людина, який у неї соціальний статус, буде змінюватися і мова.

Особливістю японського народу, що ввійшла в мистецтво і культуру, є *любов до природи* і витонченість переживань людської душі. Природа в Японії виступає головною темою як в поезії, так і в художній творчості. При цьому вона рідко постає як творіння рук Божих, як це властиво західному мистецтву, а найчастіше сама зображується носієм божественного начала. Гори, ріки, дерева, водоспади прикрашають картини, гравюри по дереву тощо. Недаремно і все, що ми бачимо в релігійному обряді Японії, спрямоване на природу. Зокрема, синтоїстські храми будуються переважно на березі океану, біля водойм, де навкруги можна милуватися красою природи. Бо суть релігійного культу – єднання людини з природою.

Ще однією з важливих особливостей японського народу, що стосується передусім мистецтва, є підвищений інтерес до природних особливостей художнього матеріалу, що зберігся від найдавніших часів і до сьогодні. Найчастіше це бачимо на прикладі доісторичної і древньої кераміки, а також знайшло своє відображення в таких кращих зразках японської архітектури як синтоїстські святині в Ісе, де не оброблене, не прикрашене дерево і конкретний тростиновий дах доповнюють один одного, створюючи уявлення абсолютної простоти на фоні всипаного гравієм подвір'я, величних вічнозелених дерев. Ця ж особливість властива абстрактному духу дзенських садів з рівно укладеними каменями і піском, де людина може поринути в роздуми про ці втілення вічності, що контрастують з перемінним плином людського життя. Для японського мистецтва характерний контраст між витонченими традиціями і яскравими, крикливими кольорами, які властиві деяким святиням і храмам.

Естетичним принципом Японії є асиметрія. Не можуть бути дві зовсім однакові речі. Тому в Японії дуже цінується виготовлення речей власними руками.

Найвищим мистецтвом є мистецтво ікебани. При чому композиція створюється лише з живих квітів плюс каміння, дерев'яні предмети. Це теж пов'язане з релігійними переконаннями.

Традиційність побутового життя японця поєднується з відкритістю новим впливам. У них начебто співіснують два світи: теперішній і минулий. Японець, перебуваючи у сучасному світі, повертаючись додому, водночас повертається до минулих традицій: одягає кімоно і сідає традиційно пити чай (чайна церемонія).

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що дійсно великий вплив на формування релігійних переконань мають як умови життя людей, особливості їх національного характеру, побуту, так і географічне розташування даної країни. І розглянувши все це, нам буде легше зрозуміти релігійні переконання японського народу як держави-сім'ї.

Рідко зустрічаються рухи філософського або релігійного характеру, які мали б таку національну спрямованість як синтоїзм. Синтоїзм – це передусім глибокі вияви давньої культури японців. У цьому аспекті його можна порівняти з багатьма анімістичними релігіями Африки, обряди яких діють виключно в певній етнічній групі.

13.1.2. Головні божества синтоїзму

Звичайно, сила синтоїзму в тому, що він є релігією надзвичайно розвиненого народу (прихильників синтоїзму – більше 100 млн.), але якщо його розглядати під філософським або релігійним кутом зору, то синтоїзм породжує цілий ряд проблем.

Ця релігія сягає своїм корінням у глибину століть.

Перші відомості про вселенське божество відносяться до VI ст. до н.е. За японською традицією 11 лютого 660 р. до н.е. вважається датою заснування держави. Тоді уродженець острова Кюсю Дзимму завоював країну Ямато і, зайнявши її престол, назвав себе Сином Неба, своєю праматір'ю – богиню Сонця – **Аматерасу**. Дехто вважає, що і Дзимму – міфічний герой, ім'я якого означає «божий воїн».

Найважливішим божеством є *сонце*, яке поряд з іншими добрими справами захищає від нападу інших народів. Можна сказати, що прапор Японії – символ синто. Сама назва країни (ніппон) складається із двох китайських ієрогліфів: «ні» («сонце») і «пон» («корінь»), звідки виникла назва «*Країна сонця, що сходить*». Виникнення слова «Японія» пов'язане з китайським вимовлянням тих самих ієрогліфів: йе – бек. Однак сонце не грає головну ієрархічну роль серед богів синтоїзму. Кожне божество незалежне і має своє місце.

Релігія синтоїзму обожає *сили природи, тварин і відомих людей*. Ці божества японською називаються *камі* (китайський еквівалент – «син»). «То» або «до» означає «шлях» або «метод». Буквально *синто* – *шлях богів*. Існує і японська назва синтоїзму – *камі но мічі*, що теж приблизно означає «шлях богів».

Синто не проводить чіткої межі між людьми і камі. Якоюсь мірою люди і є камі. Тому найперший обов'язок людини – дякувати камі і своїм предкам за те, що вони дали їй життя, за любов до неї. За синто мета людського життя полягає у тому, щоб реалізувати надії та сподівання своїх предків.

Синтоїсти не називають засновника своєї релігії, не знають вони і пророків, спасителя. У них відсутнє формальне канонічне підґрунтя вчення.

Визначальна ідея синтоїзму – *поклоніння Камі*, сукупному уявленню про богів, природні стихії, природні сили та обоження людей. Камі – це все, що існує, це далекий божественний розум, що пронизує Всесвіт, це життєва сила світу. Синтоїзм за своєю суттю,

можна сказати, є пантеїстичним, у ньому не проводиться чіткої межі між творінням і творцем.

Камі найчастіше викликають страх і повагу. Серед них є гори, тварини (тигр, змія, вовк) і сам імператор. Японію називають «Синкоку» – «Країна богів».

Синтоїзм не знає верховного бога, а небо, на відміну від китайського вірування є не божеством, а місцем перебування камі.

3-поміж великих богів виділяють **Ідзанакі, Ідзанамі і Сусаноо**.

Також, на відміну від релігій Китаю, синтоїзм – *релігія краси*. Світ постає в ній як єдине ціле. Звідси і відсутність творця.

Вищим ідеалом краси є *краса природи*. І тому все, що ми бачимо в релігійних обрядах Японії, спрямоване на природу. Синтоїстські храми будуються переважно на березі океану, біля водойм. Для того, щоб зайти в храм, людина згинається дуже низько (малий вхід). Можна було відсунути будь-яку стінку храму для того, щоб слухати шум моря, вітру, спів птахів. Причому це робити можна було і годинами. Двічі на рік вся нація милується красою зоряного неба. Наприклад, це відбувається в один із серпневих днів, коли зірки падають найчастіше, і взимку якогось певного дня. Суть релігії – *сднання людини з природою*.

Основна ідея синтоїзму як релігії – *розквіт, удосконалення, розвиток, перспектива*. Звідси можна зрозуміти, чому японець в одному із синтоїстських храмів може годинами спостерігати за тим, як розквітає одна троянда у склянці з водою.

Синтоїзм спрямований на все добре, удосконалене. Це релігія молодості, оновлення, очікування. Вона спрямована на рух лише вперед. Звідси для них історія – це негативне явище.

У побуті Японії теж присутні певні особливості, пов'язані з синтоїзмом. Наприклад, двічі на рік відбувається обряд очищення, оновлення: бідні люди пересувають меблі, заможні – змінюють інтер'єр кімнати. У них відсутнє таке поняття, як ремонт старих речей. В Японії немає як такої прив'язаності до речей, бо все спрямоване вперед, на розвиток, удосконалення.

Як уже зазначалося, одним із головних богів є богиня сонця Аматерасу. Тому японська жінка починає свій день із того, що протирає дзеркало і вікна, цим самим ніби запрошуючи в оселю цю богиню.

13.1.3. Основні етапи становлення релігії

Процес формування релігійних уявлень японського народу розпочався ще за сивої давнини. Перетворення вірувань окремих племен і родів у єдину релігію, що отримала назву **синто**, тісно пов'язано з історією виникнення ранньої держави на території Японії. Влада над країною поступово зосередилася в руках правителів центральної області Я шато. Тоді ж почав формуватися *культ Аматерасу* – прародительки імператорського двору.

Збірка законів «**Тайхор**» (702 р.) закріпила перетворення другої половини VII ст., в результаті чого було створено централізовану державу китайського типу. Одним із нововведень, що відображено в «Тайхорі», було створення спеціального органу з управління справами земних і небесних богів під назвою «*Дзингака*», якому належало перше місце в адміністративній системі Ямато. До його обов'язків входили контроль над великими святинами і організація релігійних церемоній з участю імператора. Було встановлено перелік синтоїстських свят.

На початку VIII ст. міфи, що пов'язані з божествами знатних родів, були зібрані в «**Кодзіки**» і «**Ніхонгі**».

Одним із важливих джерел, що свідчить про систематизацію культу і ритуалу синто в епоху раннього середньовіччя, є «Енгісіки» («Звід обрядів періоду Енгі», 927 р.). Перші десять згортоків «Енгісік» містять опис основних церемоній синто, тексти молитов – норі то, списки богів по храмах, порядок підготовки жертвоприношень та інші необхідні елементи культу.

В 1081 р. був затверджений список головних синтоїстських святинь, які підтримав безпосередньо імператорський дім. Храми поділились на три групи. До першої належали сім головних святинь, що були тісно пов'язані з імператорським двором. До другої входили теж сім святинь, які мали історичне і міфологічне значення. Останні склали вісім храмів, які були пов'язані з буддизмом, богами основних кланів, місцевими культурами і ритуалами викликання дощу.

На процес становлення синто як єдиної релігії помітно впливав здійснив **буддизм**. Ця релігія прийшла в Японію з континенту в другій половині VI ст. Сама назва «синто» появилася, щоб відрізнити культ місцевих богів від іноземної віри. Влада по-різному сприяла безконфліктному існуванню двох релігій.

Практично всі синтоїстські храми відправляли змішаний синто-буддійський культ. Винятком були лише два головних святилища: Іси та Ідзумо. В проміжку між IX і XI ст. *буддизм стає офіційною державною релігією Японії*. Імператор втрачає певну владу. Потім в XII ст. на зміну аристократичному правлінню прийшла система воєнно-феодальної диктатури на чолі з Сегуном – правителем, в руках якого фактично була зосереджена вся влада в країні. За політично безправним імператором збереглося становище верховного священнослужителя, що відправляє синтоїстські обряди.

Вплив буддизму відчувався в усьому. В синтоїстських святинях появились зображення богів, ритуальні предмети і деталі архітектури, що запозичувались із буддизму, поповнився пантеон богів, виникли нові свята. У храмах, що були присвячені божествам – покровителям місцевостей, де розміщувались центри буддійських шкіл Тендай і Сингон, виникли змішані синто-буддійські вчення *санно-синто* і *ребу-синто*, які розглядали синтоїстські божества як прояв космічного Будди Вайрачана, що пронизував Всесвіт. Жрицями одного із храмів було створено Ісе-синто, їх погляди викладені в «*Синто-гобусе*» («П'ятикнижжя синто»). Люди народжувалися і жили за синтоїстськими традиціями, а обряди смерті і поховання проходили за традиціями буддизму.

Контакт із буддизмом сприяв переходу синто від анімізму до пантеїзму. Серце людини було оголошено одним із камі. Цю єдність встановлювали в ході обрядів очищення. Щоб жити в гармонії з камі, згідно з Ісе-синто, серце повинно бути прямим і правильним, тобто сприймати навколишнє середовище таким, яким воно є насправді, без викривлень і перекручень. Через очищення серце стає дзеркалом. А маючи таке серце, людина живе в радості, а країна перебуває в спокої.

Тільки після того, як буддизм став відтісняти національну релігію японців, вони записали давні міфи і перекази.

Панування буддизму як державної релігії Японії продовжувалось до 1868 року. Проте в окремі періоди історії, коли виникла загроза єдності нації, роль синто виростала. Це сталося, наприклад, у XIII ст., коли Японії загрожували монгольські нашествия. Підсилення позицій синто в релігійному житті країни почалось після її об'єднання воєнним диктатором Токугавою Ієясу в 1603 році. Він поклав кінець довгому

періоду феодальної роздробленості. Відродження міфу про божественність і неперервність імператорської династії сприяло закріпленню цілісності держави.

В кінці XVII – на початку XVIII ст. система воєнно-феодальної диктатури вичерпала свої історичні можливості і назріла необхідність перемін в суспільстві. Ніколи ще в історії Японії релігійна ідеологія не була так тісно пов'язана з політикою держави. Прибічники перетворень виступали під гаслом повернення законної влади імператору. Синтоїстські теоретики отримали новий імпульс розвитку імператорського міфу. Багато із них були прихильниками конфуціанського вчення. Формування догматики синто тепер відбувалося шляхом об'єднання синтоїстської міфології і конфуціанських етичних принципів, що виразились в підкоренні вищестоящих. Розробляла синтоїстську доктрину в ті часи і «школа національної науки» – ще один ідейний напрям синтоїзму. Її послідовники докладали чималих зусиль до відродження основ релігії синто, що викладені в «*Кодзіки*» і «*Ніхонгі*». Послаблення впливу імператорського двору представники цієї школи пов'язували із впливом іноземних учень – буддизму і конфуціанства.

В результаті діяльності всіх цих шкіл появився цілий комплекс нових ідей, який пізніше отримав назву *кукутай* («тіло держави»). Основні положення нового вчення кукутай можна звести до одного: небесні боги продовжують жити у всіх японцях і діяти через них. Цим визначаються такі особливі якості японського народу, як відданість вірнопідданих своєму правителю і синівська покора. Імператор – живе втілення богині Аматерасу – вшановується на рівні з богами. Японія розглядається як *державна-сім'я*.

Проте догматика, що створювалася окремими вченими і богословами, була ще слабо пов'язана з культурами місцевих синтоїстських святинь.

Після того, як імператорська влада була відновлена, в результаті незавершеної буржуазної революції Мейдзи (1867-1868 рр.), один із перших указів нового уряду проголосив повернення до стародавнього принципу синто – «Єдності відправлення ритуалу і управління державою». Відбулося офіційне визнання **імператора живим богом**. Державним указом буддизм був відділений від синто і став офіційно переслідуватись. Синтоїзм має в цей період різні форми: *синтоїзм*

імператорського двору, який включав ритуал поклоніння Аматерасу (цей дещо публічний культ у наші дні є виключно особистим); *храмовий синтоїзм* (це ритуали, що проводилися в тисячах японських храмів, які утворювали асоціацію «Джінджа хочо»). Ці дві форми синтоїзму утворювали те, що називається «державний синтоїзм». Вони сформувались остаточно на початку правління Мейдзи і проіснували до кінця Другої світової війни. Це був інститут, покликаний закріпити національне самовизнання японців і їх відданість імператору.

Всі синтоїстські храми ввійшли до єдиної ієрархічної системи. Залежно від їх ролі в пропаганді імператорського культу синтоїстські святині знову поділились на розряди: імператорський, державний, префектурний, повітовий, сільський тощо. Головним святилищем став храм **Іса**, присвячений богині Аматерасу.

Деякий час *синто* було державною релігією Японії. В 1882 році правителі країни проголосили свободу віросповідання. При цьому державний синто зберіг за собою статус офіційного ритуалу і офіційної ідеології. Вчення про національну винятковість відтоді стало обов'язковим для викладання у всіх навчальних закладах Японії. В кожному місті був введений ритуал поклоніння імператору. Появляється ціла низка нових офіційних свят, таких як день вступу імператора Дзимму на престол, день народження правлячого імператора й ін. На честь свят у всіх школах виконувався обряд поклоніння портретам імператора та імператриці, що супроводжувався співами національного гімну.

В роки японсько-китайської (1894-1895 рр.) і російсько-японської (1904-1905 рр.) воєн державне синто стало ідеологією мілітаризму. Загиблих японських солдат оголошували камі і на їх честь будували нові храми.

На початку 30-х років XX ст., з приходом до влади в країні ультра-націоналістичних і фашистських угруповань, офіційне синто сприяло зміцненню агресивної політики держави. Релігійна основа стала спонукою до створення східноазійської сфери спільного процвітання на чолі з Японією.

Після поразки Японії в Другій світовій війні державне синто було пов'язане лише зі святами, а всі пов'язані з ним заходи ліквідовано.

Але синтоїстські норми лягли в основу патріотизму і відданості імператору (не вітчизні, а особі) японських солдатів, з лав яких під

час Другої світової війни черпали кадри самовбивць-камікадзе. Цікаво, що слово *камікадзе* пов'язане з релігією синто і в перекладі з японської мови означає «божественний вітер». Офіційно японська пропаганда в своїх націоналістичних претензіях спиралась на стародавні синтоїстські міфи про створення світу, в яких велика Японія є країною, що покликана створити «Велику Азію» і реалізувати принцип «вісім кутів під одним дахом», тобто об'єднання світу під владою Японії і японського імператора.

Розгром Японії в Другій світовій війні призвів до занепаду синтоїзму як державної ідеології, яка виховувала мілітаризм і націоналізм, культ імператора і «великої Японії».

Окупаційна влада заборонила державне фінансування синто, а також викладання його в школах країни. Синтоїстські священнослужителі повинні були змиритися з думкою про те, що віднині синто може існувати лише як одна з релігійних організацій поряд з іншими релігіями. З лютого 1946 року вищі представники синтоїстського духовенства утворили Асоціацію синтоїстських святинь (Дзіндзя хонте), до якої увійшли і кілька громадських організацій синтоїстського гатунку. Варто зазначити, що тодішній імператор Японії Хірохіто сам відмовився від обожнення своєї особи, тому імператор перестає бути для японців живим богом, як і першосвящеником. Проте згідно з новою конституцією 1947 року він залишався символом держави і єдності народу. Участь імператора в синтоїстських обрядах почала вважатися справою його власних переконань. Після відділення релігії від держави храми державного синто втратили привілейоване становище. Збереглися лише форми синто, що не пов'язані з державним культом, а саме храмове синто і синтоїстські секти.

Нині налічується майже 150 різних синтоїстських напрямів. Деякі з них намагаються знайти послідовників у країнах з неяпонським населенням. Такі синтоїсти, як правило, відрізняються більшою активністю та релігійністю порівняно з прибічниками народних вірувань.

Синтоїстська держава відійшла в минуле, але націоналістичні ідеї «священної землі» і «священної нації» не зникли, а лише змінилися. З іншого боку, характерне для більшості японців прагнення до урбанізації та індустріалізації, наукової освіти підриває вплив синтоїзму з його міфологією, поклонінням пращурам і духам предків.

Синтоїстські жерці присвячують своїм храмам небагато часу, займаючись буденними справами. Парадно виглядають вони лише під час свят.

Але синтоїзм все ж існує в Японії поряд з іншими релігіями – буддизмом, конфуціанством, християнством.

Отже, роблячи підсумок, можна виділити такі основні етапи становлення японського синто як державної релігії:

до VII ст. нашої ери – *доісторичний період* – починається розвиток перших японських релігійних обрядів, зокрема і древнього синто, культу камі, культу родючості землі і поклоніння духам мертвих, зв'язок з календарними святами, божественне походження імператорського роду;

VII-VIII ст. – за часів Тайка (645-710 pp.) і Нара (710-784 pp.) синтоїзм набуває великої *формальної організованості* і починає взаємодіяти з іншими релігійними традиціями;

VIII-XIV ст. – за часів Хейан (794-1185 pp.) і Камакура (1185-1333 pp.) синтоїзм досягає *високого рівня організованості* і починає розвивати власне вчення;

XIV-XIX ст. – правління Муроматі (1333-1568 pp.), Мамоєма (1568-1600 pp.) Такугава (1600-1867 pp.) – це час *удосконалення синтоїстського вчення*;

XIX-XX ст. – за правління Мейдзи (1868-1912 pp.), Тайсе (1912-1926 pp.), Сева (1926-1989 pp.), Хайсей (1989- ?) синтоїзм *стає державною релігією*.

Варто сказати, що дійсно, на формування релігійних переконань великий вплив мають як національний характер, побут даної країни, так і історичні передумови розвитку і умови життя людей. Для того, щоб краще зрозуміти національну релігію Японії синто, потрібно пройти основними етапами її становлення, щоб крок за кроком разом із японським народом краще зрозуміти ази релігії краси. Тому в першому розділі ми розкрили особливості характеру японців, щоб через це краще проїнятися синто – релігією краси і прослідкувати її шлях до становлення як національної.

13.2. СВЯЩЕННІ КНИГИ СИНТОЇЗМУ: «КОДЗІКИ» і «НІХОНГІ»

13.2.1. Загальні відомості про священні книги

У синтоїзмі спочатку не було жодних канонічних книг у буквальному розумінні цього слова. Змістом релігії були обряди, що нагадували магію, шаманство. Спочатку для синто міфи, створені на основі усних переказів, а можливо й інших давніх записів, що не дійшли до нашого часу, було записано у книзі «Кодзіки» («Записи про стародавні справи»).

Перші відомі нам твори «Кодзіки» (712 р.) являють собою міфологічно-літописні тексти. Вони освячені авторитетом держави й одночасно освячують його. Будучи складеними людьми, чий імена не відомі нам, вони виражають загальноважливі державні цінності. Важливою особливістю текстів є збіг суб'єкта й об'єкта описання. Відверто кажучи, подібна нерозчленованість, включеність автора в об'єкт вираження не є рисою, притаманною саме історичному опису, а являє собою ознаку, яка характеризує початок часу зародження письмових текстів, коли індивідуальної творчості в сучасному розумінні цього терміна ще не було. Ось чому ці тексти – завжди продукт колективної творчості не тільки в історіографії, а й в інших областях писемної творчості.

Поштовхом до складання «Кодзік» стало бажання «прогнати брехню і утвердити істину». Дехто із вчених вважає, що «Кодзіки» з'явилися в результаті реакції на буддизм, який проник в Японію в 522 році, а самі «Кодзіки» («Хроніки давності») з'явилися в 712 році.

Усна традиція наклала значний відбиток на процес створення тексту «Кодзік»: у суспільстві з традиційною усною передачею сакральної інформації сам текст може адекватно функціонувати і отримувати загально визнаний статус священного лише будучи переданим через звичний канон, тобто через оповідача. Цим і пояснюється такий непрактичний спосіб фіксації тексту «Кодзік», який за своєю ідеєю є до певної міри текст письмовий, що складений раніше за певним планом і допускає певну редакцію (обробку) інформації, тобто складання майже нового тексту. В «Кодзіки» спілітається як усний спосіб вираження тексту, так і письмовий. Усний текст переважно передбачає опис подій, його створення, а письмовий – його призначення.

Будучи зафіксованим письмово, текст «Кодзік» призначався на певне коло для читання вголос. З іншого боку, особливості запису «Кодзік» свідчать, що з вигляду переклад з усного на письмовий текст викривлений, тому не міг з повною адекватністю вже відтворюватись усно.

Наказ про створення «Кодзіки» відноситься до десятого року правління Іешму (683 р.), але у зв'язку з його смертю в 686 році ідея залишилася невиконаною аж до 712 року.

«Кодзіки» являють собою розповіді про послідовну появу богів на світі і їх діяльність. Потім іде опис правління імператорів. У першому згортку розповідається про діяльність богів, а в другому і третьому – про імператорів.

Правління імператорів охарактеризоване з різною повнотою. Про деякого з них наводяться лише генеалогічні дані, які є одним загальним для всіх правлень

Через вісім років після складання «Кодзік» з'являються «Ніхон секі» («Ніхонгі», 720 р.), складені під керівництвом царевича Танере.

«Кодзіки» і «Ніхонгі» не суперечать один одному в основних моментах своєї розповіді – генеалогії царів, порядку наслідування і головних подій. Але все ж ці дві книги відрізняються дечим одна від одної. Наприклад, у «Кодзіках» є 237 повідомлень, що стосуються генеалогії, а в «Ніхонгі» їх 124, також є розбіжності і в датуванні подій.

З точки зору змістовності «Кодзіки» являють собою жорстку, безальтернативну структуру минулого з одним варіантом опису подій, з генеалогією, в якій родинні лінії мають чітку тенденцію до пересікання. Найімовірніше, текст «Кодзік» недостатньо враховував реальні відношення сил внутрішньоправлячих кіл, які ми називаємо «службовим класом», і не відображав більшого впливу їх.

У «Кодзіках» є переплітання явищ письмової і дописьмової культур, які мали різні форми в практично синхронних пам'ятках. «Кодзіки» є першими, які дійшли до нас у певному обсязі пам'яткою словесності. Оскільки їх зміст відображає жанрово мало розчленовану археологічну свідомість, то вони служать першими за часом появи джерелами стосовно всіх проблем, що цікавлять нас у цій книзі, включаючи поезію.

Поезія «Кодзіки» не є самостійним носієм мети, незалежно від інших форм освоєння світу, поезія вплетена в ритуал і міцно пов'язана

з прозаїчним повідомленням. Вже в «Кодзіках» проглядається тенденція до закріплення подальшого розвитку японської поезії.

Звичайно, після міфологічно-літописного тексту «Кодзік» і «Ніхонгі» були ще й інші священні книги, зокрема й книга «Фудокі» та ін. Але, крім цього, були ще й пізніші джерела синтоїзму, які включають поезію, дидактичні тексти синтоїстських священнослужителів і вчених від періоду Камакура донині. У своїх текстах священнослужителі й вчені розглядають і торкаються таких тем як: божественність, батько і ненька, батьки і діти, образ Бога і його храму, святість життя, гордість та егоїзм, чистосердечність тощо. Для прикладу можна навести декілька тез японських вчених і священнослужителів. Наприклад, про образ бога говориться в «Одкровенні імператора Сейви»: «Якщо ми зберігаємо нерозбещеність людської душі, яка прагне до неба, але знаходиться на землі, – це є бог». І ще про образ бога говорить вчений Храбенів-Каткупі: «В одному-єдиному листку дерева, в тонкій билинці проявляє себе божеству, що втілює благоволінний шурхіт». Цікаве підтвердження в них щирості і чистосердечності Такатомі Сенге: «Щирість – єдина доброта, що пов'язує людину з божеством». Еккей Кіабара в «Божественних приписах» пише: «Щирість (макото) – душа камі. Відповідно, поклоняючись камі і маючи щирю душу, маємо розраховувати на відгук камі».

І останнє. Про батька і матір, про батьків і дітей вони пишуть так: «Всі ми підпорядковані небу! Вважай небо Батьком, землю – Матір'ю, а всі речі – своїми братами і сестрами» (Передбачення Атеути).

13.2.2. Міфологічні сказання як основа віровчення синтоїзму

І взагалі, для того, щоб краще зрозуміти релігію Японії синто, перейдемо до міфологічних сказань, легенд, переказів, які записані в релігійних книгах синтоїзму, зокрема «Кодзіки» і «Ніхонгі». І разом, крок за кроком пройдемо від створення світу до сьогодення, переживши всі незгоди і переживання, які випадали на долю головних героїв (богів, імператорів), для того, щоб краще зрозуміти суть релігійного бачення народу Японії.

Священні книги «Кодзіки» і «Ніхонгі» з невеликими відмінностями передають одні й ті самі міфологічні події. В «Ніхонгі» виклад кожного сюжету завершується переліченням інших його варіантів.

Хроніки правління древніх імператорів показані в «Кодзіках» і «Ніхонгі» як продовження міфів. На зміну поклонінню богам приходять поклоніння імператорам. Виникнення світу і діяльність богів відбувається в так звану «єру богів», яка ніяк не визначена в часі. В «Кодзіках» розповідь охоплює період з моменту виникнення світу до 638 р. н. е. В «Ніхонгі», відповідно, до 700-го року нашої ери. Записи міфів «Кодзіки» і «Ніхонгі» появились на початку VIII століття, тобто двома століттями пізніше після ознайомлення з континентальною культурою. Тому закономірно, що, крім місцевих вірувань, в них присутні різні запозичені із китайської міфології і філософії. Більше того, самі міфи оброблялись у дусі китайських історичних хронік того часу.

Обидві міфологічні книги починаються з розділу про виникнення світу. Варто зазначити передусім, що світ за текстами заснований на порядку регулярного закону, на якому тримається космос. Всі істоти, великі і малі, пов'язані ниткою взаємозалежних відносин. Кожен такий зв'язок допускає визначену протилежність і визначений порядок. Так, між чоловіком і жінкою, землею і небом, духом і матерією, суб'єктом і об'єктом, світлом і темрявою, буттям і небуттям, цим і тим існує динамічний рух і перетворення. Взаєморух і взаємозв'язок речей – джерело творчої сили. Цей рух можна побачити в природних циклах, у зміні пір року, а іноді він виражений через космічний шлюб бога і богині, чоловічого і жіночого начал.

Згідно з «Кодзіками», при створенні світу не було єдиного творця, все почалося з хаосу. Всі елементи світу перебували в змішаному стані. В «Ніхонгі» світ описується подібним на океан масла чи на яйце, яке не має чітких границь, але містить у собі зародки. Потім небо відділилося від землі – появилася Рівнина Високого Неба (Такамагахара) і острови Акіцусима. Як сказано в «Кодзіках», саме тоді виникли три боги: Аменоминаканусу (Бог – Хазяїн центра неба), Такамімусубі і Камішусубі – зв'язуючі боги. Вони не створювали, а ніби «плели» тканину світу з різних елементів. «Ніхонгі» першим вискочив із хаосу Кунітокотакі (божество Вічного становлення Землі). Слідом за ним, як описується в обох книгах, появилася ще декілька богів, без форм мови і без статевих ознак. Потім виникли божественні пари братів і сестер. А всі вони втілювали різні природні явища (наприклад, бог спливаючого бруду і богиня осідаючого піску). Всього таких пар нараховується вісім. Останньою парою були Ідзанагі (Призиваючий

чоловік) і його сестра Ідзанамі (Приваюча жінка). За наказом богів, які прийшли у світ раніше, Ідзанагі і Ідзанамі, стоячи поруч на Плаваючому Небесному мосту, опустили дорогоцінні списи в море, яке розстелилось під ними і стали розмішувати його. Коли списи витягли, краплини води, що стікали з них у море, утворили острів Онногоро. Ідзанагі і Ідзанамі зробили його Середнім Стовпом Усієї Землі. Вони зійшли на щойно виниклий острів і взяли шлюб. Цей космічний шлюб описано в «Кодзіки» 4-6:

«Божества Ідзанагі та Ідзанамі зійшли з неба на острів Онногоро і спорудили небесний стовп і великий будинок. Тоді Ідзанагі сказав: «Ходімо разом, ти і я, по колу навколо цього небесного стовпа, зустрічаймося і вступаймо в шлюбний зв'язок». «Добре», – сказала Ідзанамі. «Але чи всі частини твого тіла добре розвинулись?» – запитав Ідзанагі. «Так, усі, але одна частина тіла розвинута слабше», – відповіла Ідзанагі. «А в мене є частина тіла, яка розвинута сильніше. Тому я хотів би брати шлюб...» – сказав Ідзанагі, на що Ідзанамі погодилась, і вони пішли навколо Небесного Стовпа. Коли вони зустрілись, Ідзанамі сказала: «О, я зустріла чарівного хлопця». «О, я зустрів чарівну дівчину», – сказав Ідзанагі, і вони вступили у шлюбний зв'язок. Внаслідок цього зв'язку в них народилася дитина-хробак. Вони її посадили в човен і пустили в море. Потім піднялися на небо до богів, щоб запитати, як таке могло статися. На це боги їм відповіли, що першим має заговорити чоловік, а не жінка. Тоді Ідзанагі і Ідзанамі спустилися на землю, обійшли навколо Небесного Стовпа і, коли зустрілись, уже Ідзанагі сказав: «О, я зустрів чарівну дівчину». На це Ідзанамі відповіла: «І я зустріла чарівного хлопця». Вони вступили у шлюбний зв'язок, і в них народилося багато дітей (вісім островів Японії). Далі розповідь продовжується тим, що Ідзанамі помирає і її чоловік вирушає за нею в подорож до царства смерті.

Від їх союзу народились японські острови і багато нових богів, які стали першими мешканцями архіпелагу. Нарешті, вивівши на світ бога Вогню, Ідзанамі захворіла і померла, але за час хвороби вона встигла народити чимало нових богів. Ідзанагі дуже страждав через смерть своєї сестри-жінки: він плакав і з його сліз теж появлялись боги. В пориві відчаю Ідзанагі взяв свій меч завширшки в 10 долонь і відтяв голову власному синові – богові вогню, кров якого дала життя цілому ряду нових богів.

Видно, саме в цей час появляються люди, але через те, що між камі (богами) і людьми відсутня чітка різниця, в міфології синто цей момент ніяк не відзначено.

Після смерті Ідзанамі відправилась в країну темряви (Емінокумі). Ідзанагі пішов за нею, щоб повернути її у верхній світ. Проте він знайшов Ідзанамі в процесі розкладання, покриту хробаками, і, наляканий, почав тікати. Розгнівана Ідзанамі послала вслід за ним відьом, а потім військо із 15 сотень воїнів. Ідзанагі вдалося звільнитися від переслідування, після чого він закрив великою скелею прохід із Країни Світла до Країни Темряви. Знаходячись по той бік скелі, Ідзанамі пообіцяла щоденно вбивати в Країні Світла тисячу людей. У відповідь на це Ідзанагі сказав, що кожного дня будуватиме півтори тисячі будинків для новонароджених. Таким чином життя перемогло смерть. Повернувшись до Країни Світла, Ідзанагі очистився, здійснивши обмивання в річці. Коли він скинув одяг, із його вбрання і прикрас появилось ще більше богів. Із родимих плям на його тілі теж виникли боги. Нарешті, згідно з версією «Кодзік», з його лівого ока появилася богиня сонця Аматарасу, із правого – бог місяця Цукіємі, із носа – бог Бурі і Вітру Суаноо. Ідзанагі віддав у владу Аматарасу Рівнину Високого Неба, а Суаноо – Рівнину моря, після чого почалась боротьба Аматарасу з Суаноо.

Якось Суаноо повідомив про намір провідати свою матір в країні темряви, а перед цим направився в небесне царство своєї сестри Аматарасу, щоб попрощатися з нею. Богиня сонця вирішила, що брат посягає на її володіння і зустріла його в повній бойовій готовності. Суаноо переконав її в своїх добрих намірах і на доказ цього запропонував організувати змагання з народження богів, які дають можливість розсудити, хто із них правий. Аматарасу народила дітей із меча Суаноо, а він – із яшмового намиста Аматарасу. Народження трьох чистих дівчат із предмета, що належав Суаноо, підтвердило чистоту його думок.

Перебуваючи в царстві богині Аматарасу, Суаноо завдає їй різних неприємностей: засипає землею зрошувальні канали і межі на рисових полях, оскверняє їй помешкання і на додачу до всього підкидає в її покої здерту шкіру жеребця і ображає її помічниць. Подібні дії в Древній Японії розцінювались як надзвичайні образи. Розгнівана Аматарасу пішла в небесний грот, і на всій рівнині Високого Неба настала тиша.

Боги зібралися на нараду на дні Небесної ріки, щоб придумати, як виманити Аmaterасу із гроту. Спочатку вони посадили перед входом у грот півнів і примусили їх співати, потім повісили на дерево намисто із різних яшм, дзеркало і піднос у вигляді білих одєж, а тоді хором почали кликати її. Богиня Аманодзуме стала виконувати танець, який супроводжується сильним тупотінням і непристойними жєстами. Дивлячись на цей танець, боги голосно сміялись, а Аmaterасу, зацікавившись, виглянула із гроту. Побачивши відображення у дзеркалі, вона нарешті вийшла назовні. Відразу ж сонячне світло повернулось на землю. Сусаноо вигнали з Рівнини Високого Неба.

Після цього епізоду міфи втрачають єдину смислову ниточку і розпадаються на багато смислових сюжетів. Один з них присвячений подальшій долі Сусаноо, який спустився на землю в країну Ідзуно в західній частині японського острова Хокою. Там йому зустрілись старець Асінадзуті та його дружина Тенадзуті, які гірко плакали разом зі своєю дочкою Кусінадою. Тут він дізнається, що в цій країні є восьмиголовий змій, який щороку поїдає по одній дочці з цих людей, і зараз якраз надійшла черга Кусінади. Сусаноо взявся допомогти за умови, що Асінадзуті та Тенадзуті віддадуть дочку заміж за нього. На його прохання наповнили рисовою горілкою (саке) вісім бочок і виставили на високих горбах. Змій знайшов приманку і все випив. А коли заснув, Сусаноо розрубав його на шматки. З тіла вийняв особливий Меч, що сік Трави (Кусанасі по муругі), який послав у подарунок Аmaterасу.

Потім бог Бурі і Вітру Сусаноо одружився на врятованій ним дівчині і поселився з нею в палаці. Вони привели на світ декілька поколінь земних богів. Найвідоміший – Оканусі – Повелитель Великої Країни (Ідзулю), якому присвячений цілий цикл міфів. Він теж, як Сусаноо, прийшовши до влади в країні, подолавши великі перешкоди від своїх старших братів, переховувався, пішов у Країну Темряви за порадою, де в той час був Сусаноо. Там він зустрів дочку Сусаноо – Першу принцесу. Після виконання низки завдань Олінусі все ж викрадає дочку, перехитривши Сусаноо. Тоді Сусаноо радить йому повернути свою стрілу і меч проти своїх братів. Повернувшись із Країни Темряви, він перемагає братів і стає правителем Великої Країни до того часу, доки Аmaterасу не вирішила встановити правління небесних богів у Середній Країні Тростинних Заростей

(тобто Японії). Внук Аmaterасу Мінусі зійшов з Неба на Землю, щоб стати правителем Іфдзумо. Тож на землю були послані п'ять богів – родоначальників основних правлячих кланів Японії. Як знаки імператорської влади богиня Аmaterасу вручила своєму внуку три коштовності: яшму, дзеркало і відомий меч, який Сусаноо дістав, перемигши змія.

Ці три предмети донині вважаються священними регаліями імператорської влади. **Дзеркало** – символ правдивості, **яшмове намисто** – милосердя, а **меч** – мудрості.

З ім'ям Нінісі в «Кодзіках» і «Ніхонгі» пов'язані також сюжети про його весілля. Легенди розповідають про те, що бог Олмацумі послав йому двох своїх дочок, запропонувавши на вибір відразу обох. При цьому бог Олмацумі поклявся: якщо візьме за дружину старшу, то їхні нащадки житимуть вічно, а якщо молодшу – красуню Сакуцяхіли (Квітучу Діву), життя їхніх дітей буде не довшим за життя квітів. Нінісі вибрав красуню. Тому життя людини таке коротке.

Більшість сказань, зібраних у «Кодзіках» і «Ніхонгі», є історіями боротьби того чи іншого персонажа за встановлення влади над будь-якою територією з обов'язковим включенням любовного сюжету. Ці легенди відображають боротьбу між групами племен Древньої Японії. Серед подібних розповідей виділяється міф про похід нащадка Мінусі Іварехіко (Дзіму) з острова Кюсю на центральний острів Хонсю, щоб підкорити непокірні центральні області Ямато. Цей міф дав початок офіційному свята заснування імперії. Початок правління Дзіму є першим у датованій події (660 р. до н.е) в «Кодзіках» та «Ніхонгі» і знаменує перехід від ери богів до імператорської ери. Вчені переконані: легендарний похід міг відбутися не раніше III – початку IV ст. н.е.

В «Кодзіках» і «Ніхонгі» відображено спосіб виникнення світу, характерний для язичництва, і в той же час він має свої особливості. Створення світу в японській міфології відбувається самостійно, без впливу будь-якої внутрішньої сили. Відсутній окремий міф про створення людини, бо вважається, що люди – нащадки богів. Нема непоборних перешкод між трьома основними міфологічними світами – Рівниною Неба, Країною Тростинних Заростей і Країною Сутінок; всі вони вважаються реально існуючими і поєднані між собою. Міфи пронизані почуттям гармонії людини і її природного оточення – нема

жодного опису боротьби людини із силами природи. Це тому, що людина за суттю розглядається як частина природи, яка є для неї материнським лоном, що дарує різноманітні блага. Життям і всім, що з ним пов'язано, слід дорожити. Хоча смерть і розглядається як неминуче в житті, проте творчі сили завжди беруть гору над руйнівними.

Отже, з міфологічних сюжетів священних синтоїстських книг «Кодзіки» і «Ніхонгі» ми бачимо, що в Японії існувала велика кількість божеств, кожне з яких мало свою історію виникнення і за щось відповідало. Найбільш помітними і, напевне, головними богами були саме ті, про які написано вище. Їх шанували, їм поклонялись, на їхню честь споруджували храми, вівтарі, виконували різні ритуали. У них вірили, і ці боги, за вірою японців, їм допомагали. Певна річ, зважаючи на те, яким був той чи інший бог, таким було і ставлення до нього: одного (сильнішого і добрішого) поважали, інших (кволих, злих) зневажали. Відповідно до цього і уявляли їх: одних – людьми, других – звірами, птахами, третіх – горою, рікою, травою, а то й гілкою на дереві чи на деревах.

Усе незвичайне завжди викликає благоговіння й острах, усе це – камі – наділене надприродною силою.

Цікаво зазначити, що поступово в синтоїстському пантеоні стало налічуватися 3132 божества.

13.3. ОСОБЛИВОСТІ ВИРОВЧЕННЯ І КУЛЬТУ

Найперше слід з'ясувати, що в релігії Японії є об'єктом культового поклоніння.

Будь-яка релігійна традиція організовується навколо ряду предметів поклоніння або особливих принципів сприйняття дійсності, які визначають, що в цьому світі є реальним або що знаходиться в основі життя.

В релігії Японії можна виділити щонайменше три основних типи предметів поклоніння, що пов'язані з синтоїстською релігією: камі, предки і святі. Ці джерела релігійної могутності тісно пов'язані між собою як на теоретичному, так і на практичному рівні щоденної відправи ритуалів.

Першим об'єктом поклоніння є камі – найдревніша і найбільш стійка риса традиційної японської культури. Вірування і обряди, які

стосувалися цього культу камі, за весь період існування зазнали значних змін, особливо в сучасний період. Однак уявлення про камі неоднозначні – вони включають в себе все, що є екстраординарним з одного і з другого боку, тобто все, що носить сакральний характер і забезпечує життєві сили. Прикладом камі виступають міфологічні боги, які згадуються в «Кодзіках» і «Ніхонгі», імператори, які вважаються «втіленням Камі», особливо камі, яких вшановують у найбільших храмах, камі – охоронці в невеликих місцевих святинях, сакральні сили, втілення в різних природних феноменах (дерева, гори, водопади тощо) і навіть деякі живі люди (наприклад, засновники «нових релігій».

Згідно з японськими релігійними поглядами люди повинні ставитися до камі з повагою та вдячністю. Камі, отже, є сутністю синтоїзму як релігійного вчення.

Серед культу камі слід виділити культ *імператора*, що ґрунтується на міфологічному походженні імператора від богині Аматерасу і на ототожненні імператора з богом.

Другий об'єкт поклоніння тісно пов'язаний з *культу предків*, які виступають головними передавачами божої благодаті. Предки відіграють центральну роль в релігійному житті Японії. Предками вважаються прародичі індивіда лише по батьковій лінії, на якій базується історія роду і від якої безпосередньо залежить доля індивіда та його релігійна поведінка. Для того, щоб нечисте тіло померлого могло стати очищеним предком, потрібен час і певні ритуали.

Даний об'єкт поклоніння уже тісно пов'язаний з буддизмом, але певним чином стосується і синтоїзму.

До третього типу об'єктів поклоніння належать святі. Якщо людина стає камі, то це означає, що все, що з нею пов'язане, теж стає камі, або священним. Священними стають слова тієї людини, пісні тощо. Статус камі могли набути як живі, так і неживі люди, як чоловіки, так і жінки. Але якими б шляхами не йшли до набуття святості (боже прозріння, заснування релігійної течії), їх послідовники зазвичай вважали їх гідними поклоніння і бачили в них шлях, через який можна було отримати божу благодать і приєднатися до божої могутності.

На їхню честь відправляли різні ритуали, споруджували нові святині, храми.

13.3.1. Ритуали

Ритуали становлять основу синто. Як правило, під ритуалами розуміють систему символічних дій, які проводять під час релігійних церемоній. Суть синтоїстських ритуалів полягає у встановленні і закріпленні зв'язку між людиною і богом. Від самого початку існування синто як єдиної релігії кожне промовлене слово, кожен жест під час ритуальних дій були строго регламентованими для більшості храмів. З часів «Енгісіки» – волі обрядів, що склалися на початку X ст., – в ритуалі не відбулось значних змін.

Незважаючи на деякі відмінності в обрядах деяких храмів і на багатоманітність вшанованих у них камі, існують загальні принципи синтоїстського ритуалу. Зазвичай культова служба відбувається так: дух камі викликається на початку церемонії і запрошується послухати похвалу, яку йому складають учасники, а також їхні прохання.

Потім йому підноситься їжа, і його прославляють знову. Після цього його відпускають назад, туди, де він завжди перебуває. Місцем, на яке «приземляється» душа камі для спілкування з вірними, може бути священний стовп (хіморози) або священний камінь (івасака). Вважається, що поза церемонією камі перебуває в синтезі.

Культові служби можуть бути розділені відповідно до цілей. До них можуть належати прохання, подяка, поминки, заклинання і докори. Часто одна церемонія може задовольняти відразу декілька цілей.

Ритуал синто зазвичай складається з очищення (сайкай) і жертвоприношення (синсен), молитви (норито) і злиття (наорай).

Очищення – невід'ємна частина будь-якого синтоїстського ритуалу. Цей обряд пов'язаний з поняттями чистого і нечистого, які мають в Японії велике значення. Благо, добро в секонській свідомості завжди асоціювалося з ясністю, в той час як під злом розумілося щось брудне, що оскверняє добро. Людина, яка тим чи іншим способом забруднилася, повинна була утриматися від спілкування з іншими людьми і тим паче з божеством.

В «Енгісіках» описуються різні типи брудного (кесаре). До них належать речі, які вважаються брудними із санітарної точки зору (екскременти, застоюна вода, сміття, гнилі продукти); все, що стосується хвороби, крові, смерті; вчинки, що порушують життя суспільства.

Ритуал очищення покликаний підготувати людину до безпосереднього спілкування з божеством. В синто існують три основних

способи очищення. Перший з них – мисогі – означає омиття. Таке очищення застосовував бог Ідзанагі, що пішов услід за своєю сестрою і дружиною Ідзанами в Країну Темряви. Після повернення в земний світ він провів обмивання в річці. За легендою, в процесі очищення різних частин тіла Ідзанагі почали народжуватися боги Сонця, Місяця і Бурі. Таким чином, поява важливих частин космосу розглядалася як результат очищення. Найбільш розповсюджена форма мисогі – це ритуальне обмивання водою рук і рота. Для цього входом у святиню є великий кам'яний басейн з глеками. Найбільш віруючі люди створюють обряд обмивання, що називається мідзугорі, стоячи під водоспадом або виливаючи на себе відро холодної води.

Велике значення в синтоїстському ритуалі очищення надається отриманню (імі), яке передує мисогі і доповнює його. Отримання розповсюджується на Душу, Діло, слова і вчинки. Перед участю у культовій церемонії забороняється, наприклад, відвідувати могили чи будинки, де лежать покійники, доглядати за хворими, вживати деякі види їжі, грати на музичних інструментах, брати участь у судових справах. Люди намагаються не хворіти, не спричинити собі поранень, не торкатися предметів, які вважаються нечистими і, по можливості, навіть не бачити їх і т. д. Цих заборон дотримуються як священнослужителі, так і віруючі. Раніше перед найбільш важливими церемоніями періоди отримання могли тривати близько місяця, тепер вони скорочені до одного-трьох днів. Відомо, що в стародавні часи священнослужителі перед відправою культу натягували навколо свого помешкання солом'яний шнур, щоб запобігти можливим зіткненням з нечистими речами і людьми.

Ще один спосіб очищення – *ахарай*. Зазвичай його проводить священнослужитель, який обходить те, що підлягає очищенню, зліва направо з ритуальним предметом *хараігусі*, розганяючи таким чином злих духів. *Хараігусі* – це паличка із священного дерева або просто гілка із закріпленими на ній стрічками білого паперу чи тканини. Зазвичай ритуал *охарай* здійснюють у храмах. Може він використовуватися і поза храмом для очищення будь-яких місць чи предметів. Наприклад, перед будівництвом нових споруд священнослужитель старанно обмахує приготовлений для цього майданчик. Крім обмахування, призначені для очищення місця чи предмети деколи обприскують водою чи посипають сіллю.

Другий важливий обряд синтоїстського ритуалу – *жертвоприношення*.

Він теж відображений у міфах «Кодзіки» і «Ніхонгі». Достатньо згадаги легенду про Сусаноо, який, образивши Аматерасу, приносить їй викупні жертви у вигляді тисячі столів з їжею. Принесення богам харчів є невід'ємною частиною кожної церемонії чи свята. Жертвна їжа ділиться на спеціально приготувану, сиру і отриману від живих риб та птахів (ікра, яйця). Найчастіше приносять sake, рисові паляниці, морську рибу, зелень, солодоші, воду. Всі продукти для синтоїстського ритуалу мають спеціальні назви, які в повсякденному житті не використовуються. Принесення розкладають на столах, підвішують, закопують у землю, пускають по воді. Кожен храм має свої традиції приготування і підношення ритуальної їжі. Предметами жертвоприношень є: рис, риба, дичина, пиво, плоди, вода.

Перед вівтарем храму завжди стоїть стовп – гокей – з паперовими підвісками, що символізує пожертву тканиною. Імператор до того часу жертвує справжню тканину, як це було започатковано у давнину, коли вона була грошовим еквівалентом. Так, у свята молитов за новий урожай, обжинки, що відзначають в лютому у храмах Ісе і в храмах, присвяченим богам рису, було прийнято жертвувати білого коня, білого кабана і білого півня.

Кульмінаційним моментом будь-якої синтоїстської церемонії є *норі то* – речовий ритуал, що виконується священнослужителями. Називати норі то молитвами було б не зовсім точно, оскільки вони складаються із звертання до бога або до тих, хто зібрався прославляти бога. Викладення міфічного сюжету пов'язане з даною церемонією, проханням, звертанням до бога і переліченням дарів. Згідно з цим давнє норі то теж складається зі слів-відповідей, що промовляються устами духовної особи. Серед норі то, записаних в «Енгісіках», містяться так звані «небесні» норі то, що виражають накази богів. Такого роду норі то зачитують на офіційних церемоніях.

Завершальним ритуалом синтоїстського культу є *наораі* – релігійні застілля. Те, що приносять люди, забирається з олтаря і випивається та з'їдається самими учасниками церемонії. Через жертвну їжу люди ніби отримують благословення богів. У наораі виражається єдність людини з богом. Як правило, цей ритуал проводять в окремому приміщенні.

Мазурі – найбільш яскраві та пишні синтоїстські церемонії. Вони, як правило, тривають декілька днів і проводяться в кожному храмі один-два рази на рік. Суть їх проведення – періодичне поновлення зв'язку між мешканцями певної місцевості та богами. Кожен храм має свої особисті дні мазурі. Практично кожен день у різних районах Японії проводиться декілька таких фестивалів-прізників. Зазвичай мазурі пов'язані з початком сільськогосподарських робіт, із збором урожаю чи будь-якою іншою політичною датою, що стосується бога певного храму.

Одним із найбільших і найдавніших мазурі є ніінамесай – свято нового урожаю рису. Під час цього свята імператор підносить рис нового урожаю богам Неба і Землі, засвідчуючи цим свою подяку, а потім куштує цей рис поряд зі своїми предками – камі. В довоєнній Японії це свято відзначалося в кожному храмі та в кожній родині. В наші часи теж відмічають.

Підготовка до проведення мазурі починається часто за декілька місяців. При цьому впорядковують ритуальний інвентар, розподіляють ролі головних учасників. Перед фестивалями відбувається ритуальне очищення і прибирають храми, а також прикрашають свіжими гілками священного вічнозеленого дерева, стрічками, солом'яними шнурками (сіменава). Про початок свята сповіщають звуки барабана або дзвони.

Велике значення під час свята має приготування спеціальної їжі «на очищеному» вогні з обов'язковим дотриманням чималої кількості правил. В день мазурі до храму збираються священники і музиканти з інших храмів. На початку церемонії канусі проходять очищення всіх присутніх.

Потім привідчиняються вівтарні двері. Перед вівтарем встановлюють обрядову їжу. Потім читають норі то, виконують священні танці – кагура.

Найкращим моментом синтоїстського свята є похід з паланкіном (нари омікосі). В ньому ніби сам бог їде на плечах віруючих. Омікосі – це мініатюрні моделі храму. Вони зроблені з картону, паперу та інших легких матеріалів, прикрашені золотом і увінчані зображенням птаха фенікса. Всередині паланкіна знаходяться дзеркало або інший символ бога. Вважається, що на час ритуалу сюди вселяється божество.

Під час мазурі організуються різні змагання. В кожній провінції країни існують свої традиції. Учасниками синтоїстських фестивалів можуть бути люди різного віку. Завдяки дотриманню синтоїстських обрядів відбувається пізнання власної історії, засвоєння традицій народної творчості.

Ритуальні церемонії, які поводяться на честь камі, відрізняються від церемоній, присвячених іншим богам чи культу предків, як місцем їх проведення, так і способом. Наприклад, ритуальні церемонії в межах культу камі можуть відбуватися на природі, у святинях або безпосередньо вдома. Прикладом можуть бути походи до священних гір і водограїв, часто до якого-небудь великого каменя або високого дерева, що виділяється з-поміж інших на певному фоні. Його обв'язують шнурками, спленими з рисової соломи, позначаючи цим, що дане місце призначене для молитви. Такий шнур означає, що даний природний об'єкт відрізняється від усього, що його оточує, своїм спеціальним або священним статусом, що він стає місцем, де перебуває камі або де його можна викликати певним ритуалом.

Навіть у самій святині фізичні зображенні каменя були рідкістю, найчастіше їх просто уявляли, а в особливих випадках священнослужителі застосовували спеціальні молитви (норі то), щоб прикликати їх до місця, де збирались вірні, і передати останнім благодать, що виходила з каменя. Після закінчення церемонії священник урочисто «відправляє» камі. Якщо ж ніякого приводу для проведення подібної церемонії немає, то кожен віруючий може звернутися до камі особисто. Перед цим знову ж таки проводить обряд очищення, що був описаний вище. Але, найімовірніше, найважливіші ритуали, які присвячені камі, відбуваються в самому домі віруючого або довкола нього.

З *культу предків* теж пов'язано чимало ритуалів. Напевне, ключовим синто-буддійським ритуалом є поховання і поминання. Деталі цих церемоній досить вагомо варіюються від однієї секти до іншої, але їх суттю залишається трансформація померлих. Під час церемоній поховання священники декламують тексти буддійських сутр, щоб прикликати до місця проведення ритуалу їх могутні сили як засоби, необхідні для трансформації померлих. Протягом процесу трансформації священники наділяють покійника спеціальним посмертним ім'ям. Це ім'я вказує, що матеріальний аспект особистості померлого розвіявся, а сам він прийшов у стан просвітлення, або в

рай. Існують навіть спеціальні ритуали для умиротворення померлих, в яких «не виявилось родичів», для того, щоб вони не турбували інших. Померлий, по якому регулярно не відправляють поминальних обрядів, не трансформується із нечислого тіла в очищеного предка і відповідно страждає сам і спричиняє страждання іншим.

Кожне японське сімейство має свій Камі-Сімс. Щомісяця 2, 15 і 28 числа в Сімс ставиться жертва, яка складається з продуктів, пива і Сакані. Щовечора на Камі-Сімсі запалюється лампадка предків.

В наші дні практика японців із синтоїзму не вимагає ніякого особливого вірування. Сучасні японці дуже мало вірять у камі і не шукають будь-якого раціонального пояснення ритуалу. Проте для них синтоїзм – це вираження їхнього єднання з національною общиною і участь у церемоніях, що відбуваються в храмі їх села чи кварталу, їхнього бажання підтримувати гармонію життя нації. Японці використовують ритуал синтоїзму для відзначення найважливіших подій у своєму житті, у житті общини та нації. Мова йде про так зване мазурі – свята, на яких люди радіють своєму існуванню, намагаються бути чистосердечними, виражають свою подяку за все добре, що є у світі, і бажають, щоб щастя збереглося. Від майбутнього (посмертного) життя не очікують нічого. Смерть у синтоїзмі переживається як трагедія, і за заспокоєнням люди часто звертаються до буддійського культу.

Проте атмосфера радості, що є постійно на синтоїстських церемоніях, беззаперечно підходить до таких подій, як народження або весілля. Дев'яносто відсотків японських весіль відбувається за синтоїстським ритуалом. Союз подружжя скріплюється тим, що вони тричі надпивають sake з однієї чаші. Проте традиційний бенкет, на який запрошують сім'ю і співробітників, коштує дорого, тому багато молодят справляють весілля за кордоном за будь-яким ритуалом. Це дешевше і включає весільну подорож.

Синтоїзм передбачає численні паломництва, найчастіше в гори, де, за переказами, перебувають камі. Мораль синтоїзму проста і полягає у тому, щоб уникати великих гріхів: брехні, вбивства, перелюбу тощо.

Варто сказати, що важливу підтримку місцевим культурам, церемоніям надає державна влада. В кодексі законів «Тайхоріо» (701 рік) відмічено створення спеціального відомства дзінгікан (Управління в

справах небесних і земних богів), до функцій якого входила синтоїстська обрядовість під час державних релігійних свят і контроль за діяльністю великих державних святинь.

Отже, можна сказати, що ритуали в житті Японії, японського народу відіграють важливу роль. Без них не обходяться жодні заходи, події тощо. Без них навіть не споруджували будинок. Існували ритуали освячення місця майбутнього будинку перед початком його спорудження, при настелянні даху, встановленні балки, каркасу. З цього навіть можна зробити висновок, що ритуали є невід'ємною частиною життя японського народу.

13.3.2. Храми

Сім'я охоче відвідує синтоїстський храм щотижня. Задоволенням є прогулянки в його садах, під час яких здійснюється ритуал очищення: п'ють воду із священних фонтанів, користуючись стародавніми склянками.

Нині в Японії нараховується близько 80 тисяч синтоїстських храмів. Кожен з них, як правило, присвячений культу одного з камі. Разом з тим існують храми, в яких вшановується декілька камі водночас, наприклад, декілька духів сусідніх гір або всіх духів загиблих на війні солдатів, або духів усіх членів прославленого роду. Найчастіше відвідуються храми, боги яких є покровителями того чи іншого виду діяльності людей або допомагають у певні моменти життя людини. Існують камі, які спонукають до успіху у службовій кар'єрі, допомагають складати екзамени, оберігають від пограбувань, катастроф, пожеж тощо. На селах у синтоїстських святилищах у богів просять багатих урожаїв і дощів.

Звичайно храм розміщений у мальовничій місцевості, де дбайливо оберігають природний ландшафт: у парках, біля витоків рік, підніжжя гір. Трапляються храми, які взагалі не мають будь-яких спеціальних побудов. До таких належать храми на честь Ооліва в префектурі Нара і на честь Капасана в префектурі Сайтама. Це просто обгороджені ділянки, які вважаються священними місцями, як правило, прямокутний майданчик, вкритий галькою, обкладений камінням і обв'язаний солом'яним шнуром, що з'єднує чотири кутових стовпи. Посередині такого священного місця розміщений або камінь (івісана), або стовп, або дерево (хіморогі). Сюди під час церемонії викликається божество. Подібні святилища існували й у сиву давнину.

Звичайний синтоїстський храмовий комплекс складається з двох і більше споруд. Основні з них призначені для камі, мають назву хайден, а зал для молитви називають хайден. В головному приміщенні міститься синтай (дослівно «тіло камі»). Вважається, що саме в синтай вселяється душа камі. Тілом камі можуть виявитися камінь, гілка дерева, дзеркало, меч або дерев'яна табличка, на якій написано ім'я даного камі. Японці вважають, що душа камі невичерпна, тому вона може перебувати в цілому ряді святилищ. Наприклад, багато храмів по всій країні існують на честь бога рису Інарі, бога війни Хаті ману, на честь душ загиблих воїнів тощо. Синтай зберігається у внутрішньому приміщенні конден і прихований від очей віруючих. Навіть на церемонії, коли відчиняються двері вівтаря, місце, де перебуває синтай, залишається заштореним.

Якщо об'єктом поклоніння є дух гори або священного гаю, хонден може взагалі бути відсутнім. Про святість території нагадує сименава – канат, сплетений з рисової соломи, із звислими кистями і стрічками паперу. Взагалі таким канатом позначають усі місця, де постійно присутні або можуть появитися камі. Крім того, священна територія може бути обнесена парканом з дерев'яних планок, який називають мідзугахі, Арагац.

Перед входом на територію хондена завжди стоїть дерев'яна споруда, що нагадує ворота, – торія. Вона і справді нагадує про те, як богиня Аматерасу заховалась в небесному гроті і настала темінь. Щоб змусити богиню вийти зі свого сховища, інші боги поклали перед входом у грот сідала з півнями. Ці сідала і є образом торій. Зазвичай від торій до входу на головну храмову споруду веде стежка з гравію, вздовж якої встановлені кам'яні рапарі. Між торіями і хонденом встановлені спеціальні баміни з водою для ритуального обмивання рота і рук. Конструкція основної побудови храмового комплексу може мати кілька варіантів. Найпростіші архітектурні стилі – сум'ясі та оторі. Споруду, створену в одному з них, збудовано з твердого непокорованого дерева, якому надано прямокутної форми. Його двоскатний дах – кірідзума – підтримують масивні круглі кутові стовпи, а накритий він корою японського кипариса. В подовженій стіні побудови також є від трьох до п'яти стовпів, що нагадують кутові. На двох кінцях гребеня даху встановлено хрестоподібні споруди – тігі. Крім того, на гребенях даху, по всій його довжині, закріплено кілька поперечних коротких

колод – кацуогі. До споруди ведуть сходинки, адже підлога знаходиться вище землі. Часто при вході прибудовують ще й веранду.

У храмах, побудованих в архітектурному стилі нагаре, схил даху з боку веранди подовжений і утворює піднавіс. У храмах, присвячених богу війни Хаті ману, приміщення для віруючих присднано до головної храмової споруди. В такому випадку карнизи дахів обох споруд з'єднуються.

Перша будівля синтоїстських святинь появилася ще в VI ст. н.е., але невідомо, як вони виглядали, тому що в Японії існує традиція перебудовувати й оновлювати храми. Вона пов'язана з уявленнями про постійне оновлення і відродження життя. Досі храми на честь Ісе реконструюються кожні двадцять років. Раніше це було звичним явищем для всіх храмів.

Крім двох основних будівель храмового комплексу, до нього можуть входити й інші допоміжні споруди: зал для піднесення дарів, синсендзе (місце для приготування священної їжі), сямусе (офіс), хараідзе (місце для заклинань), кагураден (подіум для танців) і т.д. Архітектура допоміжних будівель не надто відрізняється від архітектури головної.

Всередині більшості храмів нема зображень богів. Взагалі варто зазначити, що зображень богів, крім синтал, нема, зате бувають зображення тварин: лисиць, мавп, оленів, яких супроводжують відповідні божества. Біля вівтаря – скринька для пожертв. Віруючому достатньо кинути туди монету, плеснути кілька разів у долоні, викласти вголос чи подумки кілька разів свою справу чи побажання – і воно здійсниться.

Взагалі суть релігійного культу синто – це єднання людини з природою. Тому найчастіше храми будували на березі океану, коло водойм чи на чудово оформленому подвір'ї з різними за величиною деревами, кущами, квітами. Цікаво, що вхід до деяких храмів робився надзвичайно маленьким. І для того, щоб зайти в нього, треба було низько нахилитись. Ще одна особливість деяких храмів – у них можна відкрити будь-яку стіну, щоб помилуватись краєвидом, послухати вітер, море тощо.

Розсувалася і стеля для милування зоряним небом. Цікавою в Японії є традиція: двічі на рік уся нація виходить помилуватися красою зоряного неба.

Як уже зазначалось, у храмах нема образів, статуй, є тільки циновки – килимки, на яких сидять віруючі. Так само й у вівтарі – тільки склянки чистої води. Японець може годинами сидіти у храмі і дивитись, як розцвітає троянда. Тут закладена основна ідея синто – розквіт, перспектива, розвиток. Синто – це релігія молодості, оновлення, сподівання.

Традиційно найсвятеннішим місцем в Японії, зі значенням національного центру, є Великий храм в Ісе, освячений присутністю сонячної богині Аматерасу, прародительки імператорського роду. Цей храм розміщений поблизу Ісе на японському острові Хонсю (в районі сучасного міста Нагоя). У великих і малих храмах, що становлять комплекс, вшановують, крім Аматерасу, ще близько 40 різних богів, в тому числі Тосукє – богиню їжі та плодючості, Ідзанаі та Ідзанагі та ін. За легендою, храм в Ісе був створений Ямато-хіме, дочкою дванадцятого імператора Сусаніна (літописні дані його правління належать до IV ст.). Вона відправилась у подорож, узявши із собою священне дзеркало, яке Аматерасу передала своєму внуку Нінгі. Ямато-хіме пройшла довгий шлях, доки добралась в Ісе, де велика богиня дала їй знати, що хоче перебувати саме в цій країні, куди повертаються хвилі і де дме божественний вітер. Тоді у верхах ріки Ісудзу був споруджений храм, в який Аматерасу вперше спустилась із неба. Дзеркало богині Аматерасу зберігається в спеціально посвяченому нею внутрішньому храмовому комплексі й лежить у човні, оскільки дочка імператора значну частину свого шляху пододала саме на човні.

З часів середньовіччя мешканці Японії проводять паломництва до цього храму, щоб стати ближчими до божества, яке заснувало націю.

Впродовж останнього століття, відколи Японія перетворилася в цивілізовану національну державу, особливого значення набули декілька святинь, що стосуються імператорського дому і його божественних предків, які створили Японію.

Другим ключовим храмом – а він став предметом гострих дискусій щодо статті про «національні» храми – є храм Ясу куні. Впродовж останнього століття це святилище стало центральним місцем поховання солдат і матросів, що загинули при виконанні своїх обов'язків. Але якими би не були розбіжності в питаннях про

державний синтоїзм і його можливості, відродження мілітаристського духу, напевно, свідчить, що храм Ясу нині є одним з головних прикладів «державного» сакрального простору.

Варто зазначити, що у системі синтоїстського культу є і храмові свята – мазурі, які влаштовують раз або двічі на рік потягом одного чи кількох днів. На свята храм прибирають і прикрашають. Обряди в такі дні особливо пишні й часто перетворюються на театральні вистави.

З вищезазначеного можна зробити висновок, що храми є вагомою складовою віровчення синтоїзму. І те, де саме ці храми встановлювалися, як їх утримували, яка їхня форма, як до них ставилися і ставляться в сучасній Японії, є доказом побожності нації.

Щоб помолитися богам синто, японцю зовсім не обов'язково йти в храм. У помешканнях деяких японців досі існують домашні олтарі – камідана. Зазвичай це полички над дверима кімнати для гостей, на які кладуть талісмани, куплені в храмах, або таблички з іменами богів. Часто ставлять тимчасові домашні олтарі для приймання духів предків або тосігами – інших богів.

13.3.3. Духовенство

Священиків синтоїстських храмів називають *каннусі* (дослівно «хазяїн камі»). До середини XIX ст. всі посади священнослужителів передавались по спадковості від батька до старшого сина. Так виникли цілі клани – сяке. Найбільш відомі з них такі: Накатомі, Імбе, Уса, Камо, Сірокава, Есіда. В різні періоди історії існувало чимало спеціальних назв рангів і титулів духовенства. Нині адміністративних правителів храмів називаються гудзі; священників другого і третього рангів – відповідно негі та гонегі. У великих храмах може бути декілька каннусі, тоді як у маленьких храмах тільки один. Священнослужителі невеликих місцевих храмів можуть виконувати свої обов'язки, поєднуючи їх з іншою роботою (наприклад, учителя, бізнесмена). У великих храмах, крім священників каннусі, є навіть музиканти, прислуга, танцівники. Найважливіші обряди в імператорському храмі Ісе і нині править сам імператор.

Священнослужителів синто готують два синтоїстські університети: Кокугакуїн у Токіо та Кагаккан в Ісе.

Одяг каннусі складається з білого кімоно, білої або кольорової спідниці і чорної шапочки. Поза храмом вони носять звичайний одяг.

Жінка теж може бути каннусі, але таке трапляється рідко. В імператорському храмі неодмінно разом з верховним жерцем є верховна жриця з принцес. Оскільки синтоїзм – це релігія краси, то й жінка є її уособленням.

Священики синтоїстських храмів каннусі беруть участь майже в усіх ритуалах. На деяких ритуалах може бути один служитель храму, на інших – більше. Наприклад, на храмові свята прибувають священнослужителі сусідніх храмів, і обряди, в такі дні особливо пишні, перетворюються на театралізовані вистави.

Серед кланів священнослужителів відоме духовенство дому Есіда, яке впродовж багатьох поколінь служить культу кланових богів роду Фудзівара; а заснували течію Есідасинти. Найвідомішим його представником є Есіда Капетамо (1435-1518), якому належить трактат «Юіцу синто мейхоесю» («Зібрання основних принципів єдино вірного синто»). Камі у вченні Есіда Капетамо уявляються як єдина божественна субстанція, яка вільно і самовільно розгорталася у всесвіті, розкривала різні свої сторони, проявляючись у різноманітних формах. Світостворення зображається в Ісеацито та Есіда-синто у вигляді трьох сил – Неба, Землі та Людини, єдиних у своїй основі. І Кітабатако Тінафуса, і Есіда Капотомо ставили синто вище за інші вчення, які, на їхню думку, служили тільки для прикраси принципів синто.

Отже, священнослужителі відігравали особливу роль у створенні синто як національної релігії Японії, яка існує й у наші часи. Вони були своєрідними оберегами, що не стояли осторонь ні створення догматичної основи культу місцевих божеств, ні формування релігійних ритуалів, ні виконання різних церемоній. І, як засвідчила історія, їхній вплив на діяльність синтоїстських теологів минулих і наступних поколінь незаперечний, це виявляється у віровченнях ряду синтоїстських шкіл, які й нині ще виникають.

Підсумовуючи даний розділ, варто зазначити, що священні книги синтоїзму «Кодзіки» і «Ніхонгі» є справді цінним надбанням японського народу, що є основним джерелом, з якого черпала свої сили ця релігія. Справжніми свідками колишньої японської цивілізації залишилися міфи, записані у книгах і створені на основі усних переказів, а можливо, і якихось давніх записів, що дійшли до нашого часу. Ці книги є основними джерелами національної релігії і лягли в

основу кульгової практики японців, яка передалась через ритуали, храми, через діяльність самого духовенства.

Пройшовши кризу віки і дійшовши до нинішнього часу, релігія синтоїзм стала невід'ємною складовою релігійних традицій японського народу. Звичайно, нам важко зрозуміти, як у такій високорозвиненій країні, як Японія, могла вижити така, на перший погляд, примітивна релігія, як синтоїзм. Щоб це зрозуміти, напевно, потрібно бути японцем... Беззаперечно обожнення людей (імператорів, наприклад), віра в духів природних стихій, поклоніння і принесення дарів їм, віра в безмежну силу талісманів, що можуть бути зроблені із простого паперу, багато чого іншого є незвичними для нас, християн. Але, з іншого боку, просто вражаючою є японська відданість своїй батьківщині, загострене почуття честі, глибока повага до старших за себе і за соціальним статусом людей, майже дитяче замилювання красою природи, невтомна працьовитість, що спрямована на створення цієї краси, на удосконалення, на розвиток і т.д. Цьому нам би слід було у них повчитися. Дійсно, можна було б зробити висновок, що релігія, релігійні переконання японського народу були одними з чинників, які вивели Японію на високий економічний, політичний і соціальний рівень серед інших світових країн. Як зазначав один з авторів тих підручників, якими довелось користуватися при написанні роботи, синтоїстське мислення легко адаптувалось до суспільства, допомогло і надалі розвивати і моделювати його: любов до природи сприяла розвитку в галузі будь-яких інших потреб (навіть у тій же технічній промисловості), а піклування про красу не могло не вплинути на дизайн японських виробів.

На нашу думку, для того, щоб краще зрозуміти суть національної релігії японського народу, слід спершу дізнатись про основні риси нації, а це дасть можливість краще побачити, в якому середовищі і за яких обставин зародилася і розвивалася релігія. Адже це великий чинник, що впливає на формування людської свідомості.

Неможливо не перейнятися духом японського народу, який «бере свій початок від роду богів». Синтоїзм своєрідно відобразив самосвідомість японців, їхнє бачення себе у співвідношенні з іншими народами, їхнє ставлення до навколишнього світу. Будучи релігією, яка спрямована на розвиток, удосконалення, перспективу, японський народ спрямовував свій погляд на все краще. Для японців, наприклад,

історія є негативним явищем, тому що вона спрямована не вперед, а на те, що було.

Особливий інтерес для нас становив другий розділ, де ведемо мову про віровчення на основі «Ніхонгі» та «Кодзік». В міфах цих книг було описано чимало цікавих подій, історій зі створення світу, багатьох богів, з виникнення самої Японії, про пряме походження японського народу від божественного роду.

Новим у нашому світосприйнятті були епічні японські герої: богиня Аматерасу як родоначальниця імператорського роду – богиня сонця; боги, що виникали вперше парою – чоловіком і жінкою – Ідзанагі та Ідзанами; бог бурі та вітру Сусаноо та ін.

Не менш цікавими були й знайомства з ритуалами, які проводились віруючими з тої чи іншої причини в тому чи іншому місці. Варте уваги ставлення японців до проведення ритуалу, який відбувається у глибокій вірі та повазі до всього сакрального. Наприклад, жоден японець не прийде до святині, якщо перед тим не пройде обряд очищення, символічного чи ритуального обмивання рота і рук, що здійснюється біля храму. А в ритуалі очищення проявляється глибока повага до своїх святинь – храмів чи домашніх вівтарів.

Храми ж у Японії будуються переважно в найкрасивіших куточках природи: на берегах рік, озер, океану, в парках, біля підніжжя гір. Така велика кількість синтоїстських святинь (близько 80 тисяч) свідчить про неабияку віру японців.

Ми звернули увагу на те, що догмати синтоїзму дуже тісно переплітаються з догматами інших релігій Японії (це теж особливість релігійного бачення японців), зокрема з буддизмом. Адже він, прийшовши на територію цієї країни ще в другій половині VII ст., глибоко вкоренився в цій країні. І хоч пізніше правителі й намагалися роз'єднати ці релігії певними законами і заборонами, проте вплив буддизму був очевидним.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

АМАТЕРАСУ – одна з найбільш важливих японських камі, міфологічна родоначальниця імператорської династії.

АМУЛЕТ (оберіг, талісман) – предмет, наділений магічними особливостями, що відганяє нещастя і приносить удачу.

АМЕНОМІНАКАНУСЯ – бог, хазяїн центра Неба.

ДЗНИКАН – департамент у справах земних і небесних богів, що заснований за правління Японії в VIII ст.

ЕМНОКУМІ – Країна Темряви, куди відправляються люди і боги після смерті.

ІДЗАНАГІ і ІДЗАНАМІ – в японській міфології боги, останні з п'яти поколінь богів, що є парами. Вони – перші боги – «перший чоловік» і «перша жінка».

ІНАРІ – бог, покровитель рисоводства.

КАМІ – японський термін, що означає духів або богів, серед яких можуть бути міфологічні фігури, надприродні сили, обмежені природними феноменами, імператори і могутні релігійні діячі; слово «камі» може вживатися як в однині, так і в множині. Взагалі камі ототожнюють з будь-якими виявами сакрального. Спеціальні положення камі відбувають у синтоїстських святинях і будинках перед олтарями камідана.

КАМІ-ОХОРОНЦІ – охоронні боги місцевих синтоїстських святинь, які є охоронцями людей, що проживають на території, відносяться до святилища.

КАННУСІ – священики синтоїстських храмів, дослівно «хазяїн камі».

КАНДАНА – синтоїстський вівтар, зроблений у формі мініатюрної синтоїстської святині, ставиться в головній кімнаті будинку для покладання на нього тканини, призначеної для камі.

КОДЗІКИ – японський літописно-міфологічний твір, складений у VIII столітті, зафіксував найважливіші і найдавніші стародавні уявлення, пов'язані з культом камі.

МАЦУРІ – релігійний фестиваль.

МІДЗУГОРІ – обряд очищення через умивання під струменем води.

МІСОРІ – обряд очищення через омовіння.

НАОРАІ – релігійне застілля, частина ритуалу.

НІГІС – внук Амаатерасу, божественний родоначальник імператорської династії в Японії.

«НІХОНГІ» – японський літописно-міфологічний твір, складений у VIII столітті, що зафіксував найдавніші уявлення, пов'язані з культом камі. Носить більш виражений характер китайського впливу в порівнянні з «Кодзіками».

НОРІ ТО – стародавні синтоїстські молитви, що до цього часу використовуються в деяких синтоїстських церемоніях.

ОКУНІНУСІ – повелитель священної країни, предок Сусаноо.

ВІВТАР – головне місце храму, де відбуваються священнодійства.

ПРЕДКИ – в японській ритуальній практиці так називають душі померлих людей, особливо родичів по чоловічій лінії, які за допомогою похоронних і поминальних ритуалів трансформуються у тих, хто просить благодаті для своїх родичів.

СВЯТИЙ – так в рамках японської релігії називається людина, яка в процесі самого життя або після смерті є об'єктом поклоніння чи посередником, через якого божа могутність передається іншим людям.

СІМЕНАВА – канат з рисової соломи, яким зазвичай обмотують священні місця.

СІНСЕЗЕ – місце в храмі для приготування священної їжі.

СІН ТАЙ – об'єкт поклоніння в храмі (камінь, дерево, меч, глиняна табличка з написами імен богів), в якому перебуває дух божества.

СИНТО, СИНТОЇЗМ – японська релігія, що виникла на основі доісторичних релігійних обрядів, особливо пов'язаних з культом камі, і пізніше стала національною релігією.

СУСАНОО – божество, народжене від Ідзанаки, Бог бурі і вітру, повелитель Рівнини моря.

ХАЙДЕН – зал для тих, хто моляться в храмі.

ХАРАДЗЕ – місце для заклинання в храмі.

ХАТІМАН – бог війни.

ХОНДЕН – основна побудова в храмовому комплексі.

ХЕЙДЕН – зал для принесення дарів у храмі.

ЦУКІЙОМІ – бог місяця.

«ЕНГІСІКІ» – збірка обрядів, складена в 927 році.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

- Розкрийте зміст синтоїстської літератури.
- Чи містить релігійне вчення синтоїзму анімістичну концепцію?
- У чому полягала естетика синтоїзму?
- Яке місце посідає культ імператора в синтоїзмі?
- Яка роль релігії синто в історії японського народу?

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

Синтоїзм: виникнення і еволюція.

Міфологічна основа синтоїзму.

Синтоїстська література.

Етика і естетика синтоїзму.

ЛІТЕРАТУРА

Арутюнов С.А., Светлова Г.Е. Старые и новые боги Японии. – М., 1968.

Баладин Р. 100 великих богов. – М., 2002.

Васильев Л. История религий Востока: Учебное пособие для студентов вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1988.

Энциклопедия для детей. Т.6. Религии мира. Часть II. – М., 1998.

Історія релігій: Навч. посібн. За ред. В. Лубського. – К.

Малерб М. Религии человечества. – М.–СПб., 1997.

Мещеряков А. Древняя Япония: культура и тексты. – М., 1991.

Основы религиоведения: Учебн. // Ю.Ф. Борунков, И.Н. Яблоков, К.И. Никонов и др. Под ред. И.Н. Яблокова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1998.

Павлов С. та ін. Географія релігій. – К., 1998.

Религиоведение. Хрестоматия // Пер. с англ., нем., фр., сост. и общ. ред. А.Н. Красникова. – М., 2000.

Релігієзнавчий словник // За ред. професорів А. Колодного, Б. Лобовика. – К., 1996.

Религиоведение. Хрестоматия: Учебн. пособие. // Авт.-сост. П.И. Костюкович. – Минск, 2000.

Религиозные традиции мира. В 2-х т. Т. 2. // Пер. с англ. – М., 1996.

Степовик Д. Релігії, культури і секти світу. – Івано-Франківськ, 1998.

Светлов Г. Путь богов: Синто в истории Японии. – М., 1985.

Токарев С. Религии в истории народов мира. – М., 1986.

Яшаори Г. Блуждание богов в пространстве японской культуры. // Вопросы философии. – № 2. – 1998. – С. 80-101.

ТЕМА 14: ІУДАЇЗМ

14.1. ІУДАЇЗМ – ПЕРША МОНОТЕЇСТИЧНА РЕЛІГІЯ

14.2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ІУДАЇЗМУ

14.3. СВЯЩЕННІ КНИГИ ІУДАЇЗМУ

14.3.1. Тора:

а) структура Тори

б) переклади Тори

14.3.2. Талмуд

14.4. КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

14.4.1. Єрусалимський Храм

14.5. СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІ І ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ

14.5.1. Синагога і община

14.6. МОЛИТВИ

14.6.1. Ранкова, денна і вечірні молитви

14.6.2. Ритуальний одяг для богослужінь

14.7. СВЯТА І ЄВРЕЙСЬКИЙ КАЛЕНДАР

14.7.1. Шабат

14.7.2. Календар

14.7.3. Свята річного циклу:

а) Песах (Пасха)

б) Шавуот

в) Суккот

г) Рош-га-Шана і Йом-Кіпур

д) Ханука і Пурим

14.8. СІМЕЙНІ І ПОБУТОВІ ТРАДИЦІЇ

14.8.1. Обряди протягом життя

14.8.2. Побутові традиції

14.9. ОРТОДОКСАЛЬНИЙ ІУДАЇЗМ. РЕФОРМІСТСЬКИЙ ІУДАЇЗМ

14.1. ІУДАЇЗМ – ПЕРША МОНОТЕЇСТИЧНА РЕЛІГІЯ

Однією з найдавніших у світі національних релігій є іудаїзм – монотеїстична релігія, яка має значну кількість прихильників серед єврейського населення в багатьох державах світу. Окрім євреїв, іудаїзм сповідують іще караїми, тати й фалаші (ефіопська група).

Іудаїзм, на відміну від інших стародавніх релігій і культур, має глибокі коріння в історії, а не в міфології.

Історія давніх євреїв і процес формування їх релігії відомі нам в основному з Біблії, точніше, зі Старого Заповіту. Аналіз біблійних текстів дає змогу зробити висновок, що на початку II тис. до н.е. євреї сповідували політеїстичні погляди і порівняно легко включали в свій пантеон божества інших народів, особливо з числа завойованих ними. Але це не перешкоджало тому, що в кожній общині був свій головний Бог, якому поклонялися в першу чергу.

У найдавніший період своєї історії, в першій половині II тис. до н.е., предки євреїв жили патріархальним родоплеменним побутом, і їх релігійні погляди віддзеркалювали цей побут. Був поширений *культ предків*. Їхніми іменами називалися давньоєврейські племена. Вірили у можливість викликати душі померлих і вести з ними бесіди. Померлих не спалювали, а ховали в землю. Погляди на потойбічний світ були нечіткими. Вважалося, що головний Бог общини карає людей за гріхи, а якщо не їх, то нащадків.

Іудаїзм – це релігія єврейського народу, для якого віра і обов'язок необхідні. Основа іудаїзму – *відносини між Богом і народом Ізраїлю*. Ці відносини найяскравіше виражені в обрядах і ритуалах цієї релігії. Все життя кожного єврея наскрізь просякнута релігійними приписами, обов'язками, обрядами і ритуальними діями, які супроводжують його від народження аж до смерті і виконання яких є обов'язковим.

Головна риса іудаїзму – це те, що ця релігія є *національною*, незважаючи на те, що єврейські общини розкидані по всьому світі. Іудеєм не може бути той, хто не сповідує іудейської віри.

Основною ідеєю в іудаїзмі є думка про те, що євреї – *це обраний Богом народ*, яким Він опікується і з яким спілкується. Іудеї, в свою чергу, зобов'язані дотримуватися всіх Божих законів.

Всяка релігія має ритуали і звичаї, які відображають її сутність. За цими ритуалами стоять фундаментальні основи релігії.

Іудейські свята – це ритуальні дії, метою яких є за допомогою обрядів і символічних дій та предметів відтворити історичні події, що описані в Біблії, і які є обов'язковими для кожного іудея.

Дехто вважає, що іудаїзм є Богоодкровенним вченням, а його культ і свята впливають із глибини душі.

Кожне положення іудаїзму, від Десяти Заповідей аж до одягу, підтверджується Біблією.

Отже, Біблія – це основне джерело, яке містить у собі відповіді на всі питання.

14.2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ІУДАЇЗМУ

Перехід євреїв від скотарства до землеробства сприяв формуванню рабовласницьких відносин і зміні релігійних уявлень. За цих умов виник монотеїзм. Цар Іудеї Декретом 621 року до н.е. запровадив релігійну реформу. Він проголосив Бога Ягве єдиним, всемогутнім, виключно національним Богом.

Щоб виконати дані Аврааму обітниці, Бог склав спеціальну угоду з потомками Авраама і цим поклав початок народові. Цю угоду було введено через Мойсея – видатного єврейського провідника і посередника між Богом та Ізраїлем. Ким був Мойсей і чому для євреїв він є такою важливою особою? У біблійній книзі Вихід розповідається, що він народився у Єгипті в сім'ї ізраїльтян, які разом з усім Ізраїлем були рабами в неволі. Мойсей був жонатий на дочці мідіанського священика і жив у країні свого тестя. Мойсей став тим, «з яким Господь розмовляв віч-на-віч». Бог його обрав, аби звільнити Свій народ та ввести його в Ханаан – Обітовану землю (Второзаконня 6:23; 34:10). Мойсей виконав свою важливу місію посередника Завіту, якого Бог дав ізраїльському народу. Крім того, він був їхнім пророком, суддею, провідником та істориком.

Отриманий Ізраїлем Закон складався з Десяти Заповідей і понад 600 законів, які становили вичерпний список наказів та вказівок для повсякденного життя. Закон стосувався і буденних, і святих речей: визначав норми моралі, правила щоденного життя, а також вказував, як поклонятись Богові.

Загарбання іудеїв вавилонським царем Навуходоносором (586 р. до н.е.) привело до руйнування Єрусалимського храму і полонізації більшої частини єврейського населення. Це стало ще одним етапом на шляху переходу до монотеїзму.

Релігійна реформа єврейського наставника Ездри в 444 р. до н.е. пов'язана з оприлюдненням і затвердженням складеного до того часу П'ятикнижжя (Тори), трансформувала монотеїстичні тенденції. Ягве був визнаний єдиним Богом євреїв, якому підлягали інші боги.

Бог **Ягве** (існує кілька версій щодо назви Ягве – Яхве – Ягу) спочатку був Богом мідіанітського племені на Синайському півострові коло Єгипту. За Біблією саме Мойсею явився Ягве і відкрив своє ім'я. Саме тут Ягве виступає як Бог, що керує своїм народом у боротьбі проти ворогів. В особі Мойсея (із коліна Леві) єврейський народ отримав вождя, який зумів вступити в контакт з Ягве і вивести євреїв із єгипетського полону в землю обітовану, тобто в Палестину.

Період в історії до 586 р. до н.е. називається періодом *Першого храму*. Цей храм був побудований в X ст. до н.е. царем Соломоном. Вавилонці, захопивши євреїв, зруйнували храм. Але в 415 р. до н.е. його було заново відбудовано. У період *Другого храму* священники зосередили в своїх руках усю державну владу, боролися з залишками політеїзму і забобон. Основна частина текстів Старого Заповіту датується періодом Другого храму.

14.3. СВЯЩЕННІ КНИГИ ІУДАЇЗМУ

14.3.1. Тора

Уже за декілька століть до нашої ери виникла легенда, згідно з якою П'ятикнижжя було написане лише Мойсеєм. Справедливість цієї думки не піддавалася сумніву і християнами, оскільки для цього не було підстав. Коли ж вперше були висунуті аргументи проти цієї легенди, багато хто сприйняв їх з деякою ворожістю, їм здавалося, що посягання на авторство Мойсея є посяганням на сам авторитет П'ятикнижжя. Насправді релігійне значення книги ніяк не може бути применшене через те, що вона виявилася написаною не одним, а кількома авторами.

Хоча в самому П'ятикнижжі ім'я автора не називається, в ньому є частини, які належать перу Мойсея: «І сказав Господь Мойсею: напиши це на пам'ятку в книзі, і поклади до вух Ісусових, що до краю зітру Я пам'ятаю Амаликову з-під неба». Вказівка на авторство Мойсея є і в інших книгах Старого Заповіту: «Тільки будь дуже сильний та відважний, щоб додержувати чинити за всім тим Законом, що наказав був тобі Мойсей, Мій раб... Нехай книга цього Закону не відійде від твоїх уст».

Авторство Мойсея не піддавалося сумніву до XI ст., доки єврейський філософ Ібн Езра (1092-1167 рр.) не висловив думку про те, що не всі книги Старого Заповіту написані Мойсеєм.

У XVI ст. ці сумніви середньовічного іудейського мислителя знову відновилися: з'явилася думка, що лише деякі книги П'ятикнижжя написані самим Мойсеєм. Так, англійський філософ Томас Гоббс вважав, що Мойсей є автором лише деяких розділів Второзаконня. Барух Спіноза вважав авторство Мойсея «необґрунтованим і абсурдним». На його думку, автором П'ятикнижжя був Ездра, який і склав іудейську Біблію, а названі ці перші книги Мойсеєвими, оскільки в них розповідається про діяння Мойсея.

В XVII ст. француз Жак Астрик звернув увагу на те, що в одних частинах П'ятикнижжя фігурує ім'я Бога Ягве, а в других – Елогім. Він дійшов висновку, що книги створені з двох основних джерел (і десяти побічних, де ім'я Бога згадується у різних варіантах).

Теорія Астрика була підхоплена і розвинута, але лише результати дослідника Ю. Вельхаузена витримали випробовування часом. Він вважав, що книги Мойсея мають чотири джерела, а відповідно і чотирьох редакторів.

Перший автор послідовно згадує ім'я *Ягве* (умовно його текст називають Ягвіст – Я. і відносять до X – IX ст. до н.е.). Другий автор називає Бога Елогім (Елогіст – Е., розповідь датується VIII ст. до н.е.). Третій автор створив Повторення Закону (Д) в VI ст. до н.е. Після полону в VI ст. до н.е. до трьох книг був доданий жрецький кодекс (Р). Об'єднання різних джерел відбувалося поступово. Теорія Ю. Вельхаузена продовжує жити. Її дотримується більшість критиків Біблії, хоча і вносять до неї певні зміни.

Текст Ягвіста, записаний в середині X – IX ст. до н.е. в південних районах країни, характеризується простотою і наочністю. Його інтерес універсальний: увесь Всесвіт, проблеми всього роду людського; Ягве надані людські риси. Відчуваються рівні раннього Ягвіста і пізнього, оскільки ранній Ягвіст звертає мало уваги на культові приписи, тому цю традицію називають світською.

Текст Елогіста народився в північних районах країни і був записаний після появи тексту Ягвіста. Розповідь ведеться в повчальному тоні, Бог бере безпосередню участь в управлінні країною. Для цього тексту характерні описи чудес і видінь.

Об'єднання двох частин відбулося ще до падіння північної частини Палестини – Ізраїлю (721 р. до н.е.).

У *Повторенні Закону* основна увага приділяється культурі і Закону. Автор виступає проти поклоніння чужим богам, вимагає повного виконання Закону. Ця традиція виникла в південній частині Палестини – Іудеї і тісно пов'язана з культовими реформами царя Іосії (621 р. до н.е.). На основі реформ і Повторення Закону в вавилонському полоні були перероблені ранні джерела.

У вавилонському полоні народився *священничий кодекс*, який після полону збагатився новими елементами. Для нього характерний урочистий стиль, інтерес до теологічних тем і регулювання культових дійств.

Об'єднання всіх традицій відбулося після повернення євреїв на батьківщину з вавилонського полону.

Описана нами конструкція залишається в силі і сьогодні. Але переверот у галузі археології вніс ряд поправок у документальну гіпотезу. Хоча відкриття стародавніх пам'яток не відновили легенду про авторство Мойсея, проте вони довели, що основні джерела П'ятикнижжя були лише записом дуже старої усної традиції.

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що чим глибшими стають дослідження, тим очевидніше стає, що основою П'ятикнижжя був якийсь текст, залишений Мойсеєм, найімовірніше, Декалог. По суті, всі наступні законодавчі кодекси, що ввійшли до П'ятикнижжя, були розширеними коментарями до нього. Таким чином, легенда про Мойсея, походження П'ятикнижжя якщо і не виправдалася буквально, то виявилася такою, що має під собою певну історичну основу.

а) структура Тори

Перша частина єврейської Біблії, яка називається *Торою Мойсея* (в християнській традиції – П'ятикнижжя), включає наступні книги: *Буття, Вихід, Левит, Числа, Второзаконня*.

Ми спробуємо роз'яснити структуру і зміст кожної з частин.

Книга *Буття* починається з опису створення світу. В перших двох розділах книги Буття містяться фактично два різних описи, і обидва спрямовані на те, щоб підкреслити вищу мету Бога і ту відповідальність за створений світ, яка покладена на людину. Перші два розділи книги порушують такі проблеми, як: створення всесвіту, живої і неживої природи, людини; первородний гріх і наслідки первородного гріха; всесвітній потоп і проблеми раю; союз Бога з

Ноем і проблема розселення людей. Відчай Бога говорить про те, що являли собою 10 поколінь між Адамом і Ноем, а наступні 10 поколінь між Ноем і Авраамом уже характеризуються очікуванням Бога і визнанням його людьми як Творця. На цьому етапі розповідь зосереджується на Авраамі, його дружині Сарі і їх нащадках. Саме через їх готовність дотримуватися Божих приписів формується народ Ізраїлю. Ім'я «Ізраїль» дається Якову: «Не Яків буде більш твоє ім'я, а Ізраїль, бо ти змагався з Богом і людьми та й переміг». Таким чином його нащадки в буквальному сенсі є «воїнами Ізраїлевими».

Назва «євреї» використовується стосовно першої групи семітських племен, як це видно з книги Буття (14:13). Інші племена, такі як араби, також належали до групи семітів, а починаючи з VI ст. до н.е. термін «євреї» історично належить ізраїльтянам. Слово «Ізраїль» стало також застосовуватись до землі, яка в той час називалась Ханаан.

Таким чином, книга Буття формує основу для релігії, яка в кінцевому результаті розвинулась в іудаїзм. Для Бога – єдиного Творця – мають значення всі люди. Ной, як їх представник, у відповідності з Талмудом, отримує сім основних правил, за якими люди повинні жити. Тільки після цього увага зосереджується на Авраамі і обіцянках, які були дані його нащадкам. Отже, книга Буття перетворює історію окремої групи людей в те, що має серйозні наслідки для всіх людей на землі.

Найбільш ясно ця ідея виражена в одному із суттєво важливих у Торі уривків, в другій книзі: «Ви бачили самі, що я зробив єгиптянам, як ніс я вас на орлиних крилах і привів до себе. 5. Тож коли щиро слухатиметеся мого заповіту, будете моєю особливою власністю з-поміж усіх народів, бо моя вся земля. 6. Ви будете в мене царством священників, народом святим» (Вихід 19:4,5).

Йдеться не про те, що євреї кращі за інших людей, так само як священники, які у стародавньому Ізраїлі представляли людей перед Богом і Бога перед народом, не були кращі за несвящеників. Вони були покликані виконувати своє завдання – бути святим народом, народом, який стоїть окремо. Так, перш ніж розпочати читати Тору в синагозі, Богові моляться: «Благословен Ти, Господь Бог наш, Цар Всесвіту, що вибрав нас із всіх народів і дав нам Тору».

Невідомі причини, чому саме на цей народ була покладена така відповідальність. У відповідності з рабинськими коментарями розділу

24:7 книги Вихід Тора була запропонована всім народам, але тільки Ізраїль її прийняв. Звідси ми бачимо, що в основі цього вибору – любов Бога, а не досягнення Ізраїлю. У Второзаконні ми читаємо: «Не тому, що ви численніші за інші народи, полюбив вас Господь і вибрав вас, ви ж бо найменший з усіх народів, – 8. а з любови до вас і щоб здійснити клятву, якою він клявся батькам, вивів вас Господь потужною рукою й визволив вас із дому неволі, з руки фараона, єгипетського царя» (Второзаконня 7: 7, 8). В ряді місць, особливо в розділах книг пророків, ми вловлюємо переконання в тому, що ізраїльський народ є благословенням світу. Само собою зрозуміло, що в єврейському богослужінні і філософії підкреслюється особлива роль Ізраїлю у справі спасіння людства (Саадія Гаон в IX і X ст. н.е., Гамві в XI-XII століттях і Каббала (містичне вчення).

Основна мета другої книги Тори *Вихід* – вказати особливі зобов'язання, які покладені на Ізраїль. Перші розділи розповідають про те, як сини Ізраїля-Якова в голодні роки потрапили в Єгипет. Коли ж на трон вступив новий єгипетський фараон, який не знав Йосипа, становище синів Ізраїля змінилося. Оскільки вони стали сильним і численним народом, єгиптяни почали його боятися і вирішили завадити його розмноженню. Було наказано кожного новонародженого сина євреїв кидати в річку. В розповіді про вихід ізраїльського народу з Єгипту провідна роль відводиться Мойсею, котрий мав вивести їх на землю, в «якій тече молоко і мед».

Вихід із Єгипту – основна подія в історії євреїв. Її щороку відзначають під час свята Песах (Пасха) і постійно згадують під час служб у синагозі. Кульмінацією виходу є підтвердження договору з Богом на горі Синай. Цій розповіді присвячена майже половина тих книг, які приписуються Мойсею (Вих. 19:1 – Чис. 8:26).

Потім Бог встановлює 10 заповідей, необхідних для дотримання договору (Вих. 20:1-17). Перші заповіді перераховують обов'язки людини перед Богом 1. Забороняють поклоніння будь-якому божеству, крім Ягве. 2. Не прикликати імені Господа, Бога твого, марно. Інші заповіді регулюють взаємини між людьми і поведінку людини (наприклад, «не вбиватимеш», «не чужоложитимеш», «не крастимеш» і ін.). Заповіді книги Вихід говорять одночасно про культ і мораль.

Подальший розподіл може бути зроблений між заповідями, для яких підстави є очевидні, такими, як заборона на вбивство, і тими,

підстави для яких неочевидні, як, наприклад, заборона на використання в їжу деяких видів домашньої птиці. Заповіді першого типу називаються «мішпатім» («закони»), а другого – «хуким» («статут»). Деякі іудеї вважають, що треба спробувати знайти підстави для хуким. Інші вважають, що не слід пробувати шукати підставу для того, чого немає.

Книга *Левит* визначає правила і норми, за якими люди повинні жити, щоб досягти святості. Слово «*левит*» означає «*стосується левитів*», тобто книга Левит є системою законів, згідно з якими левитські священики управляли народом. Закони ці здебільшого були дані на горі Синай, з додатками, повтореннями і поясненнями, доданими під час блукання пустелею.

Початок книги Левит утворює ніби керівництво з жертвоприношень, чітко і ясно визначаючи роль кожного із учасників у процесі богослужіння, пояснюючи, які тварини для яких цілей призначені, що з ними слід зробити, тощо. Потім йдуть особливі вказівки для священиків. Далі за цим йде опис інституту священства, яке відправляло обряди і жертвоприношення. Священики виконували й інші обов'язки; передусім вони навчали синів Ізраїлевих відрізняти святе від несвятого і чисте від нечистого. Тому наступний розділ присвячений саме цим питанням. Життя Ізраїльського народу під заповітом включало в себе значно більше, ніж просто правильне відправлення богослужб і додержання ритуальної чистоти. Наступна частина книги присвячена викладенню цілого ряду особистих, сімейних, суспільних і економічних обов'язків, виконання яких повинно було допомогти Ізраїлю зберегти риси національної приналежності (святість), заради якої Бог і обрав єврейський народ. В кінці книги на перший план виходять економічні аспекти землекористування і володіння власністю; це, можна сказати, ніби готує читача до сприйняття книг Числа і Второзаконня і подальшого просування Ізраїля в землю обітовану.

Ще до укладення союзу з Ізраїлем – дарування Синайського закону – Бог говорив Ізраїлю про його особливе становище серед інших народів. Євреї повинні були стати царством священиків і народом святим.

Можна сказати, що книга Левит ділиться на дві частини, які відображають відповідно священство і святість. Якщо глави 1-17 стосуються в основному виконання священницьких обов'язків, то в главах 18-27 звучить заклик до Ізраїлю всебічно берегти святість життя

(ці глави ще називаються «Кодексом святості»). Ці два основних розділи книги Левит відображають велику подвійну заповідь – любити Бога і любити ближнього. Перша частина книги поступово готує кульмінацію для очищення, доки поновлювались правильні відносини народу з Богом. Друга частина завершується кульмінацією Ювілейного року (гл. 25), коли правильні стосунки слід було встановлювати між людьми. Дві частини книги мають також історичні екскурси, які застерігають від порушення обрядів богохульства.

Отже, книга Левит містить важливі настанови, які прояснюють розуміння питань особистого спасіння, відродження і суспільної моралі.

Книга *Числа* – невід’ємна частина Тори. Її об’єднують з іншими книгами Тори два суттєво важливих моменти. По-перше, історична розповідь знаходить тут своє продовження. Книга приймає естафету від Виходу і передає її Второзаконню. По-друге, їх об’єднує єдина богословська концепція. Головний посднуючий фактор – завіт Бога з Авраамом.

Назва книги «Числа» була відома з II століття до н.е., а можливо, й раніше. Це вказує на те, що книга Числа розпочинається і закінчується розповіддю про перепис народу і священників.

Вона поділяється на 3 розділи. Підготовка до походу в землю обітовану (гл. 1-10). В цій частині книги Мойсей готує Ізраїль. Племена перераховані і організовані, очищені, встановлено інститут священства; скинія освячена і Пасха відбулася. Будь-яка деталь у цьому ряді приготувань є виконання слова Божого. Маються на увазі дві мети: зробити Ізраїль достойним постати перед Богом і приготувати до вступу у володіння землею обітованою як своїм спадком, згідно з обіцянкою, даною Богу Авраамом. По закінченні цієї відповідальної підготовки народ відправляється в Ханаан, ведений Присутністю Божою в вогняному і димовому стовпі перед ковчегом завіту.

Шлях до землі обітованої (гл. 11-25).

Замість радості цей похід викликає незадоволення. Під час подорожі в народі починається невдоволення. Побачивши, наскільки сильні племена, що населяють Ханаан, Ізраїльтяни відмовляються вступити на їх територію. У зневірі вони відкидають обітвання Боже. В результаті вони повинні залишитись в пустелі і померти. При кінці 40-го року нове покоління знову наближається до Ханаану.

Нові приготування до наслідування землі обітованої (26-36).

Через 40 років подорожуючі досягли рівнин Моава. В центрі цього розділу книги – питання спадкоємства. Молоде єврейське покоління перераховане, воно дістало вказівку про те, як поділити землю і які жертви принести Господу. Підготовка закінчується тим, що земля, яка відведена кожному племені, ні в якому випадку не може бути відчужена від нього, так їм гарантувалось спадкоємство. Незважаючи на невір’я Ізраїлю, Бог виявився вірним своєму Завіту. Всюди в Біблії ми зустрічаємося з цією якістю Бога.

Книга *Второзаконня* – п’ята і остання частина Тори. Назва книги походить від неточного перекладу з єврейської на грецьку мову слів «список закону сего» як «другий закон». Заголовок книги Второзаконня в єврейській Біблії відповідає першим словам книги «Син слова», тобто слова Мойсея, звернені до ізраїльтян безпосередньо перед тим, як вони ввійшли в обіцяні їм землі. Така назва відображає суть книги найкраще. Ця книга являє собою не «другий закон», а скоріше своєрідну проповідь або моральне відтворення законів, які дані в попередніх книгах Тори.

На початку книги Мойсей, який, згідно з рішенням Бога, сам так і не ступить на обітовану землю, звертається до молодого покоління євреїв з промовою. Він нагадує людям про всі події, через які вони опинилися в даному становищі і закликає їх проявити вірність своєму завіту з Богом, коли вони перейдуть річку Йордан і дістануть «наділ», який Він обіцяв їм.

Книга Второзаконня за своєю формою нагадує проповідь і звучить як проповідь. Справа в тому, що Ізраїлю завжди слід пам’ятати про ту різницю, яка встановлена між ними і всіма іншими народами, а головне, пам’ятати, з якої причини ця різниця встановлена. Ця книга часто посилається на обіцянку дану Аврааму, Ісааку і Якову, і фактично повторює Десять заповідей як деякий вступ до інших законів, які висвітлюються далі за текстом. Книга весь час підкреслює ту обставину, що всім своїм існуванням Ізраїль зобов’язаний Богу. І навіть його бажання є частиною Його благодаті, оскільки, виконуючи їх, Ізраїль отримає істинну волю. Отже, Второзаконня представляє нам гармонійне суспільство Господне, в якому Боговедіння народу робить його здатним найкращим чином владнати спільне проживання на цій землі. Проте це не здійсниться, якщо народ не проявить вірності.

З самого початку книга Второзаконня ставить питання про те, чи може той або інший народ дотриматись союзу з Богом. Відповідь знаходимо в кінці книги (гл. 30), в уривку, де стверджується, що прокляття впадуть на нього, перш ніж може відбутися спасіння.

По-третє, це прощання Мойсея з народом Ізраїля. Воно складається з трьох проповідей, які виголошені ним напередодні смерті, двох хвалебних пісень і стислого повідомлення про смерть Мойсея. Якщо у Виході і Числах Божі закони записані в тому вигляді, як вони були дані Ізраїлю, то у Второзаконні ми бачили Мойсея, який проповідував закон відповідно до ситуації, в якій належить опинитися Ізраїлю на землі Ханаану.

Проте це дещо більше, ніж просто підведення підсумків; це погляд на майбутнє. Це пророка книга, в ній описано, як Мойсей – найбільший з пророків Ізраїлю – уявляв майбутнє свого народу в Ханаані. Він пропонував зробити вибір: або дотримуватися Божого закону і йти шляхом процвітання і благословення, або підкорятися своїм примхам і наклепам і йти до неминучої катастрофи.

Тематично Второзаконня вплітається в різноманітні богословські ідеї. Насамперед воно підкреслює милостиву великодушність Бога – виконання зобов'язань, даних Аврааму, Ісааку, Якову. По-друге, підкреслюється недостойність, навіть вперта гріховність ізраїльтян. Навіть Мойсей втратив самоконтроль, не послухав Бога і втратив можливість вступити в Ханаан. Мойсей боявся, що ізраїльтяни повторять свою помилку, тому, по-третє, Ізраїль повинен усім серцем берегти вірність завіту, дотримуватись десяти заповідей.

Майбутнє Ізраїлю залежить від його підкорення закону. Дотримання заповідей сприятиме безмежному процвітання сім'ї, господарства і народу, тоді як непослух закінчиться трагедією, вищим виявом якої стане вигнання з цієї землі. Але коли це відбудеться, це не буде означати кінця відносин Ізраїлю з Богом. Покаяння приведе до поновлення богословного завіту, а успіхи народу буде відновлено.

б) переклади Тори

Починаючи з VI ст. до н.е. євреї селились у багатьох країнах за межами Палестини. Так сформувалась єврейська діаспора. Багато іудеїв не повернулись із вавилонського полону, деякі покинули насиджені місця під час правління Птолемеїв. Найбільш значними єврейськими поселеннями стали єгипетська Александрія і сирійська

Антиохія. Євреї діаспори забули свою «священну мову» і оволоділи арамейською та грецькою мовами. Вони перестали розуміти мову Біблії. Це призвело до того, що знадобився переклад Біблії на зрозумілі євреям мови.

В переклад Біблії на арамейську мову вкрались пізніші тлумачення. При здійсненні обрядів зачитувались розділи із Біблії єврейською мовою. Перекладачі, які розуміли єврейську мову, не тільки перекладали але і пояснювали текст. Пізніше ці усні доповнення були записані. Так з'явився **арамейський переклад Біблії**. Він містив переклад і тлумачення тексту, тому становить інтерес як допоміжний матеріал для вивчення єврейського тексту оригіналів.

Таргуми були знайдені в сувоях Мертвого моря, вони належать до книги Левит. Серед таргумів Тори найбільш значний Таргум Онкелоса, запис якого був зроблений, очевидно, після III ст. до н.е.

Вслід за євреями Тору переписали самаряни, вони переклали на арамейську мову П'ятикнижжя Мойсея. За традицією **самарянський текст** відносять до I ст. до н.е.

Першим значним перекладом Тори на грецьку мову є **Септуагінта**, або переклад Сімдесятьох. Потреба в ньому була продиктована формуванням єврейської діаспори, яка не говорила ні єврейською, арамейською мовами. Переклад був зроблений в єгипетській Александрії. В посланні Аристея збереглася легенда, яка містить вказівку на те, що він був замовлений в часи правління Птолемея II. Хранитель знаменитої Александрійської бібліотеки підказав правителю думку попросити у євреїв священну книгу Тору. Птолемеєм відправив послів до першосвященника Єрусалиму, який виконав прохання царя і подарував йому сувій Тори на єврейською мовою, причому її текст був написаний золотими буквами. Разом із сувоем він відправив у Єгипет 72 людей для перекладу Біблії. Перекладачі поселились на острові Фарос, де працювали протягом 72 днів, причому кожний зробив свій переклад. Всі мудреці були закриті в окремих келіях і не мали права спілкуватися. І, диво, 70 чоловік зробили ідентичні переклади, слово в слово, тільки тексти двох відрізнялися (як з'ясувалося згодом, вони, не зважаючи на заборону, радилися щодо перекладу Тори). Праця цих 72 вчених отримала назву Септуагінта.

Легенда містить частинку правди: насправді, на початку II ст. до н.е. в Александрії існував грецький переклад Тори, над яким

працювало багато вчених, вони з часом підготували грецький текст інших книг Старого Заповіту.

Значення перекладу не тільки в тому, що він дозволив ознайомитися з Біблією євреям і іншим народам, які не володіли єврейською мовою, а й у тому, що він містить найповніший текст Старого Заповіту, що спирається на більш давні джерела, ніж масоретські переклади.

Пізніше з'явилися нові переклади Біблії грецькою мовою, виконані євреями. Потреба в них виникла в зв'язку з численними диспутами, які вели християни з євреями, посилаючись на переклад 70 мудреців, зроблений у дусі еллінізму. Найбільш відомими перекладами стали праці Акіли, Симмаха і Феодотіона.

З поширенням християнства виникла необхідність у нових перекладах Біблії. Найбільш цінними вважаються сирійські переклади (Пешіто).

Перші проповідники нової релігії використовували переклади Старого Заповіту 70 мудреців. Припустимо, що основою для перекладу іншими мовами служив грецький текст.

В Римській імперії, Північній Африці в перші роки нашої ери найбільш розповсюдженою мовою була латина. Можливо, з розповсюдженням християнства в країнах Римської Імперії з'явився переклад Біблії латиною, до того ж у двох варіантах. Перший був зроблений у Північній Африці (в кінці II – на поч. III ст.), а другий – в Італії, в Римі (в середині II ст.). Ці ранні переклади звичайно називають старолатинськими.

Хоча старолатинські переклади зберегли для нащадків ту латинську мову, якою говорили прості люди, вони не відзначалися високою якістю, оскільки повторювали переклад сімдесятох. Сам по собі далеко не ідеальний переклад був зіпсований, де-не-де став абсолютно незрозумілим.

У 370 р. папа Дамасій доручив святому Єроніму виправити старолатинський переклад. Він почав брати уроки єврейської мови у рабина з Вифлеєму і лише тоді взявся за переклад Старого Заповіту.

Переклад Єроніма відразу не був прийнятий. Лише до VIII ст. йому вдалося витіснити старолатинський переклад. Він став вважатися загальноприйнятим, звідси й походить його назва – **Вульгата** (з лат. «загальноживаний, прростонародний»).

На Тридентському соборі (1545-1563 рр.) відбулася сутичка католиків і прихильників реформації з приводу тлумачення деяких християнських догматів. Католикам вдалося відбити напади своїх противників за допомогою Біблії: в тексті Вульгати були знайдені відповідні місця, які підтверджували правоту католицьких теологів. На цьому соборі було прийнято рішення вважати всі книги Вульгати канонічними, а значить автентичними.

Собор вирішив піддати Вульгату виправленням. Праця спеціальної комісії тривала до 1590 р., коли при папі Сіксті вийшло виправлене видання Вульгати (Вульгата Сікстіна), але при цьому багато пропозицій комісії було відкинуто. Після смерті папи була створена нова комісія для підготовки ще одного тексту Вульгати. В 1592 р. папа Климент VIII видав цей варіант Вульгати (Біблія Климента), але більшість запропонованих комісією виправлень не були враховані, тому що нова Вульгата була «не кращою» за попередню.

У XX ст. бажання виправити Вульгату висловив папа Пій X. В наші дні Ватикан звернувся до біблеїстів (у тому числі і до протестантів) з пропозицією переглянути переклад Біблії і підготувати новий варіант на основі «оригінального тексту». Це знайшло відображення в енциклопедії папи Пія XII, а також в конституції «*Dei Verbum*», прийнятій на Другому Ватиканському соборі в 1965 р. І в цьому ж році папа Павло VI скликав спеціальну комісію, якій доручив підготувати т. зв. Нео-Вульгату. У 1977 папі вручено останній том виправленої Вульгати. Урочисте проголошення нового видання здійснив папа Іван Павло II 25.06.1979 р. Це видання має назву Нео-Вульгага.

14.3.2. Талмуд

Талмудичний період. Наступний етап у розвитку іудейської релігії називають Талмудичним. Він почався в епоху занепаду рабовласницьких відносин із виникненням феодалізму і тривав до кінця XVIII ст.

Уже за часів Соломона при Храмі утворилася група вчених книжників (хакамів, тобто мудреців), які не лише створили групу книг Писань, а й розпочали поширене тлумачення Писання.

В 220 р. до н.е. голова школи законовчителів Іегуда Га-насі склав матеріал тлумачень, який отримав назву «*Мішна*» (вчення, або «повторення Закону»).

Талмуд – це збірник усного повчання. Він містить відомості з медицини, географії, астрономії, математики тощо. Основу Талмуда становить *Мішна*, створена у Палестині давньоєврейською мовою. Доповненням до Мішни є Тосефта – записи усного повчання, які не ввійшли в Мішну.

Другу основну частину Талмуда складає *Гемара* – коментарі до Мішни.

Разом Мішна та Гемара й утворюють Талмуд.

У змісті Талмуда розрізняють *олади* (міфологічні розповіді) і *галахи* (релігійні правові норми). Творці цієї книги намагались зберегти віровчення іудаїзму. За Талмудом людина не може пізнати Бога, а пізнає лише його прояви. Існуючий світ – це арена боротьби добра і зла. Віра розглядається як абсолютний моральний закон, джерелом якого є Бог, саме його існування. Основою іудейської моралі вважається Декалог.

До Талмудичної літератури відносять і створені в VI-X ст. книжниками і рабинами так звані *Мідрами* – проповіді законотворителів, а також доповнені коментарі до Біблії, які ввійшли до Талмуда.

Водночас не слід вважати Талмуд цілісною за основною концепцією книгою. Це – збірка думок тих чи інших авторитетів, що жили в різних краях світу, часом віддалені один від одного століттями. Тут панує дух дискусії, а не догми.

У Талмуді була розроблена до найменших подробиць обрядова сторона іудаїзму. Цей період пов'язаний із посиленням у релігійній догматиці есхатологічних ідей.

14.4. КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

14.4.1. Єрусалимський Храм

На відміну від деяких інших релігій, де храмів багато, в іудаїзмі Храм тільки один, бо жертвоприношення здійснювались тільки тут. Здавалось би, цьому суперечить те, що говорять про Перший, Другий і Третій Храми. Але подібне протиріччя легко вирішується. Всі три Храми (два давно зруйновані, а один ще не побудований) – ніби три версії одного і того самого невидимого містичного Храму, де Божественна Присутність існує із неможливою в інших місцях повнотою.

Перший Храм був збудований царем Соломоном і знищений через 400 років, в 586 р. до н.е., військом вавилонського царя Навуходоносора.

Протягом 400 років ізраїльтяни користувались *скинією* (від грецьк. – курінь, намет) – місцем перебування Бога поміж ними. Але коли народ захотів мати храм, тоді той дав Давидові свій план будови Храму. Це видно в книгах I Хроніки, 28:19; Вихід 25:9.

Замість скинії, що супроводжувала ізраїльський народ у його подорожах, Давид створив нову, більш багато оздоблену, а в майбутньому збирався побудувати постійний Храм, який своєю красою перевершив би «кедровий дім, в якому він жив сам». Але Бог не дозволив йому цього зробити, тому що Давид був воїном і пролив багато крові (I Хроніки, 22:8). Бог допомагав Давидові в його війнах, але, здається, Бог не бажав, щоб воїн побудував Храм для Нього. Завойовані Давидом народи могли бути озлоблені на Бога ізраїльтян, а Бог хотів через Свій народ, Ізраїль, повернути до Себе всі інші народи.

Намір Давида побудувати в Єрусалимі постійний Храм Ягве судилося виконати його сину Соломону. Не маючи ніяких зовнішніх загроз і володіючи величезним багатством, як наслідок успадкування заощаджень свого батька, Соломон наважився вже на самому початку свого царювання виконати головний заповіт Давида якраз про побудову Храму Богу Всевишньому. Засобів для будівництва у Соломона було достатньо. Давид залишив Соломону, як говориться в I Хроніки, 22:14 і 29:4, сто тисяч талантів золота і мільйон талантів срібла.

Іудейські перекази потім перейняли багато перебільшених уявлень стосовно Храму Соломонового. Але навіть якщо дотримуватись найбільш достовірних свідчень, то вони доведуть нам, що хоча Храм був невеликих розмірів, він все ж таки являв певною мірою чудо для свого століття.

Місцем будівництва була вибрана гора Морія. Вона вважалась священною, оскільки, за переказами, була якраз тією горою, на якій Авраам мав намір принести Ісака в жертву, де приносили жертву Каїн і Авель, де був створений Адам і де приніс він свою першу жертву. Вона була розташована на північний схід від гори Сіон. Протягом останнього часу гора ця отримала ще більше значення завдяки видінню Давидом ангела, який якраз із цієї гори простягнув свій нищівний меч над Єрусалимом під час розповсюдження виразки. Жертовник, поставлений Давидом на згадку визволення Єрусалиму від виразки, вказував саме на місце майбутнього Храму, який інакше міг би бути побудований на горі Елеонській.

Все святилище з його двома передніми мало бути зроблене у вигляді великого квадрата, який, як можна судити із слів Єзекеїля, повинен був мати по п'ятсот кроків у довжину і в ширину. Ці двори були утворені великими стінами, які збереглись до нашого часу. Найбільш рання з них, якраз та, що знаходиться зі східного боку, була, безсумнівно, Соломоновим витвором, хоча багато добудов були зроблені іншими наступними царями.

У будівництві Храму Соломонові допомагав Хірам. Крім робітників, він прислав Соломону велику кількість золота, кедрового і ялинового дерева. Фінікійські робітники привозили дерево з Лівану до моря і на великих плотах переправляли його до того місця, де його приймали робітники Соломона.

Після семи років безперервних робіт будівництво Храму завершили. Що стосується зовнішнього характеру архітектури Храму, то напевно чи можна мати сумнів, що він (за винятком, звичайно, основного плану, що відповідав побудові скинії) був фінікійський. Характерними особливостями як у палацах Соломона, так і в Храмі були складені з величезних каменів стіни, покриті кедром, а також золотом. Вражала простота обрисів, масивність структури будівлі, кімнати кубічного типу, кедрові бачки і верхні поверхи з легкого дерев'яного матеріалу. За взірць при побудові Храму взяли скинію, всі частини якої були збільшені в два рази, беручи лікоть за 45 см. Отже, Храм був 27,5 м завдовжки, 9 м завширшки і 14 м заввишки. Храм єдиного Бога міг вміщати в своїх стінах тільки одне святилище, яке вважалося найважливішою частиною.

За біблійним переказом, Храм, побудований Ягве Соломоном, мав 60 ліктів у довжину, 20 ліктів у ширину і 30 ліктів у висоту. Всередині він (як і скинія) був розділений на дві нерівні частини. Передня, святилище, займала 2/3 всієї довжини, 40 ліктів, або 18 м; решта третина – Свята Святих, утворюючи квадрат у 20 ліктів (9 м) по стороні. Перед східним фасадом Храму був влаштований притвор довжиною в 20 ліктів, тобто на всю ширину Храму, і 10 ліктів глибиною. Висота притвору – 120 ліктів – була непропорційною до решти частин.

Навколо Храму були збудовані ходи в три яруси різної ширини: нижній у 5, середній у 6, а верхній – у 7 ліктів. Ці ходи вели до покоїв, які з'єднувались між собою дверима. Оскільки «дебер» мав висоту

тільки 20 ліктів, тобто був на 10 ліктів нижчий за святилище, то над стелею або на його даху могли бути розміщені покої (10 ліктів висоти) або вежі, які могли мати будь-яке призначення.

На верхні яруси піднімалися крутими сходами з південного боку Храму. Світло в святилище потрапляло через вікна, які були прорізані у верхній частині приміщення, що виступало над боковими прибудовами. Вони були зроблені тут з вузькими просвітами, тобто з хрестоподібними решітками: *«зробив він для храму прозорі вікна, широкі знадвору і вузькі всередині»*.

Про товщину стіни конкретних свідчень нема. Дах Храму був настелений кедровими дошками, такими ж дошками були обкладені стіни всередині Храму. Підлога була покрита кипарисовими дошками, а весь Храм всередині був оздоблений чистим золотом.

Свята Святих була вся із чистого золота, на що пішла величезна його кількість. Як і в скинії, вона являла собою правильний куб і була в постійному мороці – світло і не було потрібне для цієї частини Храму, оскільки у Свята Святих першосвященик заходив тільки раз на рік. З іншого боку, в святилищі, де щоденно приносилось куріння на золотому столі і де священики по черзі повинні були запалювати і гасити світильники, класти і забирати хліби, вікна були необхідні.

У Свята Святих знаходився ковчег, затінений двома херувимами. Посередині, біля завіси, знаходився золотий жертовник для кадіння. На північній і південній сторонах знаходилось по п'ять золотих свічників.

Храм був оточений двома дворами: «внутрішнім двором» і «великим двором», їхній розмір нам не відомий. Заходити на територію Храму треба було в одні з багатьох воріт, що згадуються в книзі Параліпомемнон. З однієї сторони храмової площі був невеличкий парк, там росли маслини, пальми, кедрі і кипариси, які пізніше стали предметом зловживання для ідолопоклоніння. Палати зібрання в цьому дворі були побудовані пізніше. На самому зовнішньому дворі не було ніяких постійних побудов, але вранці і ввечері вони були переповнені богомольцями і левитами. Для того, щоб пройти з зовнішнього двору в двір, який пророк Єремія називає «верхнім двором» і який звичайно відомий під назвою «двору священиків», треба було піднятися кількома сходишками вгору в загорожу. Тут стояв великий мідний жертовник, який можна було

побачити і з зовнішнього двору. Така побудова була для того, щоб народ, який стояв на внутрішньому дворі, міг бачити порядок щоденних і святкових богослужінь і жертвоприношень, які здійснювали за нього сини Аарона. Жертовник – це велика споруда розмірами 9 кв. м і 3,5 м висотою, покрита міддю і наповнена всередині землею і камінням. Це каміння забороняли скріплювати між собою залізом, тому що, як говорить Талмуд, залізо має здатність скорочувати життя, а жертовник повинен його продовжувати. Є припущення, що жертовник стояв саме на тому місці, де Авраам хотів принести в жертву Ісаака. Це місце тепер називається «Склею купола», на якій стоїть теперішня магометанська мечеть. На південно-східній стороні стояв великий умивальник для постійних обмивань священиків. Його ще називали мідним морем. Цей умивальник був 5 м у діаметрі, 2,5 м глибини і стояв на 12 мідних волах. Крім цього умивальника, там ще було 10 менших умивальниць для умивання жертвоприношень. Ці умивальниці стояли по 5 на північній і на південній сторонах Храму.

До будівлі храму було залучено тридцять тисяч ізраїльтян і сто п'ятдесят тисяч ханааней. Храм Соломона проіснував 400 років: з 970 до 589 до н.е. Пізніше Зоровавель відбудував Храм після повернення з неволі. Наступний Храм проіснував 500 років: з 520 до н.е. до 20 н.е. Найпрекраснішим і найбагатшим був Храм Соломона. Він був збудований із мармуру і золота, але зруйнований римлянами в 70 році.

Освячення Храму Зоровавеля відбувалося в святковій обстановці: в жертву Ягве було принесено 100 волів, 200 овець, 400 ягнят і 12 козлів. Спорудження Храму в Єрусалимі не тільки дозволило приносити жертви у відповідності з культовим порядком, а й сприяло посиленню ролі священиків, передусім першосвящеників, які за відсутності царя мали велику політичну владу.

14.5. СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІ І ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ

До Мойсея ще не було справжніх священнослужителів, які відігравали би роль посередників. На думку Шантепї де ля Сосей, таке посередництво потрібне лише тоді, коли в релігію проникає таємничість. З суттю племінної релігії вона знаходиться в протиріччі.

Коли божество являє собою Бога племені, то і священницькі функції виконуються главою племені або главою сім'ї; він поєднує в одній особі звання начальника народу і священика. Він же приносить і жертви. Пізніше священик знаходився в залежності від царя. Потім, Мойсей дає настанови для левитів. **Книга Левит** є системою законів, згідно з якими левитські священики управляли народом. Ці закони здебільшого були дані народу на горі Синай. Під час блукання пустелею ці закони доповнювалися, повторювалися і пояснювалися.

Левити – це одне з дванадцяти племен, які були відокремлені для служіння Богові. Бог узяв їх замість первородних синів Ізраїля. Він вимагав для Себе первістків від людей. Зі всіх левитів була вибрана лише одна сім'я – Аарон і його сини. Вони були посвячені на священиків. Інші левити мали допомагати цим священикам. До їх обов'язків входив догляд за скінією, а пізніше – за Храмом. Вони також могли бути вчителями, писарями, музикантами, старшинами і суддями.

Кожна деталь одягу левита була визначена Богом.

Священики одягали блакитну ряску з дзвіночками внизу. «І зробиш верхню ризу, всю з блакиті. І буде в ній посередині нагорі отвір для голови, облямований навкруги обшивкою ткані роботи – як отвір броні, щоб не рвалася» (Вихід, 28: 31-32).

Священик одягав також ефод. Ефод – це накидка, схожа на плащ, дві частини якої були зчеплені на плечах так, що одна частина висіла спереду, а друга – ззаду. На кожному плечі був камінь онікс з написаними на ньому іменами шести племен. «І візьмеш два онікси і вирізьбиш на них імена синів Ізраїля. Шість імен їхніх на одному камені, і шість других імен на другому камені, по черзі їх народження» (Вихід, 28: 9-10). Ефод був із золотого, блакитного, пурпурового, кармазинового і лляного полотна.

Вони мали квадратний нагрудник розміром 25 см, що був із золотого, блакитного, пурпурового і кармазинового полотна. Нагрудник був подвійний, відкритий вгорі і причеплений золотими ланцюжками до ефода. Він був оздоблений дванадцятьма дорогоцінними каменями, а на кожному камені була виکارбувала назва племені.

Центральною дією культу було жертвоприношення. Не підлягає ніякому сумніву, що спочатку воно носило характер торжества, яке здійснювалось із участю племінного божества. Суть цих жертвоприно-

шень полягала якщо не у встановленні, то в поновленні союзу з божеством, у них же виражається і усвідомлення суспільної єдності.

Нема конкретних вказівок на те, щоб жертвоприношення, які здійснювались із різною метою, різко відрізнялися, а також щоб їх дієвість залежала від будь-яких конкретних обрядів. Відома лише одна обрядова вимога: випускати кров тварини, що принесена в жертву. Найбільш видатною рисою богослужінь була надзвичайна простота. Ще до побудови скинії, а пізніше Храму за жертовник обирався будь-який камінь. Ніде не вказується на те, що він вважався домішкою божества. В релігії Ягве тривалий час зберігалося негативне ставлення до жертovníків з обтесаних каменів.

Жертвоприношення відрізнялися за способом їх здійснення. Жертва цілопалення передбачала принесення в жертву биків, баранів, козлів, горлиць, голубів, які спалювалися повністю. Ця жертва – символ повного самовіддання себе Богові. В жертву хлібну приносились зерно, борошно або прісне печиво: жменя спалювалася, а решта залишалася для священиків. Худоба, вівці або кози – це жертва мирна. Жир цих тварин спалювали, а решту з'їдали частково священики, а частково ті, хто приносив жертву.

Тваринну жертву приносили наступним чином: тварину приводили до скинії, і власник клав на неї руки, роблячи тим самим її своїм намісником. Тварину заколювали. Пролитою кров'ю кропили жертovníк. Потім спалювали всі необхідні частини жертви. Тварини для жертви мали бути без вад і принаймні восьми днів від народження.

Жертви цілопалення були щоденні. Додаткові жертви приносилися першого дня кожного місяця. На свята Пасхи, П'ятдесятниці, Кучок і в день Покути приносилися жертви, які мали також різні спеціальні додаткові жертви.

Встановлення жертвоприношень започаткував Бог, і воно стало наріжним каменем національного життя єврейського народу. Які б не були з цього безпосередні застосування і висновки для євреїв, але безперестанні жертви тварин і незгасаюче полум'я на жертovníку, без сумніву, були призначені Богом, щоб люди усвідомили глибоку гріховність і щоб вказати їм на майбутню Жертву Месії.

14.5.1. Синагога і община

Після зруйнування Храму його роль почали виконувати синагоги – місця молитовних зібрань. Пізніше, після вавилонського

полону, вони почали функціонувати поряд із відновленим Храмом. Синагогу на івриті називають Бет Кнесет, що дослівно означає Дім зібрання. Відмінність синагог від Храму в тому, що в них не приносять жертв. Молитва займає у синагогальному богослужінні те місце, яке в храмовому богослужінні займала жертва. На відміну від Храму, який міг бути лише один, синагоги були і є всюди, де жили і живуть євреї.

Синагога виконує багато функцій: у ній проходять заняття, молитви, зібрання. В ній може також знаходитися Бет Мідраш («Дім вчення»). Синагогу часто називають «шул», коли хочуть не тільки узагальнити її значення, а й показати походження її інституту. Кнесет означає «зібрання». Термін «Бет Кнесет» повністю відображає ту діяльність, яка ведеться в сучасній синагозі. Сюди люди приходять вчитися, молитися і читати Тору, на зібрання, святкувати різні події. Релігійне і світське не розмежовуються.

Синагога, незалежно від того, чи вона велика і оздоблена, чи просто маленька кімнатка, повинна мати дві характерні ознаки: в ній повинен бути ковчег для сувоїв Тори – Арон кодеш, і стіл, на якому їх читають. Відповідно до книги Вихід, скинія, яку будували в пустелі, мала дві кам'яні дошки, скрижалі, що були об'явлені Мойсею в Синаї. Вони зберігалися в дерев'яному ящику, покритому золотом. Цей ящик і є Арон кодеш (Вихід, 25:10-16). Ковчег зник під час руйнування Першого Храму Соломона. В талмудичні часи ковчег являв собою звичайну переносну скриню, але починаючи з епохи середньовіччя, він вже являє собою шафу, прикріплену до східної стіни синагоги. В ньому зберігаються сувої Тори, і таким чином він є центром уваги в синагозі. Навпроти ковчега або відразу ж за дверима висить завіса. Дехто вважає, що ця завіса призначена для того, щоб нагадувати про завісу, що віддаляла Свята Святих в Храмі.

Над ковчегом розміщуються дві дощечки, на яких написано Десять Заповідей. Заповіді написані двома першими словами кожної з них. Інколи дощечки вміщають також і інші вислови. Світло в синагозі символізує Божественну Присутність. Світильник називається менора, деколи він стоїть праворуч від ковчега і має вигляд звичайного семисвічника або восьмисвічника.

Є ще один важливий предмет – біма, з якої читають Тору. Це може бути досить широка платформа або простий пюпітр.

Молитовні служби проводяться в синагозі щоденно ввечері, вранці і вдень. У Шабат і свята читання Тори є центром богослужіння і супроводжується церемоніальним ходом навколо синагоги до моменту, коли сувій Тори буде витягнутий з Арон кодеш. Щосуботи, у свята, в піст і на денній службі в День Покаяння читання Тори супроводжується читанням з книг Пророків.

Після того, як дверцята ковчега відчиняються, звідти урочисто виймається один сувій Тори і процесія несе його прямо до біми, проходячи посередині зібраних людей, які нахилиються вперед, щоб торкнутися його китицями своїх талітів.

Це благоговійне відчуття помітно у всьому, що пов'язано із сувоєм Тори, у тому, як він написаний, оздоблений, як з ним поводяться і як його читають.

Синагогальне богослужіння проводить людина, уповноважена на це общиною, її називають шлях циббур («посланець общини»). В суботу і в свята молитви читають співаючи. Це робить кантор або хазан. Хазан – це оплачуваний найманий працівник у синагозі. Він проходить спеціальний курс навчання і отримує глибокі знання Біблії, Талмуду і молитовника. Хазан займається також пасторською роботою, здійснює релігійне керівництво в синагозі, користуючись авторитетом у релігійних питаннях. На нього покладено обов'язки керувати общиною, особливо в питаннях богослужіння. Участь кантора (хазана) в службі бажана, але не обов'язкова.

Ще одним оплачуваним працівником у синагозі і головним релігійним керівником в іудаїзмі є рабин. Рабин – це людина, котра, як правило, очолює общину. Але є общини, що існують без нього. Основне, що вимагається від рабина, – бути втіленням традиції, «ходячою єврейською енциклопедією». Він повинен вирішувати всі релігійні питання, що виникли у членів общини, в тому числі і багато побутових, оскільки в ортодоксальному іудаїзмі релігією просякнуте все життя. Рабин своїми порадами і роз'ясненнями повинен гарантувати відповідність життя релігійним настановам.

Якщо хазан повинен бути знаючою людиною у всьому, що пов'язане з Торою і тим, як її співати, то рабина необхідно бути експертом у всіх питаннях, що з нею пов'язані. Центральне місце Тори в іудаїзмі робить центральною роль рабина. Титул «раббі» («мій вчитель») спершу належав вчителям Мішни.

Для того, щоб стати рабином, треба закінчити ієшиву – єврейську вищу релігійну школу і отримати відповідне свідоцтво. Але свідоцтво можуть отримати і ті, хто готувався самостійно. До моральних якостей рабина пред'являються високі вимоги, і це зрозуміло: втілювати багатотисялітню традицію треба передусім у власній поведінці.

В ортодоксальних общинах рабином може бути тільки чоловік. У консерваторів і реформістів ними можуть бути і жінки.

У кожній синагозі повинен бути бааль-кріа (буквально – «чоловік читання») – людина, яка читає Тору. Теоретично читати Тору по чергово повинні всі члени общини (чоловіки з 13 років). Але її читання потребує конкретних навичок і, звичайно, знання івриту. Тому зазвичай викликаний до читання обмежується двома благословеннями (до і після читання), а Тору замість нього читає бааль-кріа.

Кожна єврейська община – це самостійне і незалежне об'єднання. Над нею немає ніякої адміністративної влади, яка могла б втрутитися у її внутрішнє життя. В деяких містах і країнах існують головні рабини, але вони просто служать сполучною ланкою між єврейським населенням і громадянською владою. Головні рабини не володіють ніякою формальною владою над общинами міста чи країни. Зате вони, як правило, мають авторитет духовного лідера, заслужити який дуже непросто.

14.6. МОЛИТВИ

14.6.1. Ранкова, денна і вечірня молитви

В іудаїзмі надзвичайно важливою є віра, що Бог спілкується з людськими істотами. Первинним засобом такого спілкування вважається Тора, як письмова, так і усна. З цього випливає, що в «Талмуд Тора» («вивчення Тори») євреї повинні почути Боже одкровення і деякою мірою розвивати його. З вивченням Тори тісно пов'язана «Тфіла» («молитва»). С.М. Пілкінгтон припускає, що це слово, можливо, виникло від кореня дієслова «судити» на івриті, і суть його в тому, що у Тфілі люди закликають Бога судити всі їх думки і вчинки. Воно може мати на увазі самовивчення, оцінку самого себе. Інші слова на івриті, пов'язані з молитвою, також роблять наголос на суді Божому над людським життям, на керівництві Божому людськими вчинками, на необхідності відкритися назустріч Божественним приписам.

Бог любить Своє творіння, любить кожного. І тому так само, як до свого рідного батька чи рідної матері, можна завжди, в будь-який час, звертатися до Бога – Отця Небесного. Зверненням до Бога є молитва. Значить, молитва – це бесіда чи розмова з Богом. Вона необхідна людям, як повітря і їжа. У людини все від Бога і вона не має нічого свого. Життя, здібності, здоров'я, їжа – все дається Богом. Тому і в радості, і в печалі, і коли щось потрібно, євреї повинні звертатися до Бога з молитвою. А Господь дуже добрий і милостивий, і якщо просити Його від чистого серця, з вірою і натхненням, Він обов'язково виконає всі бажання і дасть все, що необхідно. При цьому необхідно повністю довіритися Його святій волі і терпляче чекати, тому що тільки один Господь знає, що і коли дати – що корисно і що шкідливо.

Основне призначення людей на землі, на думку євреїв, – любити Бога і виконувати всі Його приписи.

В іудаїзмі існує детально розроблений порядок молитов, який жодною мірою не обмежує молитовної ініціативи людини, що звертається до Бога. Він лише рекомендує, за яких умов і як євреї повинен молитися.

Як вже згадувалося раніше, існують три основні молитви (насправді – зібрання молитов): *Шахарит* (ранкова), *Мінха* (післяполуденна або денна) і *Маарив* (вечірня). Шахарит займає від 35 до 50 хв., Мінха і Маарив приблизно 10-15 хв. Послідовність молитов за часом їх виголошення описана в Мішні: Ранкову тфілу (молитву) можна возносити в будь-який час до опівдня. Денну тфілу можна возносити в будь-який час до заходу сонця. У вечірньої тфіли нема часу; додаткову тфілу можна возносити в будь-який час протягом дня.

Ранкові молитви складені з текстів псалмів, а також молитов, складених рабинами, в яких торкаються тем створення світу, одкровення і спасіння. Це будить у пам'яті згадки про історію Ізраїлю, а також думки про залежність природи та історії від Божої волі і обов'язки перед Богом в подяку за Його керівництво і вчення.

Основна молитва, яка так і називається *Тфіла*, або молитва, – кульмінаційний момент будь-якої іудейської служби. Ранкове богослужіння складається з 18 окремих молитов (у суботу трохи менше). Молитви починаються з хвали Господу, далі йдуть прохання про мудрість і здоров'я, справедливість і мир, про відродження Царства Давида і древнього Храму. Тфіла вимовляється про себе

стоячи, тому її також називають «Аміда», що в перекладі означає «стояння». Під час служіння в синагозі вона проголошується ведучим богослужіння, деколи її підхоплюють присутні. При молитві іудеї звернені лицем до арон кодеш (у пер. – священний ковчег) – це шафка, де зберігаються сувої Тори, розміщені в тій стіні синагоги, яка орієнтована на Єрусалим.

У понеділок і четвер бувають загальні скорочені читання з Тори, таким чином виконується заповіт вивчати Тору спільно. Завершують службу молитви про особисті потреби і загальне спасіння.

Мінха (денна) і Маарив (вечірня) служби являють собою коротші варіанти з деякими змінами ранкової служби – Шахарит. Найбільш важливе в порядку проведення цих служб те, що Шма читається тільки двічі на день, тоді як «Молитва» і «Поклоніння» присутні у всіх трьох богослужіннях. «Поклоніння» промовляється з низькими поклонами або з колінопреклонінням. Воно починається словами: «Наш обов'язок славити Володаря всього сушого... який чинить з нами не так, як з іншими народами».

Іудеї висловлюють надії на кінець язичництва, на національне відродження євреїв і на повернення на свою давню батьківщину, на возз'єднання всіх народів. Завершується «Поклоніння», а разом з тим і вся служба словами: «І сказано в Писанні: «Господь буде царем над усією Землею, в цей день Господь буде єдиний, і ім'я Його єдине».

Щоденні і суботні молитви зібрані в молитовнику, який називається Сідур Тфіла («порядок молитов»), або просто *Сідур*. Святкові молитви утворюють молитовник, що називається Махзор («цикл»). У *ортодоксів, консерваторів і реформістів* сідури відрізняються, але і в середині кожного з напрямків іудаїзму різні общини моляться за різними Сідурами. Сідури ашканазів (євреїв Європи) відрізняються від сефардів (євреїв Африки і Азії), італійські – від грузинських, хасидські – від Сідурів інших ортодоксів.

Ортодокси моляться тільки на івриті (за винятком деяких молитов, написаних арамейською мовою), хоча, зрозуміло, у них існують молитовники з паралельним перекладом текстів рідною мовою того, хто молиться. Реформісти використовують мову країни, в якій живуть, хоча останнім часом і вони включають у богослужіння молитву на івриті.

Молитися людина може і в себе вдома, і в синагозі, але є молитви, які можуть бути лише спільними. Вони здійснюються виключно в

мін'яні (в зібранні, яке складається не менше ніж із десяти чоловіків). Але, на думку реформістів, мін'ян взагалі не обов'язковий. Консерватори вважають, що до числа цих десятиох може входити й жінка.

Протягом дня будь-яка зміна в природі, будь-що незвичайне чи просте диво заходу сонця, будь-яка обставина в житті людей: прихід чи відхід гостя, людська радість або горе – все може слугувати приводом для окремої молитви. В цьому проявляється ставлення релігійного іудея до життя як до Божественного дару.

Заповіді вчать людину служити Богу в усьому, що б вона не робила. Традиційним поглядом іудаїзму є погляд на сукупність зовнішніх проявів і моральних установок, закладених і виокремлених Галахою, як один із способів пізнання Божественної влади. Він полягає у щоденних молитвах і щоденних несловесних діях (галахічні зобов'язання). Обидва способи несуть у собі конкретне вираження підкореності Божественним правилам. Люди, що називаються хасидами (праведниками), у своєму прагненні підкорити все своє життя служінню Богу ідуть далі від суворих галахічних норм. Вони говорять про служіння Богу, яке здійснюється і через фізичну природу людини – це служіння припускає освячення навіть найпримітивніших фізіологічних актів.

Ніде і ніколи іудей не повинен розлучатися з почуттям відповідальності, яку накладають на нього Тора і заповіді. Роки самодисципліни, навчання і дотримання обрядів роблять людину високочутливою до того, наскільки її дії збігаються з вимогами Галахи. Ця чутливість свідчить про високий рівень повсякденної самосвідомості. Це, звичайно, не означає, що єврей, який дотримується традицій, завжди відчуває себе пригніченим ними, бо шлях Галахи робить людину свідомою, дозволяє їй правильно служити Богу і виконувати Його заповіді. Чим далі йде людина цим шляхом, тим в більш складні форми духовної практики вона заглиблюється, відчуваючи, як природно вона змінюється внутрішньо. Тому для правовірного іудея Галаха завжди була даром, який веде через лабіринти складних ситуацій і вчинків.

Для іудаїзму дуже важливо, щоб заповіді не перетворювались на повсякдення і щоб обряд виконувався з радістю і увагою. Один із важливих принципів, пов'язаних з виконанням заповідей, називається «сімха шель міцва» – радість заповіді. Один з найбільш емоційних

способів її виконання полягає в видимому вираженні радості при виконанні тої чи іншої частини закону. Таким чином, міцва осмислюється як особлива можливість, дана іудею через веселе і радісне виконання заповідей постійно виявляти свою волю до прийняття Завіту з Богом.

Зосередженість в іудейській молитві називається кавана. Її можна визначити як відданість, спрямованість, або намір, на протиположність порожнім словам, які засуджував пророк Ісаїя (29:13). Маймонід стверджував, що молитва без кавани – це не молитва і її треба вимовити ще раз з каваною. Людина «повинна очистити свій розум від зайвих думок і вважати себе перебуваючою в Божественній присутності». Кавана викликає також розуміння повного значення слів, вибраних для молитви.

ДВЕКУТ. Кавана може призвести до стану двекут. Найкраще його перекладати як «єднання з Богом». Відповідно до писань Каббали двекут, як вище духовне досягнення, може отримати набагато більше людей, ніж існує тих, кого визначають як містиків. Хасидизм заходить у своїх твердженнях ще далі, говорячи, що двекут повинно бути станом розуму.

БРАХА. В фізичному значенні місце для молитви може знаходитися будь-де. Типовим для іудаїзму є те, що виділяється як святе не місце, а час. Це яскраво проявляється в молитві іудаїзму «беракот» («благословіння»). Це не конкретна молитва, а тип молитви. Її важливість видно з того факту, що це слово в множині звучить «брахот» і виступає як назва першого трактату Мішни, в якому знаходяться правила прочитання молитви. Звичайний початок для брахи такий: «Благословенний Ти, Господи наш Боже Цар Всесвітній, Який...». Далі може говоритися про незвичайне або нове явище, отримання новин, добрих або поганих, а також слова, що вимовляються перед вживанням будь-якої їжі або напою або перед виконанням міцви, наприклад, обрізання. Тут важливі два аспекти формулювання. Перший – це Бог, Хто благословенний, а не подія, предмет або міцва. Тобто благословенний Бог, «Який створив фрукти для вина», а не саме вино. По-друге, тут має місце зміна особи від другої («Ти») до третьої («Він, Який зробив»), так ніби в світі передбачене тільки непряме відчуття святого Бога. Через особливий момент непізнаний і вічний Бог являє Свою присутність.

Найкраще це проявляється в особливій молитві вдячності за досягнення якогось конкретного моменту в часі, яка передається так: «Благословенний Ти, Господь наш, Бог, Який зберіг нас живими, дав нам сили, дозволив дожити нам до цієї години». Ця молитва називається шегехеяну. Можливо, вона отримала назву від вислову на івриті, який звучить так: «Він, Який зберіг нас живими». Завершуючи будівництво нового будинку або купуючи що-небудь, іудей благословляє Бога не за місце, а за момент. Шегехеяну вимовляється також перед початком кожного свята, дякуючи Богу за те, що промовляючий залишився живим і тому має можливість і цього разу святкувати Боже одкровення.

Молитви вдячності та інші молитви можна промовляти всюди, але основними місцями для молитви залишаються синагога і дім. Молитовники всіх течій іудаїзму, таким чином, містять молитви для синагоги і молитви для дому. Багато з них можна читати і там, і там. Є ще одна молитва, яку зазвичай читають вдома, – це післятрапезна молитва. Ця найбільш рання зі всіх формальних бенедикцій (благословінь священика із книги Числа, 6: 22-27), яка, найімовірніше, виникла в VII столітті до н.е., належить до другої категорії молитов. Більш важливим моментом, ніж дата виникнення, є спосіб, яким в іудаїзмі післятрапезна молитва дозволяє осягнути суть місця, де моляться. Стіл, на якому відбувається трапеза, стає після руйнування Храму рівнозначним жертovníку. Тому в чотирьох частинах цієї молитви той, хто молиться, переноситься з моменту «тут і зараз» у прийдешній час, від щойно завершеної трапези до святкування кінця історії. Слова цієї молитви викликають в пам'яті всю священну історію іудейського народу і вказують на кінцеве спасіння.

ШМА. Важливими молитвами є Шма і Амїда. Шма отримала свою назву від початкового слова молитви «слухай». В цих початкових віршах Бог звертається до Ізраїля, а не Ізраїль звертається до Бога. Звертання, таким чином, стає символом віри в те, що є абсолютно головним в іудаїзмі: Бог один, і Він вимагає беззаперечної покори від Свого народу. В цій молитві община говорить про свої обов'язки стосовно Бога, Який дав їй Тору, спас її і обіцяв їй спасіння в майбутньому. Шма становить частину ранкової і вечірньої молитов іудея, незалежно від того, де він знаходиться, – в синагозі чи вдома. Перша фраза читається в той момент, коли сувій Тори виймають з

ковчега в Шабат або інші свята, а також в інших важливих випадках. Мета віруючого іудея – померти з цими словами на устах. Вони завершують сповідь біля смертного ложа, причому їх повинен вимовити вмираючий. Якщо він не може цього зробити, ці слова молитви вимовляють присутні, допомагаючи людині стверджувати свою віру на порозі смерті.

АМІДА. Амїда означає «стояння», і молитва називається так тому, що віруючий читає її стоячи лицем в бік Храмової гори в Єрусалимі. Молитва складається із серії благословінь, але Богові дякують не в кінці, а на початку кожної частини. Зараз їх нараховується 19, але спочатку їх було 18, тому її ще називають Шмоне-Есре біркат (18 благословінь). Таким чином, основною в іудейському богослужінні є Амїда, яку ще інколи називають Тфіла. Ще в часи танаїмів виникали суперечки з приводу точного числа і змісту благословінь. Дехто вважає, що кістяк молитви сформулювався вже в часи Храму. Туди входять три перших і три останніх благословіння. Це ті самі благословіння, які читають в Шабат і на святкових службах. У будні дні, вранці, вдень і ввечері, читають всі 19, переходячи від вихваляння до прохань і подяки. В молитві просять про мудрість, покаяння, зцілення і спокій, свободу, справедливість і прихід Месії. Про мир просять в останню чергу. Але про виконання прохання молять мовчки, бо кожен просить сам за себе, разом з іншими, які так само мовчки моляться.

АЛЕЙНА. Існує і третій обов'язковий елемент, який спочатку завершував службу на єврейський Новий рік, а тепер завершує всі служби – це Алейну. Назва дана за першим словом – Алейну – «на нас покладений», або «наш обов'язок». Він виводить єврейську общину до націй, перед якими вона повинна засвідчити, що Бог один. Шма, Амїда і Алейну охоплюють ті ж теми, що і післятрапезна молитва: створення, одкровення і спасіння.

Сьогодні порядок молитов, які входять до основної книги молитов Сідур, той самий, що і в Шма, Амїді і Алейну. Він утверджує іудейську віру та історичний досвід, перешкоджає егоїстичній молитві, в якій, молячись серед інших людей, визнають тільки власні інтереси. Він дає приклад і породжує відчуття єдності у всіх євреїв світу, незалежно від того, в який час чи в якому місці конкретний індивід буде промовляти ті чи інші молитви.

14.6.2. Ритуальний одяг для богослужінь

В іудейській общині всі чоловіки після тридцяти років повинні тричі на день молитися і під час ранкової молитви одягати *шапочку-ярмолку* (С.М. Пілкінтон вважає, що це слово похідне від скороченого виразу на ідиш «страх перед царем»). Цю шапочку інколи ще називають «капель», або «кіна». Шапочки завжди мають круглу форму, але можуть сильно відрізнятися за величиною і формою. Походження шапочки невідоме, але багато хто вважає, що вона з'явилася, щоб відрізнити іудаїзм від християнства, де чоловіки під час молитви знімають головний убір. Існує й інша думка з приводу носіння кіпи під час молитви – це символ покори Яхве і повної залежності від нього. Деякі євреї-чоловіки носять ярмолку завжди, інші – коли вимовляється ім'я Бога, наприклад, під час занять або молитви. Деякі чоловіки одягають вуличні капелюхи і в синагозі, в ряді общин офіційні особи одягають циліндри.

Предметом одягу, що найбільше пов'язаний з молитвою, є таліт. Він виготовлений із білої бавовни або шовку, але ніколи зі змішаних волокон, тому що це заборонено в книзі Левит, 19:19. Покривало може бути квадратним або прямокутним з горизонтальними смугами синього або чорного кольору по краях. Але найбільш характерною особливістю таліт є китиці на кожному з чотирьох його кутів. Ці китиці називаються *цицит*. Значення *цицит* описане в книзі Числа: «Промов до синів Ізраїля і звели їм, щоб вони й нащадки їхні поробили собі китиці на кінцях своєї одежі і щоб чіпляли ті китиці на кінцях багряними шнурочками. 39. І будуть вам китиці на те, щоб ви, бачивши їх, згадували про всі заповіді Господні й виконували їх, і щоб ви не блукали за вашим серцем та вашими очима, які поривають вас до блуду» (Числа, 15: 38-40).

Тобто *цицит* призначений для того, щоб нагадувати про повеління, дане Богом Мойсею. Вищезгаданий біблійний текст входить до третьої частини однієї з найголовніших молитов Шма («Слухай, Ізраїль»). Носити їх мають тільки чоловіки.

Таліт одягають чоловіки ортодоксального напрямку іудаїзму (тобто старші 13 років) під час ранкової молитви вдома або в синагозі. Дехто, особливо керівники синагоги, одягають його під час вечірньої молитви.

Реформісти вважають обов'язковим носіння таліта чоловіками (в деяких общинах йдеться тільки про одружених чоловіків) і за ба-

жанням жінками, але дехто наполягає, що це повинно бути обов'язковим для жінки, якщо вона хоче взяти на себе ті ж обов'язки і мати ті ж привілеї в синагозі, що й чоловіки, наприклад, відкривати ковчег або читати з Тори.

Деякі традиційні іудеї протягом дня носять під одягом маленький таліт – таліт катан. Цей предмет одягу інколи ще називають *арба канфот* (чотирикутна майка). Найсуттєвішою ознакою таліта катана є також наявність китиць, як нагадування про міцвот народу Завіту. Таліт інколи ще називають талес. Є думка про те, що талес накидають на голову для того, щоб бути сконцентрованим на богослужінні.

Рабини приписали віруючим під час ранкової молитви щоденно (крім суботи і свят) одягати тефілін. В його основу покладений той самий принцип нагадування про міцвот. Тефілін, або, як інколи його називають по-грецьки, філактерій – це дві ритуальні коробочки чорного кольору, в яких знаходяться цитати з Біблії, написані на пергаменті. Текст, який поміщається в тефілін, обов'язково пишеться від руки професійним писарем. Тефілін являє собою два щільно закритих ящички кубічної форми з прикріпленими до їх основи ремінцями. Ці ящички виготовлені зі шкіри кошерних тварин. Під час ранкової молитви тефілін закріплюють за допомогою цих шкіряних ремінців на чолі і на лівій руці.

Слово тефлін споріднене зі словом Тфіла – молитва. В коробочках знаходиться текст повеління: «Любитимеш Господа Бога твого всім серцем твоїм і всією душею твоєю, і всією силою твоєю. 6. Оці слова, що їх я заповідаю тобі сьогодні, мусять бути в твоєму серці. 7. Ти накажеш про них твоїм синам і говоритимеш про них, сидячи в хаті й ідучи в дорогу та лягаючи й устаючи. 8. І прив'яжеш їх на знак собі на руку, та й вони будуть налобником у тебе між очима» (Второзаконня 6: 5-8).

Для виконання цього повеління і служить тефілін. На чолі він символізує обов'язок служити Господові через розум, а на лівій руці, біля серця, – через емоції. Критики ортодоксів вважають, що ті зрозуміли сказане в Торі надто буквально і що слова «прив'яжи їх» та «і будуть вони пов'язкою» – це метафора. В дійсності ж тут говориться не про те, щоб просто накладати предмет на чоло і руку, а про необхідність думати про заповіді і виконувати їх.

Ортодокси, не відкидаючи такого розуміння, вважають, що розуміння духовне зовсім не повинно підміняти і відміняти буквального. Вони дотримуються думки, що духовне не може і не повинно бути відірване від тілесного і тіло повинно молитися разом із душею. І голова, і рука, охоплені ремінцями, залучені до молитви. Текст тфіллін, тісно притиснутий до шкіри, ніби входить через неї всередину людини. Саме фізичне відчуття тфіллін на чолі повинно допомогти людині досягти вищої молитовної зосередженості.

В давнину, за свідченням Талмуда, тфіліни носили чоловіки і жінки протягом усього дня, знімаючи їх тільки на ніч. Потім їх стали носити тільки чоловіки під час молитви. Середньовічний іудейський богослов Маймонід говорив: «Поки тфілін на голові і руці людини, вона скромна, богобоязлива, переповнена благочестивими думками і далека від гріховності».

У єврейському богослужінні використовується Тора в сувої, написаному на пергаменті.

Пергамент – це шкіра, виправлена особливим способом. Листки пергаменту шиті сухожиллям бика і утворюють довгу стрічку. Кінці цієї пергаментної стрічки скріплені зі стержнями, на які вона намотується.

Сувій Тори поміщається в спеціальний прикрашений футляр, який деколи навіть увінчується короною. Сувої можуть мати різний формат. Деякі з них важать більше 10 кг.

Сувій Тори пишеться завжди від руки професійним писарем. Він повинен писати обов'язково пташиним пером і чорними чорнилами, використовуючи особливий шрифт. Досвідченому писарю необхідно приблизно рік для написання одного сувою.

Готовий текст ретельно перевіряють. Кількість виправлень, які може зробити писар, строго обмежується. Коли ця кількість перевищена, лист бракують.

Як і людина, сувій Тори не живе вічно. Він «старіє» і «хворіє». Знищений або пошкоджений сувій необхідно захоронити.

З вищесказаного можна зробити висновок, що ритуальний одяг та його виготовлення, а також обрядова атрибутика мають в іудаїзмі не менш важливе значення, ніж молитва, її зміст і порядок промовляння, оскільки євреї вважають, що тіло повинно служити Богу так, як і душа, бо і те, й інше є Його творінням.

14.7. СВЯТА І ЄВРЕЙСЬКИЙ КАЛЕНДАР

З розвитком іудейської релігії поступово складається система свят. Найбільш характерна особливість їх полягає в тому, що вони не пов'язані в більшості своїй з циклами природи й землеробства, а фіксують у пам'яті народу конкретну історичну подію як віху Священної Історії.

14.7.1. ШАБАТ

Чи не найважливішим святом для євреїв була щотижнева субота – Шабат, день відпочинку: «Додержуй день суботній, святкуючи його як заповідав Господь, Бог твій. Шість днів можна тобі працювати й робити всяке твоє діло; сьомий же день – відпочинок Господові, Богові твоєму; не робитимеш ніякого діла сам, ані твій син, ані дочка твоя, ні раб твій, ні рабиня твоя, ані приходень, що у воротах у тебе, щоб твій раб і рабиня спочили, як і ти. Пам'ятай, що ти був рабом у Єгипетській землі і що Господь Бог твій вивів тебе звідтіля потужною рукою і простягнутим рама'ям; тим і заповідав тобі Господь святкувати день суботній» (Второзаконня, 6: 12-15). Таким чином, субота сприймається як дар Божий Ізраїлю, знак завіту Бога з Його народом і знак одкровення Божого.

Освячення суботи виражається в тому, що в цей день потрібно було відпочивати і не братись ні за яку роботу.

В житті іудея немає іншого такого випадку, коли б так чітко були виражені імперативи радості, пов'язані з можливістю служити Господу, і галахічне протиставлення «дозволено – заборонено», «сакральний – світський», як це може бути в Шабат, який починається в п'ятницю ввечері з моменту заходу сонця і закінчується пізнім вечором у суботу. Шабат – це центральна подія тижня, її кульмінація.

Слово «Шабат» перекладається з івриту як «відпочинок». Він дійсно є характеристикою сьомого дня іудейського тижня, але те, як розуміється цей відпочинок, яка його природа і функції, не має нічого спільного з нудьгою. Таким чином, Шабат – це свято на честь завершення Богом створення світу. В цей день іудеї особливо повинні пам'ятати, що Бог – це Творець і що вони – Його творіння. У всі інші дні тижня вони можуть брати участь у Його творчій діяльності, але в цей день вони повинні брати з Нього приклад і відпочивати. Вони можуть роздумувати про свої Богом дані сили і можливості.

Всі обряди і богослужіння в суботу призначені для того, щоб вловити відчуття «святості часу». Субота – це єдиний святий день, який був приписаний Десятьма Заповідями. В Торі існують дві версії Заповідей. З версії книги Вихід, яку ми щойно процитували, рабини Талмуда черпають те, що може бути описане як позитивний спосіб дотримання суботи. Перше слово «Пам'ятай» звертається до почуттів. Але із другої версії Десяти Заповідей рабини беруть те, що може бути названо негативною стороною дотримання суботи, яка полягає в забороні працювати. В п'ятницю ввечері завчасно готуються традиційні для суботи страви, запрошуються гості, якими можуть бути навіть малознайомі люди, всі справи і роботи припиняються. З класичних часів повелось, що в Шабат кожен іудей – цар, його дружина – цариця, і народ по-царськи зустрічає Царицю-Суботу в радості від очікування раю і спасіння. В містичній традиції «чудо» Шабат трактувалось як символ досконалої Божественної гармонії і космічного оновлення.

Вся підготовка до свята в традиційному єврейському домі завершується в п'ятницю ввечері. Оскільки Шабат знаменує завершення створення світу і відпочинок Бога від праці, то в цей день заборонена будь-яка робота. Завчасно готується їжа і розпалюється плита, щоб їжа була теплою. Електричне освітлення також включається завчасно, оскільки біблійна заборона на розпалення в цей день вогню поширюється і на електрику. Крім того, на час Шабат ховаються робочі інструменти і гроші.

Коли матеріальні приготування закінчені, починаються приготування духовні. До цих приготувань входить залагодження всіх суперечок і очищення від дурних думок і почуттів. Найбільш релігійні люди здійснюють ритуальне обмивання – мікву, щоб підготувати себе до суботи духовно. Готується ритуальний одяг, як правило, білий – древній символ чистоти і благодаті. Свідомість приводиться в необхідне піднесення шляхом поглибленого вивчення і заглиблення в священний текст. Прийнято читати Пісню Пісень, яка з рабиністичних часів витлумачується як алегорія любові Бога до Ізраїлю. Часто читання відбувається просто в синагозі, відразу після завершення вечірньої служби в п'ятницю, коли вітається прихід Цариці-Суботи.

Незадовго до заходу сонця в домі запалюють дві суботні свічки, які благословляє найстарша жінка. Зазвичай це робить мати сімейства в супроводі дочок або маленьких дітей. Ця дія вводить у суботу, й

інколи присутні наближають вогонь свічок до обличчя три рази, ніби запрошуючи світло в дім. Мати читає браху (молитву благословіння): «Благословенний Ти, Господь Бог наш, Цар Всесвіту, Який освятив нас заповідями і повелів нам запалювати суботні свічки».

Запалювання свічок є одним з традиційних жіночих обов'язків поряд із випічкою суботнього хліба – хали, що виконується згідно з обрядом. Свічки і дві хали, присвячені на цей і наступний день, разом з вином для освячення суботнього дня ставлять у центр столу. Вони символізують повноту благословення і представляють ритуальні світильники і хліб із древнього Храму. Кожен стіл має бути подібним до вітваря.

Тим часом інші члени сім'ї вітають прихід суботи в синагозі. Після служби і протягом усієї суботи люди між собою вітаються словами: «Шабат шалом!» («мирної суботи!») або на ідиш: «Гут шабос!» («доброї суботи!»). Цим вітанням обмінюються, коли ті, хто були в синагозі, повертаються додому.

Традиційно суботня служба починається в п'ятницю в другій половині дня з читання псалмів про Божественну велич і царство, а також із середньовічного гімну, що вітає Царицю-Суботу. Потім іде звичайна вечірня служба з особливими доповненнями, що відзначають суботній день.

Після суботньої служби в домі чи в синагозі сім'я збирається за столом, інколи співають «Шалом Алейхем» («Мир вам, ангели-служителі»). Часто благословляють дітей благословенням священників із книги Числа, 6: 24-26. Батьки завершують благословіння молитвою про те, що Бог зробить хлопчиків як Єфрем і Манасія, а дівчаток – такими як Сара, Ревека, Рахіль і Лія, які втілюють кращі якості жінок їх віри. Потім господар читає з Притч, 31:10-31, називаючи господиню дому вірцевою дружиною і матір'ю.

Перед їдою читається «кідущ» (освячення дня). Таким чином, цей час виділяється як священний. Богові дякують спочатку за вино, потім за те, що Він дав Ізраїлю суботу, а на завершення – за хліб. Вино символізує солодкість і радість цього дня, а хліб нагадує про подвійну долю манни небесної, яка була дана ізраїльтянам у пустелі в суботу після виходу з Єгипту. Цю подвійну долю символізують хали. Вони зазвичай накриті зверху білою тканиною, яка, на думку деяких дослідників, символізує росу, яка покривала манну. Як і дві свічки,

дві хали також служать нагадуванням про два повеління: «пам'ятай» і «пильнуй» суботу. Після молитви благословіння кожному з присутніх роздають куски хліба, які спочатку вмочують у сіль. У цьому ритуалі часто беруть участь гості, особливо ті, в кого немає власної сім'ї, їм може бути запропоновано заводити пісню чи промовити до присутніх «слово з Тори». Часто гостю на знак уваги пропонують очолити молитву подяки після їжі. Суботний день відмічений особливим святковим настроєм – радість суботи. Цей настрій робить радісним суботний день, виділяє його із всіх решти днів тижня, породжує особливий стиль поведінки людей, ставлення один до одного. Особливий настрій дню надають читання Тори під час заключної трапези і головної ранкової служби, коли в синагозі відбувається щотижневе читання вголос. Тору дістають із ковчега і проносять через усе приміщення. Присутні спостерігають за процесією, багато іудеїв намагаються поцілувати священні предмети чи доторкнутися до них. Тору читають, проспівуючи на древній мотив. Так відбувається щотижня, цілий рік. У давні часи все П'ятикнижжя Мойсея прочитувалось за три роки, але у вавилонський період було прийнято читати протягом одного року, так відбувається і тепер.

З численних біблійних текстів відомо, що з давнини відмітною рисою суботи було утримання від роботи. Тоді постає питання: що саме становить поняття «робота»? Біблія дає дуже мало явних заборон стосовно суботи. В книзі Вихід говориться: «Дивіться: Господь дав вам у суботу відпочинок, тим то дає вам шостого дня на два дні хліба. Кожен нехай сидить на своєму місці; ніхто нехай не виходить у сьомий день поза свою оселю» (Вихід, 16: 29). В іншому місці в тій же книзі сказано: «Не будете запалювати вогню в день суботній ані в одній із ваших домівок (Вихід, 35:3).

Рабини прийшли до семи основних категорій заборонених робіт, поділивши їх на **39 заборон**:

1. Вирощування і приготування їжі (11 заборон).
2. Виготовлення одягу (13 заборон).
3. Роботи зі шкірою і писання (9 заборон).
4. Побудова і руйнування житла (2 заборони).
5. Розпалювання і гасіння вогню (2 заборони).
6. Завершення роботи (1 заборона).
7. Перенесення речей з одного володіння в інше (1 заборона).

Будь-яка діяльність, що пов'язана з цими 39 категоріями робіт, також була заборонена. Але існують ситуації, коли будь-які правила щодо суботи відмінюються. Лікарі, медсестри, служби допомоги та інші євреї повинні використовувати всі засоби, щоб врятувати життя.

З ортодоксальної точки зору субота призначена бути не тягарем, а задоволенням. Щоб досягти цього, треба уникати всякої діяльності, яка може стати роботою. Все, що вважається роботою, визначено списком заборонених робіт. Так, ортодоксальний іудей міг у суботу переносити тягарі вдома чи в саду, але не займатися садівництвом, не нести що-небудь, навіть найлегше, на кшталт носової хустинки, в синагогу. Все те, що за кількістю витрачених для виконання зусиль може вважатися недотриманням суботи, заборонено.

Весь ритм і структура суботи відображають основні теми й ідеологію іудаїзму. Шабат – це релігійне свято, яке своїм корінням сягає глибини біблійних часів і поєднує поклоніння євреїв Богу Яхве і виконання Його заповіді, з якою вони пов'язують надію на спасіння, з фізичним і духовним відпочинком.

14.7.2. Календар

Для подальшого розгляду питання про свята іудеїв необхідно ознайомитися з їхнім календарем, оскільки він був місячним і не збігався із сонячним.

Календар ізраїльтян виглядав так:

1. Авів, або нісан (березень – квітень). На цей місяць припадало свято **Песах** (Пасха), яке тривало з 15 по 22 число.
2. Зіф, або іяр (квітень – травень).
3. Сіван (травень – червень). На 6-7 число цього місяця припадало свято **Шавуот** (П'ятдесятниця).
4. Фаммуз, або таммуз (червень – липень).
5. Ав (липень – серпень).
6. Елул (серпень – вересень).
7. Афашм або тішрі (вересень – жовтень). На 1 і 2 число цього місяця припадав єврейський Новий рік – **Рош-га-Шана**. На цей місяць випадає свято **Йом-Кіпшур** – *День Очищення*, який святкували 10 тішрі. Цього місяця відзначали **Суккот** – *свято Кущів, або Кучки*, яке тривало з 15 по 22 число.
8. Бул, або мархешван (жовтень – листопад).

9. Кіслев (листопад – грудень). В цьому місяці, 25 кіслев, починається свято **Ханука** – *свято Вогнів*, яке завершується в наступному місяці.

10. Тебеф (грудень – січень). В цьому місяці, 2 числа, завершується Ханука.

11. Шеват (січень – лютий).

12. Адар (лютий – березень). На цей місяць припадає свято **Пурим**, яке святкують 14 числа.

Оскільки місячний календар не збігається із сонячним, то у випадку необхідності оголошувався тринадцятий місяць – веадар, тобто другий адар. Його оголошують на третій, шостий, восьмий, одинадцятий, чотирнадцятий, сімнадцятий і дев'ятнадцятий роки 19-річного циклу. Місяцю треба приблизно 29,5 дня, щоб зробити повний оберт навколо Землі. Зрозуміло, що місяць не може тривати 29,5 дня, тому кожні два місяці утворюють 59 днів, і, таким чином, місяці групуються парами, перший має 30 днів, другий – 29. Звичайний єврейський рік, відповідно, має 354 дні, тобто на 11 днів менше, ніж сонячний. Саме тому оголошують веадар, який ще називають адар шені.

Коли Місяць підходить до кінця орбіти, його видно все менше і менше, доки він зовсім не зникне, а потім знову з'являється. Якраз початок появи Місяця на небі, нового Місяця, і вказує на початок нового календарного місяця для євреїв. На івриті місяць – «ходеш», що означає «той, що оновився». Оновився Місяць, а разом із ним і календарний місяць. Таким чином, це ще раз вказує на те, що іудейський календар, по суті, є місячним.

Місяці єврейського року часто нумеруються, починаючи з нісана, тому що він припадає на весну, в час нових починань.

14.7.3. Свята річного циклу

а) Песах (Пасха)

Одним з найголовніших і найперших свят в іудаїзмі є Песах, або свято Опрісноків. Попервах Пасха (Песах) була святом першого дня жнив. На це вказує звичай приносити в жертву Яхве жменю пшениці з нового урожаю. Пізніше Пасха стала святом на честь виходу з Єгипту, звільнення ізраїльтян від рабства. Звідси і походить єврейська назва цього свята – Песах («проходження»).

Дехто стверджує, що свято Опрісноків і свято Песах колись були двома різними подіями. Прісний хліб стосувався землеробського

свята, а свято Песах, по суті, було святом пастухів. Назву Песах пов'язують із дієсловом «скакати» («минати», «перейти») на івриті, яке, на думку С.М. Пілкінгтона, вживалося стосовно новонароджених ягнят. Цілком зрозуміло, що ранньою весною землероби в древньому Ізраїлі святкували свято збору врожаю, а скотарі – сезон народження овець. Але ці свята в якийсь момент поєдналися з важливими історичними подіями.

Книга Вихід розповідає про те, як увечері перед цією подією кожній ізраїльській сім'ї було наказано принести в жертву і з'їсти ягня. Пізніше Тора стала приписувати ізраїльтянам щороку приносити в жертву ягня в пам'ять для Господа. Таке «пасхальне ягнятко» називалося «пашаль». У Повторенні Закону опрісноки називаються «хлібами лиха» в пам'ять про єгипетський гніт.

Книга Вихід розповідає про десять «кар єгипетських», які Бог наслав на єгиптян, щоб змусити фараона відпустити ізраїльтян. Останньою, найстрашнішою карою було винищення первістків єгиптян. У книзі Вихід, 12 можна прочитати про те, як ізраїльтяни повинні були помітити кров'ю ягняти одвірки дверей у своїх будинках. Ці будинки Бог «перескочить» і не зачепить їх первістків. Ця остання кара переконала фараона відпустити ізраїльтян, але він вирішив їх наздогнати. Червоне море розступилося і пропустило євреїв, а єгиптяни втопилися.

Таким чином, Песах – це торжество свободи. Десять заповідей починаються словами: «Я – Господь, Бог твій, що вивів тебе з землі Єгипетської, з дому неволі» (Вихід, 20:2). Але якраз у Песах більше, ніж у будь-яке інше свято, урочисто відмічається момент зародження нації.

Це свято ділилося на дві частини – свято Опрісноків і заклання пасхального ягняти. Підготовка до Пасхи потребує багато часу і зусиль. Ретельно прибирають будинки після зими, і суть цього процесу полягає в тому, що з приміщень необхідно усунути найменші сліди будь-чого «квасного». Це відгук на книгу Вихід, 12:19.

На свято Опрісноків випікають мацу (незаквашений хліб) – хліб, випечений із муки, яка зберігалася особливо сухою. Його потрібно пекти 18 хв., перед тим замісивши на воді. Необхідно слідкувати, щоб тісто не піднялося. Хліб, випечений із муки одного з п'яти видів зерна (пшениці, жита, вівса, проса або ячменю), яка знаходилася в контакті

з водою протягом 18 хвилин, перш ніж тісто було поставлене пектися, називається «хамець» («квасний»). Маца – це єдиний зерновий продукт, який євреї мають право їсти в Песах. Існує суворе правило, що за процесом приготування маци необхідно постійно спостерігати, починаючи з того часу, коли зерно жнуть, мелють, муку просівають, везуть у пекарню, замішують і печуть.

Усунення всього хамця з іудейського будинку пов'язано з цілим рядом процедур. В багатьох сім'ях є спеціальне кухонне начиння, посуд, ножі для свята, які використовують тільки для Песах, після чого їх прибирають аж до наступного року. За біблійною і рабинською традицією єврею приписано не вживати в їжу і не мати в домі квасного.

Існує поширений ритуал – ховати, а потім шукати кусочки хамця. 14 нісана влаштовують церемонію їх пошуку, часто всією сім'єю. Залишки будь-яких продуктів, що містять дріжджі, збирають разом і спалюють наступного ранку, тому що Песах починається ввечері 15 нісана. Ці дії символізують знищення всього, що втілює хамець. Мета всіх цих дій, пов'язаних із хамцем, – відтворити для євреїв, де б і в який би час вони не жили, ті матеріальні умови, в яких відбувався вихід євреїв із Єгипту. Відповідно до книги Вихід хліб із незаквашеного тіста євреї їли перед своєю втечею з єгипетського рабства, бо вони не мали часу чекати, поки тісто підніметься. Тому євреї в цей час їдять мацу. Таким чином вони фізично переживають умови рабства і подальшого звільнення своїх предків.

Найбільш яскравою рисою свята є святкова трапеза вдома в перший вечір Песах. На неї запрошують родичів та інших гостей, особливо тих, кому довелося б святкувати Песах наодинці. Інколи святкування являє собою сімейний збір, а ритуали відіграють незначну роль. Але багато іудеїв залишаються вірними ідеї відтворення виходу для всіх присутніх, їм допомагає у цьому конкретний порядок дій, на івриті – «седер», при трапезі. Цей порядок – «седер агада» (порядок розповіді). Розповідається історія рабства і звільнення за книгою Вихід. Ці тексти можуть включати в себе розповіді і з пізнішої історії євреїв.

Діти – майбутнє єврейського народу. Наймолодший із них запитує, чому цей вечір особливий. Ведучий свята, зазвичай батько сімейства, дає відповідь на це запитання, вказуючи на різні символи. На столі розкладені три кусочки маци. Одна маца розламана – вона символізує «хліб лиха», оскільки саме так бідняк їсть свій хліб. Один

кусок забирають, інколи навіть ховають, щоб діти пізніше шукали його і не лягали спати цієї ночі. Цей кусок маци називається «афіко-ман», що в перекладі з грецької означає «десерт», тобто завершальна їжа. Інші символи призначені для відтворення обставин виходу.

Широко вживається *зелень* – петрушка або салат-латук. Їх гіркувато-солодкий смак нагадує одночасно про рабство і свободу. Використовують також хрін, смак якого з особливою силою нагадує про рабство. Зелень змочують солоною водою – символ сліз, пролитих рабами, і одночасно моря, яке вони перейшли, щоб стати вільними. Ще один символ, що поєднує рабство і свободу, – «*харосет*». Це суміш фруктів, горіхів, спецій і вина; і суть її в тому, щоб нагадати про розчин глини, з якої раби робили цеглини. Після того як харосет з'їдають, його солодкий смак повинен нагадати про солодкий смак свободи. Всю цю їжу ставлять на особливу тацю – «седеру».

Поруч ставлять ще два символи, але їх не їдять. Один із них – це зварене на твердо *яйце*. Воно служить нагадуванням про жертвоприношення в Храмі. Друге нагадування про жертвоприношення – *бараняча кістка*. Кістка означає ягня, якого ріжуть у Песах. Символічне значення мають також *чотири кубки червоного вина*, яке кожен повинен випити під час трапези. Це вино символізує кров ягняти, за допомогою якої робили помітки на будинках ізраїльтян, щоб кара Божа їх минула. В Талмуді говориться, що чотири кубки вина означають чотири обіцянки з книги Вихід: «Тож іди, скажи синам Ізраїля: «Я – Господь; я виведу вас із невольничої праці єгипетської, я врятую вас простягнутою рукою і великими карними присудами. 7. Я візьму вас собі за народ, і буду вам Богом, і ви зрозумієте, що я Господь, ваш Бог, що вивів вас із тяжкої невольничої праці єгипетської» (Вихід, 6: 6-7). Тут використані чотири дієслова, з допомогою яких Бог обіцяє Мойсею, що Він врятує Свій народ.

У книзі Вихід, 6:8 дається і п'ята обіцянка, яка символізує ще один кубок. В талмудичні часи люди не знали, пити чи не пити п'ятий кубок. І вирішили: п'ятий кубок наливати, але не пити.

Свято Опрісноків зводилося до того, що протягом семи днів ізраїльтяни їли тільки прісний хліб в пам'ять про вихід із Єгипту.

Духовне значення, що надається заквасці тіста, очевидне. Оскільки вона змушує тісто підніматися, це символізує схильність людських істот до гордині і до бажання покладатися тільки на власні

сили. Відмова від ханця і вживання в їжу тільки маці служить нагадуванням про залежність іудеїв від Бога. З весняним прибиранням дому вичищається все небажане в їх житті.

б) Шавуот

На другий день Песах євреї починають рахувати дні до наступного свята – Шавуот. Песах дала їм фізичну свободу, вони отримали свободу духу, тому що їм дали Божий закон, Тору. Відлік днів від Песах до Шавуот називається «відлік Омера». «Омер» – це міра ваги ячменю. Тора приписує, що з дня після суботи, коли сніп ячменю принесуть у Храм в Єрусалимі, треба відрахувати 50 днів і тоді приносити в жертву перший збір з урожаю пшениці. Таким чином, урожай пшениці починають збирати через сім тижнів після урожаю ячменю, і тому це свято отримало назву «Шавуот» («тижні»). В той час як відлік тижнів дає йому одну назву, відлік днів дає іншу назву – *П'ятдесятниця*.

Перші 32 дні є сумними. Цьому часу притаманні деякі риси, подібні до оплакування померлих, наприклад, у цей час не стрижуть волосся і не беруть шлюб.

Біблія не повідомляє нам, коли саме Мойсей отримав Тору на горі Синай. Але на основі книги Вихід, 19 було підраховано, що це відбулося в третьому місяці, тобто в місяці сіван. Оскільки на 6-е число сівана випадає Шавуот, ці дві події, початок свята пшениці і одкровення на Синаї, стали однією урочистістю.

На Шавуот існує звичай прикрашати синагогу квітами і рослинами, які символізують цвітіння на горі Синай, коли Мойсею була явлена Тора. Є ще один звичай – вживати в їжу молочні страви, особливо сирні ватрушки. Цьому є декілька пояснень. Одне з них – що до введення законів про м'ясо іудеї могли бути впевнені лише в молочних стравах. Ще одне пояснення цього звичаю таке: вживання молочних продуктів є нагадуванням про землю, в якій течуть молоко і мед. Ізраїльтяни повинні пам'ятати про те, як важко і скромно вони починали приносити Богу перші плоди врожаю. Друга назва Шавуот – «*свято перших плодів*». Равини сприймають Шавуот як заключне свято Песах, підкреслюючи тим, що звільнення від рабства саме по собі не закінчується. Тобто те, що людям було дано, – це не свобода нічого не робити, а свобода служити Богу.

в) Суккот

Наступним святом, яке входить до групи свят врожаю, є Суккот. «Суккот» означає: «*кущі*», «*хижі*» або «*курені*». Ця назва сягає своїми коренями тих часів, коли в древніх ізраїльтян не було постійних будинків. Так вони існували під час своєї подорожі через пустелю після виходу з Єгипту, коли направлялися в землю Ханаанську. Як і в Песах, під час цього свята робиться спроба відтворити умови минулого. В книзі Левит євреям приписується жити сім днів у кущах.

Центральною подією цього свята є будівництво «*сукки*». Сукка має конкретні характеристики. В ній мають бути принаймні три стіни, четверта сторона може бути відкритою. Вона має бути зроблена з матеріалу, який може протистояти вітру. Дах також повинен бути особливою конструкцією, яка призначена для того, щоб підштовхнути євреїв до роздумів про Бога як про творця. Дах робиться із рослин, які не вживаються в їжу. Ці рослини повинні бути в своєму природному стані і зовсім не торкатися землі. Необхідно, щоб через дах можна було бачити небо, крім того, він не повинен бути надто щільним, щоб сильний дощ міг проникати крізь нього. Сукку можуть прикрашати звисаючими фруктами.

Оскільки Суккот є святом врожаю, хижі сукки могли являти собою укриття для землеробів, які збирали урожай і жили на полі. В цей час, з 15-го по 22-е число осіннього місяця, тішрі збирають останній в році урожай. Як і на святі Песах, перший і останній дні вважаються святими, під час яких забороняється будь-яка робота, крім приготування їжі.

Оскільки це свято завершує збір урожаю в Ізраїлі, рослини символізують піклування Бога про плодючість.

Суккот називається «*часом нашої радості*». В давні часи під час святкування Суккота існував звичай урочистого походу до джерела води, звідки воду приносили потім у Храм. Воду виливали на жертовник, і це вважалося великим жертвоприношенням в подяку за майбутній сезон дощів. Прославлення води, життєво необхідної для майбутнього урожаю, проходило в танцях, які супроводжувались грою на флейті, арфі і цимбалах. В наші дні існує вечірня трапеза, що прославляє Бога. На сьомий день Суккот у синагозі процесія з сувоями Тори і з відповідними рослинами сім разів обходить навколо біми. При цьому читаються молитви, в яких періодично повторюється: «Го-

шана» («Спаси нас»). Коли останнє коло пройдено, починають шмагати пруттям верби по підлозі і кріслах доти, доки все листя не опаде. Цей обряд символізує скидання з себе гріхів. Восьмий день свята Суккот – день відпочинку. Фактично це окреме свято. Цей день називається «Шеміні Ацерет» («Восьмий день зібрання»). Центральним моментом додаткової служби є *молитва про дощ*.

Цим святом завершувалося не тільки свято Їуців, а й всі річні свята взагалі.

2) Рош-га-Шана і Йом-Кіпур

Поряд з цими святами важливе місце в іудейському календарі займає Рош-га-Шана – *Новий рік*. Рош-га-Шана в дослівному перекладі означає «Голова року». Це свято припадає на перше число місяця тішрі. Його святкують як день народження всього світу і людського роду. Вся увага зосереджена на ідеї Бога як Творця, перед яким люди мусять відзвітувати про те, як вони живуть. Рош-га-Шана включає в себе ще одне свято **Йом-Кіпур** – *Десять днів покаяння*, яке завершується *Днем Очищення* – найсвятішим днем єврейського року. Рош-га-Шана, яке святкується протягом двох днів, і Йом-Кіпур утворюють «Десять днів покаяння». Ці дні називають ще Ямім Нораім («дні страху»).

Покаяння і очищення стоять на самій вершині іудейського духовного життя. Вони утворюють ядро людського життя в цілому. Необхідно зрозуміти свої помилки, відкинути образи, відчутти, що інші зробили те саме. З точки зору іудеїв істинний Творець всього задуму Той, до Якого звертаються за таким поновленням.

Найяскравіший момент Рош-га-Шана і найхарактерніший звук усього цього періоду – це звук шофара (баранячого рогу), оскільки протягом усього місяця перед Рош-га-Шана шофар звучить кожного ранку, крім суботи. Дехто пов'язує шофар із розповіддю про зв'язаного Ісака і барана, що заплутався рогами в кущах. Історію жертвоприношення Авраама читають на другий день свята. Існують три типи звуків шофара. Перший тип – ткія – це довгий, протяжний, безперервний звук. Він закликає до уваги. Останній раз ткія звучить особливо довго. Другий тип – піварим – складається з трьох переривчастих звуків. Третій тип – труа – включає дев'ять звуків. Піварим і труа символізують плач грішника, який кається.

На період між Рош-га-Шана і Йом-Кіпур припадають дні покаяння «посту Ге далії» і Шабат шува («субота Повернення»). В

Шабат шуву читають розділ 14 книги Осії. Після денної служби в перший день Рош-га-Шана відбувається проста церемонія, яка називається ташлик (викидання). Іудеї збираються разом, часто всією общиною, біля річки або моря і читають книгу Михея, в якій Бог викидає всі гріхи «в морську глибіню». Інше символічне приготування до Дня Очищення називається капарот. Воно полягало в тому, що з Єрусалиму виганяли цапа. Вважалось, що цап забирає з собою всі гріхи людей. Його віддавали злому духу. Звідси пішов вираз «цап-відбувайло». Іншого цапа дарували Яхве. Після руйнування Храму почали різати курча і віддавати його бідним як святкову їжу перед Йом-Кіпур. В наш час більшість людей дає гроші.

На свято Рош-га-Шана зазвичай їдять їжу, в якій є мед. Цим виражається надія, що наступний рік буде солодким. Але Йом-Кіпур не тільки свято, а й день посту, тому, поки він продовжується, не дозволяється ні їсти, ні пити. Мета цього посту в тому, щоб відволіктися від фізичних потреб і зосередитися на духовному. Піст може бути також спокутою за гріхи.

В Рош-га-Шана приписується не робити ніякої роботи.

Оснovo всіх служб на Йом-Кіпур становить сповідь. Перед тим, як іти на сповідь, віруючим необхідно відчутти, що вони звільнилися від обіцянок, які давали протягом року. Тому служба ввечері перед Йом-Кіпур починається з «Кол Нідрей» – молитви, що закликала Бога відмінити всі обіцянки. Після цієї молитви Бога просять про прощення і відпущення всіх гріхів. Молитви сповіді утворюють перелік гріхів, який складається з 44 гріхів.

Багато іудеїв проводять весь день Йом-Кіпур у синагозі. Все сконцентровано на ідеї очищення. Переважає білий колір – символ свята і чистоти.

Заключна служба в кінці дня називається «нейла» («закриття»). Ця назва відноситься до тих часів, коли після читання молитов у Храмі закривали ворота. Ідея цієї служби – в закритті воріт небесних після Суду Божого. Ворота символічно представлені дверцятами ковчега, відкритими під час служби.

Безперервний звук шофара сповіщає про кінець посту. Дехто йде будувати сукку до наступного свята Суккот, про яке вже було сказано вище.

д) Ханука і Пурим

Наступними святами є **Ханука** (свято Оновлення) – *свято Вогнів*, яке починається 25 кіслев і завершується 2-го тебе, і Пурим, яке святкується 14 адар. Вони є меншими святами, в які нема обмежень щодо роботи. Ці два свята висувають на перший план вірність і мужність перед лицем переслідувань, необхідність релігійної свободи і виживання в складних умовах, а також силу права боротися і перемагати насилля.

Ханука на івриті означає «освячення», це свято відзначається в пам'ять освячення Храму, після того, як він був завойований Олександром Македонським. Історія повторного освячення Храму і бунт Макавеїв, який зробив це можливим, описані в I і II книгах Макавеїв. Коли Іуда і його люди освятили Храм, відбулося чудо. Коли вони тільки зайшли в Храм, виявилось, що залишився лише один глечик з олією. Цю олію вони взяли, щоб запалити менору. Зазвичай такої кількості олії вистачало лише на один день, але світло горіло вісім днів.

Ці вісім днів стали основним символом Хануки. В церемонії беруть участь дев'ять свічок, від одної свічки запалюють кожну з восьми свічок. Запалююча свічка називається «шамаш» («слуга»), її ставлять у центр ханукальної менори, яку ще називають «ханукія». На першу ніч хануки запалюють першу свічку (на менорі крайню справа). На другу ніч запалюють другу, і так далі, поки в останню ніч не будуть горіти всі свічки. Свічки ставлять справа наліво, але запалюють їх зліва направо – такий порядок забезпечує однакове значення до обох сторін хануки і показує, що Бог присутній всюди. Талмуд приписує запалювати свічки в будинках так, щоб люди могли бачити їх з вулиці.

Ритуал запалювання свічок починається, коли вся сім'я в зборі. Співають пісню «Маоз Цур», в якій розповідається історія звільнення євреїв: спочатку з Єгипту, потім з вавилонського полону, потім від знищення Амана, а потім від правління Антіоха Епіфана. Потім дарують подарунки, їдять їжу, смажену на олії.

Дехто вважає, що Ханука – це єврейське різдво, оскільки воно припадає на 25 грудня, під час нього даруються подарунки, їдять особливу їжу. Основна мета Хануки полягає в опорі іудаїзму ідеям асиміляції та іншим релігіям.

Пурим (жереб) – це друге мале свято, значення якого – нагадувати людям про важкий період в історії євреїв. Як і Ханука, він не приписаний Торою. Пурим заснований на яскравій історії, що описується в книзі Естер, яку довго не могли канонізувати. Дехто вважає цю історію достовірною.

Назва свята походить від слова «*жереб*», яке вживається в книзі Естер. Цей жереб кидав Аман, щоб вирішити, в який день вирізати всіх євреїв. Цей день, що випав на 14 число адара, став днем його власної страти.

На свято Пурим часто організують карнавали. Діти розігрують сценки, в основі яких лежить історія Естер. Одна з чотирьох міцвот Пурим – читання всієї книги Естер. Читання ведеться не з книги, а з сувою.

На Пурим печуть трикутні пиріжки з солодкого тіста з начинкою з маку і меду. Вони символізують шапку Амана, його вуха або його кишеню. В книзі Естер говориться про протиставлення печалі і радості, скорботи і свята. Щоб сильніше відчувати цей контраст, євреї дотримуються посту перед святом Пурим.

Трьома іншими міцвотами Пуриму є: радість і веселощі (святковий обід), подарунки бідним, подарунки один одному.

Раз на місяць відзначалося свято нового Місяця. Воно виникло в III тисячолітті до н.е. в семітському культі поклоніння богу Місяця. В цей день роботи не припинялися, але приносилися різні жертви. День нового Місяця був першим днем наступного місяця і відмічався звуком шофара. Перший день місяця відзначався «за досвідом». Якщо хоча б дві людини в Єрусалимі стверджували, що на двадцять дев'ятий день місяця почався новий місяць, то оголошувався новий місяць. Якщо місяця не було видно, то початок нового місяця переносився на наступний вечір.

Після завоювання Палестини склався звичай кожен сьомий рік святкувати суботній рік. Він тривав від свята Кучок шостого року до свята Кучок сьомого року. В цей рік землі не оброблялись на знак того, що вони належать Яхве. Прощалися борги або заборонялося вимагати їх виплати, тому суботній рік називають роком відпущення. На свято Куців суботнього року зачитували Закон. Але існують сумніви, що всі приписи суботнього року коли-небудь виконувалися.

Євреї святкували і кожний п'ятдесятий рік, який починався після сьомого суботнього року. П'ятдесятий рік починався на десятій день місяця тішрі звуком шофара. В цей рік також землю не обробляли, існував закон, щоб повертати колишнім власникам куплені в них земельні ділянки, рабів-євреїв відпускали на волю. Але після повернення з вавилонського полону, про це свято просто забули.

14.8. СІМЕЙНІ І ПОБУТОВІ ТРАДИЦІЇ ЄВРЕЇВ

14.8.1. Обряди протягом життя

Найперша міцва наголошує: «Будьте плідними й множетеся і наповняйте землю та підпорядкуйте її собі» (Буття, 1:28). Яскраво визнається необхідність продовжити рід для виживання релігії.

Існувала думка, що нечистота пов'язана з хворобами, та й саме статеве життя оскверняє людину. Жінка, яка народила сина, є нечистою сім днів, а дочку – два тижні, але і після цього вона не має права наблизитися до священного протягом тридцяти трьох днів після народження сина і шістдесяти шести днів – дочки.

Новонароджений хлопчик має пройти обряд *обрізання*, що на івриті звучить як «брїт міла» («договір про обрізання»). Брїт – це договір між Богом і Авраамом. Приписується виконувати цей договір: «На восьмим дні (життя) мусить бути обрізане в вас кожне ваше хлоп'я, у ваших поколіннях» (Буття, 17: 12) всім особам чоловічої статі на восьмий день після народження. Цей припис є також у книзі Левит. Біблія не дає пояснень ні встановленню конкретного дня, ні самому обрізанню як знаку завіту між Богом і нащадками Авраама. Одні бачать у цьому зв'язок із відтворенням майбутнього покоління, інші підкреслюють непотрібність крайньої плоті і вбачають в її обрізуванні знак співпраці людини з Богом у справі вдосконалення самої себе і бажання служити Богу кожною частиною тіла.

Особа, яка здійснює ритуальне обрізання, називається моголь. Коли народжується дитина, вживаються заходи з метою охорони породіллі і новонародженого від демонів – слуг Ліліт і Асмодея. Демони хочуть умертвити матір і забрати новонародженого в подарунок своїй володарці Ліліт. Щоб запобігти цьому, ліжко породіллі обгороджують простирадлом. В головах кладуть Біблію або молитовник і ніж. На простирадлі, вікнах і дверях будинку наклеюють амулети, що називаються «Шир хамайлес».

На восьмий день вранці породілля встає з ліжка і одягає нову білу сукню. Цей день – свято для неї, коли на тілі її сина з'являється символ священного союзу. З числа друзів вибираються особи, які беруть на себе обов'язок передати дитину моголю. Це так звані куми, їх двоє – чоловік і жінка: чоловік з дружиною або наречений з нареченою, брат і сестра, навіть батько з дочкою. Кум у таліті і з філактеріями приймає дитину з рук куми і високо піднімає її, присутні благословляють нового іудея. Для того, щоб всі запрошені могли взяти участь в обряді, вони стають в ряд і передають дитину з рук в руки, поки не покладуть на стілець, що називається «стілець пророка Іллі», «трон Іллі». На цьому стільці є два місця: справа одне місце для пророка Іллі, а зліва – місце для сандека (особа, яка тримає дитину при обрізанні). Потім моголь бере дитину, кладе її на коліна сандека і, помолившись, відрізає крайню плоть, даючи ім'я хлопчику.

Після обрізання проходить церемонія Підіон га-бен – викуп сина. Приноситься в жертву за сина однорічне ягня на цілоспалення, а молодого голуба або горлицю в жертву за гріх.

Наступним ритуально регламентованим моментом в житті єврея є *одруження*. Єврейське весілля завжди відбувається під балдахіном, який символізує священний простір подружнього вогнища. Як тільки церемонія починається, наречена в супроводі своїх батьків або обох матерів приєднується до нареченого, який вже чекає під балдахіном. Вони стоять напроти рабина або офіційної особи, яка проводить цю частину церемонії. Батьки стоять зліва від нареченого, а матері – справа від нареченої. Якщо немає можливості брати шлюб під балдахіном, його функції може виконувати талїт, який тримають четверо друзів нареченого.

Спочатку читають молитви благословіння, обоє наречених п'ють вино з однієї чаші, як символ розділеної радості. Потім одягають перстень. У більшості випадків це робить наречений – одягає обручку на вказівний палець правої руки нареченої. Цей момент найважливіший. Він промовляє: «Дивись! За законом Мойсея і Ізраїля через цю обручку ти присвячена мені». Після цього складають «ктубу» – письмову шлюбну угоду, в якій підтверджуються практичні зобов'язання чоловіка забезпечувати дружину. Закінчується церемонія читанням семи благословінь. За традицією їх також читають ще раз

після святкового обіду, який проводиться кожен раз в іншому будинку протягом семи днів, що йдуть після весілля.

Спочатку весільна церемонія складалася з двох частин, проміжок між якими становив рік. Перша частина – заручини – відбувалася в будинку нареченої. Друга частина починалася, коли наречена заходила під балдахін. Там передавалася обручка, зачитувався шлюбний контракт і читались сім благословінь. Є й інші характерні моменти, які супроводжують єврейське весілля: дотримання посту і розбивання склянки з вином. В ортодоксії розбивання склянки має на меті нагадати про руйнування Храму, в той час як у реформістів це нагадує про швидкоплинність і печаль життя. Читають також вірші з книги Єремії, 33:10-11. Інколи пару залишають в окремій кімнаті відразу після церемонії, на знак того, що вони стали чоловіком і дружиною.

Одним із найсумніших обрядів в іудейському житті є *обряд поховання*. Те, як чинять із тілом після смерті, яскраво виражає віру в священність людського життя. Тіло готується до поховання спеціальною групою, що називається Хевра кадіша (священне товариство), до складу якої входять найбільш поважні люди – як жінки, так і чоловіки. Чоловіки займаються тілами чоловічими, а жінки – жіночими. Після смерті виконується обряд очищення. Він включає у себе ретельне омивання тіла, яке потім завертають у простий білий одяг. Цей ритуал – тагара (ритуал обмивання тіла) – виконується як доповнення до звичайного омовіння. Ця процедура відбувається вдома або в морзі. Майже у всіх общинах плечі людини накриваються талітом. Край цього молитовного покривала обрізається, щоб показати, що мертві не можуть виконувати міцви. Похорон відбувається якнайшвидше після настання смерті, але не в суботу і не в перший і не в останній день свят.

Ортодоксальні іудеї вірять, що людські істоти мають повернутися в прах, тому не дозволяється кремація. «В поті лица твого їстимеш хліб твій, доки не повернешся в землю, що з неї тебе взято; бо ти є порох і вернешся в порох» (Буття, 3: 19).

Існує переконання, що тіло померлого, яке вже розклалося і повернулося в землю природним шляхом, фізично воскресне в Вік Месії. В біблійні часи тіло хоронили просто в землю, і цей спосіб практикується в Ізраїлі досі. Але в наші дні тіло кладуть у дерев'яну труну, яка має бути простою, накритою чорним покривалом, без всяких

прикрас. Квіти на єврейські похорони не приносять. Реформісти вірять, що продовження життя душі після смерті не залежить від умов, в яких знаходиться тіло. Тому вони дозволяють посмертний розтин, трансплантацію і кремацію. Але розвіювання попелу є небажаним, його можна поховати на кладовищі. Ховати єврея на неєврейському кладовищі не дозволяється. Перед похороном або після нього ортодоксальні іудеї на знак глибокого горя розривають на собі одяг.

Закінчення похорону є початком формального періоду оплакування. Перша стадія продовжується сім днів і називається *«шива»*. Родичі померлого сидять «шиву», тобто сидять на низьких табуретках, звільняються від громадських обов'язків. Вони можуть виходити з дому тільки в суботу, приєднавшись до віруючих в синагозі не раніше ніж пройде радісна церемонія зустрічі суботи в п'ятницю ввечері. Мужчини не голяться і не стрижуть волосся, їжу приносять члени общини.

За «шивою» слідує *«шлошим»* («тридцять днів»). В цей період тим, хто перебуває в жалобі, можна повертатися до роботи, але заборонено відвідувати місця розваг, хоча релігійних свят потрібно дотримуватись. Якщо оплакують когось із батьків, обмеження «шлошим» розповсюджується на весь рік. Через рік «дитина» проводить *«йорцейт»* (річницю) – заключний ритуал оплакування. Напередодні «йорцейта» запалюють свічку, яка горить 24 години, дехто в цей день дотримується посту або йде в синагогу, щоб прочитати «кадиш». Інколи перед першим «йорцейтом» здійснюють церемонію покладання каменю, на якій присутні родичі і друзі покійного. Надгробні плити в період похорону не встановлюються – це робиться з четвертого по дванадцятий місяць після смерті. Плити можуть бути горизонтальні (у сефардів) або вертикальні (в ашкеназів).

В основному іудаїзм заохочує зосередження на цьому житті, а не на майбутньому. Думка про смерть не повинна лякати, вона повинна породжувати постійну віру і покору Всевишньому.

14.8.2. Побутові традиції

Важливими в іудейській вірі є **закони про їжу**. Ці закони називаються *«кашрут»*, що походить від слова «кашер» («правильний»). Єдиним критерієм вживання їжі є не міркування гігієни, а те, як Тора ставиться до цієї їжі. Заборонена їжа називається *«трефа»* («розірвана»). Спочатку це слово вживалося стосовно тварини, на яку напав хижий звір і м'ясо якої було заборонено для їжі. Пізніше воно

почало вживатися стосовно тварини, якій була нанесена потенційно смертельна рана або яка була покалічена. Система законів, що регулюють правила вживання їжі в іудаїзмі, перейшла з Біблії через Талмуд в окремі закони. Більша частина цих законів міститься в книзі Левит, 11 і в Повторенні Закону, 14. Тут є визначення мети законів про їжу, яка полягає в тому, щоб встановити сувору дисципліну для єврейського народу стосовно його святості.

Щоб знати, яку їжу можна їсти, єврей повинен знати, що оголошено тrefою. Відповідно до книги Левит ця категорія включає практично всіх комах. З цього видно, що овочі, яві дозволені, повинні бути добре вимиті, щоб на них не виявилось комах. У віршах 13-19 багато видів птахів, у тому числі і деякі види домашньої птиці, оголошуються непридатними для їжі. На практиці євреї їдять тільки ту птицю, яка традиційно визнана кошерною, наприклад, гуску, качку, курку та індичку. Коли мова йде про рибу, ті види, які заборонені, називаються точно. В них відсутні плавники і луска.

Тварини, щоб вважатися кошерними, повинні жувати жвачку і мати роздвосні копита. Тому до категорії кошерної їжі свиня не потрапляє. Продукти тваринного походження такі як молоко і яйця, можна їсти лише в тому випадку, якщо вони мають походження від кошерних видів тварин і птахів.

Заборонена також кров, оскільки Второзаконня, 12:23 наголошує: «Не споживати крові, бо кров – то життя». Навіть маленька плямка крові в яйці робить його не кошерним. З м'яса кров потрібно видаляти якнайкраще. Євреї використовують спеціальний метод забою худоби – шхіта. Тварину забивають, завдаючи їй якнайменше болю, а потім видаляють з м'яса кров. Робити це може тільки шохет – спеціально навчений різник-професіонал. Смертельний удар має бути нанесений поперек ший гостро наточеним ножом. Кровотеча має бути сильною, але тварина вмирас не від неї. Потім м'ясо звільняють від крові спеціальною процедурою, яка називається «соління». М'ясо спочатку вимочують у теплій воді, щоб пом'якшити тканини. Потім його поміщають на спеціальну сушильну дошку, вкриту сіллю, і залишають так на годину, а тоді ретельно промивають.

Існує ще одна важлива заборона – м'ясо і молоко не можна варити разом і їсти разом. Це призвело до того, що в кожному іудейському домі існує окреме кухонне начиння для молока і для м'яса. В сучасних

єврейських будинках є окремі раковини для м'яса і для молочних продуктів. Якщо випадково тарілки, сковорідки чи каструлі були використані не за призначенням, їх можна знову зробити кошерними з допомогою кип'ятіння.

При заквасці вина його кошерність залежить не від способу виробництва, а від того, хто бере участь у процесі. Багато ортодоксальних іудеїв не вживають вино, якщо в процесі його виробництва на будь-якій стадії, починаючи від збору винограду і до моменту розливу вина в пляшки, бере участь неєврей. Якщо вино було прокип'ячене, то заборони на нього не розповсюджувались.

Такі заборони (про кошерну і тrefну їжу) називають табу. Табуванню підлягали також ім'я Яхве, святилища, рослини.

У євреїв є ще один звичай, що пов'язаний з побутом. У тексті Тори і в тексті молитви Шма повеління про слова, які повинні бути пов'язані на руку і написані перед очима (тфеліни), завершується так: «І напишеш їх на одвірках твого дому й на твоїх воротах» (Второзаконня, 6: 9).

Мезуза і є виконанням цього припису. В перекладі з івриту слово «мезуза» означає «одвірок», але насправді мезуза являє собою написаний професійним писарем від руки на пергаменті текст двох перших частин молитви Шма з заповіддю на ній. Цей текст розміщують в окремий подовгастий футляр, який прибивають до одвірка. Деякі з футлярів мезуз можуть по праву вважатися класичними взірцями єврейського мистецтва.

Талмуд розглядає заповідь про мезузу як прояв особливої любові Бога до Ізраїля. Заходячи в дім чи виходячи з нього, єврей бачить мезузу і подумки звертається до написаних в ній слів про любов до Бога і виконання даних Ним заповідей.

Іудаїзм виник, розвивався і проходив через ті ж стадії, що й переважна більшість релігій. Тут є свої пророки, священні книги, легенди і перекази про Бога та здійснені Ним чудеса, в яких присутні космологічні і есхатологічні мотиви, культ і культові споруди, священнослужителі, «мученики», що зазнавали переслідувань від противників іудаїзму.

Видозмінюючись протягом історії, він пристосовувався до умов часу.

Єврейська обрядовість глибоко пов'язана з вірою в єдиного Бога і обраність нації цим Богом. Таким чином, єврейські свята є святами національними і брати в них участь можуть лише євреї. Євреєм є не лише той, хто народився від матері-єврейки, а й той, хто приєднався до іудейської релігії з допомогою обрізання. Не обріданий – не іудей.

Таким чином, свята і їх дотримання – це своєрідний обов'язок кожного іудея, що підтверджує його приналежність до єврейського народу. Про це також яскраво свідчать ритуали і обряди, такі як обрізання і шлюб. Навіть після смерті, в похованні, виражається ця вибраність народу і віра в майбутнє воскресіння.

14.9. ОРТОДОКСАЛЬНИЙ ІУДАЇЗМ. РЕФОРМІСТСЬКИЙ ІУДАЇЗМ

Ортодоксальний іудаїзм – це відгалуження не тільки визнає єврейський Танах натхненим Писанням, але й вважає, що на горі Синай Мойсей разом з писаним Законом отримав від Бога також усний закон. Ортодоксальні євреї скрупульозно дотримуються заповідей цих законів. Вони все ще чекають з'явлення Месії, який введе Ізраїль у золотий вік. Через розбіжності в поглядах серед ортодоксів виникли різні течії. Однією з них є хасидизм.

Хасиди означає «благочестиві». Цей рух вважається ультрортодоксальним. У середині XVIII століття його заснував у Східній Європі Ізраел Бен Еліезер, відомий як Баал Шем Тов («Пан доброго імені»). Вчення хасидів наголошує на важливості музики й танцю, які сприяють містичній радості. Багато їхніх вірувань, у тому числі вчення про реінкарнацію, ґрунтуються на єврейських містичних творах, відомих під назвою Каббала.

Хасидів сьогодні можна здебільшого зустріти в Ізраїлі та США. Вони носять особливе східноєвропейське вбрання, переважно чорне, що дуже впадає у вічі, особливо в сучасних містах. Деякі течії вважають, що тільки Месія має право відновити Ізраїль як державу євреїв, і тому не визнають світської держави Ізраїль.

Реформістський іудаїзм (також відомий як «ліберальний» і «прогресивний») виник у Західній Європі приблизно на початку XIX століття. Він ґрунтується на постулатах Мозеса Мендельсона, єврейського мислителя XVIII століття, який вважав, що євреї не повинні відокремлюватися від язичників, а радше засвоювати західну культуру.

Прихильники реформізму не визнають, що Тора є виявленою Богом правдою. Для них єврейські закони про їжу, чистоту й одяг є пережитками минулого. Вони чекають так званої «Месіанської ери Всесвітнього братства». Останніми роками повертаються до традиційного іудаїзму.

ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

КАББАЛА (від давньоєвр. – переказ) – теософське релігійно-містичне вчення з елементами магії, спрямоване на досягнення «справжнього», потаємного сенсу Тори та інших священних книг іудаїзму.

ОБРИЗАННЯ – релігійно-магічний обряд обрізання крайньої плоти статевого органа чоловіків. В іудаїзмі здійснюється на 8-й день після народження хлопчика і засвідчує етноконфесійну належність та ознаку завіту між Яхве і обраним ним народом.

ОДКРОВЕННЯ – термін, яким в іудеїв, християн, мусульман позначається «все те, що Бог відкрив людям про себе і про вірну істинну віру в нього», тобто саморозкриття Бога.

СИНАГОГА – молитовний будинок в іудаїзмі.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

- Дайте загальну характеристику священним книгам іудаїзму.
- Коли було завершено укладання перших п'яти книг Біблії, які отримали назву Тора?
- Розкрийте зміст наріжних засад іудаїзму.
- Історію іудаїзму умовно поділяють на чотири періоди: біблійний, талмудичний, рабинський і модерністський. Чим зумовлений цей поділ?
- Розкрийте філософські принципи іудаїзму.
- Іудаїзм належить до:
 - а) політеїстичних релігій;
 - б) монотеїстичних релігій?
- Яке місце в іудейському віровченні займає догмат про прихід Месії?
 - Які Ви знаєте іудейські свята?
 - У Талмуді записано: не можна в суботу здійснювати 39 дій. Як іудеї святкують суботу?

– Проаналізуйте моральні засади іудаїзму. Перерахуйте десять заповідей іудаїзму.

– Усе життя віруючого єврея, як відомо, підпорядковане багатьом релігійно-обрядовим діям і заборонам. Скільки їх разом нараховується? Розкрийте їх зміст.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

- Історичні умови виникнення іудаїзму.
- Основні догматичні положення іудаїзму.
- Особливості віровчення і культу іудаїзму.
- Етика іудаїзму.
- Основні іудейські свята.

ЛІТЕРАТУРА

Святе письмо Старого та Нового Завіту Українського Біблійного Товариства, 1992.

Библейская энциклопедия. – Оксфорд, 1996.

Генрі Г. Геллей. Біблійний довідник Геллея. – Торонто: Всесвітня християнська місія, 1985.

Герман Вейс. История цивилизации: архитектура, вооружения, одежда, утварь: Иллюстрированная энциклопедия в 3-х томах. Классическая древность, (до IV в.). Т. 1. – М., 1998.

Гече Густав. Библейские истории / Пер. с венгер. Р. Даллош. – М., 1990.

Энциклопедия для детей. Т. 6. Ч. 1. Религии мира. – 3-е изд., перераб. и доп. / Глав. ред. М. Д. Аксенова. – М., 1999.

Лопухин А.П. Библейская история Ветхого Завета. В 2-х томах. Т. 2. – Санкт-Петербург: Свято-Троицкая Лавра, 1998.

Основы религиоведения / Под ред. И.Н. Яблокова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1998.

Палкингтон С.М. Иудаизм / Пер. с англ. Е.Г. Богдановой. – М., 2000.

Религии мира: энциклопедия. – 2-е изд., перераб. – Оксфорд: Белфакс, 1994.

Религиозные традиции мира. В 2-х томах. Т. 1. / Пер. с англ. – М., 1996.

Религия в истории и культуре / Под ред. проф. М.Г. Писманика. – М., 1998

Шантепи де ля Соссей. История религий. В 2-х томах. Т. 1. Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1899.

Фрезер Д.Д. Золотая ветвь. – М., 1980.

Фрезер Д.Д. Фольклор в Ветхом завете. – М., 1990.

Наукове видання

Ларіонова Вікторія Костянтинівна

**ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ
(ЕТНІЧНИХ) РЕЛІГІЙ**

Навчальний посібник

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника
(протокол № 6 від 27 січня 2010 р.)*

ISBN 978-966-1521-52-9

НБ ПНУС



757983

*Вестка Романа Костинюка
Коректор Ірина Шалкітене*

Здано до складання 18.01.2010. Підписано до друку 18.02.2010.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Тираж 300.